

Управління культури і туризму Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР
Запорізький національний технічний університет

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 11/2

Запоріжжя
2011

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д. і. н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Л. М. Архіпова (Запоріжжя),
д. і. н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
к. і. н. М. В. Дєдков (Запоріжжя),
д. і. н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д. і. н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к. і. н. С. М. Ляшко (Київ),
д. і. н. В. І. Мільчев (Запоріжжя),
М. М. Мордовської (Запоріжжя),
д. і. н. В. Ю. Мурзін (Запоріжжя),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
04.10.2011 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12.07.2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку наукових фахових видань
(Бюлетень ВАК України, 2010, № 12)

М 89

Музейний Вісник № 1 1/2. – Запоріжжя, 2011. – 270 с.

Випуск № 1 1/2 містить матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України», що відбулася на базі Запорізького національного технічного університету 6 – 8 жовтня 2011 р. Тематика публікацій охоплює період від XVII ст. до сьогодення.

Видання здійснене за сприяння відділу у справах національностей та релігій Запорізької облдержадміністрації, благодійного фонду «Центр національних культур та суспільної моралі «Ми – українські».

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться історією, проблемами музейної та краєзнавчої справи. Мова видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2011
© Запорізький краєзнавчий музей, 2011

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Турчина Л. В.</i> Унікальна доля унікального експонату Херсонського краєзнавчого музею («Літопис» Івана Дніпровського)	5
<i>Бондарчук О. А.</i> Музей історії ПАТ «Мотор Січ» як складова частина культурнонаукового та виробничого потенціалу Півдня України.	9

ІСТОРІЯ

<i>Микольченко В. С.</i> Героїзм як соціокультурне явище: історія становлення у різних етнічних осередках	13
<i>Мільчев В. І.</i> Перше поселення болгар-колоністів в Україні: з історії виникнення Борщагівської колонії у 1765 р.	19
<i>Петренко І. М.</i> Духовні суди через двошлюбність мирян південноукраїнських земель наприкінці XVIII ст.	26
<i>Прохоров Д. А.</i> Караїмські громади Криму наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: правове становище, чисельність і географія розселення	33
<i>Сигида Г. А.</i> Галузева структура купецького підприємництва Південної України в першій половині XIX ст.	40
<i>Макушенко Я. С.</i> Конфесійна характеристика німецького населення Південної України (початок XIX — перша третина XX століття)	44
<i>Волос О. В.</i> Степове лісорозведення на Миколаївщині: історичний аспект	51
<i>Константінова В. М.</i> Специфіка етнічного складу городян Півдня України напередодні реформ 60 — 70х рр. XIX ст.	56
<i>Тарасов А. В.</i> Вплив болгарського національно-визвольного руху на піднесення суспільно- політичної активності учнівства Півдня України (70 — 80-ті рр. XIX ст.)	60
<i>Авдєєва О. С.</i> Етнічна структура населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. (за матеріалами Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 року).	64
<i>Бондарчук К. С.</i> Відображення етнокультурних та політичних процесів у топонімах Запорізького регіону	68
<i>Дєдков М. В., Щербина Т. П.</i> «Садиба Попова» — перлина архітектури Півдня України	72
<i>Королєвська Ю. Ю.</i> Регулювання шлюбно-сімейних відносин на Півдні України (друга половина XIX — початок XX ст.): гендерний аспект.	79
<i>Тургенєв К. О.</i> Джерельна база з історії становлення та розвитку системи духовної освіти в Таврійській єпархії у XIX — початку XX ст., за матеріалами Державного архіву Автономної Республіки Крим	84
<i>Дєдков М. В., Коянс А. А.</i> Формування діаспори волзьких татар у Запорізькому краї (кінець XIX — перша половина XX ст.)	87
<i>Касьянова М. М.</i> Формування образу шахтаря-рятувальника в Донбасі (кінець XIX — початок XX ст.)	94

<i>Котляр Ю. В.</i> Етнічний фактор у формуванні ментальності населення Південної України . . .	101
<i>Лиман І. І.</i> Австралійське видання єврейських наративів Північного Приазов'я.	106
<i>Назарова Є. П.</i> Польський національний рух у Південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.	109
<i>Левченко В. В.</i> Мережа національної вищої школи Одеси: історія, традиції, сучасність . . .	114
<i>Сарнацький О. П.</i> Дії царського суду та цензури щодо діяльності членів українських політичних партій Наддніпрянщини на Півдні України під час Першої світової війни	120
<i>Кривошеєва Л. М.</i> Музична культура в таборах українських полонених часів Першої світової війни	124
<i>Чоп В. М.</i> Культурна традиція запорозького характерництва у пізніші часи (на матеріалах з історії махновського руху 1918 — 1921 рр.)	129
<i>Дерман І. П.</i> Рівень писемності населення Північного Приазов'я (за матеріалами першого всесоюзного перепису населення СРСР 1926 року).	139
<i>Мозуленко Д. І.</i> Напрямки політики коренізації: контроль за відсотком українців у партійних організаціях півдня УСРР 1920-х рр..	144
<i>Ніколаєв І. Є.</i> Етнополітичні процеси на Півдні України в період становлення тоталітарної системи в 20-х роках ХХ століття (на прикладі польських національно-культурних об'єднань Миколаївської області)	149
<i>Іванова І. А.</i> Євреї-переселенці та українське селянство Півдня України у 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст.: проблеми взаємовідносин	154
<i>Хаєцький О. П.</i> Використання примусової праці узбецьких селян у бавовництві України (30-ті — 50-ті рр. ХХ ст.)	160
<i>Грачевська Т. О.</i> Внесок Маргарет Мід у розвиток етнологічних досліджень	167
<i>Кузьменко В. В.</i> Запорізький український музично-драматичний театр: минуле і сучасність. . .	172
<i>Катрич В. П., Слугка І. М.</i> Нацистська пропаганда та її реалізація у контексті соціокультурної політики	178
<i>Калашнікова В. Є.</i> Українські історико-культурні цінності в роки Другої світової війни: ідеологічний аспект.	186
<i>Ніколаєв Ю. О.</i> Демографічні процеси на Донбасі у другій половині 40-х — на початку 50-х років ХХ ст..	192
<i>Васильчук Т. В.</i> Вищі навчальні заклади України у повоєнному науково-дослідному просторі . . .	200
<i>Висоцька Н. І.</i> Відновлення діяльності «машинки» (сьогодні ЗНТУ) у повоєнний період . . .	204
<i>Пачев С. І. М. Д.</i> Дихан — дослідник історії болгарської діаспори в Україні	211
<i>Касьянова Н. М.</i> Шкільна освіта дітей-сиріт у перше повоєнне десятиріччя (на прикладі Донбасу)	218
<i>Зеркаль М. М.</i> Історія розвитку і трансформації освітньої політики етносів у діяльності вищих органів державної влади України (1990 — 2000 рр.)	223
<i>Овчаренко О. В.</i> Ретроспектива єврейської освіти Катеринославщини на межі ХІХ — ХХ століть	229
<i>Жижиця П. М.</i> «Право і справедливість» — феномен польської політичної культури на початку ХХІ ст.	238
<i>Євсєєва Г. П.</i> Здобутки та перспективи державної мовної політики в Україні	241
<i>Двуреченська О. С.</i> Україна в контексті системного розвитку міжнародних відносин з середини ХVІІ ст. до 1991 р.: спроба історичної ретроспективи	248
<i>Драгунова Т. А.</i> Сучасні виміри національної культури в українському суспільстві	252
<i>Позняк О. В.</i> Проблеми інтеграції «нетрадиційних» іммігрантів в Україні	261
<i>Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.</i> До семантики Малого Державного герба України в контексті державотворчих процесів ІХ — ХІ ст.: історичні, релігійні та правові аспекти	266

УНІКАЛЬНА ДОЛЯ УНІКАЛЬНОГО ЕКСПОНАТУ ХЕРСОНЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ («ЛІТОПИС» ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО)

У кожній історичній добі є свої літописці. Люди, які свідчать після багатьох років про те, що бачили на власні очі та відчували власною душею. Так само відзначилась своїми «самовидцями» й доба «розстріляного Відродження». Щоправда, за умов тотального контролю й цензури, нещадних обшуків, вилучення з громадського обігу прізвищ найкращих творців української культури, правдиві свідчення тих років складними шляхами дістаються до наших днів. У найтрадиційніший спосіб дісталися до читача й отримали розлогу характеристику 1920 – 1930-ті роки від Ю. Смолича у «Розповідях про неспокої» [1]. Їх автор ще за умов радянської дійсності, наприкінці свого життя, вирішив пролити світло на більшість із заборонених у переддень тем. Вагомими є свідчення й Г. Костюка – людини, яка, пройшовши сталінські тортури, пережила війну й подалася на еміграцію, вже у діаспорі видавши чудовий приклад мемуарної літератури – «Зустрічі і прощання» [2]. Складнішою була доля творчого доробку С. Єфремова [3], що упродовж семи років ретельно фіксував у щоденниках події, очевидцем яких він був. Тільки 1990 року з архіву КДБ до Інституту архівознавства НБ України ім. В. Вернадського був переданий рукопис щоденників, на підставі чого вони вийшли друком. Можемо стверджувати, що наведені шляхи в цілому характерні для переважної більшості наративних джерел стосовно окресленої доби.

Загалом, склалася ситуація, коли кожне з найдрібніших особистих свідчень стосовно згаданого періоду цінується на вагу золота, оскільки додає йому колориту, розвінчує стереотипи, наново знайомить з видатними особистостями. Саме через такі обставини з особливою увагою слід поставитися до ще одного прикладу подібної творчості – експонату Херсонського краєзнавчого музею – літературного щоденника Івана Дніпровського [4].

Іван Дніпровський (справжнє прізвище Шевченко), уродженець Херсонської губернії, потрапив до літературних кіл вже на початку 1920-х років. Розпочинав як поет поемою «Донбас» (1922), згодом були драми – «Любов і дим» (1926) та «Яблуневий полон» (1927). На життя І. Дніпровський заробляв, тривалий час працюючи одним з редакторів Державного видавництва України. Саме через його вимогливість до чужих текстів, критику надмірної багатослівності сучасники прозвали І. Дніпровського «вартовим слова» [5, с. 152]. Наприкінці 1920-х років здоров'я письменника значно погіршилося, він був змушений багато часу проводити у санаторіях на лікуванні. Через це й випав з повсякденного життя харківської мистецької богеми. Але навіть за таких умов продовжував тримати руку на пульсі, листуючись з багатьма літераторами. У різних виданнях сьогодні можна знайти приклади листування І. Дніпровського. Вочевидь, за кращих часів таких листів могло

зберегтися значно більше. Скажімо, найближчий друг І. Дніпровського — Микола Куліш міг володіти багатющою колекцією таких «творів». Однак, він, як і більшість з українських письменників, зазнав переслідувань з боку більшовицької держави. Внаслідок чого, архіви самого М. Куліша й таких як він, було знищено. Відразу, після передчасної смерті від туберкульозу у 1934 році, твори І. Дніпровського були заборонені. Тільки за часів хрущовської «відлиги» у 1956 р. ім'я письменника реабілітували [6, с. 539].

За твердженнями сучасних дослідників його творчості, непересічного таланту письменника чи драматурга І. Дніпровський не мав [7, с. 267; 5, с. 152], але доля приготувала йому роль бути очевидцем цікавої доби — розквіту української культури 1920-х років. І він мав нагоду стати тією особою, що донесе світові найкращі й найцікавіші епізоди буремного мистецького життя Харкова — тодішньої столиці України. Ймовірно, така роль влаштувала й самого І. Дніпровського. Можна думати, що він сподівався створити у подальшому детальну характеристику близького йому середовища, і саме для цього занотовував час від часу тільки йому зрозумілі тезові записи. На жаль, якщо така думка у нього й була, їй не судилося реалізуватися. Захворівши на сухоти, він помер ще у доволі молодому віці на 40 му році життя.

У середині 1990-х рр. авторів цих рядків пощастило потрапити до Херсонського краєзнавчого музею. Мета подорожі була єдина — побачити на власні очі те, про що вже писали попередники — чи то нотатки, чи то щоденник І. Дніпровського. Саме співробітники музею повідомили про шлях, яким ці записи опинилися у них у фондах. Після передчасної смерті І. Дніпровського його майно було розподілено поміж родичами. У повоєнний час хтось з них захотів залишити згадку про І. Дніпровського для прийдешніх поколінь і віддав до музею його письмовий стіл. Певний час по тому адміністрація музею вирішила реставрувати стіл для подальшої експозиції. А вже реставратори знайшли під кришкою столу потаємну схованку, в якій і зберігалися у звичайному, на зразок шкільного, зошиті записи І. Дніпровського. У такий спосіб музейні співробітники отримали з одного експонату відразу два. І той, другий, ретельно схований експонат виявився значно цікавішим за пересічний письмовий стіл 1920-х рр.

І до сьогодні питання про те, хто вклав у схованку зошити, лишається відкритим. І, вочевидь, не це є головним. Головне, що записи, зроблені рукою І. Дніпровського, його доволі складним почерком, збереглися, дійшли до нас, дали можливість сучасним дослідникам долучитися до утаємниченої атмосфери мистецького життя 1920-х — початку 1930-х років, відчуті її на смак, запах та дотик.

На думку Н. Кузякіної, І. Дніпровський пізно побачив, яка доля йому була уготована. Вона твердить, що, зазвичай, у нього, на відміну від Ю. Смолича, не вистачало хисту подати цілісний погляд на особу, створити у читача уявлення про героя своїх спогадів. У І. Дніпровського це швидше натяки, тезові записи, зміст яких був зрозумілий тільки самому автору. Вочевидь, він думав повернутися до них згодом, щоб розтлумачити. На жаль, чи брак часу, чи хвороба, чи якісь інші обставини не дали йому можливості опрацювати їх. Більшість з них так і залишилась у тезовому вигляді [7, с. 267].

Але ці зауваження не стосуються літературного портрета написаного І. Дніпровським стосовно найталановитішої постаті літературних кіл його часу — Миколи Хвильового (1893 — 1933). У даному випадку І. Дніпровський перевершив себе, подавши зв'язаний текст, в якому намагався відтворити атмосферу дружніх стосунків, глибокої приязні та симпатії, що оточувала головного героя твору.

Свої записи І. Дніпровський вів несистематично. Розпочавши їх 1930 року, він ще раз повернувся до них вже після самогубства М. Хвильового 13 травня 1933 року. Вочевидь для того, щоб лишити добру згадку, викладену дружнім словом, для нащадків.

Розпочинається «Душа м'ятежника» оповіддю про те, як називали М. Хвильового найближчі друзі: сам І. Дніпровський — Духмяним, О. Досвітній — «просто і тепло» — Микола, О. Вишня називав його чомусь Роландом. Інші звали Колею Хвильовим, Хвильовським! Найближчі друзі — «старік» з російською вимовою. Сам М. Хвильовий натомість теж прикладав це слово до О. Досвітнього, О. Вишні, М. Куліша. Отже, «старік» — це термін, значення якого розуміло тільки вузьке найближче коло однодумців, такий собі пароль, що свідчив про належність до цього кола. Така дрібна деталь — краплина з характеристики побуту і спілкування — багатого варта. Одна справа читати в офіційних документах «т. Хвильовий», а інша — відчутти наскільки теплими й дружніми були стосунки у найближчому оточенні М. Хвильового, зрозуміти, що І. Дніпровський насправді майстер виписувати деталі, які надають «картинкам історії» довшеного вигляду.

Яскравим прикладом такого вміння є згадка І. Дніпровським про одну з розмов з М. Хвильовим. Автор нотаток розкриває один зі світоглядних принципів свого друга, а саме ставлення останнього до проблеми заздрості. На запитання І. Дніпровського чи може заздрити велике серце, М. Хвильовий відповів так: «Не може, а мусить, коли воно насправді велике. Людина без заздроців — ні риба, ні м'ясо. Заздроці рождають змагання. Беззаздрісність — це христолобива нездарність». Надалі І. Дніпровський пояснює, як втілювалася у життя М. Хвильовим його «теорія заздрості». Він наголошує, що для його друга то була тільки теорія, бо об'єкта для заздроців він не мав, оскільки був сам найбільшим, «творцем шедеврів» [4]. Справедливо зазначити, що подібного роду філософські погляди до цього часу не знайшли втілення у будь-якому відомому нам дослідженні, здається через те, що світоглядні настанови митця розкидані по авторських текстах, певні деталі можна віднайти з мемуарів. Очевидно, що даний напрям дослідження на разі може виявитися перспективним.

Інший сюжет, що оповідає І. Дніпровський, стосується загального враження, яке справляв М. Хвильовий на літературний бомонд тодішнього Харкова. Передаючи слова В. Фельдмана, І. Дніпровський акцентує увагу на такому: якби М. Хвильовому закортіло обрати будь-яку жінку з будинку «Слово» (кооперативному будинку письменників, де мешкали провідні літератори тодішньої столиці), то та б жінка кинула б і чоловіка, і сім'ю, й пішла б за ним. А якби будь-який чоловік зі «Слова» довідався б про таке бажання М. Хвильового, то з радістю б привів до його помешкання дружину й вважав би для себе це за честь. Однак, на щастя через відсутність подібних «бажань» М. Хвильового мешканці «Слова» могли жити спокійно, оскільки, за твердженням І. Дніпровського, «в особистім житті наш друг цнотливий» [4].

Фіксує І. Дніпровський й умови, за яких працював М. Хвильовий. Він наголошує на його феноменальній працездатності, але зауважує, що «літературна робота його — це річ майже інтимна», оскільки працює він здебільшого ночами. Перераховує майстрів світової літератури, якими захоплювався М. Хвильовий — Рабле, Вольтер, Стерн, Мартинес С'єрра [4]. Виходячи з подібних літературних уподобань, більш усвідомленим стає розуміння гасла М. Хвильового щодо орієнтації на психологічну Європу, неодноразово артикульованого ним у памфлетах. Звертає увагу І. Дніпровський й на той авторитет, яким користувався М. Хвильовий серед своїх співбратів по перу, він пише, що у критичне чуття М. Хвильового вірили всі, а його присуд літературним творам був остаточним [4].

Деяко іншого характеру набувають записи, поновлені І. Дніпровським вже після самогубства М. Хвильового: мабуть відчуваючи, що, якщо не він, то більше ніхто про це не згадає, описує події давно минулі. Зокрема, епізод з 1924 року, коли народилася літературна студія «Урбіно». Й до сьогодні ця назва захоплює своєю незвичністю як для української мови. Дякуючи І. Дніпровському, тепер знаємо, що цей термін, після того як

були відкинуті усі попередні не менш яскраві пропозиції, «винайшли» з енциклопедичного словника Ф. Павленкова [4] — популярного в інтелектуальному середовищі видання початку ХХ ст., найближчого конкурента енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Ефрона. М. Хвильовий шукав назву, яка б символічно підкреслювала настрої його та його оточення — нову хвилю українського національного відродження. І в цих умовах Урбіно — місто, де народився творець італійського відродження Рафаель, підходило якнайкраще для назви нової літературної студії. Оскільки «sapienti sat», не треба було пояснювати нікому, які обрії вимальовували перед собою учасники цієї компанії.

Під 16-ту річницю «жовтневої революції» І. Дніпровський запише п'яту частину своїх записів, яку назве «Порив і обрив». У цій частині він, використовуючи мистецькі прийоми, засвідчить долю револьвера, яким М. Хвильовий вкоротив собі життя. За І. Дніпровським, він сам придбав «дамський бравнінг» за 60 карбованців у Кам'янець-Подільському. За два роки подарував його М. Хвильовому, але «презент був прийнятий без подяки». Автор нотаток вважав, що саме цей револьвер був використаний М. Хвильовим для самогубства [4].

Таким чином, дякуючи щасливому випадку, історична наука отримала цінне джерело — авторські нотатки І. Дніпровського про літературне життя 1920-х — початку 1930-х років. Зрозуміло, що цей документ має досить суб'єктивний характер. Його автор перебував під надзвичайно сильним впливом М. Хвильового — письменника, друга, людини. Вочевидь, його спогади сповнені неприхованою любов'ю до героя, він наводить певні відомості про світоглядні орієнтири митця, а також багато епізодів з літературних перипетій Харкова, невідомих широкому загалу. І якраз у цьому й полягає унікальність та цінність даного експонату, що насправді став перлиною фондів Херсонського краєзнавчого музею.

Бібліографія

1. Смолич Ю. К. Розповідь про неспокій. Дещо з книги про двадцяті й тридцяті роки в українському літературному побуті. Ч. 1 / Ю. К. Смолич. — К. : Радянський письменник, 1968. — 286 с. ; Смолич Ю. К. Розповідь про неспокій триває [Текст] : Дещо з двадцятих, тридцятих років і дотепер в українському літературному побуті. Ч. 2 / Ю. К. Смолич. — К. : Радянський письменник, 1969. — 283 с. ; Смолич Ю. К. Розповіді про неспокій немає кінця : ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті. Кн. 3 / Ю. К. Смолич. — К. : Радянський письменник, 1972. — 204 с.

2. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. — К. : Смолоскип, 2008. — Кн. 1. — 720 с. ; Кн. 2. — 512 с.

3. Єфремов С. О. Щоденники, 1923 — 1929. / С. О. Єфремов. — К. : ЗАТ «Газета «Рада», 1997. — 848 с.

4. Дніпровський І. Душа м'ятежника / І. Дніпровський // Фонди Обласного Херсонського краєзнавчого музею. — Д-1278.

5. Васків М. С. Романні задуми І. Дніпровського та їх реалізація. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkrnu_fil/2009_18/2_01_VaskivM.pdf

6. Дніпровський Іван // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Під ред. В. Кубійовича. Перевид. в Україні. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 539.

7. Кузякіна Н. Б. Літературні портрети Івана Дніпровського // Наталя Кузякіна : Автопортрет, інтерв'ю, статті з історії і теорії драми; україністика, лесезнавчі і театрознавчі студії; русистика, компаративістика; рецензії; контroversійна історія літературного процесу 1950 — 1990 рр. крізь призму незаангажованої та ідеологічно голобельної критики; спогади / Упор. В. П. Саєнко. — Дрогобич : Відродження, 2010. — С. 266 — 268.

Турчина Л. В.

Унікальна судьба унікального експоната Херсонського краєведчого музею («Летопись» Івана Дніпровського)

Стаття посвячена унікальній судьбі унікального експоната Херсонського краєведчого музею – літературним дневникам І. Дніпровського. Благодаря данному документу откриваються нові грани літературної життя в Україні 1920-1930-х гг., акцентується увага на ключовій фігурі «расстрелянного Возрождения» – М. Хвильовом.

Turchina L. V.

The unique fate of the museum-piece in Herson Regional Museum «Lytopis of Ivan Dniprovsky

The article is devoted to the unbelievable destiny of a unique exhibit of the Herson's Regional Museum – diaries and notes of I. Dniprovskyi. This document shows us new details of literary life in Ukraine 1920-1930's., in the focus of these notes – the main person of so called «shot Renaissance» – M. Khvyly'ovyi.

Бондарчук О. А.

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ПАТ «МОТОР СІЧ» ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА КУЛЬТУРНО-НАУКОВОГО ТА ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Кожний музей являє собою культурно-освітній та науково-дослідний заклад, призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, долучення громадян до надбань національної та світової історико-культурної спадщини.

Одним із факторів, що впливають на профіль музею, є його регіональна приналежність. Запоріжжя завжди мало славу промислового регіону, тому не дивно, що саме на його території були відкриті відомі історичні музеї на основі промислових комплексів. Серед них визначне місце посідає народний музей України, створений при ПАТ «Мотор Січ».

Головним завданням історичного музею ПАТ «Мотор Січ» є збереження традицій одного з найбільших підприємств м. Запоріжжя та відтворення його внеску в розвиток авіації. Тому для ретроспективи понадстолітньої історії заводу творці музею використовували архівні документи, матеріали інформаційних джерел, спогади спеціалістів та організаторів виробництва.

Беручи до уваги стратегічну важливість авіаційної справи та місце ПАТ «Мотор Січ» у цій галузі, музей зробив та продовжує робити великий внесок у національну історико-культурну спадщину Півдня України. Виходячи з цього, вивчення історії зародження та розвитку музею, а також експозицій, представлених у ньому, має актуальний характер та посідає не останнє місце в культурно-історичній політиці діяльності Південного регіону.

Метою дослідження є характеристика роботи музею історії ПАТ «Мотор Січ» та показ його місця в культурному процесі національної політики регіону. Підставою для цього став аналіз процесу його роботи та представлених у ньому експозицій.

Проблематика статті була деякою мірою представлена в рекламному проспекті «Музей истории АО «Мотор Сич», виданому в 2002 р., та буклеті «Народный музей АО «Мотор Сич» [1; 2]. У цих доробках зібрано перелік наявних у музеї експозицій, що дає змогу мати уявлення про зібрані тут експонати. Крім цього, обрана тематика була піднята в ювілейних для музею номерах громадсько-політичної газети ПАТ «Мотор Січ», а саме: № 27 від 18 квітня 2005 р. та № 28 від 22 квітня 2010 р. [3; 4] Ці роботи присвячені відповідно 25-й і 30-й річницям музею. У них висвітлена історія відкриття установи, велика увага приділена ролі особистостей, які зробили свій внесок у відкриття історичного музею при заводі.

Рішення про будівництво музею було прийняте ще в 1976 році. Його ініціатором став тогочасний генеральний директор ПАТ «Мотор СІЧ» В. І. Омельченко. Згідно з наказом № 309 від 10 листопада 1976 р., на території заводу мали збудувати корпус № 49, у якому в подальшому мав розміститися музей трудової слави [2, с. 6]. Для того щоб у музеї зосередити всю історію підприємства, була проведена тривала робота з архівними матеріалами, експонатами та людьми. Крім цього, розпорядженням від 24 листопада 1976 р. була сформована комісія, яка мала взяти на облік усі існуючі макети двигунів на заводі [2, с. 6].

Щоб прискорити роботу над зведенням музею, в 1978 році вийшли два накази. У першому з них, № 97 від 16 березня «Про сприяння та контроль над проведенням заходів по музею», винесено догану окремим службам, які не виконували заплановані роботи [3, с. 6]. Для прискорення процесу будівництва була сформована комісія, очолив яку старший інженер музею А. Ф. Адаменко. Наступним вийшов наказ № 110 від 28 березня «Про виконання робіт по створенню музею «Трудової слави» [3, с. 6]. У ньому з метою активізування робіт зі збору історичного матеріалу начальникам відділів та цехів було доручено організувати систематичний пошук матеріалів щодо суспільно-політичних заслуг, які мають історичне значення в діяльності колективу. Тим самим експозиції музею мали поповнитись людським елементом, адже персоналії відігравали вирішальну роль у становленні авіаційної могутності заводу.

Подібні накази були підписані й у 1979 – 80-у рр. Нарешті, 17 квітня 1980 р. було підписано «Акт прийняття музею історії моторобудівного заводу» [4, с. 3]. А вже наступного дня заводським наказом № 155 «Про відкриття музею Трудової слави в об'єднанні» задокументовано урочисте відкриття культурної установи [4, с. 3].

Кожна з п'ятдесяти однієї експозиції музею – це етап становлення та розвитку авіації країни, які представлені експонатами до- і післявоєнних років, періоду Великої Вітчизняної війни та сучасності.

Умовно їх можна поділити на десять частин:

- описання структури ПАТ «Мотор Січ» та історичні етапи розвитку заводу;
- матеріали, присвячені серійному виготовленню авіаційних двигунів та літальних апаратів, на які встановлювали двигуни запорізького виробництва;
- натуральні моделі авіаційних двигунів (М-11, М-22, М-88Б, АШ-82ФН, М-72, Аи-26В, АШ-62ИР, РД-45Ф, РД-500К, АИ-20, АИ-25, АИ-8, АИ-9, Д-36 та ін.), літальних апаратів («Ілля Муромець», У-2, МиГ-15, Бе-12, літаки серії АН, АІ та Як, «Мрія», «Руслан» та ін.), макети промислових установок наземного використання та зразки товарів побутового вжитку [1, с. 10];
- виготовлення прогресивного обладнання та введення в експлуатацію новітніх технологій;
- наукова організація виробництва та співпраця ПАТ «Мотор Січ» з розробниками й партнерами;

- особистості в історії заводу (директори, головні інженери, керівники структурних підрозділів, передовики виробництва та ветерани праці);
- історії робочих династій, чий сукупний трудовий стаж налічує сотні років;
- нагороди за участь у регіональних та міжнародних виставках;
- соціальний та спортивний розвиток підприємства;
- методичні розробки для допомоги учням, студентам і молодим спеціалістам.

Співробітники музею продовжують збирати пам'ятки історичного минулого заводу. Завдяки їх пошукам встановлено реальну дату заснування «Мотор Січі», а саме 1907 рік, хоч до 2003 р. офіційно вважали 1916 р [5, с. 9].

Плідна робота стала приводом для надання почесних нагород. Ще в 1987 р. заводському музеєві була вручена Почесна грамота Міністерства авіаційної промисловості та ЦК профспілок [4, с. 3]. У квітні 1988 р. рішенням колегії Міністерства культури України музею надано звання «Народний» [4, с. 3]. Окрім цього, в листопаді 2002 р. він став переможцем міського огляду музеїв, присвяченого 70-річчю Запорізького промислового комплексу [4, с. 3]. У 2006 р. музей історії ПАТ «Мотор Січ» було нагороджено Грамотою обласної ради Українського товариства охорони пам'яток історії за збереження та пропаганду історико-культурної спадщини Запорізького краю [4, с. 3]. Це стало можливим не без допомоги керівників музею. Першим його директором було призначено Д. Д. Тищенка, після нього на цій посаді працювали І. П. Босенко, В. О. Олійников, Л. Н. Мельникова, а з 2001 р. музей очолив І. Живицький [2, с. 2].

Щороку в музеї проводиться День відкритих дверей, під час якого всі охочі можуть ознайомитись із запропонованими експозиціями, подивитися моделі авіадвигунів та літаків, на яких їх встановлювали. За ініціативою голови ради директорів ПАТ «Мотор Січ» В. О. Богуслаєва в 2007 р. було заплановано перенести приміщення музею з будівлі комбінату харчування заводу до колишнього авіаційного технікуму, що розташований на території парку ім. Клімова [6, с. 2]. Цей крок суттєво полегшить доступ мешканців Запорізького регіону до історії вітчизняної авіапромисловості.

Згідно з офіційною інформацією про народний музей історії ПАТ «Мотор Січ», на 01.01.2011 площа музею становить 427,5 кв. м та займає чотири кімнати [1, с. 5]. Сукупна кількість представлених експонатів становить 44417 [1, с. 5]. Протягом 1980 – 2010 рр. було проведено 7100 екскурсій та лекцій, а загальна кількість відвідувачів налічує 190 720 осіб [1, с. 5]. Така статистика доводить зацікавленість авіаційною тематикою та підтверджує великий внесок музею в культурну спадщину Південного регіону.

Отже, основу кожної експозиції музею історії ПАТ «Мотор Січ» становлять оригінали. З-поміж них – речові реліквії, оригінали документів, пам'ятні подарунки та фото-документи, які дають уявлення про процес виробництва продукції заводу. На стендах і вітринах відвідувачі мають можливість побачити унікальні експонати, моделі літаків з двигунами підприємства, різноманітну експозицію товарів народного споживання. Музей входить до переліку Запорізької обласної державної адміністрації та посідає гідне місце серед більш ніж тридцяти музеїв Запорізької області. Його плідна робота протягом трьох десятиліть підтверджує приналежність музею до культурно-історичного комплексу Південного регіону.

ПАТ «Мотор Січ» завжди був і залишається закритим підприємством. Висвітлення діяльності музею історії при заводі є доцільним, адже завдяки йому кожен охочий може ознайомитися з минулим та сучасністю головного заводу авіадвигунобудування в Україні.

Бібліографія

1. Музей истории АО «Мотор Сич» : рекламный проспект. — Запорожье, 2002. — 17 с.
2. Народный музей АО «Мотор Сич». — Запорожье, 2005. — 27 с.
3. Ёлкина В. Многотомник моторовской истории / В. Ёлкина // Мотор Січ. — 18 квітня 2005. — № 27 (5772). — С. 6 — 7.
4. Толстик В. Взгляд в будущее сквозь корневище истории / В. Толстик // Мотор Січ. — 22 квітня 2010. — № 28 (6217). — С. 3.
5. Беззубцов-Кондаков А. Е. Удачу нести на крыле: очерки истории ОАО «Мотор Сич» / А. Е. Беззубцов-Кондаков — М., 2007. — 544 с.
6. Желнова Н. Вертолёт в парке имени Климова / Н. Желнова // Индустриальное Запорожье. — 11 сентября 2007. — № 57. — С. 2.

Бондарчук О. А.

Музей истории ЧАТ «Мотор Сич» как составная часть культурно-научного и производственного потенциала Юга Украины

Предлагаемое исследование характеризует историю создания и особенности работы музея истории ПАТ «Мотор Сич». Дает возможность ознакомиться с представленными в нем экспонатами, моделями оригинальных самолетов и авиадвигателей. Отображает место музея в культурном, научном и производственном потенциале Юга Украины.

Bondarchuk O. A.

The Historical Museum of public joint-stock company "Motorsich" as a cultural, scientific and industrial centre of the south of Ukraine.

The given research describes the history of foundation and the peculiarities of the working process of the Historical Museum of public joint-stock company "Motorsich". It gives the possibility to see different represented exponents presented here: original airplane models, aircengines. It shows the place of the museum in cultural, scientific and industrial process in the south of Ukraine.

ГЕРОЇЗМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ У РІЗНИХ ЕТНІЧНИХ ОСЕРЕДКАХ

В історії філософської думки одне зі значних місць належить проблемі свободи вибору людиною дій та вчинків, що відрізняють її від соціально-масової поведінки більшості. До таких дій у першу чергу належать героїчні вчинки. Ставши однією з вічних тем у діалозі різних епох і культурних традицій, проблема визначення героя і героїчного, як ніяка інша, несе на собі відбиток різних ідей, суперечливих суджень, політичних і теоретичних спекуляцій. У той же час вона завжди залишається життєвим питанням, що зачіпає долю людства, окремо взятої особистості і є актуальною в усі часи.

Кожний народ із давніх часів до сьогодення має свої приклади високого служіння обов'язку, прояву героєм сили, розуму, які перевищують звичайні людські. Масова свідомість запрограмована на очікування героїчного заради загального блага. Невипадково історичні, міфологічні відомості про героїв зберігаються в пам'яті поколінь і підвищують самооцінку нації. Сучасний етап розвитку людства чітко виявляє неоднозначність ставлення до героїв та їх сприйняття. Так, в українському суспільстві фактично зникли з вжитку такі поняття, як «народний герой», «герой праці», що є відображенням ціннісної аномії, втрати ідеалів у сучасному світі. Саме цим пояснюється актуальність авторської спроби додаткової реіфікації поняття «героїзм».

Серед багатьох дефініцій поняття «герой» нам найбільш близька за екзистенційно-смісловим наповненням думка Дж. Кемпбела, який визначає героя як людину, що долає перешкоди крізь особисті й суспільні історичні обмеження до первинних джерел людського життя та, помираючи як сучасна, народжується знову вічною, довершеною й універсальною, даючи нам свій урок оновленого життя.

У розвитку філософської думки вивчення героїзму посідає важливе місце через необхідність осмислення цього феномена в соціальному контексті. Розуміння героїзму впливає на свідомість і поведінку окремих особистостей та зазнає змін протягом тисячоліть. Багатовіковий досвід вивчення героїзму має потужний вплив на формування образу сучасного героя, безпосередньо пов'язаного у власних вчинках з історичним корінням свого етносу, адже «... героїзм — явище історичне, де кожному століттю відповідає свій тип героїзму та героїв» [1, сс. 36 — 37].

Близькою проблема героїзму є для Платона, Августин Блажений, Дж. Бруно, Н. Макіавеллі, Дж. Віко, Гегеля, С. К'єркегора, Ф. Ніцше, К. Леві-Строса тощо. Українська філософська думка теж не стояла осторонь, але через історичні причини ця тема більше представлена в літературних творах. Серед найбільш відомих українських дослідників героїзму хотілося б зазначити П. Юркевича, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українку, Д. Донцова, В. Липинського, О. Кульчицького тощо.

У давніх греків героєм вважався той, хто мав велику фізичну силу, благородство, хто брав гору в баталіях і війнах. У цілому для даної епохи рабства було властивим наділяти героїчними рисами перш за все тих рабовласників, які володіли фізичною силою, сміливістю, здатністю тримати в покорі рабів. По суті, виходило, що мірилом героїчного діяння тих чи інших особистостей було їх відношення до аристократичної знаті, а також оволодіння певними фізичними та воїнськими доблестями. Можливість героїзму в значній мірі співпадала з приналежністю до клану аристократії. Влада сама по собі визначалась благородством, здатністю підкорювати маси рабів. Саме ці якості культивувались і виступали критеріями героїчного.

Класична грецька філософія міфологізує проблематику героїчного, говорячи про героя як посередника між богом та людьми, проміжну ланку між небом та землею, космічного діяча, організатора порядку, борця з хаосом, живе втілення величі народу. На основі міфу антична філософія створила формулу «бог-герой-людина», завдяки якій намагалася визначити сутність і зміст людського існування. Героїзму не можна було навчитися, ним наділяла лише сама природа або боги, а звершувати героїчні діяння можна було лише після проходження попередньої героїчної підготовки.

Одним із перших в історії філософське обґрунтування понять «герой» і «героїзм» намагався дати Платон. Для нього герої є не лише посередниками між світом богів і світом людей, але й мудреці, інтелектуали, софісти. У цьому розумінні Платон продовжує грецьку поетичну традицію розуміння героїчного, яка має справу з міфологемою героя. Не відкидаючи міфологічного розуміння героїзму, філософ все ж таки вводить дану проблематику в соціально-філософський простір, пов'язуючи можливості героїзму не тільки з божественною волею, а і з соціальним статусом. Згідно з Платоном, справедливим є таке суспільство, в якому кожна людина виконує соціальну роль, яка відповідає її вродженій природі, здібностям і схильностям. За своїми задатками мислитель виділяє три групи людей: філософи, стражі, дільці-виробники. Хоча філософ і страж — це один єдиний тип бійця. Відмінність же між ними полягає в тому, що філософ більш інтелектуальний, наділений творчо, а страж є рядовим солдатом. Проте їх можна об'єднати в героїчний тип філософа-стража. При цьому воїна-філософа Платон визначає як вищий тип; і саме тому, на його думку, несправедливе те суспільство, яке утискає героїчний тип особистості і героїчно-творчий тип людини-філософа. Ідеї Платона стають основою для подальшого розвитку концепції героїзму.

Середньовічні філософи вважали, що велич індивіда проявляється у свідомому служінні Богу. У цей час пропонується нове розуміння героя, при якому його основне призначення полягає в жертвності, але не в межах соціальності, як Града Земного, а за образом героїчного шляху Христа (А. Блаженний).

Пізніше критерії героїчного змінилися. Середньовічне суспільство оспівувало представників військового стану — лицарів, які були на службі у феодалів, князів, королів. Феодална структура суспільства складалася з ядра (князь, феодал), наближених до нього (васалів), військової дружини і селянства. Для захисту володінь, розв'язання суперечок, утримання в покорі черні потрібна була військова сила, яка перш за все втілювала реальну владу і можливості феодалізму. Саме війна в епоху Середньовіччя була тим соціальним явищем, де вмикався механізм героїчного.

Таким чином, в Середньовіччі герой трактується неоднозначно: з одного боку, це лицарі-духу, що існують за Божими законами, з іншого — це лицарі-захистники, що живуть за військовим статутом.

Однією зі спроб обґрунтування витоків героїчних діянь в епоху Відродження є життя і творчість Дж. Бруно. У праці філософа «Про героїчний ентузіазм» герой та героїзм роз-

глядаються в естетичному ракурсі та зростають від платонівського ентузіазму до активного героїчного відчуття життя. Описуючи героїчний ідеал, філософ виступає проти християнського розуміння богонатхненності героя і не вважає величні дії людей проявом Божої волі. Героїчний ентузіазм має природний світлий і яскравий дух, прагне до істини, справедливості, запалює світло розуму та йде далі звичайних людей.

Інший концепт представлений у працях Н. Макіавеллі, котрий пропонує політично-утилітарну концепцію героїзму, сутність якої полягає в тому, що політична мета може досягатися політичними засобами, а політизація моралі відкриває шлях до героїзму, зорієнтованого в першу чергу на молоде покоління.

Епоха Відродження характеризується сплеском наукової діяльності та відчуває на собі опір церковних діячів. Тому слід підкреслити, що мислителі цього часу не лише висловлювали власну думку з приводу героїв і героїзму, а й самі були героями (М. Кузанський). Науковий героїзм, проявлений філософами, заслуговує окремої уваги і може бути темою окремої статті.

У Новий час перша спроба теоретичного обґрунтування героя належить італійському філософу XVIII століття Дж. Віко, який вважає, що героїчне притаманне лише одній з історичних епох. Відповідно до концепції історичного коловороту він пояснює, що суспільне життя людей проходить три етапи: епоха Богів, епоха Героїв, епоха Людей. Пов'язуючи героя з умовами життя античного суспільства, він заперечує можливість героїчного в наступні століття та пов'язує героїзм з патріотизмом: «Герої ототожнювали з особистим інтересом інтерес своєї батьківщини» [2, с. 247]. Вектор історичного розвитку, на його думку, визначається збільшенням участі людей у реалізації своїх прав, оснований на справедливості розуму. Історія, за Віко, - це постійні коливання між правом сили та правом розуму, а герой — то особлива проміжна фігура, яка забезпечує перехід людей від дикунства та варварства до істинної людської природи [2, с. 251].

Подальше дослідження героїзму має місце в концепції Гегеля, яка безпосередньо витікає із загального уявлення про історичний процес як етап самопізнання абсолютного духу. Історичний процес, вважає філософ, є закономірним формуванням свободи. Гегель пов'язує поняття «герой» з поняттям «видатна історична особистість», позиціонуючи героя як людину, що уособлює всезагальне в індивідуальному, як провідника об'єктивної необхідності, одночасно творця та жертву. У «Лекціях з естетики» Гегель визначає героя як «...індивідуума, який за самостійністю свого характеру і, керуючись своїм свавіллям, бере на себе тягар та здійснює весь вчинок» [3, с. 189].

Друга половина XIX — початок XX століть сформували велику кількість нових уявлень про героя і героїзм, серед яких можна виділити різні точки зору.

Так, С. К'еркегор запропонував етико-релігійну трактовку героїзму, в якій особливе місце відвів трагічному герою, що виконує певну місію, а його доля складається з випробувань довжиною в життя. На думку філософа, самоідентифікація потребує певної сміливості: «Насмілитися по суті бути самим собою, насмілитися реалізувати індивіда ... ось у чому полягає християнський героїзм, і варто визнати його вірогідну рідкість» [10, с. 251].

Отже, засновник екзистенціалізму особливу увагу звертає на самоідентифікацію як одну з найважливіших проблем людського існування, наголошуючи, що цей процес є визначальним і найскладнішим у житті кожного індивіда.

На відміну від своїх попередників, Ф. Ніцше стверджує, що героїчна фаза людської історії вже минула, а сучасна епоха домінування «людського-дуже людського» заслуговує лише критичного засудження, передбачаючи появу надлюдина як майбутнього героя [4, с. 271]. У своїх працях Ф. Ніцше розкриває сутність сучасного розуміння героїзму, а саме, героїчним є те, що демонструє силу, духовну міць, здатність забезпечити «волю до

влади» як вищого змісту буття. Філософ стверджує, що прагнення до панування, до влади веде до переоцінки всіх духовних цінностей, у тому числі і в розумінні сутності героїчного, його критеріїв; а героєм може бути той, хто ближчий до ідеалу «надлюдини» — людського унікаму, який здатен володарювати над «рабською мораллю». Герой для Ніцше — це «напівбог, напівтварина, напівлюдина з крилами янгола, зла демонічна істота» [5, с. 169].

У цей час особливу увагу привертає міфологічна концепція героїчного К. Леві-Строса. Моделювання концепту героя і героїзму пов'язане з часом, історичними процесами та особистістю суб'єкта, у результаті чого людина діє в історії як індивід, відповідальний не лише за себе, а й за оточуючих. У результаті філософської рефлексії автор приходять до висновку, що героїчне — це певна міфологема, котра реалізується у свідомості сучасної людини, заповненої архаїзмами і міфологічними символами.

Українська філософська думка розвивається в контексті європейської, переймаючи її досвід, але і виробляючи свої певні особливості. Сфера зацікавленості автора породжує інтерес до формування уявлень про героїзм у національному контексті, який розкриває своєрідність розвитку героїзму наших пращурів, та окреслює перспективи його піднесення на сучасному етапі становлення українського суспільства.

Полісемантизм ідеї українського героя характеризується специфічністю національної ментальності, духовності, моральності. Визначення героя і героїчного зустрічаються і в працях українських філософів, що акумулювали попередні надбання, відобразивши у своїх тлумаченнях героїчний національний дух.

Формування уявлень про героїв і героїчне українськими мислителями почалося ще за часів Київської Русі. Героїчний образ тієї епохи асоціювався з давньоруським князем, про що збереглися свідчення в таких творах, як «Історія Русів», «Слово про закон і благодать» тощо.

Видатний український філософ Памфіл Данилович Юркевич зазначав: «Серце — основа діяльності душі й морального вчинку. Не може бути людина моральною без переконань і без героїзму — готовою йти назустріч усім тим силам, що стають на перешкоді її духовного розвитку» [6, с. 236]. З цим не можна не погодитись, бо намагання «жити за сердечним покликом» і є визначальною рисою українців, яка останнім часом втратила свою актуальність та підмінилася прагматизмом.

На формування поняття «герой» в українському культурному просторі вплинули вітчизняні письменники. Глибоко філософські тексти, що мають настановчий характер, бачимо у Т. Шевченка (закликав народ до героїчної боротьби за волю), І. Франка (оспівував інтелектуальний героїзм), Л. Українки (визначила гендерне розуміння героїзму).

Особливо цінними на становлення уявлень про українського героя є думки О. Кульчицького. Виняткову увагу філософ приділяє історичним чинникам формування української ментальності, пов'язуючи її особливості з геополітичним положенням України, перебуванням українця на межі «можливого існування», випадковості, страждання, загрози смерті. Саме вплив цих негативних явищ сприяв зміні буття з нижчої форми на його вищу екзистенційну, що переступає межі життя: чесність, воля, віра, героїка; проте філософ зауважує, що наявність такого стилю життя як «Vita heroïka» формує й інший «анабіотичний» стиль життя — «Vita minima», спрямований на те, щоб перечекати і перетерпіти негоди історичного процесу.

Подальший розвиток уявлень про героїзм відбувся в працях Д. Донцова і В. Липинського, концепції яких відрізняються політико-ідеологічною спрямованістю, світоглядними компонентами, ставши складовими національної української героїчної традиції.

Спроба визначення героїчного здійснена Н. Киященком, правда, в естетичному просторі, а не в соціально-філософському. Філософ зазначав, що «... героїчне не може

викликати остраху і жаху, воно, як і піднесене, радує, захоплює людину, вселяє в неї відчуття гордості. Окрім того, героїчне пробуджує почуття переваги над силами природи, надихає її на боротьбу, породжує бажання бути активною, сильною» [16, с. 91].

Саме в працях мислителів початку минулого століття були сформульовані основні характеристики сучасного героїзму, визначені важливі фактори виховання національного героя.

У сучасній трактовці героїзму мають місце і негативні тенденції, що проявляються в нав'язуванні певного образу «героя» державою. У даному випадку герой стає засобом маніпуляцій, які державна влада використовує задля впливу на масову свідомість. Посилаючись на загальновідомі історичні факти можна відслідкувати, наприклад, що трудові рекорди готувалися цілою групою людей (бригадою), а героїчні лаври присвоювались лише одному; військова наука вимагає від солдат зберігати своє життя, а не жертвувати ним заради героїчного вчинку. Але необхідність пошуку державою нових героїв пов'язана зі змінами, які відбуваються в політичному, культурному та духовному устрої сучасного суспільства.

Героїзм цікавий для нас перш за все тим, що є позитивним відхиленням від загальноприйнятого соціокультурного типу людини, який склався та отримав масове розповсюдження в суспільній свідомості. Так, герой сприймається як надлюдина, а, з іншого боку героїзм визнається крайністю (С. Булгаков, І. Тен). Але з висловлюванням «позитивне відхилення» можна не погодитись. На думку автора статті, здатність до героїчного вчинку притаманна кожній людині, а проявиться вона може лише за певних обставин (у переважній більшості критичних). Таким чином, риса, що притаманна всьому людству, не може бути відхиленням, вона є нормою.

Героїзм передбачає здатність людини до здійснення подвигу. У традиційному розумінні подвиг — це певний цілеспрямований героїчний вчинок людини, що перетворює зовнішній світ, спрямований на зміну негативного перебігу розвитку людини до кращого, це рух з метою викорінення негативного. Виступаючи в ролі людської дії, подвиг завжди конкретний, і цією конкретністю він створює реальний зміст героїзму. Отже, героїзм не може існувати поза подвигом, а подвиг - поза героїчним часом; історичний відрізок, який через певні обставини вимагає від людини надмірного напруження фізичних і психічних сил. Саме цей факт підкреслює вислів А. Тойнбі: «Подвиг стає адекватною відповіддю на історичний виклик» [8, с. 382], з яким не можна не погодитись.

Звертаючись до минулого людства бачимо багато випадків, коли героїзм стає масовим явищем (яскравим прикладом чого може бути Велика Вітчизняна війна). Такий героїзм стає своєрідною адекватною реакцією на екстраординарні об'єктивні умови. Масовий героїзм може носити як стихійний характер, так і бути свідомо організованим.

Наведені приклади, різні за часом свого виникнення, характером обґрунтування і напрямками, відкривають багато рис феномена героїзму, окреслюють певні аспекти його вивчення. Образ героя та героїчного має сенс у будь-якій соціальній системі, у кожному історичному епоху. Він не є чимось постійним, закріпленим, а існує у співвідношенні з певними культурними умовами розвитку суспільства на різних етапах, відображує людську свідомість, психіку і культуру в цілому. «Існує тісний і непорушний зв'язок між героєм та народом, який його породив. У вигляді героя неминує проявляються основні риси народу, що дав йому життя ... В народі герой черпає силу Духу та жар серця, волю та культуру» [7, с. 273]. Розуміння героїчного допомагає орієнтуватися в сучасному світі при виникненні різноманітних моральних колізій.

Спираючись на вищевикладене, можна визначити героя наступним чином: це є людина, яка знаходиться в стані боротьби, зіштовхуючись на своєму шляху з різного роду перепонами як зовнішніми, так і внутрішніми та долає їх.

Отже, проведене нами дослідження свідчить, що феномен героя і проблема героїзму є складними та неоднозначними, а значить, потребують подальшого осмислення в полі дисциплінарному науковому дискурсі.

Бібліографія

1. Волкогонов Д. А. Феномен героизма: (О героях и героическом). — М. : Политиздат, 1985. — 263с.
2. Вико Дж. Основания новой науки о природе нации. М. : Киев, 1994. — 368с.
3. Гегель Г. В. Лекции по эстетике // Гегель Г. В. Ф. Собр. соч. М., 1938. Т. XII, Кн. 1. — 582с.
4. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Соч. : В 2-х тт. — М. : Мысль, 1997. — Т. 1. — 497с.
5. Юркевич П. Д. Твори. — Канада, 1979. — 479 с.
6. Ибаррури Д. Героев рождает народ // Сб. Герои наших дней. М., Правда, 1961. — 395 с.
7. Тойнби А. Дж. Постигание истории. — М. : Прогресс, 1991 — 736 с.
8. Кьеркегор С. Страх и трепет. М. : Республика, 1993. — 276 с.
9. Бруно Дж. О героическом энтузиазме. — К., 1996. — 352 с.
10. Булгаков С. Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции). — М. : Мол. Гвардия, 1991. — 462 с.
11. Леви-Строс К. Структурная антропология. М. : Наука, 1983. — 563 с.
12. Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991. — 492 с.
13. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антропология. — К. : Смолоскип, 1998. — 654 с.
14. Киященко Н. И. Героическое как категория эстетики // Эстетика. Категории. Искусство. М., 1965. — 341 с.
15. Кульчицький О. Основа філософії і філософських наук. — Мюнхен-Львів: 1995. — 596 с.
16. Платон Собр. соч. в 4-х тт. — М. : «Мысль», 1990. Т. 1. — 752 с.
17. Блаженный А. Творения в 4-х тт. — СПб., Киев: «Алетейя» - «УЦиММ – Пресс», 1998, Т. 3, С. 98.
18. Франко І. Вибр. тв. : У 3 т. — Дрогобич : Коло, 2005. — Т. 3. — 688 с.
19. Шевченко Т. Г. Повна збірка творів в трьох томах. К., Державне видавництво художньої літератури, 1949.
20. Українка Леся. Зібр. тв. : У 12 т. — К. : Наук. думка, 1978. — Т. 10. — 542 с.

Микольченко В. С.

Героизм как социокультурное явление: история становления в различных этнических центрах

В статье рассмотрена история становления представлений о героях и героизме от античности до наших дней. Подчеркивается необходимость теоретического формирования образа современного героя, который должен обладать опытом прошлых поколений и соответствовать настоящему моменту.

Heroism as social and cultural phenomenon : becoming history in different ethnic centers

In the article history of becoming of pictures is considered of heroes and heroism from antiquity to our days. The necessity of the theoretical forming of appearance of modern hero which must contain experience of past generations and to correspond a nowadays moment is underlined.

Мільчев В. І.

**ПЕРШЕ ПОСЕЛЕННЯ БОЛГАР-КОЛОНІСТІВ В УКРАЇНІ: З ІСТОРІЇ
ВИНИКНЕННЯ БОРЩАГІВСЬКОЇ КОЛОНІЇ У 1765 Р.**

Питання про те, коли саме у Новому Часі на теренах сучасної України виникло перше стале поселення болгар (тут і далі йдеться про представників сучасного південнослов'янського етносу, а не про ранньосередньовічних праболгар-тюрків), все ще залишається дискусійним. У різні часи його намагалися вирішити і розв'язати такі науковці, як А. Скальковський [1, с. 6], М. Державін [2, с. 8], С. Пачев [3, с. 290], С. Петков [4, сс. 7 – 8] й ін.

Найбільш поширеною стала точка зору, згідно якої найдавнішим із нині існуючих болгарських селищ є смт. Вільшанка — районний центр Кіровоградської області, заселене переселенцями з сучасного болгарського м. Алфатар (область Сілістрія) у 1774 р. [4, сс. 9 – 11]. Подібне твердження є цілком слушним, з однією лише обмовкою — «нині існуючих». Разом із цим, на українських землях у тому ж XVIII ст. було започатковано чимало болгарських поселень, як самостійних, так і в складі вже існуючих українських, населення яких не зберегло своєї болгарської етнічної належності до нашого часу, асимілювавшись і розчинившись у навколишній автохтонній людності.

Переважає більшість з цих поселень виникла в контексті військово-землеробської колонізації, що велася Російським урядом на півдні України та конкретизувалася виникненням таких південнослов'янських поселень, як Нова Сербія, Слов'яносербія та пізніших поселених гусарських полків — Болгарського, Сербського, Македонського. Болгари, які входили до складу цих поселенців, у більшості своїй належали до соціального стану «військових поселенців», на відміну від більш численних переселенців першої половини XIX ст., які в Російській імперії користувалися правами «іноземних колоністів» [5, с. 44 – 92]. Разом із цим, як нам вдалося з'ясувати, перша болгарська «колонія», чиї мешканці сповна користувалися правами саме колоністів, а не військових поселенців, виникла в Україні саме в XVIII-му, а не в XIX-му столітті, а саме — 1765-го року. Передісторія її виникнення коріниться у загальних тенденціях зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії на українських землях у зазначений період часу.

Починаючи з II половини XVII ст. у Західній Європі з'являється низка письменників, які вказували на численне населення — «популяцію», як на джерело могутності та добробуту держави, а відтак й слави монарха; досліджували причини примноження та зменшення населення, та проектували різноманітні засоби сприяння першому та протидії

другому – англійці Грент, Петті, Девенент; німці Зюсмільх, Юсті, Зоненфельс; французи Монтеस्कє, Вольтер та Дідро [9, сс. 5 – 6].

«Популяціоністський» напрям у літературі та політиці західноєвропейських народів не міг не вплинути на російських можновладців. Цей вплив особливо позначився на політиці російського уряду під час царювання Катерини II. Збільшення кількості природних мешканців шляхом заохочення їх до шлюбів та дітонародження у популяціонізмі завжди вважалося повільним засобом залюднення країни. Для швидкого ж плину цього процесу рекомендувалося переселення іноземців, краще за все тих, які сповідають одну віру, та розмовляють мовою, спорідненою «тубільному» населенню країни.

Одним з наслідків захоплення Катерини II теоріями філософів-популяціоністів слід вважати політику найбільшого сприяння іноземній колонізації, яка розпочалася проголошенням маніфесту від 4 грудня 1762 р. про дозвіл іноземцям виходити і селитись у Росії та іменного наказу від 22 липня 1763 року про установаження Канцелярії опіки над іноземними колоністами [10, с. 879].

На початку того року (1764) для ознайомлення потенційних переселенців з маніфестами Катерини II вирішено було відправити до єдиновірних з Росією народів Балканського півострова перекладача східних мов, болгарина Василя Миролюба (Миролюбова, Любомирова) з двома помічниками, та сербського священника Філіпа Тербоховича [11, с. 85]. Колегія іноземних справ повинна була видати їм паспорти, в яких значилось, що ідуть вони за своїми особистими потребами, для побачення з родичами. Миролюб попрямував до балканських володінь Австрійської імперії, Тербохович – до володінь Венеціанської республіки на східному узбережжі Адріатичного моря.

Відносно Миролюба нам відомо наступне: 22 березня 1764 р. він приступив до сповнення покладеного на нього доручення та «через Молдавію, Валахію, Трансильванію, Банат и по турецьким местам отправился в Цесарию». На дорожні витрати, утримання себе та майбутніх колоністів, він отримав від Канцелярії Опіки іноземних колоністів 1054 крб. 62 коп. [11, с. 85].

Трохи пізніше до цих двох визивачів (Миролюба та Тербоховича) приєднався ще один – людина, що вже мала подібний досвід, колишній службовець гусарського полку Шевича, який квартирував у Слов'яносербії, полковник Георгій Філіпович [12, с. 61 та 7, спр. 15, арк. 347]. З ним Контора уклала угоду 23 березня 1765 р. Згідно неї Філіпович зобов'язувався своїм коштом вербувати та приводити до Російської імперії переселенців. За кожен виведену родину він міг отримати від уряду до 30 крб. [13, сс. 196 – 198]. Очевидно, стільки ж отримували й два попередні агенти. То була дійсно непогана нагода підробитись.

Підлила масла у вогонь, та ще більш активізувала діяльність всіх цих визивачів ще одна обставина – 1 листопада 1765 р., новим наказом, було внесено зміни у вже існуючий стан речей: відтепер той, хто своїм коштом вивів колоністів міг розраховувати не лише на грошову винагороду, а й на отримання ґрунтів для їх оселення, з розрахунку 30 дес. на родину. Поселення мало відбуватись за рахунок оселювача, але ж від того часу він отримував право продати, або ж закласти цю землю (щоправда, лише всю ділянку, а не частками). При цьому колоністи зберігали свій юридично незалежний статус, не перетворюючись на поміщицьких підданців, які, проте, теж були далекі від того становища, в якому знаходились кріпаки [16, с. 97]. Зрозуміло, що вербівля залишилась такою ж принадною справою, якою була й впродовж попередніх років.

Для перевезення на вербованих всіма цими агентами колоністів Колегія іноземних справ планувала фрахтувати у Фіуме (Трієст) судна, які б мали пливти аж з Адріатики до щойно заснованої у пониззі Дону фортеці Святого Дмитра, і 13 травня 1765 р. надіслала запит до Обрезкова: чи може він це zorganizувати? З'ясувалось, що у розпорядженні

посла не має надійної агентури а ні у Белграді, а ні у Фіуме (відзначимо, цілковиту, відпочаткову, нереальність цього задуму — В. М.).

Було вирішено, що краще здійснювати зустріч переселенців на кордонах Річчі Посполитої з Молдавським князівством, до яких вони мали діставатись самі.

За викликом Миролоуба переселилось 150 осіб; Філіпович спромігся заагітувати значно більше — 579, які разом склали 276 родин. Кожній родині по приїзді видавали 30 крб. підйомних, які мали бути повернутими до казни через певний проміжок часу [11, сс. 87 — 88].

Матеріальний (фінансовий) оберт медалі кожного з численної низки переселень виглядав таким чином: щойно переселенець перетинав кордон Російської імперії, то міг розраховувати на отримання гужового транспорту, з розрахунку 1 кінь на 2-х переселенців. Паралельно з цим він дізнавався про те, що згідно розпорядження, надісланого з Контори опіки до Київської губернської канцелярії від 3 серпня 1765 р., він сплатить цю послугу з власного гаманця; щоправда, лише по скінченні терміну пільгових років [6, спр. 4681, арк. 1]. Однак, аби він не занадто розчаровувався та занепадав духом, його очікувала й приємна звістка — від монарших милостей він отримував 2 крб. «на исправление себя»: саме так отримали гроші болгари Неделко Стоянов, Христо Станков, Апостол Агаров та інші у травні-червні 1767 р. [6, спр. 4973, арк. 8, 9, 12 зв.]. На цьому, власне кажучи, дощ з милостей й припинявся. Всі подальші суми, що їх отримував поселенець від уряду, були нічим іншим, як грошовою позикою, хоча й наданою на тривалий проміжок часу та без лихви.

До того часу, поки він не обзавівся господарством, колоніст міг отримати від місцевого відділення КОІ 4 коп. на день (дітям від 3 до 10 років — 2 коп.), для прохарчування. Видача таких кормових грошей не мала тривати довше 2-х років з моменту переселення. На купівлю будівельних матеріалів для домів, або ж вже готових домівок давалося до 60 крб., а на господарче обзаведення — до 40. Розмір отриманої від уряду ділянки мав становити 30 дес. землі. Ну, ось, начебто і все. Позика мала бути сплачена за 3 роки, рівними частками, по скінченні 10-річного терміну відстрочки [14, сс. 37 — 38].

Проте, для XVIII століття, коли більшість сільського населення у країнах Європи та Османської імперії, залишаючись юридично невільною, була змушена обробляти свої крихітні ділянки, привілеї, що їх створила Катерина II для іноземних колоністів, були у очах потенційних переселенців дійсно що «маною небесною»; ознайомлення ж широких верств населення болгарських земель зі змістом маніфестів 1762 та 1763 рр., призвело до того, що вже не тільки окремі особи та родини вирушали у далеку подорож, але й цілі сільські громади виявилися звабленими подібною агітацією.

У численній низці подібних переселень, що відбулися протягом 60-х рр. XVIII століття, з Болгарії до України, особливо показовою є доля болгарських емігрантів, що оселилися поблизу Києва. На цьому прикладі дуже зручно простежується зіткнення інтересів російського уряду, колоністів та прошарку, який зголосився бути посередником між двома першими — так званих визивачів, вербівників. Які саме колізії виникали внаслідок взаємодії всіх цих чинників, ми й спробуємо показати.

У листопаді-грудні 1765 р. до Києва прибуло кілька груп болгар, що рятувалися, як вони самі зазначили «от притеснения и дерзостей басурманских». У тому ж місяці всіх їх було прийнято у російське підданство та вони склали присягу на вірність російському престолу. Попереднім місцем їх мешкання, як зазначалося у документах Київської губернської канцелярії, було село Богданов Дол, розташоване на захід від міста Софії [8, спр. 95, арк. 4].

Незважаючи на те, що спонукальні мотиви подібного переселення, здавалося, лежать на поверхні та є цілком очевидними, у викладенні російських чиновників та самих болгар —

турецькі репресії, насправді все було складніше. Ця міграція була напряду пов'язана з подорожжю вже знайомого нам перекладача Миролюба країнами Балканського півострова. Як вдалося з'ясувати, одним з відвіданих ним міст стала Софія — вже на ті часи великий торговельний та ремісничий центр. Не виключено, що Миролуб сам був уродженцем саме цих місць, якщо взяти до уваги наявність у нього широкого кола приятелів серед місцевих жителів. Один з них — ієромонах Прохор погодився стати агентом Миролюба та набрати людей, які б побажали переселитися [8, спр. 95, арк. 4]. Мешканці навколишніх селищ і склали основу цього контингенту. Для них рішення покинути батьківщину стало результатом ретельного ознайомлення з запропонованими умовами, наслідком багатоденних, або й багатомісячних обмірковувань всіх «за» та «проти» такого кроку. Очевидно, принади можливості розпочати нове багате життя, спираючись на підтримку російського уряду, врешті-решт переважили побоювання труднощів та ризик далекої подорожі, сум за покинутими рідними місцями та страх перед можливим покаранням з боку турок.

Гадаємо, що між першим знайомством зі змістом маніфестів та від'їздом минуло аж ніяк не менше року. Враховуючи час прибуття переселенців до Києва (кінець листопада — початок грудня) та термін необхідний для подолання відстані від Софії до Києва, а він складає близько 2-х місяців для групи, обтяженої худобою, дітьми та домашнім скарбом, дійдемо висновку про те, що богдановдольці покинули батьківщину наприкінці літа чи на початку осені 1765 р. А відтак, переселенці мали змогу скористатися зібраним врожаєм: запастися провізією на дорогу та продати його частину разом з надлишком худоби, господарчим реманентом та будівлями. Отже акція ця — переселення західноболгарського селища до Російської імперії, аж ніяк не була спонтанною та не нагадувала вимушеної втечі під час однієї з російсько-, чи австро-турецьких війн. Це був добре виважений крок продиктований, насамперед, бажанням підвищити свій юридичний статус та економічне становище.

На чолі переселенського каравану постав дехто Дімітр Іскра — очевидно найавторитетніший з групи, чи то внаслідок свого віку, особистих якостей та майнового становища (а скоріш за все, через сукупність всіх перелічених факторів); принаймні саме він репрезентує інтереси цієї болгарської громади у її зносинах з центральною владою [8, спр. 95, арк. 4 зв. та 16, с. 69]. Аби не привертати зайвої уваги турецької адміністрації, богдановдольці на території Османської імперії просувалися кількома групами по 3 — 4 родини у кожній (загальна кількість близько 15 родин, що складало десь зі 100 чоловік), «под ім'ямем султанских пастухов» [8, спр. 95, арк. 4]. Етимологія цього терміна постає у наших очах дещо туманною. Можливо під султанськими пастухами криються представники воєнізованого стану — воїників, які, на відміну від податного православного населення — «райя», користувалася правом вільного пересування країною.

Раду зустріч та теплий прийом на землях, підвладних Росії, мав їм забезпечити лист, адресований ієромонахом Прохором перекладачу Київської губернської канцелярії Василю Миролюбу; власне кажучи, під формальним патронатом саме цього визивача мали знаходитися колишні мешканці селищ Софійської котловини [6, спр. 4975, арк. 2 зв. та 8, спр. 95, арк. 4 зв.]. Саме він мав опікуватися їх долею, саме він мав отримувати заповітну грошову винагороду від уряду за виведених колоністів, чи ґрунти під їх оселення. Мав, якби не каприз долі.

Приблизно у вересні-жовтні 1765 р., коли богдановдольці, переправились на лівий бік Дунаю та, пройшовши всю Валахію, дісталися містечка Фалче, у них постало запитання: «А що далі?». Далеко позаду залишилися придунайські краї, у яких ще чути болгарську; і от вже за спиною й волоські землі, хоча й не рідні, але ж, як там не крути, ті що входили до складу тієї самої держави. Тут ще розуміли турецьку, мали подібні звичаї та побут.

Попереду ж — за швидкими водами Дністра — Польща, Річ Посполита. Як в'їхати до неї, які там порядки, що робити? Ніхто не знав.

І тут, як гадали переселенці, їх відвідала фортуна: у тому ж Фалче їм зустрівся дехто Христофор (Ставро) Афанасьєв, за національністю — грек, за фахом — агент полковника Філіповича з вербівлі, за натурою — пройдисвіт. Побачивши розгублених переселенців, він пообіцяв допомогти їм дістатися польського Могілева-на-Дністрі, але за однієї умови — аби вони надалі не згадували про те, що їхали до Росії на запрошення Миролюба, а скрізь стверджували, що кінцевою метою їх подорожі були саме землі Польської України на яких вже оселилася чималенька кількість їх співвітчизників [6, спр. 4975, арк. 3].

Не придавши великої уваги подібним нюансам ті погодилися. Для обговорення всіх деталей їх перевезення до Польщі, було вирішено вислати парламентаря до Могілева-Подільського, в якому на той час перебував полковник Георгій Філіпович власною персоною. Таким депутатом і став лідер групи — Д. Іскра. Філіпович запевнив його у чистоті своїх намірів: адже він є уповноваженим російського уряду у прикордонній Київській губернії з прийому емігрантів та введення їх у колоністське звання! [6, спр. 4975, арк. 1 зв.]. Іскра полегшено перевів подих — нарешті йому зустрівся представник російського уряду! ..., — і дав згоду на те, щоб Ставро перевів на польський бік решту переселенців.

З цього моменту наївні болгари потрапили до цупких обійм колишнього гусарського офіцера, не схильного обтяжувати себе християнськими (та й взагалі просто пристойними) нормами. Розпочав він з того, що заволодів супровідними листами під приводом ознайомлення з ними. Більше богдановдольці їх не побачили. Відтепер вони вважалися «протеже» Філіповича. Аби збільшити не тільки моральну та юридичну залежність, а й економічну залежність болгар від себе, проще кажучи обплутати їх тенетами боргів, спритний полковник вдався до низки підлих трюків — від шахрайства під час продажу переселенцями, мало обізнаними з місцевими цінами, частини худоби до їх залякування та лжесвідчення. По прибутті переселенської валки до Києва, він негайно заявив у губернській канцелярії, що ці переселенці виведені його власним коштом, і він з своєї кишені витратив ані багато, ані мало 149 крб. 35 коп., на їхнє утримання під час подорожі [8, спр. 156, арк. 1 — 2]. А раз так, він міг селити їх на отриманих від казни ґрунтах, заключивши відповідний контракт з київським відділенням КОІ. Місцем, де могли бути отримані землі, як вже зрозуміло, була ніяка інша губернія, як Новоросійська. Таке практикувалося. Як видно з документів, Філіпович волів не вдовольнитися винагородою у 5 крб. за виведеного переселенця, а схилити їх до оселення на півдні, у якості поміщицьких підданців. Зокрема, у 1764 — 1765 рр. ним вже було відправлено на поселення 37 болгар (31 чоловік та 6 жінок). Головним чином то були молоді нежонаті чоловіки, яких не приваблювала кар'єра у одному з гусарських полків, і які обирали звичне заняття сільським господарством [6, спр. 4973, арк. 8зв., 12зв., 13зв., 19]. Такими Філіпович опікувався особисто, навіть не шкодуючи грошей на обзаведення їх родинами шляхом шлюбу з українськими жінками, що обходилося у 3 крб. 07 коп. [6, спр. 5227, арк. 7, 10зв.]. Адже зрозуміло, що родина — більш економічно стійка одиниця, аніж одинак.

З огляду на це, громада богдановдольських селян ідеально підходила для відведеної ним ролі. Може так би і сталося, викажи Філіпович менше зажерливості та більше такту. У південноукраїнських степах стало б на одне болгарське село більше. Але ж у даному випадку, як то кажуть, наскочила коса на камінь. У своєму небажанні мати справу з глибоко непорядною людиною, яка несправедливо та безпідставно намагалася обтяжити їх вигаданими боргами, болгари знайшли підтримку у особі того, чийми турботами вони були закинені за тисячу миль від рідних осель — перекладача східних мов Миролюба. Той був обурений не менше за них: плід його багатомісячних, а головне, витратних вояжів було привласнено іншим.

Він надав у розпорядження Київської губернської канцелярії документи, які безперечно доводили першість його патронажу над болгарами, очолюваними Д. Іскрою, а також навів дані про те, що Філіпович, власне, запродав викликаних ним іноземців котромусь з новоросійських поміщиків (ймовірно, теж гусарському офіцеру) за ціною від 30 до 40 крб. за душу [6, спр. 4765, арк. 14]. Це вже було занадто! Можливо, мова не йшла про щось на кшталт продажу кріпаків; можливо за ці гроші він просто передавав потенційних підданців у розпорядження землевласника, який бажав закріпити свої права на земельну ділянку, якомога швидше заселивши її. Можливо. Але ж губернська канцелярія не могла отак просто, за даруєш, дозволити дискредитувати одну з генеральних, на той час, ліній російської зовнішньої та внутрішньої політики — курс на цивільну іноземну колонізацію. Філіповичу дали зрозуміти, що його право опікуватися долею богдановдольців опинилося під великим знаком запитання. Реакція була бурхливою — темпераментний гусар, анітрохи не соромлячись присутності такої високопоставленої особи, якою був київський та новоросійський генерал-губернатор Іван Федорович Глебов, вилаяв Миролюба матом та пообіцяв випустити з нього душу [6, спр. 4765, арк. 1]. Після цього він грюкнув дверима та виїхав у справах до Данцига (Гданська) [6, спр. 4975, арк. 1]. На судовий розбір, призначений рішенням Київської губернської канцелярії, від 23 грудня 1765 р., на 17 січня 1766 р., він не з'явився [6, спр. 4675, арк. 2 — 2 зв.]. Справу було вирішено без його присутності, за участі його повіреного — прем'єр-майора Жовтого (за іншими документами Чорного) гусарського полку Бошковича, однак не на його користь: наказом від 15 лютого 1766 р. богдановдольці звільнялися від нав'язаної ним протекції та несправедливих боргів [8, спр. 95, арк. 7 — 7 зв.].

Щоб остаточно стало зрозумілим до чіїх лабет мало не потрапили богдановдольці, слід відзначити, що ця життєва драма таки вилася у трагедію — 10 квітня 1766 р. Філіповичем та його підручними було завдано тяжких тілесних ушкоджень Миролюбу, від яких він, прохворівши, помер 1 червня 1766 р. Офіційно вину Філіповича доведено не було: [8, спр. 95, арк. 8 — 8 зв. та 6, спр. 4675, арк. 21, 22], однак, саме цей інцидент став причиною того, що через рік (5 лютого 1767 р.), контракт Київської губернської канцелярії з Філіповичем було розірвано, а сплату йому грошей за виведених людей припинено [8, спр. 78, арк. 1 зв. — 2].

Здавалося — зло покарано, добро перемогло. Але з'явилося нове ускладнення: болгари навідріз відмовлялися їхати до Новоросійської губернії на оселення. Перспектива зустрічі та з численними «філіповичами» з числа колишніх співвітчизників, до того ж наділених неабиякою владою на мілітаризованому Півдні, лякала їх. Формально воли були вільними людьми та мали право самі вирішити свою долю. Цим правом вони і скористалися.

Не бажаючи полишати околиць такого великого центру, яким був на той час для України Київ (тут можна провести певні паралелі щодо їх попереднього місця мешкання поблизу Софії), де було більше можливостей для успішного господарювання (як їм бачилося), аніж на слабко заселеному Півдні, вони вирішили оселитися у селі Борщагівці (Борщагівці-Братській), на землях, що належали монастирю Київського братського училища [16, с. 62 та 6, спр. 8312, арк. 1 зв.]. Під контролем київського відділення КОІ, вони уклали контракт з монастирями, згідно якого вони сплачували монастирю чинш (орендну платню). У перші роки його розмір був невеликий 2 крб. з двору [16, с. 58].

Богдановдольські болгари утворили окремих виселок (квартал) у цьому селі, поклавши початок першому груповому поселенню балканських колоністів під Києвом. У 1766 — 1767 рр. до них було підселено нові партії болгар, а також сербів та греків [15, с. 52].

У березні 1768 р. ці колоністи встигли отримати від КГК по 50 крб. безпроцентної позики на обзаведення реманентом, худобою та зведення будівель [16, сс. 61 — 62]. «Всти-

гли» тому, що вже у травні того ж року президент Малоросійської колегії П. О. Румянцев заборонив надалі видавати позики іноземцям, які оселилися не на казенних землях, а у інших власників: борщагівські болгари (відтепер зватимемо їх так) підпадали саме під цю категорію [16, с. 63]. Позику цю було повернено через встановлений термін — 3 роки (восени 1771 — напровесні 1772 рр.); вона непогано прислужилася у справі розбудови колоністських господарств [16, сс. 68 — 69]. Розмір орендованої у монастиря ділянки складав 15 дес. на душу [17, с. 260].

Борщагівська колонія мала суто сільськогосподарську орієнтацію. Ті з колоністів, які не бажали займатися землеробством чи тваринництвом, вільні були записуватися у міщани чи купецтво [14, с. 36]. Свою болгарську етнічну належність мешканці Борщагівської колонії спромоглися підтримувати до середини ХІХ ст., після чого, як результат змішаних шлюбів, їхні нащадки зливаються із оточуючим українським населенням [18, сс. 44 — 46].

Таким чином, всебічно дослідивши всі аспекти виникнення болгарського кварталу в територіальних межах села Борщагівки (поблизу Києва), яке мало місце в другій половині 1765 р., проаналізувавши правові засади переселення його мешканців і умови їх оселення на новому місці, ми можемо дійти висновку про те, що першим із сталих болгарських поселень в межах сучасної України, заснованим саме на колоністському праві, слід вважати Борщагівську болгарську колонію.

Бібліографія

1. Скальковский А. А. Болгарския колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А. А. Скальковский. — Одесса : в Типографии Т. Неймана и К°, 1848. — 155 с.
2. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) : Материалы по славянской этнографии / Н. С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопис. — Т. ХХІХ. — София : Държавна печатница, 1914. — 259 с.
3. Пачев С. І. Основные этапы миграции болгарского населения в Украине в XVIII — начале XX в. / С. І. Пачев // Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2008. — С. 289 — 291.
4. Петков С. Болгарская диаспора в Украине: правовое положение (XVII — XIX вв.) / С. Петков — Запорожье, 1997. — 66 с.
5. Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 — 1800 рр. / В. Мільчев. — Київ-Запоріжжя, РА «Тандем-У», 2001. — 198 с. + V карт.
6. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (ЦДАУК) / — Ф. 59. — Оп. 1.
7. ЦДАУК. — Ф. 1413. — Оп. 1.
8. ЦДАУК. — Ф. 2043. — Оп. 1.
9. Шпилевский Мих. Политика народонаселения в царствование Екатерины II. // Из записок Императорского Новороссийского университета. — Одесса, б. г. — 178 с.
10. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) — Т. XVI, 28 июня 1762 — 1765 гг. — Спб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — 1018 с.
11. Писаревский Гр. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам) / Гр. Писаревский. — М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1909. — 340 с.
12. Посуныко О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посуныко. — Запоріжжя : РА «Тандем — У», 1998. — 80 с.

13. ПСЗРИ. — Т. XVII. 1765 — 1766 гг. — Спб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — 1135 с.
14. ПСЗРИ. — Т. XVIII. 1767 — 1769 гг. — Спб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — 1033 с.
15. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. — К. : «Наукова думка», 1976. — 292 с.
16. Колонисты болгаре в с. Борщаговке // Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Составил Ал. Андреевский. — Вып. 10. — Киев : Типография Губернского Правления. — С. 52 — 70.
17. ПСЗРИ. — Т. XXVI. 1800 — 1801 гг. — Спб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — 875 с.
18. Захарченко Р. Борщагівська святиня: нарис історії храму Ікони Божої Матері «Живоносне Джерело» / Р. Захарченко. — К. : Видавничий відділ УПЦ Київського патріархату, 2006. — 124 с.

Мильчев В. И.

Первое поселение болгар-колонистов на Украине: из истории возникновения Борщаговской колонии в 1765 г.

Статья посвящена исследованию обстоятельств возникновения старейшего из болгарских поселений (в Новое Время), на украинских землях — колонии в Борщаговке, возле Киева. На широком материале исторических источников, в первую очередь архивных, были выяснены причины, ход и условия переселения жителей села Богданов Дол, что в Западной Болгарии, на новое место.

Mil'chev V. I.

The first settlement of the Bulgarian colonists in Ukraine: the history of the Borschagovka colony in 1765.

The article is dedicated to the circumstances of the oldest Bulgarian settlements (in modern times) appearance in Ukrainian lands - Borschagovka colony, near Kiev. The reasons, course and conditions of the Bogdanov Dol, in western Bulgaria, villagers' resettlement at the new location were clarified, based on a broad material of the historical sources, especially archival.

Петренко І. М.

ДУХОВНІ СУДИ ЧЕРЕЗ ДВОШЛЮБНІСТЬ МИРЯН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

Через різні обставини приватна сфера, неофіційний побут людей тривалий час залишалися на маргінесах наукових інтересів дослідників. Разом з тим вони становлять собою найважливішу складову існування індивіда, актуальними з точки зору вивчення повсякденного життя соціуму. Без урахування інтимно-особистісної сфери життя людей не може бути відтворена дійсна модель розвитку і функціонування певного суспільства.

Слід зазначити, що сім'я є тим мікрокосмом кожного соціуму, в якому найвиразніше виявляються міжстатеві стосунки. Ця проблема надзвичайно актуальна для вітчизняної науки, адже в літературі шлюбно-сімейні відносини ранньомодерного суспільства майже не досліджувалися. Проте аналіз шлюбно-сімейних відносин дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності сучасності.

Роль духовних судів Православної Церкви на півдні Російської імперії (у Слов'янській і Херсонській, а потім Катеринославській єпархіях) в останній чверті XVIII ст. у питаннях розірвання незаконних шлюбів належить до маловивчених проблем. Однак, деякі аспекти визначеної теми дослідження знайшли своє відображення у роботах сучасних дослідників. Серед дореволюційних дослідників даної теми варто зазначити праці відомого історика і правознавця М. Ф. Владимирського-Буданова, які присвячені аналізу законодавчого регулювання шлюбно-сімейних відносин [1]. Дана робота становить значний інтерес, оскільки містить цінний джерельний матеріал, на основі якого можемо проаналізувати етапи регламентації церковною і світською владою шлюбно-сімейних відносин у державі. Дослідженню шлюбно-сімейних відносин в Україні протягом XVI – XVIII ст. присвячено ряд робіт відомого українського етнографа та історика О. І. Левицького. Він одним із перших з вітчизняних дослідників присвятив розгляду окремих аспектів цієї проблеми ряд своїх праць [2].

У монографії російського історика М. К. Цатурової досліджено умови і порядок укладання й розірвання шлюбу, правове регулювання сімейних відносин, проаналізовано велику кількість законодавчих актів, інших документів церковного права, що стосувалися шлюбно-сімейних відносин [3]. Історик приділила увагу аналізу впливу Православної Церкви на шлюбно-сімейне законодавство на всій території Російської імперії, не акцентуючи увагу на південноукраїнському регіоні. Однак, аналіз законодавчої бази імперського уряду, Синоду щодо духовних судів, висновки М. К. Цатурової мали величезне значення для обраної теми статті.

У працях відомого дослідника історії Російської Православної Церкви на півдні України наприкінці XVIII – початку 60-х років XIX ст. І. І. Лимана приділено увагу ролі Церкви в регулюванні шлюбно-сімейних відносин [4]. Автор, аналізуючи державну регламентацію функцій духовенства щодо парафіян і практику пастирської діяльності у південних регіонах України, звернув увагу і на таку важливу сферу впливу церкви на віруючих, як духовні суди у справах розірвання незаконних шлюбів. І. І. Лиман зробив висновки про те, що у визначених хронологічних рамках дослідження держава приділяла неабияку увагу регламентації функцій духовенства щодо парафіян, що обумовлювалося тією роллю, яка відводилась Православній Церкві в системі суспільно-політичних відносин.

Однак, слід відзначити, що недостатньо вивченими залишаються такі аспекти загальної проблеми, як дослідження діяльності духовних судів з питань розгляду незаконних шлюбів православного населення у південних єпархіях Російської імперії в останній чверті XVIII ст. – часу інтенсивних соціальних перетворень, утвердження нового способу життя, з причин двошлюбності, з'ясування причин цього явища, виходячи зі специфіки даного регіону.

Метою даної статті є дослідити духовні суди з питання порушення православним населенням Слов'янської і Херсонської та Катеринославської єпархій в останній чверті XVIII ст. умов законності шлюбу, допущення такого явища, як двошлюбність (не розірвання попереднього, законного шлюбу і укладання повторного). Проаналізувати причини цього явища, судову процедуру розгляду таких справ і винесення рішень духовними судами Російської Православної Церкви. Завданням даної статті є дослідити ігнорування

православним населенням такої законної перешкоди для укладання нового шлюбу, як існування попереднього, законного шлюбу, тобто багатошлюбність, показати роль священників у освяченні подібних шлюбів.

У XVIII ст. існували такі умови для законності шлюбу: взаємна згода; фізична і духовна здатність до подружнього життя (вік чоловіка і дружини, відсутність розумових хвороб тощо); відсутність попереднього, не розірваного шлюбу; заборонялося укладання четвертого шлюбу; судова заборона вступати у шлюб; ченцям і священнослужителям заборонялося одружуватися; сповідання спільної релігії нареченими; дозвіл батьків або опікунів, начальства (для військових); спорідненість або свояцтво, духовна спорідненість, між усиновленими дітьми і опікунами.

Життя православних мирян завжди було тісно пов'язане з Церквою: хрещення, вінчання і відспівування; сімейне життя, розлучення, виховання і навчання дітей, вирішення суперечок і судові позови тощо. Останні, як правило, вирішувалися духовними правліннями — місцевим колегіальним церковним судово-адміністративним органом, підвідомчим єпархіальному архієрею і духовній консисторії. До компетенції духовних правлінь як нижчої інстанції духовного суду відносилось розгляд справ: богохульних, еретичних, про розкольників, розірвання і насильних шлюбах тощо.

У Державному архіві Одеської області у фондї «Херсонська духовна консисторія» (ф. 37) міститься комплекс справ про розлучення, які були порушені духовними судами через випадкове з'ясування, що один із подружжя вже мав попередній, законний шлюб, який не був розірваний. Такі незаконні шлюби каралися законом. Причому, покаранню підлягали як особа, яка вступила у незаконний шлюб, так і священнослужитель, котрий його освятив.

Багатошлюбність була особливо поширена серед козацького населення. Особливо їх приваблював південний регіон, де була козацька вольниця — Січ, а також засновувалися нові міста, велося інтенсивне будівництво, існувала потреба в робочих руках. Тимчасові заробітчани, обжившись у новому регіоні, не поспішали повертатися до рідних домівок. Там вони будували будинки, створювали нові сім'ї, народжували дітей, тобто назавжди поривали з минулим. З'ясувати такі обставини заздалегідь, особливо, якщо особи, які повторно брали шлюб, приховували їх, священно- і церковнослужителям було важко. Не випадково південний регіон називали «рухливе прикордоння», адже там, як ніде, були широкі простори для втеч населення з інших регіонів, недосконалість розшуку, зацікавленість поміщиків у селянах, масова військова служба і довга відсутність чоловічої половини подружжя. Окрім того, місцеві священно- та церковнослужителі в багатьох випадках не були добре знайомі зі своїми парафіянами, як їхні колеги з центральних російських єпархій. Всі ці фактори сприяли утвердженню там демократичних сімейних порядків, що призводило до порушення і зловживань нормами і порядками шлюбно-сімейного законодавства.

Окрім того, у XVIII ст. Російська імперія вела багато воєн, розширюючи свої географічні кордони і сфери впливу. Для цього потрібна була багаточисленна армія. Основний рекрутський набір припав саме на українське населення, де ще жили традиції вільного козацтва. Мобілізації чоловічого населення до армії призводила до їхньої тривалої відірваності від домівок та родин. Покинута напризволяще жінка з дітьми потребувала в господарстві чоловічих сильних рук, тому й змушена була повторно виходити заміж.

Тож соціально-економічні, військові і політичні чинники призводили до поширення такого явища, як багатоженство. Причому цей процес набув масовості і значною мірою пояснювався об'єктивними обставинами життя. Крім того, незаконні шлюби завжди благословляв парафіяльний священник, і найбільша відповідальність за протизаконні дії лягала на нього. Законодавець зобов'язував парафіяльних священників перевіряти, чи

дотримані всі умови, необхідні для укладання шлюбу. Однак священники належним чином не виконували своїх обов'язків.

Всі ці фактори сприяли утвердженню там демократичних сімейних порядків, що призводило до порушення і зловживань нормами шлюбно-сімейного законодавства.

3 травня 1782 року було надіслано «доношение» до Слов'янської і Херсонської духовної консисторії із Єлисаветградського духовного правління у зв'язку з повторним одруженням Івана Барбари з Агрипиною Старчихою у слободі майорії Михалчиній. Було допитано поручителів Юхима Ковпака (у документі — Колпак) і Лук'яна Бандурку, які були присутні при одруженні Івана, та священника Герасима Стефанова, який обвінчав Івана і Агрипину [6, спр. 17, арк. 1]. Всі вони заявили, що не відали про перший, законний шлюб Барбари.

Під час допиту в Єлисаветградському духовному правлінні виявилось, що Іванові Барбарі було вже 70 років. Походив він із містечка Вороньки Лубенського полку. Після смерті своєї першої дружини Агафії, він одружився з Тетяною. Прожив з нею 9 років, дітей не мали. Потім відпросився у своєї поміщиці на заробітки в слободу Петриківка. Там він познайомився з Юхимом Ковпаком, який намовив його взяти шлюб із вдовою Агафією 10 вересня 1781 року. Іван Барбара свідчив: «... оный Колпак ходил к петраковскому священнику Герасиму Стефанову и просил оного священника о перевенчании его Барбары с помянутою Агрипиною. При нем и ручился Барбара в том, что жены в себя в живых не имеет. Он священник Герасим его Барбару на другой день пьяного в пятницу с показанною оною Агрипиною Старчихою и перевенчали. Как скоро после венчания в дом ее Старчихи он Барбара пришел, то вдруг за прострочку данного от помещицы его билета взят он в смотрительное правление, не имея с нею Агрипиною телесного совокупления» [6, спр. 17, арк. 3 зв. — 4].

Священник Герасим Стефанов у духовному правлінні наполягав на тому, що законно обвінчав Івана Барбару. Адже було двоє поручителів, які були старожилами Петриківки і шанованими, авторитетними людьми — Юхим Ковпак і Лук'ян Бандурка. Вони запевнили, що вже давно знали Івана Барбару і, переконали священника в тому, що у нього перша дружина померла. Окрім того, священник запевняв, що Барбара під час вінчання був тверезим [6, спр. 17, арк. 9].

Доки велося слідство, Івана Барбару було повернуто до майорихи Ганни Михалчиної, яка підпискою зобов'язана була нікуди його не відпускати. Після розгляду справи у Слов'янській духовній консисторії було винесено наступне рішення: шлюб Івана Барбари і Агрипини розірвати, повернутися йому до законної дружини Тетяни. Накласти на нього на три з половиною роки церковну спитимію, яку він мав виконувати при парафіяльній церкві під наглядом священника. А священнику Герасиму Стефанову заборонити священнодійство на три роки [6, спр. 17, арк. 38]. Агрипині, яка нічого не знала про перший шлюб Івана Барбари, не призначили спитимію.

7 березня 1781 року у Слов'янській духовній консисторії за поданням із Єлисаветградського духовного правління було порушено справу проти 42-річного солдата Тимофія Некрилова за звинуваченням у двошлюбності. З'ясувалося, що в 1774 році у Ніжині він одружився з Ксенією. Невдовзі подружжя разом із полком перейшло до Єлисаветградської провінції. Через рік полк вирушив до Криму, військові не мали права брати з собою жінок. Повернувшись із Криму, Некрилов, не маючи від дружини 4 роки ніяких відомостей, одружився вдруге з дочкою Матвія Шевцова — Парасковією у Мошоринському шанці. Раптом з'явилася Ксенія. Під час слідства Некрилов заявив про своє небажання жити з першою дружиною, звинувачуючи її у розпусті. Ксенія не стала дочікуватися кінця слідства і втекла.

Консисторія, після розгляду справи, винесла рішення: «брак означеного Тимофея Некрылова с женою Прасковьею яко незаконный уничтожить. Некрылова семилетней церковной епитимией за вступление при живой первой жене с другою в брак призвать» [7, спр. 98, арк. 4 зв.]. На Параскеву, яка не знала про перший шлюб свого чоловіка, не було накладено епитимії, і їй було дозволено знову вийти заміж. Її було повернуто батькам, які дали підписку в тому, що вони будуть наглядати за своєю дочкою і зятем, щоб «телесного совокупления с нею не имел» [7, спр. 98, арк. 5]. Духовна консисторія прийняла рішення про розшук першої дружини Тимофія Некрылова — Ксенії, а також священника, котрий незаконно обвінчав Тимофія і Парасковію, та їхніх поручителів. Справа закінчилася тим, що Ксенію так і не було знайдено, тож і не повернуто до чоловіка. Свідки С. Волошин і А. Коваль, які усно засвідчили, що Некрылов немає живої дружини, повідомили, що ні письмових, ні усних офіційних свідчень не давали. Вони були покликані священником Симеоном Мовчаном у його будинок, де він оголосив, що нібито має від духовного правління дозвіл на вінчання та попросив їх, неписьменних, підписатись. С. Мовчан на допиті сказав, що з його дозволу обряд вінчання здійснював закордонний священик І. Шумакевич. Останній на допиті показав, що не знає, чи робив С. Мовчан до вінчання необхідне оголошення і хто були свідки. Мовчан лише повідомив Шумакевичу, що має потрібний документ [7, спр. 98, арк. 36 — 36 зв.]. Справа виявилася дуже заплутаною, вірогідно, що хтось із її учасників говорив неправду.

У 1790 році до Катеринославської духовної консисторії звернувся військовий поселенець с. Грузького Новомиргородського повіту Ларіон Каракоза зі скаргою на священника Іоанна Данилова. Він пояснив, що його сестра Уляна 11 років тому вийшла заміж за Стефана Литвина, який через 5 років подружнього життя пішов і більше не повернувся додому. Через 6 років Уляна вдруге вийшла заміж «по позволенію священника грузчанского Іоанна Данилова за другого мужа, донского поселенца Павла Самохваленка» [6, спр. 37, арк. 1]. Ларіон Каракоза заплатив священнику за вінчання 4 руб. Після чотирьох місяців подружнього життя, несподівано повернувся перший чоловік Уляни — Стефан Литвин. Брат скаржився до духовної консисторії «первый муж ее, а мой зять, отогнал второбрачного мужа и через то, что сестра моя посягла в замужество вторично выйти, с нею не живет из-за вступления во вторичный брак» [6, спр. 37, арк. 1 зв.]. Ларіон Каракоза просив духовне правління вяснити, який шлюб його сестри є законним та з'ясувати — чи є винним священник Іоанн Данилов, котрий дав дозвіл на повторний шлюб Уляни.

Детально ознайомившись зі справою, до Катеринославської духовної консисторії було викликано для пояснень священника Іоанна Данилова. Він пояснив, що, дійсно, повинчав Уляну із Павлом Самохваленком, але після того, як Ларіон Каракоза і п'ять свідків підтвердили, що Стефан Литвин утопився. Дячки підтвердили, що Данилов повинчав Уляну із Самохваленком «по учинении обыска» [6, спр. 37, арк. 42], тобто після попереднього з'ясування через розпитування молодого та нареченої, їхніх поручителів, вивчення письмових документів на предмет перешкод щодо вінчання.

Після розгляду справи, консисторія винесла наступне рішення: шлюб Самохваленка і Уляни розірвати, останній повернутися до першого, законного чоловіка Стефана Литвинова; Самохваленку дозволити взяти повторний шлюб із вільною жінкою; на Уляну і Литвинова накласти епитимію; «священника Данилова яко главного виновника за венчание оногo противозаконного брака, не сохранении закона о венчании, и не записание в метрические книги, оштрафовать запрещением служения на полгода» [6, спр. 37, арк. 42 зв.].

27 жовтня 1791 року в Катеринославській духовній консисторії було порушено справу проти 47-річного солдата Степана Чинарева, якого було звинувачено к двошлюбності.

У духовній консисторії він засвідчив, що родом був із Орловського намісництва Росії, де «женився по приказанію господскому одиннадцать или двенадцать лет имеючи от роду на девице того же села Ломовец крестьянина Павла Гончарова дочери Матроне, имевшей от роду пятнадцать лет» [6, спр. 355, арк. 6]. У 1770 році його забрали в рекрути у ростовський карабінерний полк. Служив Степан у містечку Новомиргороді, де вдруге одружився з вдовою Агафією Мартиновською. Причому він їй сказав, що вже має дружину, але чи жива вона, він не знає, «но как новомиргородские священники венчать по просьбе их не согласились, то подговорен он нею Агафиею ехать для обвенчания в Полшу» [6, спр. 355, арк. 6 зв.].

Прожили вони у шлюбі 7 років, у них народилася одна нежива дівчинка. Катеринославською духовною консисторією було взято свідчення у поручителів Степана і Агафії, котрі дійсно підтвердили факт шлюбу у польському селі Листопадовому. Рішення консисторії було наступним: повернутися Чинареву до першої дружини Мотрони, а шлюб із Агафією розірвати, накласти на них обох єпитимію «как на прелюбодеев» [6, спр. 355, арк. 9, 21 зв.].

27 вересня 1793 року із Єлисаветградського духовного правління до Катеринославської духовної консисторії надійшов рапорт. У ньому йшлося про порушення справи козаком Аникієм Куракіним проти своєї дружини Агафії. Останній у грудні 1788 року пішов із станиці Покровської у Херсонський повіт до поміщика на заробітки, «а жену свою Агафию оставил в станице Покровской, которая по отлучении его вышла в замужество за запорожского казака Ивана Веретенникова, а потому просил об отдаче ему по-прежнему жены его Агафии» [6, спр. 43, арк. 1].

Під час розгляду справи у консисторії було з'ясовано, що священник Йосип Міханшин, котрий вінчав подружжя, 5 лютого 1793 року помер. Сам ініціатор порушення справи Аникій Куракін до консисторії на виклик не з'явився. Потім було взято показання в 20-річної Агафії Петрової і 25-річного Івана Веретенникова. Жінка розповіла, що матір'ю у 14-річному віці була видана заміж за сина вдівця Василя Куракіна — Аникія. Через рік подружнього життя, він пішов на заробітки і не з'являвся 5 років. Потім Агафія вдруге вийшла заміж за козака Івана Веретенникова [6, спр. 43, арк. 2 — 2 зв.], з яким прижила двох дітей, котрі ще маленькими померли. Веретенников наполягав на тому, ніби Агафія запевнила його, що її першого чоловіка вже немає в живих. На жаль, у даній справі немає рішення духовної консисторії. Однак, вивчаючи аналогічні справи, можна передбачити вирок: повернутися Агафії до першого, законного чоловіка Аникія після відбуття ними обома єпитимії.

Отже, основною причиною для розірвання духовними судами Слов'янської і Херсонської, потім Катеринославської єпархій у останній чверті XVIII ст. була наявність у одного з подружжя (в основному, чоловіка) попереднього, законного шлюбу, який не був припинений або розірваний. Причини цього явища крилися у специфіці південного регіону періоду його інтенсивного заселення і колонізації, мобільності населення, масових втеч, широкій присутності військового елемента та інших, що призводило до швидкої зміни характеру сімейних відносин. Певну роль у цьому процесі відігравали і священнослужителі, які вінчали пари, чи то з матеріальної вигоди, чи з незнання реального сімейного стану осіб, котрі заявили про бажання укласти шлюб. Вони розуміли, що мали всі шанси бути непокараними, тому іноді й ризикували, навіть не маючи достатніх підтверджень відсутності перешкод для вінчання.

Перспективами подальших розвідок із даної проблеми дослідження може бути розширення джерельної бази теми, хронологічних і територіальних рамок.

Бібліографія

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1995. — 640 с.
2. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI — XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России. — 1909. — Часть 8, т. III. — С. 1 — 120; Левицкий Орест. Невінчані шлюби на Україні / О. Левицкий // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Книга III. — С. 98 — 107.
3. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI — XVIII вв. / М. К. Цатурова. — М. : Юрид. лит., 1991. — 112 с.
4. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX ст. / І. І. Лиман. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. — 488 с. ; Лиман І. І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII — перша пол. XIX ст.) / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 5. — Запоріжжя : РА «ТАНДЕМ-У», 2000. — С. 242 — 248; Лиман І. І. Регулювання шлюбних відносин на півдні України в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії / І. І. Лиман // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. — Вип. 14. — Запоріжжя : Прем'єр, 2005. — С. 10 — 17.
5. Лиман І. І. Державна церква і державна влада : Південна Україна (1775 — 1861) / І. І. Лиман. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. — С. 120.
6. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 37. — Оп. 1а.
7. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1.

Петренко І. М.

Духовные суды из-за двоебрачия мирян южно-украинских земель в конце XVIII в.

В статье раскрываются причины и последствия игнорирования мирянами южно-украинских земель при заключении повторных браков такого обстоятельства как существование неразванного предыдущего брака. Проанализировано роль духовных консисторий и отдельных священнослужителей в этом процессе. Акцентируется внимание на специфике южно-украинского региона периода интенсивного заселения и колонизации, что и вело к быстрому изменению характера семейных отношений.

Petrenko I. M.

The cases about deuterogamy in the ecclesiastical courts of South-Ukrainian region in the late 18-th century

The article deals with illegal second marriages, the reasons and consequences of ignorance of the first marriages by the laymen of South-Ukrainian region. The role of consistories and some priests in these cases is also analyzed. The researcher emphasizes that the 18-th century was the period of intensive colonization of South-Ukrainian region. It was the main reason of quick changes in character and models of marriage-domestic relations.

**КАРАЇМСЬКІ ГРОМАДИ КРИМУ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.:
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ, ЧИСЕЛЬНІСТЬ І ГЕОГРАФІЯ РОЗСЕЛЕННЯ**

Дослідженню минулого кримських караїмів присвячено велику кількість публікацій як дореволюційних, так і сучасних зарубіжних та вітчизняних авторів. Серед фахівців, які в різні часи студіювали історію появи та формування караїмських громад на території Кримського півострова, слід назвати таких, як В. В. Григор'єв, В. Д. Смірнов, А. Я. Гаркаві, Д. А. Хвольсон, О. Г. Герцен, Ю. М. Могаричов, М. С. Куповецький, М. Б. Кізілов, А. Федорчук, О. Б. Білий, Й. Манн, Ц. Анкори, Д. Шапіра та ін. [1 – 18]. Проте відзначимо, що спеціально питання про правове становище, географію розселення та безпосередньо про чисельність кримських караїмських громад після приєднання Криму до Росії в 1783 р. в літературі не розглядалось. Метою пропонованої статті є аналіз деяких аспектів, пов'язаних з історією правового становища караїмів, що мешкали в Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ; окрім цього, в публікації буде проаналізовано проблеми чисельності та географії розселення караїмського населення у вказаний період.

Як відомо, в лютому 1783 р. останній кримський хан Шагін-Герай зрікся престолу, і маніфестом імператриці Катерини II від 8 квітня того ж року півострів Крим увійшов до складу Російської імперії. У цьому документі, зокрема, мовилося: «згідно боргу передлежачого Нам піклування про благо і велич Вітчизни, прагнучи користь і безпеку її затвердити, як рівно вважаючи засобом, що назавжди віддаляє неприємні причини, що вічний мир, між Імперіями Російською і Оттоманською укладений, який Ми назавжди зберегти щиро бажаємо, не менше ж і в заміну і задоволення збитків Наших, вирішили Ми узяти під державу Нашу півострів Кримський, острів Таман і всю Кубанську сторону» [19, с. 898]. Маніфестом також проголошувалося, що представники місцевого тубільного населення перебуватимуть під захистом уряду; їм будуть надані ті ж права, що і «природним підданним» Російської імперії – імператриця обіцяла «охороняти і захищати їх самих, майно, храми і природну віру <...> дозволяти кожному з них все ті правості та переваги, якими самі такі в Росії користуються» [19, с. 898].

За наказом Новоросійського генерал-губернатора, генерал-фельдмаршала Катеринославського і Таврійського князя Г. О. Потьомкіна війська О. В. Суворова і М. Потьомкіна зайняли Таманський півострів і Кубань, а війська генерала де Бальмена увійшли на Кримський півострів. У червні 1783 р. неподалік від м. Карасубазару, на вершині гори Ак-Кая представники кримськотатарської знаті та всіх верств кримського населення присягнули на вірність імператриці Катерині II.

Слід сказати, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. караїми, які мешкали на території Російської імперії, почали брати активну участь в процесах, пов'язаних з оформленням їх громадянсько-правового статусу. Зумовлено це було, перш за все, тим, що після приєднання півострова до Росії влада почала приділяти безпосередню увагу проблемам організації керівництва приєднаними територіями, і, у тому числі, питанням визначення адміністративного і правового статусу представників місцевого «інородчеського» населення.

У 1787 р. в офіційних документах російської колоніальної адміністрації вперше згадується про участь кримських караїмів в святкуваннях, пов'язаних з візитом імператриці Катерини II та її свити до Кримського півострова. Для здійснення масштабних заходів щодо зустрічі государині в Бахчисараї правителем Таврійської області, дійсним статським

радником В. В. Коховським (Каховським) було спеціально зібрано не лише місцевих городян, але і мешканців інших населених пунктів — наприклад, з Євпаторії прибуло 60 кримських татар і 15 караїмів (ймовірно, до їх числа входили представники заможних шарів вказаних громад і духівництво). Зроблено це було, вірогідно, для того, щоб, за задумом обласної адміністрації, тубільне населення «в чистому і охайному національному одязі» привітало власницю знов приєднаних територій, тим самим демонструючи, що «мешканці дуже обрадувані затвердженням миру» [20, с. 125; 21, с. 75].

У лютому 1788 р. в ордері на ім'я В. В. Коховського князь Г. О. Потьомкін розпорядився про те, щоб представників різних етнічних і конфесійних спільнот, раніше зарахованих Таврійською обласною казенною палатою до міщанського і купецького станів, «в подібність узаконень <...> деяким платежем до казни для приросту Державних прибутків» [22, с. 8]. Приваблені можливістю отримання податкових та інших пільг (раніше наданих кримськотатарському населенню згідно рескрипту Катерини II від 9 листопада 1794 р.), караїми звернулися до правителя Новоросії та Бессарабії графа П. О. Зубова клопотанням про звільнення їх від подвійного промислового податку (який з 23 липня 1794 р., згідно указу Катерини II, повинні були сплачувати євреї-рабиністи), оскільки для караїмів, на їх власну думку, це було «скільки обтяжливо, стільки і ганебно» [23, с. 20, 21]. З цією метою в 1795 р. до Санкт-Петербурга відправилася делегація, уповноважена представляти інтереси караїмів (до її складу увійшли такі впливові члени кримської караїмської громади, як Соломон «Чабак» Бабовіч, Веніамін бен-Самуїл Ага-Нейман, який раніше керував фінансами і був завідувачем монетного двору в адміністрації Шагін-Герая, а також караїмський гахам Чуфут-Кале Ісаак бен-Соломон) [24, кол. 382, 383].

Розгледівши прохання уповноважених від караїмських громад і зробивши належні висновки, П. О. Зубов представив свій рапорт імператриці — у ньому, зокрема, стверджувалося, що караїми, на від євреїв-рабиністів, «мешкають на місцях перебування свого мирно і постійно, вправляються в різному рукоділлі працелюбно, поведінкою своєю, тишею і користю, всій Тавриді з боку розповсюдження корисного рукоділля і торгівлі здобули від начальства на особливу похвалу і пошану», а також «відправляють по виборах службу і посади з можливою старанністю». Незабаром Катерина II підписала спеціальні рескрипти і укази, в яких члени кримських караїмських громад отримали цілком конкретні права і привілеї. Зокрема, 8 червня 1795 р., за рескриптом імператриці, кримські караїми звільнялися від подвійного оподаткування, сплати т. зв. «рекрутських» грошей і солдатського постою: «Всемілостівійше повеліваємо не брати з них [караїмів] подвійних податків, які покладено на всіх взагалі євреїв, а стягати їх як і раніше нарівні з іншими купцями і міщанами, що мешкають в області Таврійської, надаючи вашому розпорядженню про надання ним по можливості інших вигод і полегшень із застереженням лише, щоб в громади караїмів не входили з тих євреїв, які відомі під ім'ям Рабинів, і про яких видані від Нас високі узаконення, що мусять бути виконані у всій точності», — мовилося в указі, даному імператрицею 23 червня 1795 р. на адресу П. О. Зубова [23, с. 18, 19, 21; 25, с. 108]. Таким чином, членів караїмських громад було звільнено від сплати дискримінаційного податку, встановленого для російських євреїв; тим же указом караїмам дозволялося придбання земельної власності.

Відповідно до цього ж рескрипту правителем Новоросії та Бессарабії графом П. О. Зубовим правителеві Таврійської області генерал-майорові С. С. Жегуліну було надане пояснююче розпорядження відносно прав караїмського населення, яке мешкало в Таврійській області. У документі йшла мова, перш за все, про право караїмів володіти і успадковувати нерухоме майно, а також про рівні з «іншими обивателями повинності по розташуванню постою в будинках»; те ж відносилось щодо «платежу рекрутських

грошей» – правда, з обмовкою про те, щоб «через таке їх полегшення не могло бути обтяження іншим обивателям, з якими вони по законах повинні нести рівні повинності». Дане розпорядження було підкріплене указами Сенату від 7 вересня 1794 р. і від 19 жовтня 1794 р. [23, сс. 21 – 23; 25, сс. 109 – 112].

Викликає цікавість й чисельність караїмської громади, яка мешкала в той час в Криму. Згідно даних, зібраних бароном О. А. Ігельстромом у «Камеральному опису Криму», на півострові у 1783 г. мешкало 56 тис. 796 осіб (чол.) нехристиянського населення, в тому числі 1407 «жидів» чол. ст. (євреїв-рабинистів або караїмів) при загальній кількості жителів в 140 тис. осіб (чол. та жін.) [26, с. 151; 27, с. 15, 19; 28, с. 39; 29, с. 159]. Після приєднання Криму до Росії одним з термінових заходів властей стало визначення точної кількості населення, яке мешкало на півострові. Згідно IV і V ревізій, проведених в 1792 і 1796 рр., було встановлено, що загальне число жителів в Криму складало 156 тис. 400 осіб; з них караїмів – 2 300 осіб (згідно інших даних – 2 410 осіб), причому чоловіків нараховувалося не більше 1 тис. осіб. Слід також відзначити, що тільки в Євпаторії мешкало 399 осіб караїмського віросповідання (315 чол. і 384 жін.), а останні – у Феодосії, Чуфут-Кале, Бахчисарай та інших населених пунктах Криму [26, с. 258; 30, с. 123, 124; 31, с. 104]. Надалі з'ясування чисельності караїмського населення було утруднено тим, що караїмів часто зараховували або до категорії кримських татар, або до євреїв-рабинистів.

Необхідно відзначити, що кінець XVIII – початок XIX ст. ознаменувалися для караїмів істотними змінами в їх соціально-економічному і правовому статусі. Після того, як в 1778 – 1779 рр. О. В. Суворовим з території півострова за його межі було виведено 31 тис. 098 осіб християн (причому не менше 12 тис. з них загинуло під час проведення цієї акції), значна частка населених пунктів Криму фактично обезлюділа. Скоротилося число мешканців таких міст, як Кафа, Бахчисарай, Карасубазар, Гьозльов, Ак-Мечеть, Ескі-Крим, Балаклава. Повністю або частково було спустошено 67 гірських селищ [32, с. 536]. Масові еміграції кримських татар до Туреччини в 1783 р. і в подальші роки привели до того, що покинутими також опинилися чисельні сади, виноградники і орні землі Криму. Російська влада активно приступила до вирішення проблеми заселення півострова. За період з 1783 по 1787 рр. до Криму була переселена велика кількість представників різних етносів і конфесій; порожні землі та покинуті будинки знаходили нових господарів. Відомий учений П. С. Паллас, що подорожував по Криму в 1799 р., повідомляв, що залишені мешканцями Кафи доми займали караїми і вірмени; судячи по даних, зібраних і представлених в 1783 р. баронові О. А. Ігельstromу для «Камерального опису Криму», у Кафі 62 будинки були зайняті «жидами кримськими» (з них було 148 чол. і 145 жін.), і 22 – вірменами [33, с. 48; 34, с. 122].

Шляхом придбання частки раніше кинутих і порожніх земельних ділянок, а також за допомогою їх купівлі у кримських татар караїми змогли значно поліпшити своє матеріальне становище. Скуповуючи у великій кількості землі в Криму (причому, інколи навіть за безцінь), багато заможних кримських караїмів не лише набували статусу представників привілейованого стану, але і, тим самим, сприяли подальшому розвитку на території півострова таких галузей господарства, як садівництво, виноградарство, тютюнництво та ін. Багато караїмів активно втягувалися в торговельно-економічні зв'язки Кримського півострова з іншими містами Російської імперії. В наслідок цієї торгівельної активності вже на початку XIX ст. серед членів кримських караїмських громад з'являється значна кількість спроможних землевласників, у розпорядженні котрих були великі земельні ділянки і сади, що приносили чималий прибуток. Заможні караїми грали помітну роль в економічному і суспільному житті Таврійської губернії; по зауваженню Г. Е. Караулова, кращі будинки в Євпаторії і Феодосії належали саме членам караїмської громади [35, с. 101, 102].

Розвиток промисловості в регіоні, поширення економічних та торгових інтересів серед представників караїмських громад призвели до того, що караїми обирають нові території для своєї торговельної діяльності, перебираючись з традиційних місць мешкання в інші райони півострова, а згодом, і в крупні міста південно-західних губерній Російської імперії, опинившись нарешті у середині 1840-х рр. у Москві та Санкт-Петербурзі. Більшість караїмів вже к середині XIX ст. вже покинула головний осередок караїмів Криму, печерне місто Чуфут-Кале, а також Мангуп-Кале — караїмські родини переїхали до Бахчисараю, Євпаторії, Севастополя, Феодосії, Сімферополя, а також в інші населенні пункти Таврійської губернії та Півдня Росії. Якщо в 1799 р. в Чуфут-Кале налічувалося 227 будинків караїмів, в середині 1840-х рр. їх було 150, то вже у 1897 р., згідно даних Першого Всеросійського перепису, в Чуфут-Кале мешкало лише 19 осіб (11 чол. и 8 жін.). Представники караїмської громади Мангупу наприкінці XVIII ст. також були вимушені покинути свої оселі [7, с. 77; 8, сс. 116, 117; 36, с. 1].

У 1804 р. в Таврійській губернії було проведено перепис єврейського населення, але він не торкнувся караїмів, хоча в офіційних документах вони іменувалися не інакше, як «євреї-караїми». Цей перепис було приурочено до видання затвердженого 9 грудня 1804 р. «Положення про улаштування Євреїв» [37, сс. 731, 732, 734, 737]. У 1829 р. Микола I проголосив, що євреї, які не були військовослужбовцями, повинні покинути Севастополь і Миколаїв, оскільки їх перебування там влада признала «незручним і шкідливим», і «велено ним було звідти переселитися в інші міста, де їм перебування дозволене» (з обмовкою, що солдатам, які знаходилися на військовій службі, і матросам з євреїв залишатися в місті дозволялося) [25, с. 111]. В тому ж указі йшлося і про права караїмського населення: «Все ці заходи не повинні відноситися до Євреїв-Караїмів, яким зовсім не забороняється жити і володіти власністю в Севастополі і Миколаєві на дотеперішній основі» [25, с. 117].

13 квітня 1835 р. караїми добилися від влади зміни офіційної назви своєї громади. Замість «євреї-караїми» (ця самоназва громади зустрічалася в документах кінця XVIII — початку XIX ст.) представників даної етноконфесійної групи почали іменувати «російські караїми старозавітного віросповідання», а пізніше ця назва скоротилася до «караїми». У березні 1837 р. було прийняте «Положення про улаштування Таврійського Караїмського духовного правління», якому надавалося право регулювати релігійну діяльність в караїмських громадах. Караїми, що «мешкають в межах Таврійської губернії, клопочуть про улаштування стану їх духівництва і про дарування ним деяких з тих прав, якими користується магометанське духівництво», — свідчив один з пунктів документа [25, с. 126]. Російський уряд визнав подібне прохання «шанобливим», та узаконив проект караїмського духовного правління в Державній Раді. Правління було назване «Кримською і Одеською караїмською громадою Таврійського губернатора».

Згідно закону, прийнятому 8 квітня 1863 р., «караїми, знаходячись під заступництвом спільних законів Російській Імперії, користуються всіма правами, наданими російським поданим, дивлячись по достатку до якого хто з них належить» [25, сс. 179, 182]. Цей документ закріплював за караїмами всі права і свободи, які було надано ним раніше. Відтепер караїми офіційно отримували право служити в армії, вчитися в університетах, обіймати державні посади і т. п.

Змінювалася й чисельність караїмської громади в Криму. Це відбувалося не тільки за рахунок демографічних змін, але й в наслідок активної міграції караїмів як з самого Криму, так й переселення їх з Галіції та Волині на територію півострова. В 1848 р. в Таврійській губернії налічувалося вже 3 тис. 400 караїмів [31, с. 104], а в 1851 р., згідно даних 9-й ревізії про податні стани Російської імперії, в території губернії мешкало 1 215 купців з числа караїмів, 3667 міщан (євреїв-рабинистів и караїмів), и 20 осіб духовного сану (пред-

ставників караїмського духівництва) [38, с. 133]. Судячи з показників статистики, можна констатувати, що караїмські громади існували в таких населених пунктах Таврійської губернії, як: Алешкі, Армянськ, Бахчисарай (разом з Чуфут-Кале), Бердянськ, Євпаторія, Карасубазар, Керч, Мелітополь, Севастополь, Сімферополь, Феодосія, Ялта.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що після приєднання Криму до Росії караїмське духівництво і заможні представники караїмської громадськості розвинули активну діяльність, спрямовану на зрівняння караїмів в громадянських правах з титульною нацією країни. Вони займалися конструюванням нової етнічної і конфесійної ідентичності караїмів, добиваючись її офіційного визнання у влади, переслідуючи одну мету – на рівні російського законодавства закріпити за караїмами права і привілеї, яких були позбавлені російські євреї. Перш за все, їм вдалося добитися визнання караїмів спільнотою, яка відрізняється від євреїв конфесійно і етнічно; якщо в першій половині XIX ст. внутрішню політику Росії можна охарактеризувати як «антиєврейську», то, навпаки, караїмам було надано режим найбільшого сприяння.

На протязі XIX – на початку XX ст. кримські караїми з традиційних територій проживання, якими були Кримський півострів, а також деякі міста західних регіонів країни, поступово переселяються в перспективні в торговельному і економічному відношенні міста південно-західних губерній Росії; караїмські громади формуються також в крупних промислових центрах країни. Проникнення в караїмське середовище просвітницьких ідей; активна інтеграція, починаючи з другої половини XIX ст., караїмської молоді в російський культурний і освітній простір; поява серед караїмів крупних землевласників, фабрикантів, промисловців незабаром призводить до того, що караїмські громади фіксуються практично у всіх регіонах Російської імперії. У результаті російське законодавство розпочало уважати караїмів як відмінну від євреїв етноконфесійну спільноту, що мешкала на території імперії і користувалася всіма правами і привілеями, якими володіли її піддані-росіяни.

Бібліографія

1. Григорьев В. В. Россия и Азия : Сб. исследований и статей по истории этнографии и географии, написанных в разное время В. В. Григорьевым, ориенталистом / В. В. Григорьев. – СПб, 1876. – 578 с.
2. Смирнов В. Д. Татаро-ханские ярлыки из коллекции Таврической ученой архивной комиссии / В. Д. Смирнов // ИТУАК. – Симферополь: тип. Таврического губернского земства, 1918. – № 54. – С. 1 – 19.
3. Гаркави А. Я. Исторические очерки караимства : Из эпизодов об еврейских сектах : В 2 вып. / А. Я. Гаркави. – СПб., 1897 – 1902. – Вып. 1. – 1897. – 61 с. ; Вып. 2. – 1902. – 65 с.
4. [Хвольсон Д. А.] Сборник еврейских надписей, содержащих надгробные надписи из Крыма и надгробные, и другие надписи из иных мест, в древнем еврейском квадратном шрифте, также и образцы шрифтов из рукописей от IX – XV столетия, собранные и объясненные Д. А. Хвольсоном, заслуженным ординарным профессором при С.-Петербургском университете / Д. А. Хвольсон. – СПб., 1884. – IX, 528 с.
5. Герцен А. Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму / А. Г. Герцен // Материалы по истории, этнографии и археологии Таврии. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 744 – 751.
6. Герцен А. Г. Могаричев Ю. М. Крепость драгоценностей. Чуфут-Кале. Кырк-Ор / А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 128 с.

7. Куповецкий М. С. Динамика численности и расселение караимов и крымчаков за последние двести лет / М. С. Куповецкий // География и культура этнографических групп татар в СССР. — М. : Наука, МФГО, 1983. — № 1. — С. 75 — 92.
8. Кизилов М. Б. К истории караимской общины Мангупа / М. Б. Кизилов // Вестник Еврейского университета. — М., 2002. — № 7 (25). — С. 113 — 122.
9. Кизилов М. Б. Караимская община Гезлева (Евпатория) в XVIII — XIX вв. по свидетельству очевидцев / М. Б. Кизилов // Тирош : Труды по иудаике. — Вып. 5. — М., 2001. — С. 245 — 256.
10. Кизилов М. Б. К истории малоизвестных караимских общин Крымского полуострова / М. Б. Кизилов // Тирош : Труды по иудаике. — Вып. 6. — М., 2003. — С. 123 — 140.
11. Федорчук А. Б. Еврейские некрополи Крыма : история исследования и современное состояние / А. Б. Федорчук // Евроазиатский еврейский ежегодник — 5768 (2007 / 2008) / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов. — М. : Паллада, 2008. — С. 212 — 227.
12. Федорчук А. Авраам Фиркович и фальсификация крымских надгробных памятников // Фальсификация источников и национальная история. Материалы круглого стола; 17 сентября 2007 года / А. Федорчук. — М. : ИВ РАН, 2007. — С. 33 — 34.
13. Mann J. Texts and Studies in Jewish History and Literature. Vol. 2 : Karaitica / J. Mann. — Philadelphia : Jewish Publication Society, 1935. — 1600 p.
14. Ankori Z. Karaites in Byzantium : the Formative Years, 970 — 1100 / Z. Ankori. — NY. — Jerusalem : Columbia University Press, 1959. — 546 p.
15. Shapira D. Avraham Firkowicz in Istanbul (1830 — 1832) : Paving the Way for Turkic Nationalism / D. Shapira. — Ankara, 2003. — 120 p.
16. Шапира Д. Йицхак Сангари, Сангарит, Бецалель Штерн и Авраам Фиркович : история двух поддельных надписей / Д. Шапира // Материалы по истории, этнографии и археологии Таврии. — Симферополь, 2003. — Вып. X. — С. 533 — 555.
17. Белый О. Б., Белая И. Н. К вопросу о названии и самоназвании восточноевропейских караимов (крымская этнографическая группа) в XIII — начале XIX вв. / О. Б. Белый, И. Н. Белая // Материалы по истории, этнографии и археологии Таврии. — 1996. — Вып. V. — С. 271 — 278.
18. Белый О. Б. Обзор архивных документов по истории караимской общины в первой половине XIX века (по материалам фонда Таврического и Одесского караимского духовного правления в ГААРК) / О. Б. Белый // Крымский музей : 1995 — 1995. — Симферополь, 1996. — С. 105 — 117.
19. № 15. 708. Апреля 8 1783 г. Манифест. О принятии полуострова Крымского, острова Тамань и всей Кубанской стороны, под Российскую державу // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXI, с 1781 по 1783 гг. — СПб. : Тип. II Отд-ия Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. XXI. — С. 897 — 898.
20. Маркевич А. И. Материалы архива канцелярии таврического губернатора, относящиеся к путешествию императрицы Екатерины II в Крым в 1787 году / А. И. Маркевич // ИТУАК. — Симферополь : тип. Газеты «Крым», 1891. — № 11. — С. 76 — 143.
21. Иванов П. Из дел Московского отделения Архива Главного штаба. II. Извлечения из «Журнала реляциям кн. [язя] [Г. А.] Потемкина, Ея Императорскому Величеству подаваемым» 1784 года / П. Иванов // ИТУАК. — Симферополь : тип. Таврического губ. правления, 1893. — С. 71 — 78.
22. [Лашков Ф. Ф.] Ордера князя [Г. А.] Потемкина правителю Таврической области. 1788-й год (продолжение) / Ф. Ф. Лашков // ИТУАК. — Симферополь : тип. Газеты «Крым», 1890. — № 10. — С. 1 — 8.

23. [Кириенко Г. К.] Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области / Г. К. Кириенко // ИТУАК. — Симферополь : тип. Таврического губернского правления, 1895. — № 23. — С. 1 — 23.

24. С. П. [Познанский С.] Ага, Вениамин бен-Самуил / С. Познанский // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем; Под ред. Каценельсона. — СПб. : изд-ие Общ-ва для научных еврейских изданий и изд-ва Брокгауз и Ефрон. — Т. I: А — Аллемар. — кол. 382 — 383.

25. [Фиркович З. А.] Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно русско-подданных караимов / Изд-ие З. А. Фирковича. — СПб. : паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1890.

26. Памятная книжка Таврической губернии; Под ред. К. В. Ханацкого. — Симферополь : тип. Таврич. губ. Правления, 1867. — Вып. 1. — 519, 103, 20 [5] с.

27. Скальковский А. А. Занятие Крыма в 1783 г. / А. А. Скальковский // ЖМНП. — СПб. : тип. Имп. Академии Наук, 1841. — Ч. XXX. — Отд. 2 : Словесность, науки и художества. — С. 1 — 44.

28. [Лашков Ф. Ф.] Камеральное описание Крыма 1784 года / Ф. Ф. Лашков // ИТУАК. — Симферополь, 1888. — № 6. — С. 36 — 63.

29. Лашков Ф. Ф. К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале XIX в. / Ф. Ф. Лашков // ИТУАК. — Симферополь, 1916. — № 53. — С. 158 — 176.

30. Водарский Я. Е., Елисеева О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков (численность, размещение этнический состав) / Я. Е. Водарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. — М., 2003. — 159 с.

31. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального штаба. — Т. XI, Ч. 2 : Таврическая губерния. — СПб. : в тип. Генерального Штаба, 1849. — 225, 50, 24 с.

32. Маркевич А. И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества (Историческая справка) / А. И. Маркевич // Таврический церковно-общинный вестник. — 1910. — № 11. — С. 516 — 543.

33. Паллас П. С. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и острова Тамань / П. С. Паллас // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. 13. — С. 62 — 206.

34. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // ЗООИД. — Одесса : тип. А Шульца, 1886. — Т. 14. — С. 92 — 156.

35. Караулов Г. [Э.] Чуфут-Кале и евреи караимы. Примечания к поездке во внутренность Крыма академика Палласа / Г. Э. Караулов // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. 13. — С. 93 — 103.

36. Таврическая губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897; Под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб. : тип. В. П. Мещарского, 1904. — Т. ХLI. — XVI, 310.

37. № 21. 547. Декабря 9 1804 г. Высочайше утвержденное положение о устройстве Евреев // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVIII, с 1649 г. — СПб. : Тип. II Отд-ия Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. — Т. XXVIII : 1804 — 1805. — С. 731 — 737.

38. Кеппен П. И. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 году / П. И. Кеппен. — СПб. : тип. Имп. Академии Наук, 1857. — XII, 296 с.

Прохоров Д. А.

**Караимские общины Крыма в конце XVIII – в начале XIX вв:
правовое положение, численность и география расселения.**

Аннотация: В статье проанализированы данные по численности караимского населения Таврической области и Таврической губернии в конце XVIII — начале XX вв., рассмотрены статистические сведения о караимских общинах Крымского полуострова и прилегающих к нему территорий, а также информация о правовом положении караимов после присоединения Крыма к России.

Prokhorov D. A.

Karaite's communities of Crimea in the Late Eighteenth and Early Twentieth Century: the legal position, numerical strength and the areal of inhabitation.

Summary: This publication is aimed at the analysis of the numerical strength of Karaites of the Taurida province and Taurida Governorate in the Late Eighteenth and Early Twentieth Century, statistical information is considered about Karaite's communities of the Crimean peninsula and supported territories, and about legal position of Karaite's after tacking of Crimea to Russia.

Сигида Г. А.

**ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА КУПЕЦЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

Постать купця-підприємця, засновника торгової мережі, власника рухомого фінансового капіталу, все більше привертає увагу істориків. Цей інтерес є науково обґрунтованим і базується на нових історичних розвідках. Адже до кінця 80-х років XX століття у вітчизняній історичній науці купцям приділялося недостатньо уваги, історія купецтва (як на загальному, так і на регіональному рівнях) ігнорувалась як об'єкт і предмет дослідження. В умовах, коли сучасний український політикум робить спроби сформувати і юридично закріпити так званий третій стан, стає актуальним звернення до історії приватного підприємництва і залучення купецьких капіталів до процесу виробництва. На сьогодні література з історії купецтва Південної України становить вагомий у кількісному і якісному плані історіографічний доробок. Серед сучасних досліджень є праці, присвячені купецькому підприємництву в різних галузях господарства Південної України першої половини XIX століття. Стаття О. М. Донік висвітлює низку проблем, пов'язаних з участю купецтва у промисловому виробництві, підкреслюючи активізацію цього процесу в пореформений час [1, с. 156]. У спільній праці П. Доброва та М. Чумак аналізується правове поле, у якому відбувалося залучення купецтва до модернізації промислових закладів Лівобережної України [2, с. 102]. Т. Шершун у своїй роботі докладно розкриває роль купецького стану в промисловому розвитку міст Херсонської губернії в дореформений період, наводить цікаву статистику щодо обсягів виробництва в купецьких закладах тощо [3, сс. 95 — 98]. Дослідження О. Пилипенка присвячено аналізу існуючої наукової

літератури щодо торговельно-економічної діяльності греків та їхньої участі в промисловості південноукраїнських міст [4, с. 328].

Таким чином, попередніми дослідниками була закладена науково-методична база для висвітлення окресленої теми, але й на сьогодні залишається низка питань, що потребують аналізу:

- визначення шляхів формування підприємницького купецького середовища Південної України в обраних хронологічних рамках;
- виявлення факторів, які впливали на участь купецтва зазначеного регіону у виробничій сфері;
- залучення нових джерел для уточнення статистики володіння купцями різними закладами на південноукраїнських територіях у першій половині XIX ст.;
- вивчення напрямків підприємницької діяльності купецтва та проблема диверсифікації їхнього економічного потенціалу.

На початку XIX століття господарча політика, виголошена Катериною II, все частіше викликала перебої, нашттовхуючись на нездоланну перешкоду – кріпацтво. Важливим засобом виходу з кризи, збереження й укріплення воєнної сили держави, на думку уряду, був розвиток промисловості. Цьому сприяло й зростання прошарку промисловців. У купецтва для успішного розвитку власної промисловості було все необхідне: капітал, знання внутрішнього й зовнішнього ринків та підприємницький хист. У першій половині XIX століття було видано низку законів, які уточнювали й доповнювали колишні права, обов'язки купців та їхній статус. Видане 14 листопада 1824 року «Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний» давало дозвіл купцям першої гільдії, крім усього, заводити власні фабрики й заводи (крім винокурень); так само і для купців другої та третьої гільдій, з обмеженням для останніх у кількості робітників (не більше 32) [5, сс. 591, 594].

З кінця XVIII століття зароджується спеціалізація південноукраїнських губерній, яка конкретизувалась переробленням сільськогосподарської продукції та виробництвом будівельних матеріалів.

Відкривалися млини, цукрові, свічні, шкіряні, цегельні заводи, кількість яких у містах постійно зростала (див. табл.)

Зростання кількості промислових об'єктів упродовж 90-х років XVIII століття

Назва промислового об'єкту	Атлас 1795 року	Атлас 1799 року
Млини	51	122
Цукрові заводи	1	14
Свічні заводи	–	6
Шкіряні заводи	1	10
Цегельні заводи	1	9
Загальна кількість	54	161

Головною прибутковою галуззю сільського господарства залишалось скотарство. Воно вимагало менших за землеробство витрат. Вже на початку XIX ст. у Новоросії налічувалось близько 2,5 млн. голів худоби. Тільки в Херсонській губернії в 1823 р. було 199 280 мериносів, у 1837 – 464 600 голів. У Таврійській губернії 1842 року коней – 152 718, великої рогатої худоби – 673 603; овець простих – 1 235 441, овець тонкорунних – 874 008, свиней – 84 004 і верблюдів – 8 527 ... [6, с. 117].

Крім продажу худоби на ярмарках, продукти тваринництва починають обробляти на місцях у чинбарнях, салотопнях тощо.

Промисловість зароджувалась поступово, оскільки для цього вимагалось залучення певних матеріальних і людських ресурсів. Визначити загальну кількість промислових об'єктів регіону за період, що вивчається, досить проблематично, а виявити з них об'єкти, що беззаперечно належали купцям ще складніше. Систематичного збирання відомостей про ці заклади не проводилося.

Перша галузь з оброблення продуктів тваринництва, існування якої як цензової зафіксовано офіційно ще у XVIII столітті — шкіряна (чинбарна).

Розвиток тваринництва та наявність великої кількості сировини сприяли розвитку шкіряного виробництва в губерніях Південної України. За даними А. Скальковського, на початку 50-х років XIX ст. через заклади з оброблення шкір щорічно проходило 85 — 97 тис. шкір [7, с. 184]. В Одесі найбільші шкіряні мануфактури належали купцю А. Мелентьєву та купчиси А. Фадєєвій [8].

Чинбарні м. Єлисаветград обробляли до 10 890 шкір на суму у 44 975 карб. З них найпотужнішою була чинбарня першої гільдії Севастопольського купця Василя Ващакіна (2450 шкір, 14 000 карб.) Ще дві менш потужні належали купцям (гільдії не вказані) Онуфрію Караманенку й Василю Веремєєву [9, табл. 23]. Усього в Херсонській губернії з градоначальством було 25 шкіряних і овчинних заводів, сума виробництва яких складала 130 353 карб.

Кількість чинбарень за період 1845 — 1848 рр. (Катеринославська губернія — 19, Херсонська — 15, Таврійська — 45) свідчить про перевагу шкіряного виробництва в Таврійській губернії.

Допоміжна роль та примітивність технологій, які використовувалися в салотопній промисловості, що виникла як галузь первинного оброблення сировини для експорту сала, довгий час викликали питання щодо можливості вважати її самостійною галуззю виробництва. Але така промисловість існувала, до того ж у формі відносно великих закладів («заведений»), а за вартістю продукції серед галузей з оброблення продуктів тваринництва посідала значне місце.

Середній розмір салотопень початку XIX століття (більше 100 кв. м) у 2 — 3 рази більше ніж середній розмір чинбарень. Обладнання салотопень складалося з цегляних печей, вмазаних у них чавунних котлів з дерев'яним верхом, дерев'яними ковпаками — «наставами», кранами, з чанів, «студилен» тощо. Салотопні початку століття мали котли до 200 пудів. У середині століття функціонували салотопні з котлами до 500 пудів і більше. Середній обсяг виробництва в першій половині XIX століття складав 9-15 тисяч карб., а середня кількість робітників — 8 — 9 [10, с. 14].

За даними 1821 року, в Одесі існувало 10 салотопних мануфактур, усі вони належали купцям [11, арк. 40], на 1832 рік таких закладів було 6 [12]. У 1858 році в місті нараховувалося 4 салотопні мануфактури [13, арк. 79]. Цього ж року в Миколаєві існувало 9 салотопних закладів [14, спр. 2511, арк. 39]. В цілому на середину XIX ст. обсяги виробництва салотопних закладів Херсонської губернії становили 37861 пуд щорічно [15, с. 160].

Значна частина топленого сала вивозилася за кордон. Упродовж 1800 — 1835 років салотопне виробництво зростало, що визначалося збільшенням експорту. Потім період зменшення виробництва, який супроводжувався зниженням експорту сала, що пояснюється виснаженням сировинної бази Причорноморських степів і зростанням попиту на внутрішньому ринку.

Складність аналізу динаміки свічного виробництва полягає в тому, що за цією назвою приховані галузі, які відрізняються між собою за технікою та технологією (свічно-сальне та стеаринове), за сировиною (сальне й воскове), а у зв'язку з останнім, і за обробленням сировини (воскобійні та воскобілильні).

Головною часткою виробничих витрат були витрати на сировину (топлене сало / пуд на пуд), гнота, зарплатня, обладнання й опалювання робочого приміщення не перебільшувало 15%. Прибуток коливався від 12% до 22% щодо обігового капіталу [10, с. 20].

На початку XIX ст. засновуються перші заклади з виготовлення свічок і мила в Херсонській губернії, власниками цих підприємств були купці. Так, у 1821 році в Одесі з 9 подібних закладів 8 належали купцям [11, арк. 41], в Миколаєві їх було 6 і всі в приватній власності купців [14, спр. 2901, арк. 40].

Дані з 1847 до 1857 року свідчать про те, що в м. Миколаєві 5 свічко-сальних заводів належали купцям: Івану Ніколаєву, Іллі Кариху, Макару Вороніну, Михайлу Матохіну, Миколі Беякову. Найбільш потужним був завод І. Ніколаєва, що відкрився в 1852 році — до 4 000 пудів щорічно. Ціна за пуд свічок зростала з року в рік, але й головне паливо цього виробництва (дрова) дорожчало так само [9, табл. 19].

Свічки із заводів північних міст краю надходили до сусідніх губерній, але були вони доволі низької якості, і, навіть у південних містах, був більший попит на харківські сальні й картопляні свічки, а також стеаринові, перші по 13 — 15, а останні по 20 — 22 копійки за фунт.

Техніка миловарного виробництва була подібна до салотопного й вимагала особливого приміщення — миловарні. Основною сировиною слугувало сало-сирець. На 1 пуд мила необхідно було від 0,65 до 0,91 пудів сирцю, до того ж поташ, вапняк, сіль та дрова. Витрати на сало складали до 60 % на початку століття й близько 50 % напередодні ліквідації кріпацтва від усіх виробничих витрат. Для миловарень використовували найдешевше й найнижче за якістю сало.

За архівними даними в 1818 році в Одесі дві миловарні належали купцям Георгію Серпакія й Івану Секанорія з виробництвом відповідно у 550 та 1 055 пудів [16].

Отже, купецька промисловість з оброблення продуктів тваринництва в Південній Україні була презентована такими основними галузями: виробництвом й вичинкою шкір, салотопним і свічним виробництвом, вовномийнями та миловарінням. Іншим значним напрямом вкладання купецьких капіталів було будівельне виробництво (цегельні, черепичні, кахельні, вапняні заклади), але це буде розглянуто в подальших розвідках.

Бібліографія

1. Добров П. В., Чумак М. М. Правове підґрунтя залучення купецтва до модернізації промисловості на матеріалах Лівобережної України кінця XIX — початку XX століття / П. В. Добров, М. М. Чумак. // Вісник Донецького університету, Сер. Б : Гуманітарні науки. — Вип. 1. — 2008. — С. 102 — 109.

2. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX — початок XX століття) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX — початку XX століття. — Вип. XI. — С. 154 — 168.

3. Пилипенко О. Наукова література з історії торговельно-економічної діяльності греків України у XVII — на початку XX ст. / О. Пилипенко // Історіографічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 18. — С. 326 — 332.

4. Шершун Т. М. Роль купецького стану у промисловому розвитку міст Херсонської губернії в першій половині XIX століття / Т. М. Шершун // Інтелігенція і влада. — Випуск 5. Серія : Історія. — Одеський національний політехнічний університет, 2005. — С. 94 — 100.

5. Повне зібрання законів Російської імперії. — Т. 39. — 1824. — СПб., 1830. — С. 591, 594.

6. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. — К., 1959. — Ч. I. — 168 с.

7. Скальковский А. А. Торговая промышленность в Новороссийском крае / А. А. Скальковский // Журнал МВД. — 1850. — Ч. 29. — Кн. 3. — С. 184.
8. Державний архів Одеської області [Далі ДАОО]. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 17.
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А. Шмидта. — Ч. I — II. — СПб., 1863. — 595 с.
10. Конотопов М. В., Сафронов Р. А. Динамика промышленности по обработке продуктов животноводства / М. В. Конотопов, Р. А. Сафронов. — М. : Издательский дом «Деловая литература», 2004. — 74 с.
11. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 44.
12. Одеський вісник. — 1832. — 18 червня.
13. ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5.
14. Державний архів Миколаївської області. — Ф. 230. — Оп. 1.
15. Ващенко В. П. Розвиток капіталістичної промисловості в Одесі в дореформений період / В. П. Ващенко // Збірник робіт аспірантів ОДУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1964.
16. Російський державний історичний архів. — Ф. 18. — Оп. 4. — Спр. 225.

Сигида Г. А.

Отраслевая структура купеческого предпринимательства Южной Украины в первой половине XIX в.

Публикация посвящена анализу отраслевой структуры предпринимательской деятельности купечества Южной Украины в первой половине XIX века. Автор исследовал роль купечества в содержании самых распространенных заведений в сфере обработки продуктов животноводства, таких как мыловаренные, салотопные, свечные заводы и шерстомойки. Сделаны выводы относительно перспектив дальнейшего изучения данной проблемы.

Sygyda G. A.

Business structure of merchantry entrepreneurship in the Southern Ukraine at the first half of the XIXth century

Publication is devoted to the analysis of the branch structure of business activity of merchants of South Ukraine in the first half of the 19th century. The author investigated the merchant class role in keeping of the most widespread establishments in such sphere of live-stock production processing as soap-making, tallow – boilers, candle works and wool – washings and drew a conclusion about the prospects of further study of the given problem.

Макушенко Я. С.

КОНФЕСІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТОЛІТТЯ)

Із визволенням історичної, політичної і філософської думки країн колишнього СРСР від моноідеологічного впливу, більш актуальними стають проблеми, присвячені релігій-

ним питанням різних етнічних спільнот, що проживали на території України. В цьому плані показовим є німецьке населення Південної України. Німці не дотримувались одного віросповідання: у деяких колоніях були католики (Блюменфельд, Себастьянфельд, Олександрівка, Красне, Ганнівка, Ейгенгут), а в інших — лютерани (Нейзац, Александерфельд, Гофнунгсбург та Вільгельмсталь). До речі, у колонії Вільгельмсталь були ще й баптисти. Зовсім окремою етнорелігійною спільнотою слід вважати менонітів. Крім того переважна більшість німецьких переселенців прихильники реформаційних ідей, що мали потужний вплив на різноманітні галузі життєдіяльності суспільства, починаючи з економічної і закінчуючи етичною, естетичною та культурною.

Мета даного повідомлення полягає у висвітленні особливостей конфесійної, мозаїчної релігійної картини в колоністських поселеннях Південної України (початок XIX — перша третина XX століття).

Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли відображення у ряді публікацій сучасних авторів: В. А. Войналович, Н. В. Кривець, І. М. Кулинич, Б. В. Чирко, А. А. Шадт [1]. Проте кожен з них розглядає лише певний аспект запропонованої проблеми, зокрема досліджується процес заселення південних районів України німецькими колоністами та їх правове положення. Достатньо слабо в історіографії висвітлена тема релігії німецького населення Південної України: О. В. Безносова, О. А. Ліценбергер. У роботі С. Бондаря «Секта менонітів у Росії». досліджуються особливості релігії менонітів і процес обезземелювання в їхніх колоніях [2].

Вітчизняні історики схильні недооцінювати роль релігійного фактору в житті німецькомовних колоністів, особливо менонітів, а зарубіжні вчені — схильні його перебільшувати, пояснюючи більшість соціальних зрушень та політичних дій релігійним розколом або необхідністю, яку диктувала віра в Бога. При цьому зазначимо, що німецькомовні колоністи були набагато більшими матеріалістами, ніж самі в цьому зізнаються.

А в сучасних дослідженнях західних вчених багато уваги приділяється їх духовному життю, тонкощам віри, принциповій різниці між католиками, лютеранами та менонітами, рефлексії з релігійним ухилом; щоденники німецьких колоністів XIX — початку XX ст. просякнуті релігійною вірою, автори таких щоденників дуже часто звертаються до Бога або роздумують над сенсом життя. При всьому цьому, матеріальне стояло у них на першому плані, і духовне багато в чому було підпорядковане матеріальному. Наприклад, меноніти по успіху в господарчих або комерційних справах визначали, чи прихильний Бог до тієї або іншої персони, що не є характерним для світосприйняття українського селянина XIX ст., для якого земні страждання були чи не найголовнішим доказом наближення його до царства Божого.

Важливу роль в житті німців — колоністів відігравала релігія. З одного боку, предки російських німців виїздили з Німеччини, коли релігія та релігійне життя в цілому користувалася такою ж повагою, як у їх нащадків в Росії. З іншого боку, релігія та релігійне життя стали для всіх російських німців, заможних чи не дуже, важливим фактором існування. Подальшим важливим пунктом було те, що церква та релігійні обряди не давали розпастися етнічній групі російських німців і зберігала їх приналежність до німецької народності. Євангелістським пасторам, католицьким священикам, баптистським проповідникам та менонітським старійшинам вдалося зібрати своїх членів навколо віри та общини, бо всі вони, прийшли в Росію, відчували в собі покликання та обов'язок берегти віруючих та віросповідання.

На початку 80-х років XIX ст. німецькі колонії належали до парафій старих колоній Південної України. Так, колонія Гофнунгсбург належала до парафії колонії Іогенсталь (нині с. Іванівка Веселинівського району); колонії Нейзац, Александерфельд, Вільгельм-

сталь — до Рорбах-Вормської парафії; колонії Красне, Себастьянфельд та Блюменфельд — до Зульцької парафії (територія колишнього с. Зульц знаходиться на військовому полігоні «Широкий Лан»). У вище згаданих колоніях не було церков, лише молитовні будинки. Наприкінці 80-х років у Александерфельді та Гофнунгсбурзі побудовані лютеранські церкви (кірхи), а у інших поселеннях діяли молитовні будинки. Німці-колоністи рідко переїжджали із колонії, але якщо навіть це і траплялося, то вони переїздили, як правило, в іншу німецьку колонію із тим же віросповіданням [3, с. 196].

Релігійний склад поселян — власників був досить строкатим. В Одеському повіті, до складу якого входили 4 південних і південно-західних районів нашої області, в 1904 р. налічувалось 63 112 осіб німецької національності, з яких 37 720 католиків, 19 230 лютеран, 3 698 реформаторів, а також представники інших релігійних конфесій [4, с. 6].

Як вже було зазначено, з самого початку колонізації у XVIII ст. німецькі поселенці не становили монолітної спільноти. Проте ані різне походження, ані відмінна мова, ані ступінь заможності не були перешкодою для сумісного проживання різних груп німецьких колоністів. Так, колонію Шпейер (Speyer, Speier) Березанського округу Херсонської губернії в 1809 — 1810 рр. заснували 13 родин з Баварії, 62 — з Пфальца та 25 з Ельзаса [5, с. 90]. Значна частина колоністів прибула на нове місце поселення не маючи жодних коштів. Поступово суспільство окремих колоній стає все більш монолітним і всередині нього з часом формується нова ідентичність.

Єдиним чинником, який як на початку колонізації, так і в подальшому чітко і безкомпромисно поділяв таку неоднорідну масу німецьких колоністів на декілька великих груп, була конфесійна приналежність. На основі цієї ознаки виділяють три великі групи німецьких колоністів Півдня України. Це лютерани, католики та меноніти. Цей поділ є доволі спрощеним, по-перше тому, що меноніти і лютерани формально належать до однієї групи — вони є протестантами. Проте на момент колонізації роз'єднуючих факторів як об'єктивного характеру (відмінності в обрядах, світосприйнятті, побуті тощо), так і суб'єктивного (свідоме відокремлення себе від світу) між менонітами та лютеранами було не менше, ніж між лютеранами і католиками. Окрім цього, менонітська етно-конфесійна спільнота протягом свого формування виробила настільки специфічні форми приватного і громадського існування, що віднесення лютеран і менонітів до однієї групи перешкоджало б розумінню багатьох процесів, як то різного ставлення до уряду і сусідів, до можливостей інтеграції в російське суспільство, різної міри впливу релігії на приватне життя і громадські позиції тощо. По-друге, в цих трьох групах або існували з самого початку, або формувалися пізніше різні релігійні течії. Так, всередині лютеранської групи колоністів існували лютерансько-євангелічна та лютерансько-реформатська конфесії, формувалися такі релігійні течії, як штундизм, баптизм, вюстизм, гюпферство, сектантство (сепаратисти, «новоцерковники») тощо [6].

Всередині менонітської спільноти виділяють фризів та фламандців, відмінності між якими ґрунтувалися, незважаючи на назву, не на походженні, а саме на релігійній ознаці. Різниця між фризами і фламандцями полягала як у відмінній обрядовості (наприклад, фризи хрестили дітей кроплячи, а фламандці — поливаючи), так і в організації управління колоніями (фламандські общини дотримувалися принципу ізоляції від зовнішнього світу, а фризькі допускали духовне спілкування з іншими християнами) [7, сс. 126 — 127].

Оскільки сфера впливу духовних лідерів в німецьких, а надто в менонітських колоніях, поширювалася не тільки на духовні практики колоністів, а охоплювала всі галузі життя, то від того, до якої течії належали лідери общини (як світські, так і духовні), залежали вектори майбутнього розвитку колоній. Общини найбільш радикально виступали проти інтеграції менонітів в суспільство Російської імперії. Навіть в заохоченні

урядом менонітів вести показове господарство вони вбачали загрозу своїм економічним свободам.

При цьому, складаючи характеристику менонітської конфесії, важливо враховувати не тільки походження, але й час переселення тієї чи іншої менонітської громади до Південної України. Бо, як правило, ті, хто переселялися першими, становили найбільш консервативну та радикально налаштовану частину менонітського суспільства. Це були люди, які не допускали ані найменшої можливості компромісу між владою і власною громадою. Світськість, будь-які прояви інтеграції, включаючи працю членів громади на урядових або адміністративних посадах, вважалася злом, якого необхідно було уникати за всяку ціну. Вони зголошувалися на переселення, категорично відкидаючи можливість компромісу між урядом і общиною. А ті родини, які переселялися до Російської імперії пізніше, були менш консервативними, менш закритими, зрештою, вони виявилися і більше онімеченими.

Зрештою, коли меноніти побачили загрозу власним свободам в Російській імперії, а це було пов'язано з реформами 1870-х рр., за якими ліквідувалися колоністські округи, скасовувався стан колоністів як такий, в діловодство та шкільну справу колоній вводилася російська мова тощо, — до Америки та Канади першою емігрувала саме ця, найбільш консервативна частина суспільства менонітів. А ті, хто вірив, що зможе пристосувати свій спосіб життя до нових обставин, залишалися так довго, як могли.

У 1813 р. в усій Південній Україні нараховувалося 3 539 німецьких сімей (9 147 осіб чол. статі), які проживали в 61 поселенні, а також 778 менонітських сімей (2 502 осіб чол. статі), які жили в 31 поселенні. На 1830 р. загальна чисельність менонітських, німецьких і швабських колоністів в Південній Україні і Бессарабії зростає до 56 478 чоловік (обох статей); вони жили в 175 колоніях [8]. Згідно відомості про число приходів та кількості душ, які сповідають ту чи іншу релігію, на 1852 р. в Південній Україні в межах Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній та в Бессарабії було 109 200 німецьких колоністів, які проживали в 196 поселеннях. Серед них 51,8 % сповідували лютерансько-євангелічне віросповідання, 24,2 % — римо-католицьке, а 24,0 % були менонітами [9, спр. 14682, арк. 12 — 17]. Згідно з переписом 1897 р., загалом по Російській імперії розподіл німецькомовного населення по конфесіях був таким: 76,01 % лютеран; 13,53 % католиків; 3,68 % менонітів; 3,57 % реформістів; 1,12 % інших протестантів; 0,75 % православних; 0,07 % інших християн [10]. Основна маса німецьких колоністів проживала саме на Півдні України. І навіть активне поширення ареалу проживання у зв'язку із заснуванням численних дочірніх колоній не змінило кардинально такий стан речей.

Приналежність до різних конфесій грала велику роль при розподілі колоністів на поселення. Наприклад, меноніти не допускали «чужих» в свої громади, хоча в їх колоніях постійно знаходилися робітники інших національностей — в основному, українці та росіяни. Головним резонансом такого недопущення, який висувався самими менонітськими лідерами, було прагнення вберегти общини від «розкладаючого» впливу «світу». При цьому під «світом» або «оточенням» розумілося все, що знаходилося за межами менонітських поселень або виходило за рамки менонітської етики. Обґрунтування цього духовні лідери знаходили на сторінках Біблії.

Держава проводила різну політику по відношенню до окремих груп німецькомовного населення, здійснювати яку було легше, коли ці групи були компактні і чітко диференційовані. Так, відмінності у ставленні влади до представників різних конфесій проявлялися, зокрема, в різному розмірі платні, яку отримували католицькі і лютеранські священики. Незважаючи на те, що згідно з інструкціями 1769 р. завдання по утриманню священиків покладалося на колоністські громади, те, скільки громади повинні

були їм платити, вирішував уряд. В 1826 р. Міністерство внутрішніх справ зобов'язало громади німецьких колоністів платити протестантським священикам 600 рублів на рік, а католицьким — 500.

Різні групи колоністів отримували різні за розмірами наділи при поселенні. Окремі привілеї і пільги були даровані менонітам, і доступ цих пільг для представників інших релігійних груп був закритий. Навіть у випадку переходу в менонітську віру, як говорилося у приписі Міністерства внутрішніх справ Опікунському комітету від 18 червня 1820 р., «колоністи . . . повинні [були] назавжди залишатися при платежі всіх тих податей та повинностей, які та колонія, з якої перейде колоніст, справляти буде», бо уряд підозрював, що «колоністи цього домагаються для того тільки, щоб скористатися правами та пільгами, менонітам дарованим, платити менше податей» [11, спр. 264, арк. 9 — 9 зв.]. Окрім того, уряд сподівався, що іноземці, особливо німці, стануть «показовими господарями» та навчать місцеве населення вести прогресивне сільське господарство. Тому на початку колонізації змішання населення, інтеграція та асиміляція німецьких поселенців з місцевим населенням зовсім не входила у плани владних кіл Російської імперії.

Але з часом така компактність, штучна окремішність, принципова замкненість німецьких колоній почала турбувати урядові кола. Стало очевидним існування в державі цілих острівців самоуправління з власною адміністрацією, освітньою і релігійною інфраструктурою. І незважаючи на те, що німецькі колоністи не раз на словах і на ділі доводили свою відданість російському престолу в критичні для нього моменти, російський уряд з насторогою стежив за розвитком і розростанням системи німецьких дочірніх колоній. З 1871 р. особливий стан колоністів був скасований, в шкільне навчання та діловодство вводилася російська мова. Уряд приймав також додаткові заходи щодо «послаблення національної відокремленості» німецьких поселенців, наприклад, карав тих, хто чинив перешкоди русифікації, а місцеві чиновники були зобов'язані сприяти створенню змішаних поселень [12, сс. 46, 56].

Для спільнот, які належали до різного віросповідання — менонітського, лютеранського, католицького — роль релігії, її вага, здатність впливати на життя колоній була різною. Безперечно, найбільший вплив на влаштування життя колоній мала релігія в менонітському суспільстві. Віровчення менонітів було тотальним, всеохоплюючим, певною мірою безкомпромисним. Міра цієї безальтернативності, звичайно, була різною в різних течіях всередині менонітського віровчення. Проте очевидно, що релігія в суспільстві менонітів вийшла далеко за межі справ совісті та етики. Релігійні постулати регулювали і соціальну, і політичну, і економічну сфери життя колоністів. Причому, під релігійними гаслами крилися причини соціального, економічного і політичного характеру. Так, релігія не дозволяла менонітам присягати. На практиці це означало абстрагування від будь-якої світської влади, від великої політики. Причому, це відмежування було цілком свідомим, що відрізняє «аполітичність» менонітів від несвідомої, зумовленої побутовими обставинами «аполітичності», скажімо, українських селян. Також релігія забороняла менонітам брати в руки зброю. На сторінках документів та зі спогадів свідків меноніти часто постають як люди, готові будь-що боронити свою власність. До того ж, робили це вони часто занадто агресивно, якщо зважати на самоідентифікацію менонітів, що ґрунтувалася на формулі «тихі на землі». Зброєю їх ставали каміння, кулаки, «сукуваті палки» тощо. І били вони «смертельним боєм» [13, спр. 234, арк. 1 — 2]. Причому, «або від незнання, або через грубість характеру», вони воліли радше «самовільно управлятися», тобто вирішувати питання силою, аніж звертатися до начальства, а коли і зверталися, то тільки тоді, коли «самі не в силах були розправитися» [9, спр. 15186, арк. 2 — 3]. Отже, відмова від зброї зовсім не означала постулювання біблійного правила підставляти ліву щоку. Ні, це була свідомо,

випрацювана століттями та закріплена в постулатах відмова від служби в армії — тобто від участі у справах великої політики. І питання не в тому, наскільки правомірними були ці вчинки. Ніхто ще не заперечує права людини на захист своєї території, свого майна. Питання лежить в площині причин і механізмів самоідентифікації, провідником та охоронцем якої призвані були бути конгрегаційні структури.

Отже, однією з найважливіших функцій церкви в німецьких колоніях було збереження власної ідентичності колоністів та відокремлення колоністських громад від «світу». На початку колонізації і доки в колоніях не з'явилася власна генерація духовних лідерів, церква була ланкою, що пов'язувала німецьких поселенців з країнами, звідки власне почалася колонізація. Особливо активно йшло співробітництво менонітських громад з їх духовними братами в Пруссії. Згодом, коли почалося формування нової ідентичності німецьких колоністів на основі злиття дифузної маси німецькомовних поселенців в німецьку меншину, воно відбувалося саме в рамках, утворених надрегіональною церковною організацією.

Шкільна освіта довгий час була сферою активного втручання релігійних установ колоністів, як католиків, так і протестантів. Вплив церкви на школу було законодавчо закріплено в законі про Євангельсько-Лютеранську церкву в Росії (1832 р.), де урок закону Божого оголошувався головною метою відвідання церкви. Пастори дивилися на школу як на проміжний ступінь між хрещенням і конфірмацією. Без відвідання приходської школи людина не могла бути конфірмована. Так, консисторіум, який проходив у Саратові в 1820 р., постановив, що до конфірмації не можуть бути допущені колоністи, які не могли читати. Ще однією умовою, за якою до конфірмації допускалися чоловіки, було вміння розбірливо писати. Молоді, які не вміли читати і не знали основи Катехізма, не могли бути обвінчані. В таких випадках їх відправляли на «донавчання».

Окрім цього, церква виконувала ще й судову функцію — найстрашнішим покаранням було рішення виборних старійшин та духовних лідерів громад про відлучення порушника від громади та вигнання з общини [9, с. 44].

Отже, релігія відігравала виняткову роль у регулюванні господарського, освітнього, адміністративного та комунального життя німецьких колоністів, що особливо чітко видно у порівнянні з роллю православної церкви у житті українських і російських сільських громад. Православна церква виконувала в основному психологічну функцію (розрада, підтримка слабких і вбогих), займалася справами совісті та етики. Через обмеження її сфери впливу лише духовним життям населення відповідно і вплив її був відносно обмеженим. Що ж стосується ролі церкви та релігії в житті німецьких колоністів Півдня України, то духовні установи, окрім психологічних та етичних, виконували ще й судову функцію, церква втручалася в шкільну справу, господарське життя колоністів, значною мірою впливала на ставлення німецьких поселенців до своїх сусідів та урядових структур.

Таким чином, ми маємо мозаїчну релігійну картину в колоністських поселеннях Південної України. Німецькі колонії були католицькими, лютеранськими та баптистськими. Меноніти були протестантською течією, але яка відійшла від лютеранського віровчення. Така складна релігійна картина приводила до відособленості кожної окремо взятої колонії не лише від місцевого православного населення, але й у середовищі колоністів. Тому переселення з однієї колонії до іншої були рідкісне явище, як і шлюби з представниками інших конфесій.

Збільшення кількості населення в різних общинах, стимулювало будівництво великої кількості культових архітектурних споруд, які стали справжньою окрасою південно-українських міст і сіл.

Бібліографія

1. Войналович В. А. Етноконфесійні процеси в Україні : сучасний стан і перспективи / В. А. Войналович. — Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного «круглого столу». Львів, 12 — 14 травня 1997 року. — Львів, 1997. — С. 36 — 38.; Кривець Н. В. Німецькі колонії в Україні в 20-ті роки (діяльність державних органів серед німецького населення) / Н. В. Кривець. — Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. Вип. 3. — К. : Інститут історії України АН України, 1993. — С. 78 — 86.; Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець — К. : Наук. думка, 1995. — 271 с.; Чирко Б. В. Німці в Україні / Б. В. Чирко. — Етнополітичний довідник. — К., 1996.; Шадт А. А. Правовой статус немецких колонистов в России XVIII — XIX вв. (состояние вопроса и постановка проблемы) / А. А. Шадт. — Немцы России : социально-экономическое и духовное развитие. (1871 — 1941 гг.) — М. : ЗАО «МДУ Холдинг», 2002. — С. 15 — 29.
2. Безносова О. В. Колонисты-немцы и их соседи : характер и результаты религиозных контактов (конец XVIII в. — 1917 г.) / О. В. Безносова. — Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. М. : ЗАО «МСНК-пресс», 2004. — 544 с.; Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь в Российской истории (XVI — XX вв.). / О. А. Лиценбергер. — М., 1999. — 206 с.; Бондарь Д. С. Секта меннонитов в России. / Д. С. Бондарь. — Петроград, 1916. — 207 с.
3. Німецькі поселенці в Україні : історія та сьогодення. Монографія. — К. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. — Серія «Україна : історія і сучасність». — Випуск 1. — 416 с.
4. Тутик Л. С. Религиозные движения в меннонитских колониях Юга Российской империи (XVIII — I пол. XIX ст.) / Л. С. Тутик. — Вопросы германской истории : украино-немецкие связи в новое и новейшее время. Межвузовский сборник научных трудов. — Днепропетровск, ДГУ. — 1995.
5. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862 / K. Stumpp. — Germany, 1995. — S. 90.
6. Безносова О. В. Пізні протестантське сектантство Півдня України (1850 — 1905): Автореферат дис. канд. іст. наук : 07. 00. 01 / О. В. Безносова. — Дніпропетровськ, 1998.
7. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.). — Днепропетровск, 1999.
8. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України у мультинаціональному оточенні : проблема взаємодії культур (XIX — початок XX ст.) : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : 07. 00. 01 / К. С. Лях. — Донецьк, 2005. — 19 с.
9. Державний архів Одеської області (далі ДАОО) — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 14682. — Арк. 12 — 17.
10. Первая Всероссийская перепись населения Российской империи 1897 г. — ТТ. 13, 41, 47.
11. ДАОО. — Ф. 89. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 9 — 9 зв.
12. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 — 1914) : розселення, господарське життя, міграції. / М. В. Бармак. — Тернопіль, 1999.
13. ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 1 — 2.

Макушенко Я. С.

**Конфессиональная характеристика немецкого населения Южной Украины
(начало XIX – первая треть XX века)**

В статье исследуется конфессиональная характеристика немецкого населения Южной Украины и роль духовной жизни в формировании религиозной ситуации в этом регионе в конце XVIII – начале XX в. Уделяется внимание, что проживая на территории Украины, немецкие переселенцы стремились сохранить свою этничность, культуру и конфессиональную самобытность.

Makushenko Y. S.

**Confessional characteristic of the German population of Southern Ukraine
(the beginning of the XIX - the first third of the twentieth century)**

The article examines denominational characteristics of the German population of Southern Ukraine and the role of spiritual life in shaping the religious situation in the region in late XVIII – early XX century. Pays attention that residing in Ukraine, the German immigrants sought to preserve their ethnicity, culture and confessional identity.

Волос О. В.

СТЕПОВЕ ЛІСОРозВЕДЕННЯ НА МИКОЛАЇВЩИНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

В умовах загострення екологічних проблем, особливо забруднення водних джерел, скорочення лісових насаджень, глобального потепління, звернення до історії створення лісових масивів у степовій зоні України є однозначно актуальним, бо допомагає активізувати зусилля громадськості, окремих політиків, представників бізнесу приділяти увагу питанням екології та збільшувати інвестиції в справу відновлення екобалансу. Історичне минуле зберегло немало яскравих прикладів такої діяльності в степовій Україні. В межах сучасної Миколаївської області це діяльність в ті далекі часи В. П. Скаржинського, М. М. Кирьякова, А. А. де Каррієра, Д. Е. Остан-Сакена, Ю. О. Лемана, О. С. Ерделі та інших, яка була підтримана науковою елітою та місцевими органами самоврядування південної України.

Розв'язання сьогодні невідкладних проблем лісової галузі неможливе без вивчення історичних аспектів розвитку лісового господарства. В зв'язку з цим назрілою є потреба в звертанні до набутого попередніми поколіннями досвіду, особливо щодо штучного створення лісових масивів на Миколаївщині, таких як: Рацинська та Володимирська дачі, що мають сьогодні статус заказників. Історія створення саме цих лісництв та інших лісових насаджень в області ще раз підтверджує, що Миколаївщина серед тих регіонів України, де були зроблені перші спроби лісорозведення в степу.

Метою даної публікації є висвітлення окремих історичних фактів, щодо створення штучних лісових масивів в межах Півдня України. На прикладі Миколаївської області стисло розкрити історію створення окремих заповідних лісових територій, а саме «Володимирська дача» та «Рацинська дача» і стан їх збереження на початку XXI століття.

Завдання — нагадати громадськості мудрі слова нашого славетного земляка В. П. Скаржинського про те, що кожне посаджене дерево додає краплю радості до життя на землі. А також сприяти об'єднанню зусиль громадськості краю щодо збереження та зростання лісових насаджень в степовій зоні України.

В історичній літературі є чимало згадувань про Володимирське та Рацинське лісництва. Значна частина яких це публікації в різних періодичних виданнях ХІХ і ХХ століть. Ця розпорошеність відомостей спонукає доопрацювання та узагальнення їх з метою написання історії степового лісорозведення на Миколаївщині в наступні часи. Серед опублікованого в першу чергу слід згадати працю Г. М. Висоцького, одного з найкращих у минулому знавця справи степового лісорозведення, який не раз приїздив до Рацинської дачі [1].

В друкованих матеріалах земських управ Херсонської губернії, при згадуванні цих лісових масивів подаються загальні відомості про кількість висаджених порід, територію лісових насаджень та методи степового лісорозведення [2].

Серед статей в наукових виданнях немало публікацій регіонального характеру, в тому числі з Херсонської губернії. Цікавою, відносно нашої теми, є стаття лісничого Рацинської дачі Ю. О. Лемана, який протягом тривалого часу очолював це лісництво та приклав немало зусиль для його розвитку [3].

Проблеми розведення лісу в степу не раз обговорювали члени товариства сільського господарства південної Росії. Про це свідчать публікації на цю тему в наукових Записках товариства. Окрім наукових статей у Записках друкували матеріали з досвіду насадження лісу місцевими ентузіастами краю. Про діяльність товариства, яке активно сприяло залісненню степового краю, свідчить праця М. П. Боровського [4].

Серед досліджень радянського періоду на увагу заслуговують праці Устиновської Л. Т., яка не раз в середині ХХ століття приїздила на Миколаївщину, відвідувала лісництва з метою обстеження стану збереження їх лісових масивів [5], а також наукова спадщина В. Я. Колданова [6].

З опублікованих досліджень останнім часом на увагу заслуговує праця «Нариси з історії лісів України» [7] та науковий доробок Г. І. Редько [8].

Отже, сьогодні в доволі складних екологічних умовах назріла потреба ще раз згадати дещо з досвіду лісорозведення в минулому. Практична діяльність відомого лісовода Степового Побужжя В. П. Скаржинського протягом першої половини ХІХ ст. допомогла йому зробити висновок про необхідність державного підходу до благоустрою степів. Він звертав увагу на те, що для стримування холодних та пекучих вітрів, збільшення дощів необхідно засадити лісом смуги, від яких тільки вирає рільництво. На його думку, смуги лісу слід висаджувати на підвищенні між річками та балками перпендикулярно берегу моря, через 20 — 30 верст поперек, щоб отримати великі квадрати, а також у балках, для збереження штучно створених водосховищ і джерел. Завдяки наполегливості В. П. Скаржинського на початок 60-х років ХІХ століття на його землях було висаджено чимало лісу. Ліс Скаржинського складається із двох урочищ: «Василевої пасіки» та «Лабіринту», що охороняються з 1972 року. Урочище «Василева пасіка» складається з трьох частин, які переходять одна в іншу: «Василева пасіка» в «Миронів сад», а ця частина в «Виноградний сад». Сьогодні ця територія займає більше 250 га. В урочищі найбільшою цінністю є дуби, яким по декілька століть та колонія сірих чапель, які облюбували собі саме це урочище, а також росте багато лікарських рослин. Поруч з «Василевою пасікою» знаходиться урочище «Лабіринт», територію якого поділяє на дві частини річка Арбузинка. В урочищі також проростають столітні дуби, яких сьогодні понад 350, чимало оселилося птахів. Східна частина «Лабіринту» є найбільш цікавою, бо саме там збереглися дерева,

що були висаджені ще в 1819 році В. П. Скаржинським. За життя Скаржинського «Лабіринт» використовувався як парк, в якому було висаджено понад 300 видів дерев, кущів, багато різних квітів, а через річку Арбузинку збудовано чимало перехідних містків. Нагромадження скель, природні джерела, багатий рослинний та тваринний світ — все це і є унікальне урочище «Лабіринт».

Початок 70-х років XIX століття ознаменувався на півдні України великомасштабною справою — степовим лісорозведенням на державних землях. Цьому передувала експериментальна довготривала практична діяльність з степового лісорозведення в Велико-Анадольському та Бердянському лісництвах, що були створені в 40-х роках XIX століття на казенних землях. Успіхи лісничих Віктора фон Граффа та Йогана Корніса, що працювали в цих лісництвах, активізували діяльність у цьому напрямку державних установ.

Саме в цей час, у 1876 році було засноване Рацинське степове лісництво, яке отримало назву Рацинська дача. Сьогодні заказник знаходиться на території Вознесенського району, за 20 кілометрів на північний схід від м. Вознесенська на площі в 1782 гектара. З історичних джерел відомо, що невеликий лісок в чотири десятини на цій території був висаджений військовими поселенцями ще в 40-х роках, згодом його почали називати «Вознесенський приют». Наприкінці свого життя, на початку 60-х років В. П. Скаржинський, по балках обладнав вісім ставків і розпочав заліснювати схили балок. В цьому йому допомагали німці-меноніти, що під керівництвом Рацина висадили ліс, а з 1861 року його почали називати Рацинська дача. Отже, в 1876 році на цій території завдяки старанням піонера степового лісорозведення В. П. Скаржинського вже були штучні лісові насадження.

Практичну діяльність по дальшому штучному залісненню в Рацинській дачі продовжив Ю. О. Леман, що був призначений лісничим. На думку дослідника М. О. Цветкова лісничому Рацинської дачі дісталася не зовсім втішна спадщина. З попередніх лісових насаджень на середину 70-х років XIX століття багато було втрачено через те, що орендарі земель не були зобов'язані підтримувати лісові насадження та дбати про них [9, с. 47]. За період своєї діяльності в Рацинському лісництві Ю. О. Леману довелося пережити радість успіху та періоди невдач, особливо наприкінці 80-х — початку 90-х років XIX століття. Саме в цей час висаджені дерева почали всихати. Лісничий Леман, якого добре знали в Росії за його практичну діяльність в складних кліматичних умовах Півдня України, разом з науковцями почав шукати вихід з даної ситуації. Організована в 1891 році експедиція В. В. Докучаєва провела широке комплексне дослідження природи степів, з'ясувала значення для степів полезахисних лісонасаджень та методи заліснення. В працях В. В. Докучаєва вперше були сформульовані наукові основи перетворення відкритих степових просторів в культурні лісоаграрні, визначена роль деревної та кущової рослинності. Серед причин, що зумовили засихання молодих лісових насаджень, Ю. О. Леман називав випадковий підбір порід, ігнорування місцевих ґрунтових і кліматичних умов при висадженні тих чи інших порід дерев, відсутність досвіду щодо змішування різних порід дерев між собою та з кущами.

Державна політика з лісорозведення теж не була чіткою та послідовною. Велика кількість циркулярів, що надходила до лісництв, вимагала запровадження спочатку чистих насаджень акації або ясеня. Згодом почали вводити так званий «нормальний» тип заліснення. Недоліки пропонованих шаблонів незабаром були визнані.

З середини 90-х років XIX століття в діяльності лісничих розпочався період відносно вільної ініціативи, що дозволяло їм експериментувати. Співпрацюючи з відомим науковцем Г. М. Висоцьким, що теоретично обґрунтував можливості степового лісорозведення та написав з цього питання ряд робіт, Леман розпочав роботу по створенню стійких насаджень. Практик розробив оригінальний груповий спосіб висадження дерев,

за яким дуб, гледичія, ясень, клен звичайний, в'яз та біла акація розташовували групами 3×3 метра або 3×5 , що чергувалися в шаховому порядку та відділялися одна від іншої рядами кущів [10, сс. 371 – 400]. Висоцький підтримав Рацинського лісничого. Ознайомившись з його діяльністю, написав, що «Лесоразведение должно вестись осторожно, при возможно широкой постановке опытов с различными подходящими местными (ближайшими лесными) и иноземными породами, в их разнообразных комбинациях» [11, с. 127]. Коло експериментальних занять Ю. О. Лемана було доволі широким. Він досліджував багато різних питань, наприклад, як на вологість ґрунтів прилеглих полів впливають лісові насадження. Займався пасічництвом, про що свідчать його публікації в Записках Імператорського товариства сільського господарства південної Росії за 1905 рік. Практикував з культивацією різних лісових трав. Під впливом побаченого у Лемана в Рацинській дачі Висоцький написав нарис «По степным лесничествам. Рацинское лесничество». Успіхи в професійній діяльності Лемана змінювалися спадами в роботі, через скорочення фінансування з боку держави, різні політичні події 900-х років у Російській імперії, коли державним органам управління було не до лісорозведення. Але Леман свою справу не полишав і на думку дослідниці радянських часів Л. Т. Устиновської до 1911 року насадив 1500 гектарів лісу. Така неординарна особистість як Леман Ю. О. заслуговує на більш детальне вивчення його професійної діяльності, наукової спадщини. Перші кроки в цьому напрямку миколаївськими дослідниками вже зроблені. В регіональній газеті «Південна правда» опублікована стаття про Лемана [12]. Але кропітка робота дослідників ще попереду, наші сучасники повинні знати про людину, яка так багато зробила для Миколаївщини, займаючись нелегкою справою — лісорозведенням в степу.

Площа лісового масиву «Рацинська дача» сьогодні становить 1780 гектарів, і визнана як пам'ятник степового лісорозведення та охороняється державою. В лісу проростають десятки порід різних дерев, велика кількість лікарських трав, оселилося багато тварин, особливо Рацинський ліс любляють дикі кабани. Вражаючою прикрасою лісу є березове урочище, якому понад сорок років.

Заказник «Володимирська дача» знаходиться на території Казанківського району поблизу села Володимирівка, та розкинувся в долині річки Вісунь. Площа Володимирського лісу сьогодні 1290 гектарів. Історія заснування Володимирського лісництва дуже схожа з історією Рацинської дачі. Воно також було засноване в 1876 році. За даними К. Тархова в 1887 році Володимирський ліс проростав на площі до 500 десятин, на той час щорічно засаджували деревами до 50 десятин [2, сс. 115 – 116]. Ті ж самі труднощі довелося пережити лісничому Володимирської дачі в пошуках правильного методу висадження та підбору порід дерев, що підходили до місцевих умов. Справа розводити в лісництві граб та бук виявилася невдалою. Практична діяльність в лісництві переконувала місцевих господарів в перевагах обсадження полів лісовими масивами та позитивного впливу лісу на зростання врожайності.

Головним завданням лісництв в степовій зоні було віднайти шляхи здешевлення розведення лісу. Відкриття казенних розсадників дерев та кущів у повітах губернії сприяло зменшенню вартості посадкового матеріалу та більшому заохоченню місцевого населення до справи лісорозведення [13, сс. 194 – 195]. Саме з такою метою неподалік від села Володимирівка був відкритий Чабанівський розсадник першого розряду.

Поступово до справи лісорозведення в степу при підтримці держави прилучаються земства, регіональні товариства сільського господарства, землевласники. Працівники місцевих лісництв публікують рекомендації для всіх бажаючих розводити ліс, нариси з історії лісництва в степовій зоні. Серед таких робіт на Херсонській сільськогосподарській і промисловій виставці 1890 року була відзначена праця «О степном лесораз-

ведених» лісного Л. Гурьянова вже на той час Чабанівського лісництва. В своїй праці автор ґрунтовно виклав прийоми степового лісорозведення, з урахуванням особливостей ґрунтів та клімату Херсонської губернії. На виставці Гурьянов був удостоєний нагороди третього ступеня [14, с. 98].

Сьогодні в лісництві «Володимирська дача» росте велика кількість різних порід дерев та кущів, особливо приваблює масив лісу в 10 гектарів, де росте гледичія, що висаджена ще в 20-х роках ХХ століття. Біля Дачі є ботанічний пам'ятник природи — ділянка в 11 гектарів заповідного степу, що ніколи не розорювався. В лісі проживає багато тварин, серед них: дикі кабани, косулі, лосі та багато інших.

Отже, як бачимо з історії двох лісництв Миколаївської області, на початок 90-х років ХІХ століття на півдні України був накопичений значний досвід степового лісорозведення. Лісничі шляхом великої затрати сил та коштів намагалися на практиці віднайти найбільш раціональні прийоми висадження лісу, долаючи велику кількість перепон.

Забувати досвід наших земляків не гоже, тим паче, що багато чого з їх практики лісорозведення в степовій зоні має суттєве значення для нас й сьогодні.

Бібліографія

1. Высоцкий Г. Н. По степным лесничествам. Рацинское лесничество / Г. Н. Высоцкий // Труды по лесному опытно-делу. — СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1907. — Вып. 2. — С. 1 — 77.
2. Тархов К. Приемы степного лесоразведения во Владимирском лесничестве / К. Тархов // Сборник Херсонского земства. — Херсон. — 1887. — № 4. — С. 115 — 122.
3. Леман Ю. А. Заметка по лишайникам Рацинского лесничества / Ю. А. Леман // Известия Императорского Санкт-Петербургского Ботанического Сада. — СПб., 1906. — Т. 6. — Вып. 2. — С. 61 — 68.
4. Боровский М. П. Исторический очерк 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год / М. П. Боровский. — Одесса : Тип. П. Францева, 1878. — 178 с.
5. Устиновская Л. Т. Степное лесоразведение / Л. Т. Устиновская. — М. : Лесная промышленность, 1979. — 287 с.
6. Калданов В. Я. Степное лесоразведение / В. Я. Калданов. — М. : Лесная промышленность, 1967. — 222 с.
7. Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулюк. — Фастів : Поліфаст, 2000. — 624 с.
8. Редько Г. И. Очерки по истории лесокulturного дела в Украине / Г. И. Редько, В. А. Бузун, Н. Г. Редько. — Житомир : Полісся, 2005. — 528 с.
9. Цветков М. А. Изменение лесистости Европейской России с конца XVII по 1914 год / М. А. Цветков. — М : Изд-во Академии Наук СССР, 1957. — 213 с.
10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том II Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). Составлено статистическим отделением при Херсонской земской управе (с двумя картами и 10 приложениями). — Херсон : Тип. М. К. Аспера, 1886. — 544 с.
11. Высоцкий Г. Н. О выборе наиболее подходящих для культуры в степях форм древесной растительности / Г. Н. Высоцкий // Лесной журнал. — 1894. — Вып. 2 — 3. — С. 124 — 129.
12. Кузнецов А. Лесничий Юрий Леман / А. Кузнецов // Южная правда. — 2011. — 11 июня.

13. О порядке отпуска сеянцев и саженцев из казенных питомников Херсонской и Бессарабской губерний для лесоразведения на частных землях // Сборник Херсонского земства, Херсон. — 1888. — № 1. — С. 193 — 198.

14. Описание Херсонской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1890 года // Сборник Херсонского земства, Херсон. — 1891. — № 1. — С. 1 — 123.

Волос О. В.

Степное лесоразведение на Николаевщине: исторический аспект

В статье раскрыта история становления и развития известных в Украине, Николаевской области Рацинского и Владимирского лесничеств. Проанализирован вклад местных лесничих в дело степного лесоразведения. Обращено внимание на практическую деятельность Ю. Лемана. Показано его сотрудничество с учеными-лесоведами России. Сделан акцент на современном состоянии этих лесных массивов области.

Volos O. V.

Steppe foresting in Mykolayiv Region: historical aspect

Annotation: the article describes the history of creation and development of famous Ukrainian Ratsynske and Volodymyrskye forestries of Mykolayiv region. It provides information on the contribution of local foresters to steppe foresting. The special attention is paid to the practical activities of Yu. Laman and his cooperation with Russian scientists. The current state of forestries in the region is described.

Константинова В. М.

СПЕЦИФІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ ГОРОДЯН ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ РЕФОРМ 60 – 70-Х РР. ХІХ СТ.

Розглядаючи гетерогенність населення як необхідну і розпізнавальну ознаку урбанізму, Л. Вірт зазначив, що місто демонструє такий тип і таку ступінь гетерогенності, яку не можна повною мірою пояснити законом великих чисел та адекватно представити за допомогою кривої нормального розподілу, тобто ми маємо справу не просто з прямою залежністю рівня відмінностей від чисельності мешканців того чи іншого населеного пункту. Оскільки населення міста не забезпечує власного відтворення, воно рекрутує мігрантів з інших міст, з сільської місцевості своєї держави і з інших країн. Тим самим історично місто було плавильним котлом народів і культур, створюючи сприятливий ґрунт для виникнення нових «біологічних і культурних гібридів»; воно не лише терпіло індивідуальні відмінності, але й заохочувало їх; воно збирало звідусіль людей постільки, оскільки вони різнились і тим самим були корисні один одному, а не на основі їхньої гомогенності і схожості їх мислення [1, с. 102]. Варто простежити, наскільки подібні спостереження є справедливими щодо етнічного складу міського населення Півдня.

Не викликає сумніву, що етнічний чинник був одним із важливих, що впливали на характер урбанізаційних процесів на півдні України у другій половині ХІХ — на почат-

ку XX ст. Не випадково теза про поліетнічність, а то й про мультиетнічність регіону вже давно стала хрестоматійною і застосовується чи не всіма дослідниками, які звертаються до тих чи інших аспектів історії Півдня. Як не парадоксально, але саме така очевидність і загальновизнаність поліетнічності регіону певною мірою заважає усвідомленню етнічної специфіки адміністративно-територіальних одиниць зазначеного періоду, в тому числі – і міських поселень.

При оцінці рівня представництва того чи іншого етносу в складі городян певного населеного пункту, повіту чи губернії варто зважати, що наявні в нашому розпорядженні статистичні дані хибують на точність ще більшою мірою, аніж статистика загальної чисельності мешканців. Адже тут до всіх чинників, які зумовлюють неточності даних про кількісний склад населення, додається та важлива обставина, що визначення (самовизначення) етнічної належності конкретної особи було доволі умовним, при складанні статистичних відомостей фактично не враховувалася специфіка дітей від змішаних шлюбів, а критерії визначення етносу різнилися. Годі й казати про те, що в більшості джерел не розрізняються український, російський і білоруський етноси, які всі значаться як «росіяни» або ж якщо і згадуються окремо, підрахунки все рівно наведені для всієї групи.

Зокрема, саме такі підрахунки містяться у «Списках населених місць» південноукраїнських губерній, виданих у 1860-х рр.

У томі «Списку населених місць» по Таврійській губернії зазначено, що на підставі наявних даних немає можливості розподілити російське населення «за великоросійським і малоросійським племенами». Тому всі східнослов'янські етноси тут значаться саме як «росіяни». Зі всіх «росіян», наявних у губернії, в містах Кримського півострова мешкало 8,26 %, в містах материкової частини губернії – 7,64 %. Натомість у цих же містах сконцентрувалося відповідно 90,48 % і 7,94 % вірмен губернії; 73,43 % і 13,29 % євреїв; 78,95 % і 2,26 % греків. У містах півострова мешкало 27 % татар губернії, тоді як серед городян материкової частини їх присутність не зафіксована. У містах півострова і материка жили лише 0,87 % і 1,75 % німців губернії.

«Росіяни» становили в містах Кримського півострова тільки 36,13 % мешканців, а в містах материкової частини губернії – 88,99 %. При цьому в Ялтинському повіті вони становили 3,36 % мешканців, в Сімферопольському – 21,4 %, Феодосійському – 35,62 %, Євпаторійському – 25 %, Перекопському – 20,45 %, Бердянському – 68,93 %, Мелітопольському – 87,42 %, Дніпровському – 98,95 %. Загалом по губернії частка складала 64,68 %. Важливу частку мешканців губернії становили татари (17,46 %), причому серед городян півострова їх було 31,88 %, тоді як у містах материка вони не значаться зовсім; у Ялтинському повіті їхня частка становила 92,43 %, Сімферопольському – 70,04 %, Феодосійському – 47,49 %, Євпаторійському – 71,43 %, Перекопському – 56,82 %, тоді як у материкових повітах вони не значаться. Наступною групою за представництвом серед городян були євреї (до них зараховано і караїмів), яких у містах півострова було 12,39 %, а материка – 5,97 % (серед населення всієї губернії – 2,5 %). У містах півострова, містах материка і в губернії в цілому було зафіксовано греків відповідно 12,39 %, 0,94 %, 2,32 %; вірмен 6,73 %, 1,57 %, 1,1 %; німців 0,47 %, 2,52 %, 7,97 %. Тільки в сільській місцевості зафіксована наявність болгар (3,72 % населення губернії), естонців (0,14 %), чехів (0,1 %). При цьому сам упорядник видання зізнається, що наведена ним таблиця «ніяк не може бути названа точною» [2, сс. LII – LIII].

Перерахунок наведених абсолютних показників у відсотки показує, що в містах мешкало 28,09 % всіх наявних в Херсонській губернії українців, росіян та білорусів. Натомість у містах було зосереджено майже єврейського населення (73,36 %), тоді як, якщо враховувати лише ту територію Херсонської губернії, яка є складовою

Південної України (тобто без Тираспольського повіту), в Херсонському повіті мешкало 18,34 % представників цього етносу, в Олександрійському — 1,33 %, Ананьївському — 0,11 %, Єлисаветградському — 6,58 %, Одеському — 0,28 %. Якщо вірити абсолютним цифрам, наведеним у виданні, в містах Херсонщини зосереджувалось 77,52 % греків губернії, решта 22,48 % мешкала в Одеському повіті; в містах мешкали всі 100 % французів, італійців, вірмен, Там же зосередилося 47,96 % поляків, тоді як у Херсонському повіті їх було 11,99 %, Ананьївському — 33,57 %, Єлисаветградському — 3,6 %, Одеському — 2,88 %. Серед нечисленної групи циган 18,18 % мешкали в містах, 36,36 % значаться в Єлисаветградському і 45,45 % — в Одеському повітах. У сільській місцевості мешкала абсолютна більшість болгар: у Херсонському повіті — 22,07 %, Єлисаветградському — 31,63 %, Одеському — 30,99 %, тоді як у містах — лише 15,31 %. Окремо було виділено групу «греко-болгар», з якої 96,5 % мешкало в Одеському і 3,5 % — в Ананьївському повітах. Ще меншою в містах була частка молдовського етносу губернії (7,93 %); в Херсонському ж повіті мешкало 5,93 %, Олександрійському — 6,77 %, Ананьївському — 22,91 %, Єлисаветградському — 48,77 %, Одеському — 7,69 %. З німців у містах зосередилося тільки 5,92 %, тоді як у повітах — 4,76 %, 0,26 %, 5,1 %, 1,26 %, 82,71 % відповідно. Всі 100 % шведів значаться в Херсонському повіті.

Якщо ж казати про частку окремих етносів у загальному населенні міст губернії, то українці, росіяни та білоруси тут становили 75,57 %, євреї — 18,53 %, молдовани — 2,01 %, греки — 1,24 %, вірмени — 0,93 %, німці — 0,71 %, поляки — 0,62 %, болгары — 0,37 %, французи — 0,19 %, цигани — 0,03 %, італійці — 0,09 %. При цьому українці, росіяни та білоруси в загальному населенні губернії становили 77,15 %, молдавани — 9,25 %, євреї — 7,02 %, німці — 4 %, болгары — 1,02 %. Серед сільського населення губернії українців було 89,2 %, росіян — 9,5 % і білорусів — 1,1 % [3, с. LXIII].

У томі ж «Списку населених місць» по Катеринославській губернії стосовно етнічного складу населення взагалі зазначено, що «визначити чисельність кожного племені важко», оскільки єдине джерело для цього — парафіяльні списки, а в них часто склад населення зазначався без цифрових даних: «особливо це має місце відносно міст, де населення змішане і таке, що змінюється» [4, с. XXII]. Тож стосовно етнічного складу населення міст лише сказано, що в містах більшу частину купецтва становлять росіяни (вони ж переважно мешкають невеликими селами, «до значних же належить ... Луганський ливарний завод»); євреї мешкають у всіх містах і містечках губернії, але, крім того, населяють і землеробські колонії; греки становлять більшу частину мешканців Маріуполя [4, сс. XXIII — XXIV].

Що стосується інших етнічних груп, представлених у досліджуваній нами період у «міському просторі» Півдня, то на сьогодні ми маємо доволі розлогу історіографію, що стосується внеску багатьох з них у розвиток як регіону, так і безпосередньо міст. Йдеться передусім про греків [5 — 15], німців, болгар, поляків, меншою мірою — про вірмен [16, сс. 420 — 421].

Таким чином, рівень і характер поліетнічності як однієї зі складових гетерогенності «міського простору» Південної України вельми різнився в окремих містах, що було взаємопов'язане зі складним комплексом чинників. Різнилися і стратегії, які використовували різні етноси при адаптації до міського поліетнічного середовища. При цьому характерною рисою урбанізаційних процесів на півдні України було те, що представники чисельно домінуючого в загальному населенні всіх трьох губерній українського етносу в містах Катеринославської губернії поступалися росіянам, Херсонської — росіянам та євреям, а Таврійської — росіянам, татарам та євреям.

Бібліографія

1. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Л. Вирт // Вирт Л. Избранные работы по социологии. Сборник переводов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отдел социологии и социальной психологии. Пер. с англ. В. Г. Николаев; Отв. ред. Л. В. Гирко. — М. : ИНИОН, 2005 — С. 93 — 118.
2. Список населенных мест по сведениям 1864 года. ХLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. — СПб. : Тип. К. Вульфа, 1865. — LVII + 138 с.
3. Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния / Ред. Л. Майков. — СПб. : Тип. К. Вульфа, 1868. — LXXVIII + 189 с.
4. Список населенных мест по сведениям 1859 года. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Ред. И. Вильсон. — СПб., 1863. — XX + IX + 152 с.
5. Абдулаєва М. А. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII — на початку XX ст. : Історичні зошити / М. А. Абдулаєва. — К., 2000. — 97 с.
6. Бацак Н. Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.) / Н. Бацак. — К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. — 53 с.
7. Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII — початок XX ст.) : Монографія / А. В. Гедьо. — К., 2001. — 245 с.
8. Караміш О. М. Грецьке Родоканакієвське дівоче училище / О. М. Караміш // Наукові праці : Збірник. — Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — Т. 10 : Історичні науки. — С. 54 — 57.
9. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII — початок XXI ст.) . Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова. — К. : Реферат, 2006. — 300 с., іл.
10. Терещук Н. М. Метрические книги второй половины XIX в. — источниковая база по изучению истории греческой диаспоры г. Севастополя / Н. М. Терещук // Севастополь : взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 79 — 85.
11. Шевякова Д. П. Греческое население Севастополя в XIX — начале XX в. / Д. П. Шевякова // Севастополь : взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 106 — 110.
12. Шевякова Д. П. Роль греческого населения Севастополя в возрождении православия в Крыму (к. XVIII — н. XX вв.) / Д. П. Шевякова // Севастополь : взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 110 — 116.
13. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) : 1778 р. — початок 30-х років XX ст. / Л. Якубова. — К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. — 331 с.
14. Herlihy Patricia. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century / Patricia Herlihy // Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion : Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students / Ed. by I. Shevchenko and F. Sysyn. — Vol. III — IV. — 1979 — 1980. — Part 1. — Pp. 399 — 420.
15. Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. : спец. 07. 00. 02 «Всесвітня історія» / С. В. Новікова. — К., 2005. — 18 с.
16. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. — Львів : ПАІС, 2007. — 312 с.

Константинова В. Н.

Специфика этнического состава горожан Юга Украины накануне реформ 60 – 70-х гг. XIX в.

Определено, что характерной чертой урбанизационных процессов на юге Украины накануне реформ 60-70-х гг. XIX в. было то, что представители численно доминирующего в общем населении всех трех губерний украинского этноса в городах Екатеринославской губернии уступали русским, Херсонской — россиянам и евреям, а Таврической — россиянам, татарам и евреям.

Konstantinova V. M.

The specifics of the ethnic composition of residents of the South of Ukraine on the eve of reforms in 60 – 70th years of the XIX century

It's determined, the main feature of the the urbanization process in the South of Ukraine on the eve of reforms in 60-70th years of the XIX century was that representatives of the numerically dominant in the general population in all three provinces of the Ukrainian ethnos in the cities of the Katerynoslav province conceded to the Russians, in Kherson province — the Russians and Jews, and in Tavriya province — the Russians, Tatars and Jews.

Тарасов А. В.

ВПЛИВ БОЛГАРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ПІДНЕСЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ (70 – 80-ТІ РР. XIX СТ.)

Національно-визвольний рух що спалахнув на Балканах в XIX ст. став могутнім фактором активізації суспільно-політичного життя на українських землях у складі Російської імперії. Разом з тим, окремі регіони України мали безпосередній стосунок до згаданих подій. Зокрема, процес переселення болгар на територію Півдня України що тривав з кінця XVIII — 70-ті рр. XIX ст. став одним з факторів що визначив широке залучення населення регіону до болгарського визвольного руху.

Українсько-болгарські зв'язки здавна привертала увагу багатьох дослідників. Зокрема, вплив болгарського національного руху на населення України став предметом численних монографій, дисертаційних досліджень тощо. Більше того, наявність в Україні істориків болгарського походження визначили розробку теми ще з XIX ст. (передовсім це стосується Марина Дринова — А. Т.) Означена тематика перебувала в полі зорі й радянської історіографії. Серед решти праць цього періоду слід особливо відзначити роботи І. Д. Забунова, П. С. Соханя [1; 2] та інших. Так, П. С. Сохань подає відомості про участь української громадськості, зокрема і молоді болгарського походження в національно-визвольній боротьбі південнослов'янських народів.

Важливою складовою вивчення болгарської тематики в Україні на сучасному етапі є проведення Дриновських читань та видання «Дриновського збірника». Серед решти аспектів має продовження зацікавленість питанням зв'язку болгарського національного

відродження з Україною. Означена проблема отримала подальшу наукову розробку в працях В. Піскіжової [3; 4], В. Свириденко [5], в дисертаційному дослідженні В. Л. Станкевич [6] та багатьох інших.

Разом з тим, питання впливу визвольного руху на Балканах на учнівство Півдня України не стало предметом спеціального дослідження.

Однією з умов що визначали появу солідарних настроїв з болгарських національно-визвольним рухом в учнівському середовищі була наявність вихідців з Балкан що навчались в середніх навчальних закладах Півдня України. Окрім значної кількості болгарських початкових шкіл, в другій половині XIX ст. функціонувала гімназія у м. Болграді, а також Преславська учительська семінарія (Преслав — село Приморського району Запорізької обл.). Велика кількість учнів-болгар навчалась в інших середніх навчальних закладах регіону, зокрема в м. Одесі.

Саме тут в середині 70-х років XIX ст. виникла група південнослов'янської молоді що підтримуючи національний рух на Балканах перейняла й революційні гасла.

Так, в січні 1874 р. шкільним керівництвом було виявлено, що «... вихованці Одеської духовної семінарії з південних слов'ян, збирались в бібліотеці, замикались там та читали нечаївські «обурливі прокламації» проти уряду, що докладались до газети «Независимость», яка видавалась в Бухаресті. Редагована видним діячем болгарського визвольного руху Любеном Каравеловим, ця газета була заборонена в Туреччині та Росії. При дізнанні вихованці семінарії пояснили, що читали подібні твори для того, щоб вивчити спосіб складання прокламацій, які знадобляться їм, коли вони «будуть підбурювати болгарський народ проти Туреччини». Виправдовуючись, попечитель Одеського учбового округу писав в Святійший Синод про те, що семінаристам із слов'ян зроблено попередження. Попечитель настійливо вимагав вилучення «неблагонамірених особистостей», інакше «нічого доброго не вийде». Шкідливий напрямок, на його думку, буде згубно впливати на новоприбулих, як і траплялось до цього часу [7, с. 205].

За даними П. С. Соханя, ця молодь підтримувала зв'язки з різними течіями народництва, з гуртком «бунтарів» в Одесі, «чайковцями», гуртком І. М. Ковальського. Все це, на думку автора, сприяло запозиченню вихідцями з Балкан досвіду революціонерів Півдня України, зокрема низки тактичних та організаційних принципів [2, с. 11].

Окрім того, тісні зв'язки з революційними народниками в Україні підтримував видатний революціонер-демократ Христо Ботев. Його соратник революціонер Стефан Стамболов під час навчання в Одеській духовній семінарії був учасником народницького гуртка І. М. Ковальського, а в 1874 р., поїхавши на батьківщину, активно включився в революційну боротьбу [2, с. 12].

Завдяки активній пропаганді в пресі рух солідарності з болгарським визвольним рухом активно поширювався серед населення України.

Ідея визволення Болгарії та інших балканських народів від турецького панування отримала в українському суспільстві настільки високий рівень підтримки, що навіть найбільш бідніші верстви населення намагались по-можливості допомогти цій боротьбі. При цьому допомога народних мас в ряді випадків виявилася доволі суттєвою [3, с. 53].

Одеса в цей час була своєрідним центром революційної еміграції південних слов'ян Росії. Тут збирались кошти, зброя, формувались загони повстанців. Напередодні Квітневого 1876 р. повстання болгарського народу в Одесі було сформовано загін «болгарських юнаків» на чолі з Тодором Велковим, які були готові взяти участь у визволенні власної батьківщини. [2, с. 16].

Події другої половини 1870-х рр. на Балканах посилили рух солідарності серед населення Півдня України. Так, керівник Південнослов'янського пансіону в Миколаєві

Т. Мінков, повідомляючи про масовий настрій, що мав місце серед населення міста і у зв'язку з подіями на Балканах, писав: «Не знаю, чи є ще в Росії таке місто, де можна було б знайти таку кількість добровольців, які прагнули боротися за свободу слов'ян, скільки їх в Миколаєві ...» [2, с. 20].

Дослідниця В. Л. Станкевич аналізуючи україно-болгарські зв'язки вказує, що основні дії з підтримки визвольного руху болгар були здійснені громадськістю України після початку повстання у Болгарії і оголошення Росією війни Туреччині 12 квітня 1877 р.

Так, «у складі Дунайської армії, яка налічувала 184,4 тис. осіб, більшість вояків були прикликані із українських губерній. Ще М. П. Драгоманов відзначав, що «... у мобілізованій майбутній Дунайській армії, створеній на базі трьох округів Київського, Одеського і Харківського, майже всі солдати — українці». Україна перетворилась на головну базу спорядження воюючої армії, її комунікації були єдиними, що вели до Болгарії, вона стала великим тиловим шпиталем російської армії, її населення надавало армії матеріальну допомогу (шляхом збору грошових, речових і продовольчих пожертвувань), десятки тисяч українців загинули за свободу Болгарії» [6, с. 13].

Означені події суттєво поштовхували суспільно-політичне життя в Російській імперії. Дослідники теми вказують на те, що «... слово «болгарин» асоціювалось у прогресивних людей того часу з поняттям «революціонер», «патріот»» [4, с. 272]. Така ситуація, на думку урядовців, могла викликати протести всередині Російської імперії.

Саме тому, влітку 1876 р. рух за збір коштів набув такої масовості, що урядові кола вирішили застосувати заходи до його звуження [2, с. 18].

Для царського уряду була характерна подвійна позиція щодо ставлення до національно-визвольного руху на Балканах. З одного боку, Російській імперії було вигідне послаблення Туреччини шляхом національно-визвольних змагань південних слов'ян, з іншого — це підбурювало місцеве неросійське населення. На думку дослідника даної проблеми П. С. Соханя, визвольна боротьба південних слов'ян, в свою чергу, впливала на посилення суспільного руху та соціальної боротьби в Росії. Однак мали місце й конкретно-історичні фактори та обставини, що активізували розмах солідарності. Великодержавна шовіністична політика російського царату по відношенню до неросійських народів окраїн Російської імперії, переслідування їх культури та мови (зокрема, заходи, що були прийняті царатом в 1876 р. із заборони української мови) викликали глибоке невдоволення української громадськості й на ґрунті боротьби з гнобленням царату зростали симпатії та соціальні почуття солідарності громадськості України з національно-визвольним рухом в південнослов'янських балканських країнах [2, с. 7].

Варто зазначити що ототожнення болгар з революціонерами було подібним до того що використовував Михайло Драгоманов й щодо українців, порівнюючи кожного українця з «радикалом».

В 80-х роках XIX ст. маємо можливість спостерігати подальші спроби урядовців з обмеження впливу болгарського національно-визвольного руху на суспільно-політичне життя країни. Так, 5 жовтня 1885 р. до цензора місцевої газети «Южанин» надійшло повідомлення від одеського тимчасового генерал-губернатора «... про недопущення в газеті, що Ви піддаєте цензурі друку будь-яких співчутливих маніфестацій на користь Болгарських рухів» [8, спр. 233, арк. 11].

Окрім того, в середині 80-х років XIX ст. загострилось питання з освітою болгар Так, «... наприкінці XIX ст. в освіті болгар, які мешкали у Подунав'ї, відбувалися суперечливі процеси. Метою царизму було русифікувати національні меншини за допомогою шкіл. Особливо гострі суперечки виникли при вирішенні питання про закриття Болградського центрального училища, що мало національний характер та було центром освітнього й

культурного життя болгар. У 1884 р. його реорганізували в гімназію, а з 1886 р. навчання в ній почало провадитись російською мовою» [9, сс. 294 – 295].

Таким чином, територіальна близькість Півдня України до епіцентру визвольного руху південних слов'ян, наявність значної кількості болгарських переселенців та активна пропаганда в російській пресі спричинили піднесення руху солідарності в регіоні.

Однією з груп що жваво відгукнулася на балканські події стала болгарська молодь що навчалась в середніх навчальних закладах Півдня України. Центром підтримки болгарського визвольного руху в регіоні, зокрема й серед учнівства стало м. Одеса. Наведені факти дозволяють стверджувати про наявність запозичення організаційних форм революційної діяльності народників болгарськими учнями.

Водночас, питання взаємовпливів болгарського та українського національного рухів в другій половині XIX ст. потребує подальшого дослідження.

Бібліографія

1. Забунов И. Д. Болгары юга России и болгарское национальное возрождение в 50 – 70-е гг. XIX в. / И. Д. Забунов. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 160 с.
2. Сохань П. С. Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX в. и общественность Украины. Доклад на VIII Международном съезде славистов. / П. С. Сохань – К. : Наукова думка, 1978. – 34 с.
3. Піскіжова В. Благодійна діяльність української громадськості на підтримку національно-визвольного руху українського народу в період російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. (За матеріалами газети «Киевлянин») / Владислава Піскіжова // Дриновський збірник. Том III. – 2009. – С. 92 – 98.
4. Піскіжова В. Болгаристичні студії в Україні XIX ст. / Владислава Піскіжова // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – Вип. 18. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 271 – 284.
5. Свириденко В. Проект визволення Болгарії від османського гніту Івана Кішельського / Вікторія Свириденко // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 222 – 228.
6. Станкевич В. Л. Україна і болгарське національне відродження : Автореф. дис. канд. іст. наук : 07. 00. 02 / Донецький державний університет. – Донецьк, 1998. – 18 с.
7. Ткаченко П. С. Учащаяся молодежь в революционном движении 60 – 70-х гг. XIX в. / П. С. Ткаченко – М. : Мысль, 1978. – 245 с.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 356. – Оп. 1.
9. Лебеденко О. М. Розвиток освіти в Подунав'ї / О. М. Лебеденко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск VI. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 292 – 297.

Тарасов А. В.

Воздействие болгарского национально-освободительного движения на подъем общественно-политической активности ученичества Юга Украины (70 – 80-е гг. XIX в.)

В статье проанализировано влияние болгарского национально-освободительного движения на общественно-политическую жизнь учащихся Юга Украины второй половины XIX века. Важными условиями этого процесса были: наличие пропаганды в прессе Российской империи,

значительного количества болгар-учеников в средних учебных заведениях Юга Украины, а также географическая близость от эпицентра балканских событий. Автор указывает на то, что центром поддержки болгарского движения в среде учащихся региона стал город Одесса.

Tarasov A. V.

The impact of the Bulgarian national-independence movement on intensification of socio-political students' struggle in the Southern Ukraine (70s – 80s of the XIX century)

The problem of influence Bulgarians national movement to social-politics life of pupils' youth of the South of Ukraine in the second half of the XIX-th century is analyzed in the article. Important conditions of this process were: propaganda in press of Russian imperia, large quantity of Bulgarian- pupils' in secondary schools of the South of Ukraine and geographical nearby to epicenter of Balkans events. An author emphasizes that the center of support of the Bulgarians national movement in region was Odessa.

Авдєєва О. С.

ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРШОГО ВСЕЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 РОКУ)

Північне Приазов'я кінця ХІХ ст. — це територія трьох повітів: Маріупольського, Мелітопольського та Бердянського. В адміністративному сенсі повіти належали різним губерніям (перший до Катеринославської, решта до Таврійської) і тому загальних статистичних даних наразі не існує. Регіон, як складова частина Південної України, певною мірою підтримував традиції етнічної строкатості. Головною причиною цього явища була колонізаторська політика державної влади. З моменту ліквідації Запорізької Січі на приазовські землі були переселені представники різних етнічних груп православного віросповідання (греки, болгары тощо), значна кількість протестантів різних напрямків (переважно німецькомовні колоністи) та розкольників і сектантів (в більшості своїй великоросів). Головна мета даної розвідки — проаналізувати етнічну структуру населення Північного Приазов'я, спираючись на дані Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 року. В межах комплексного дослідження з проблем міжконфесійних відносин у регіоні висвітлення цього питання наразі є актуальним і цілком необхідним. До того ж подібний статистичний зріз наводиться вперше.

Задля досягнення мети дослідження були використані два томи Перепису 1897 року, а саме: Том ХІІІ — Катеринославська губернія [1] та том ХІІ — Таврійська губернія [2]. Для статистичних підрахунків з проблематики етнічної приналежності мешканців Північного Приазов'я були використані такі таблиці: у томі ХІІІ — Катеринославська губернія — таблиці І [1, сс. 4 — 5] та ХІІІ [2, сс. 74 — 75]; у томі ХІІ — Таврійська губернія — також таблиці І [2, сс. 4 — 5] та ХІІІ [6, сс. 94 — 97]. Таблиця І містить відомості стосовно загальної кількості населення, а таблиця ХІІІ розкриває дані стосовно поділу населення за рідною мовою. Саме таблиці з даними про рідну мову і є основним джерелом для з'ясування етнічної структури Північного Приазов'я. Така провідна ознака приналежності до пев-

ного етносу є достатньо умовною, однак наразі саме ці таблиці дають нам найповніші та найточніші відомості про етнічну структуру населення імперії загалом, та окремих регіонів зокрема.

Загальна кількість населення Північного Приазов'я становила 943 013 осіб обох статей. На першому місці за кількістю населення стояв Мелітопольський повіт — 384 239 осіб обох статей (40,75 % від загальної кількості населення регіону). Другу позицію обіймав Бердянський повіт — 304 718 осіб (32,31 %), та третю — Маріупольський повіт — 254 056 осіб (26,94 %).

На досліджуваній території знаходилося п'ять міст: Бердянськ, Маріуполь, Мелітополь, Ногайськ та Оріхів. Перші три були повітовими містами. Загальна кількість міщан у Північному Приазов'ї становила 83 060 осіб (8,8 % від загальної кількості мешканців у регіоні), з яких 73 101 особа проживала в повітових містах. За кількістю населення міста можна розташувати у такому порядку (від більших до менших): Маріуполь — 31 116 осіб (37,46 % від загальної кількості міщан у регіоні), Бердянськ — 26 496 осіб (31,90 %), Мелітополь — 15 489 осіб (18,65 %), Оріхів — 5 996 осіб (7,22 %) та Ногайськ — 3 963 особи (4,77 %).

За даними перепису в Північному Приазов'ї на постійному перебуванні знаходилися представники тридцяти семи народностей. Розглянемо їх від найбільших за чисельністю груп до найменших.

Найчисельнішу групу становили носії так званої «малоруської» мови — 507 503 особи обох статей, що становило 53,82 % від загальної кількості населення регіону. Абсолютна більшість від цієї кількості «малорусів» проживало в сільській місцевості — 494 048 осіб обох статей (97,35 %). Лише 2,65 % (13 445 осіб) мешкало в містах. Між повітами українське населення було розподілено більш-менш рівномірно.

Другу позицію обіймали носії «великоруської» мови — 217 011 осіб обох статей (23,01 %). З них 78,48 % (170 321 особа) проживало в сільській місцевості та 21,51 % (46 690 осіб) у містах краю. Більшість з них проживала у Мелітопольському повіті — 126 017 осіб обох статей (58,07 % від загальної кількості російськомовних поселенців). Така перевага була досягнута за рахунок державницької політики переселення сектантів та розкольників з внутрішніх губерній Російської імперії (духоборів, старообрядців, молокан тощо).

Далі слід згадати німецькомовних переселенців — 63 128 осіб обох статей (6,69 %). Абсолютна більшість колоністів мешкала в сільській місцевості, у власноруч розбудованих поселеннях — 61 595 осіб (97,57 %). У містах проживала 1 533 особи обох статей (2,43 %). Німецькомовні колоністи були розсіяні фактично рівномірно по територіям всіх трьох повітів.

Грецькомовні переселенці посідають четверту сходинку маючи в активі 49 196 осіб обох статей (5,22 %). З них у містах проживало 4,21 % (2 073 особи), а у сільській місцевості — 95,79 % (47 123 особи). Грецьке переселення було спланованою акцією державного уряду і тому греки були поселені достатньо компактно — абсолютна більшість їх мешкала в межах Маріупольського повіту: 48 290 осіб (98,16 % від загальної кількості греків у регіоні).

Наступну групу складають представники «єврейськомовного» населення. На території Північного Приазов'я було зареєстровано 35 249 євреїв обох статей (3,74 %). Специфічною рисою єврейського населення у регіоні був їх рівномірний розподіл між містом та селом — 57,18 % (20 156 осіб) проживало у селі та 42,82 % (15 093 особи) — у місті. Серед повітів за кількістю євреїв першість обіймав Мелітопольський — 16 063 особи обох статей (45,57 % від загальної кількості євреїв у регіоні).

Лише півтори десятків поступилися представники болгарської спільноти — 33 848 осіб обох статей (3,59 % від загальної кількості мешканців регіону). Абсолютна більшість болгар проживала в сільській місцевості — 98,69 % (33 404 особи). В містах було зареєстровано

лише 444 особи, що складає 1,31%. Фактично всі болгарські колоністи були зосереджені в межах Бердянського повіту — 31 843 особи (94,08 %).

Останньою групою, чисельність якої становила більше одного відсотка були представники татарської мови — 17 526 осіб (1,86 %). У сільській місцевості проживало 16 472 особи (93,99 %), а у містах — 1 054 особи (6,01 %). 88,28% (15 472 особи) мешкало в межах Маріупольського повіту.

Представники решти тридцяти народностей поодинці становили менше одного відсотка від загальної кількості населення Північного Приазов'я. Найчисельнішу серед них групу становили білоруси — 6 360 осіб (0,67 %). Кількість сільського та міського населення відповідно становила — 6 116 осіб (96,16%) та 244 особи (3,84 %). Половина з них проживала в Мелітопольському повіті — 52,52 % (3 340 осіб)

Далі йдуть представники турецькомовного населення — 5 719 осіб (0,55 %). З них 82,53 % (4 720 осіб) проживало в сільській місцевості і 17,47 % (999 осіб) в містах. 5 318 осіб (92,99 % від загальної кількості турок в регіоні) було зареєстровано в Маріупольському повіті.

Лише 0,33 % від загальної кількості населення Північного Приазов'я становили поляки (3 155 осіб обох статей). В селах проживало 2 688 осіб обох статей (85,2 %), а в містах 467 осіб (14,8 %). Більша частина поляків була приписана до Мелітопольського повіту — 76,58 % (2 416 осіб обох статей).

Носії молдавської (румунської) мови становили 0,17 % від загальної кількості населення регіону (1 650 осіб обох статей). З них 99,03 % (1 634 особи) проживали у сільській місцевості, а 0,97 % (16 осіб) у містах. Абсолютна більшість з них проживала у Бердянському повіті — 1 508 осіб (91,39 %).

Носіїв чеської та словацької мови було зареєстровано 0,08 % (760 осіб обох статей). З них 727 осіб (95,66 %) проживало у сільській місцевості, а 33 особи (4,34 %) у міській. Більшість Перепис зареєстрував у Мелітопольському повіті — 94,61 % (719 осіб).

Вірмени нараховували у своїй кількості 634 особи (0,07 %). В сільській місцевості знаходилось 224 особи (35,33 %), а в міській вже значно більше — 410 осіб (64,67 %). Найбільша кількість вірмен була зареєстрована у м. Мелітополь — 203 особи (32 % від загальної кількості вірмен у регіоні).

Цигани становили 0,04 % від загальної кількості населення Північного Приазов'я (351 особа). З них 318 осіб (90,6 %) проживало в селах та 33 особи (9,4 %) в містах. 60,11 % (211 осіб) циган було приписано до Мелітопольського повіту.

Носії мордовської мови в регіоні становили 0,03 % (241 особу). В селах проживало 228 осіб (94,61 %), а в містах — 13 осіб (5,39 %). З них 87,55 % (211 осіб) було зареєстровано в Бердянському повіті.

Представники двох народностей набрали поодинці по 0,02 % — це італійці (211 осіб — 95,26 % зареєстровано у містах та лише 4,74 % у селах) та серби (149 осіб — 54,36 % зареєстровано у селах, та 45,64 % у містах). Більша частина — 171 особа італійців (81,04 %) та 111 осіб сербів (74,5 %) були приписані до Бердянського повіту.

Лише 0,01 % від загальної кількості населення Північного Приазов'я склали французи — 107 осіб обох статей. У відсотковому відношенні вони майже порівно були розподілені між містом та селом — 46,73 % (50 осіб) міських жителів та 53,27 % (57 осіб) сільських. Більшість була зареєстрована у Маріупольському повіті — 76 осіб або 71,03 % від загальної кількості французів у регіоні.

Дві мовні групи нараховували по 0,006 % — англійці (60 осіб — 85 % проживало у містах та 15 % у селах) та литовці (52 особи — 65,38 % сільських мешканців та 34,62 % міських). Дві мовні групи нараховували по 0,003 % та по 30 осіб обох статей — латиші (66,67 % було зареєстровано у сільській місцевості та 33,33 % у міській) та естонці (73,33 % — у

сільській місцевості та 26,67 у міській). Ще дві мовні групи нараховували по 0,002 % – грузини (16 осіб – 68,75 % проживало у сільській місцевості та 31,25 % у міській) та шведи (15 осіб – 86,67 % – у сільській місцевості, 13,33 % – у міській). 0,001 % від загальної кількості населення Північного Приазов'я становили осетини (11 осіб). 8 осіб (72,73 %) було зареєстровано в Маріупольському повіті. Між містом та селом представники цього етносу були поділені більш-менш рівномірно – 45,45 % у селі та 54,55 % у місті.

Представники решти дванадцяти мовних груп нараховували менше десятка осіб обох статей кожна. А саме: персидськомовне населення (0,0009 % – 9 осіб), албанці (0,0008 % – 8 осіб), носії мов кавказьких горців (0,0007 % – 7 осіб), угорці (0,0006 % – 6 осіб), арабськомовні мешканці (0,0005 % – 5 осіб), норвежці (0,0004 % – 4 особи), вотяки та башкіри (по 0,0002 % – по 2 особи); носії жмудської мови, іжорської, лопарської та чуваської нараховували по 0,0001 %, тобто по 1 особі.

Завершивши підрахунки можна підвести певні підсумки. Більшість у Північному Приазов'ї склали носії «малоруської мови» або українці (53,82 %). Другу позицію обіймали «великоруси» або росіяни (23,01 %). Решта мовних груп були значно менш чисельнішими. Серед них можна виділити німецькомовну спільноту (6,69 %), грецькомовну (5,22 %), єврейськомовну (3,74 %), болгаромовну (3,59 %) та татарськомовну (1,86 %). Інші мовні групи нараховували менше одного відсотка (загалом таких груп було тридцять). Такий відсотковий розподіл населення Північного Приазов'я за рідною мовою дає підстави стверджувати про доволі яскраву етнічну строкатість. Окрім того слід зауважити, що серед розпорощених по всьому регіону етносів виділялися лише українці, німці та євреї. Решта представників мовних груп було переважно скупчена в окремих повітах. Причиною цього була цілеспрямована державна політика в галузі колонізації краю. Так в Маріупольському повіті компактно проживали греки (98,16 % від загальної кількості греків у регіоні), татари (88,28 % від загальної кількості татар у регіоні), турки (92,99 %), французи (71,03 %) та англійці (68,33 %). В Бердянському повіті були зосереджені поселення болгар (94,08 % від загальної кількості болгар у регіоні), молдаван (румун) (91,39 %), мордві (87,55 %), італійців (81,04 %) та сербів (74,5 %). В Мелітопольському повіті відповідно більшість становили: росіяни (58,07 % від загальної кількості росіян в регіоні), білоруси (52,52 %), поляки (76,58 %), чехи та словаки (94,61 %), цигане (60,11 %) та естонці (73,33 %).

Щодо розподілу населення Північного Приазов'я між містом та селом, то можна стверджувати, що більшість в кожній конкретній етнічній групі мешкала в сільській місцевості. Винятки становили: серби, французи, осетини та євреї, які розподілялись майже рівномірно та вірмени, албанці, англійці та італійці, більшість з яких проживало в містах.

Отже, особливості географічного розташування регіону і політика царського уряду у питаннях колонізації Південної України загалом та Північного Приазов'я, зокрема, обумовили поліетнічний склад регіону. Статистичні дані, які містить у собі Перший всезагальний перепис населення Російської імперії 1897 року дають змогу висвітлити загальну етнічну картину регіону (на підставі вказаної рідної мови), що наразі є необхідним для впорядкування ґрунтового дослідження з проблеми міжконфесійних відносин у Північному Приазов'ї.

Бібліографія

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб. : Изд. центр. стат. комитета МВД, 1904. – Т. XIII : Екатеринославская губерния. – 234 с.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб. : Изд. центр. стат. комитета МВД, 1904. – Т. XLI : Таврическая губерния. – 310 с.

Авдеева Е. С.

**Этническая структура населения Северного Приазовья в конце XIX в.
(по материалам первой всеобщей переписи населения Российской империи
1897 года)**

В статье приведены статистические данные, которые раскрывают проблему этнической структуры населения Северного Приазовья. Хронологические рамки исследования — конец XIX — обусловлены спецификой основного источника — Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года.

Avdeeva O. S.

**The ethnic structure of population on the Northern Priazovya at the end of the
19th cent. (the first general census of the population of Russian empire at the 1897)**

This article is about statistical data which elucidate the problem of ethnic structure of population of Northern Priazovya. The chronology of our research is the end of 19th cent. The basic source of research is the First general census of population of Russian empire at the 1897.

Бондарчук К. С.

**ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
У ТОПОНІМАХ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ**

Виховання любові до свого краю починається з прищеплення поваги до історії рідного села, селища, міста, вивчення краєзнавчих матеріалів, зокрема походження топонімів, що містять у собі невичерпне джерело знань про появу населених пунктів, різних етносів, їх культуру, менталітет, народних героїв, уподобання тощо. За останні роки з'явилося чимало ґрунтовних праць з топоніміки О. Стрижака [1], К. Цілушка, Ю. Карпенка, Є. Черняхівської, К. Галаса, Е. Остіна, І. Марченка і багатьох інших. Вивченню топоніміки Півдня України присвячені твори Д. Яворницького [2], Я. Новицького, А. Кащенко, інші документи з минулого Олександрівського повіту. Багато зробили для дослідження топонімів рідного краю наші земляки — краєзнавець В. Фоменко та літератор М. Попов [3, 4].

Метою нашого дослідження є спроба класифікації топонімів Запорізької області за їх походженням, відображенням у них етнокультурних та політичних процесів, що відбувалися упродовж століть. Предмет дослідження — етимологія назв міст та сіл, пов'язаних із заселенням нашого краю та переселенням народів, що відбувалися як ніде жваво і спричинили багатонаціональність населення Півдня України.

Упродовж століть приваблювали різних кочівників, що йшли сюди з Азії і просувалися до кордонів Західної Європи або тут осідали надовго, багатства нашого краю: чорноземи, м'який клімат, байраки, вкриті лісами, та безмежні степи, де водилося безліч звірів і птиць, а в річках — різноманітної риби. У VII ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я вторглися скіфи, залишивши після себе курганні пам'ятки. Протягом II ст. до н. е. панівне становище у степах Приазов'я посіли сармати. Після сарматів через наші землі проходи-

ли різні тюркські племена. З кінця IV ст. нашої ери тут уже кочували гуни, яких у VI ст. витіснили авари, а останніх — хазари. З середини XI ст. приазовські степи були захоплені половцями, і ці землі почали називати Половецьким полем. У першій половині XIII ст. цю територію обживали монголо-татари, а в XV ст. нею заволоділо Кримське ханство. На боротьбу з татарами виступило Запорозьке військо з центром на о. Хортиці, де в XVI ст. була заснована Запорозька Січ. На цей період припадає найбільш інтенсивне заселення необжитих земель. Козаки селилися в зимівниках, а в пониззі Дніпра спорудили «засіки». Важливим етапом у заснуванні поселень є XVIII ст., чому сприяла Росія, зацікавлена в освоєнні багатого краю. Після зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) значна частина запорозьких козаків стала державними поселенцями; царський уряд роздавав родючі землі російським та українським чиновникам і офіцерам; значного розвитку набуло примусове переселення селян з різних губерній України та Росії.

Усі ці процеси спричинили появу великого розмаїття власне українських та запозичених топонімів. Тюркські племена залишили багато назв річок, пагорбів, урочищ (Гайчур, Корсак, Домзла, Бельмак-могила та інші). Подекуди ще залишилися старі назви ногайських аулів, замість яких з'явилися міста та села. Наприклад аул, на місці якого сьогодні м. Бердянськ, раніше називався Кутур-Огли. 1842 р. перейменоване в Бердянськ від назви річки Берди, яку виводять із тюрк. слова берди, що в перекладі означає Богом даний, а за іншою версією — річка, що тече поміж берегами [4, с. 5]. Назва села Мала Токмачка Оріхівського району теж має тюркське коріння, про що свідчать такі тюркські найменування частин села, як башаул — голова, канбула — бічна охорона, шамотівка — крикливе, спірне місце. Назва безводної балки в центрі села Судина порожня теж говорить, що колись тут було ногайське поселення [4, с. 10]. Назва с. Басань Пологівського району походить від тюрк. басань, що означає місце переможців [4, с. 10]. Назву м. Токмак, розташованого на березі річки Токмак, деякі дослідники перекладають як ситі, нагодовані, гадаючи, що так річку названо за соковиті трави в її долині. О. С. Стрижак виводить гідронім з тюрк. токмак — лити. Існує ще й версія — від тюрк. токма — верхівка, шапка [1, с. 85].

Назву міста Мелітополь виводять від старогрецьких слів мелітамед і поліс — місто медове чи солодке [4, с. 8]. Топонім Кушугум пов'язують із назвою однойменної річки. Д. І. Яворницький вагався між етимологіями: від татарського кузгун — ворон і коч кум — баранячий пісок, коджакум — великий пісок, і куш мак — з'єднувати, більше схиляючись до останнього; Кушугум — місце з'єднання річок [3, с. 62].

При переїзді в Приазов'я німці, болгари, росіяни, поляки, гагаузи, українці та інші етноси в багатьох випадках іменували свої нові поселення за назвою села, звідки вони переселились. Найбільше населених пунктів Запорізької області заснували переселенці з інших регіонів України, найчастіше з Катеринославщини, Полтавщини, Чернігівщини, а також із різних районів області. Назви таких поселень неодноразово змінювалися залежно від перебігу історичних подій та хронології переселень різних етносів. Наведемо деякі приклади. Село Водяне заснували втікачі-кріпаки, козаки та сектанти-духобори в 1780 р. Пізніше сюди прибули вихідці з села Водяного, що на Катеринославщині, звідки й ця назва [4, с. 7]. С. Благовіщенка виникло як військова слобода (XVIII ст.), а згодом тут почали селитися вихідці з Чернігівської та Полтавської губерній, перенісши назву села на Полтавщині [4, с. 7]. На честь села з Полтавщини названа Новобогданівка Мелітопольського району [4, с. 8]; с. Барвінівка Новомиколаївського району (стара назва Ханюкове від назви села з Павлоградського повіту; німецькі колоністи перейменували його на Краснопіль); Барвінівкою назване тому, що барвінок був улюбленою рослиною мешканців села [4, с. 9]. Міграційні процеси відбувалися і в межах самої Запорізької області, відповідно, «кочували» назви населених пунктів різних районів регіону. Зокре-

ма, с. Новодніпровка Пологівського району засноване в 1920 р. вихідцями з с. Дніпровки Мелітопольського району [4, с. 8].

Багато населених пунктів поіменовані в пам'ять про рідні місця переселенців з Курської, Московської, Смоленської, Тамбовської та інших губерній Росії. Наприклад, с. Астраханка Розівського району засноване сектантами-молоканами (1825 р.) з Астраханської губернії, за назвою якої назвали село. Семенівка цього ж району (з 1813 до 1870 р. — Сорокове) засноване прибульцями з Бердянського повіту та Полтавщини. Після поселення тут вихідців з Орловської губернії стало називатися Семенівкою за однойменною назвою на Орловщині [4, с. 8]. Так само назване с. Григорівка Пологівського району за аналогією до села з Курської губернії (1820 р.) [4, с. 10]; с. Любицьке Новомиколаївського району — за однойменним селом з Курського повіту (1856 р.) [4, с. 9].

Свої географічні назви перенесли на запорізькі землі представники інших етносів, які осідали й нині мешкають на них. Частина топонімів залишилась незмінною, але більшість назв неодноразово змінювалася. Німецькими колоністами були засновані та поіменовані, зокрема, такі села. Село Мар'янівку Куйбишевського району заснували німецькі колоністи у 1823 р. і назвали Готланд; 1961р. село об'єдналося з с. Кам'янським (Кампенау) та було перейменоване на Мар'янівку [4, с. 7]. С. Солодководне (колись — Бертгаль, засноване 1836 р. німцями зі Східної Пруссії) свою назву одержало за смачну солодкувату джерельну воду [4, с. 7]. Селище Розівка (до 1898 р. — Розенберг) засноване німецьким колоністом Розенбергом і перейменоване на початку ХХ ст. після спорудження залізничної станції, названої дещо зросійщено Розівкою; назву станції перенесено на селище [2, с. 68]. Селище міського типу Азов Розівського району (до 1918р. — Тигенгоф) заселене 1823 р. німцями; неподалік села 1904 р. споруджено залізничний роз'їзд Кіршвальд (нині 375 км.). Назву Кіршвальд мало також нинішнє с. Вишнювате цього ж району, перейменоване за переказами тому, що в ньому колись було багато вишневих садів, які славилися на багато кілометрів навколо [4, с. 8]. С. Карла Лібкнехта (попередня назва Людвігсталь, а до 1920 р. — Романівка) назване на честь німецького діяча міжнародного руху. Села Кузнецівка (колишня назва — Вікерау), Пролетарське (колись — Кампер) Розівського району теж засновані німцями й були названі на честь перших колоністів [4, с. 8].

Низку населених пунктів Запорізького регіону заснували переселенці-болгари, зокрема на території сучасного Бердянського району. С. Ботієве (нині Болгарського району Одеської області) засноване в 1862 році в заболоченому гирлі річки Корсак на місці колишнього аулу Сасик Толуг — неприємна, смердюча вода. Свою назву село отримало на честь болгарського вождя національно-визвольного руху поета Христо Ботева; с. Гірсівку (колишня назва — Троколо) заснували болгари з бессарабського села Тернівка Ізмаїльського округу в 1862 році на місці ногайського аулу; с. Гюнівка (1862 р.) одержало назву від прізвища чиновника державного майна А. Ф. Гюне, який завідував переселенням та влаштуванням російських та іноземних переселенців; с. Коларівка засноване в 1862 році на місці ногайського аулу Тугали — боров, лісне — болгарськими переселенцями — перейменоване на честь видатного болгарського діяча В. П. Коларова [4, с. 5]. На нашій території збереглися назви сіл, заснованих поляками, як наприклад с. Вовківка Михайлівського району, назване на честь однойменного села Кам'янець-Подільської губернії, звідки прибули переселенці [4, с. 9].

До сьогодні завдяки топонімам зберігаються в пам'яті та на мапі області імена, етнічна приналежність тих людей, які першими з'явилися на наших землях і заснували поселення протягом XVIII — XIX століть. Серед них — с. Іванівка (колись Сінельникове), назване на честь генерала Івана Сінельникова та с. Гусарка (обидва Василівського району), назване на честь колишнього гусарського полку [4, с. 7]. С. Костянтинівка Мелітопольського району

зберегло у назві ім'я першого поселенця Костянтина Падалки, а с. Новопилипівка цього ж району (колись ногайський аул Акнокас) одержало ім'я першого поселенця Пилипа Ігнатенка [4, с. 8]. Назва Тимошівка Михайлівського району пов'язується з іменем селянина Тимофія Тимошенка, першого поселенця (1809 р.) [4, с. 9]. Багато населених пунктів Новомиколаївського району названо іменами своїх засновників. Зокрема, колишній нащадок запорозьких козаків Іван Іванченко заснував село (1861 р.), назване на його честь Новоіванівкою, а назва Самійлівка (1880 р.) — на честь Івана Самійла. За іменем поміщиці Софії Терлецької назване с. Софіївка (до 1897 р. с. Вигідна) [4, с. 9]. У Оріхівському районі теж є села, названі за іменами перших поселенців. С. Новоандріївка засноване вихідцями з м. Оріхова, назване за іменем першого поселенця Андрія Яковенка; с. Новоданилівка заснував і назвав своїм іменем Данило Дейнека; а с. Новоіванівка — за іменем першого поселенця Івана Гавриленка [4, с. 10].

У Запорізькій області є населені пункти, названі на честь царських осіб, які свого часу тут побували. Серед них — с. Новомиколаївка Мелітопольського району, назване на честь царевича Миколи, що відвідав Приазов'я 1816р. [4, с. 8]. С. Павлівка Оріхівського району називалося за іменем нащадка престолу Павла, який згодом став царем Павлом I; нині це селище міського типу Комишуваха — за назвою річки Комишуватки, долина якої багата на очерет, що в перекладі з тюрк. мови означає комиш [4, с. 10, 15].

Є на Запоріжжі села, названі на честь знаменних подій, що відбувалися тут, або на честь визначних особистостей. За радянської влади багато населених пунктів було перейменовано в пам'ять про політичних діячів країни, військових, відомих письменників, художників, композиторів, зокрема і наших земляків. Наприклад, районний центр Куйбишево перейменоване на честь В. В. Куйбишева, революційного діяча; колишнє село Попівка Куйбишевського району перейменоване на Смирнове на честь командувача 18-ої армії генерал-лейтенанта А. К. Смирнова, який загинув тут у жовтні 1941 року; колишнє село Водяне (нині Титове) того ж району одержало ім'я командувача артилерії 181-ої армії генерал-майора О. С. Титова; с. Шевченківське Куйбишевського району засноване 1924 р. і назване ім'ям українського поета Т. Г. Шевченка [4, с. 7]. Село Кірове Оріхівського району названо на честь революційного діяча С. М. Кірова [4, с. 10].

Деякі назви запорізького краю відбивають менталітет українського народу, його духовні якості, зокрема християнську мораль. Наведемо приклади назв, що походять від релігійних свят, які споконвіку найбільше шанувалися в Україні. Наприклад, с. Вознесенка Розівського району названо на честь церковного свята Вознесення [4, с. 8]; с. Різдянка Новомиколаївського району — в честь церкви Різдва Пресвятої Богородиці (до 1923 р. — Різдественка) [4, с. 9]; с. Преображенка Оріхівського району одержало назву за церквою Преображення, а с. Новотроїцьке цього ж району — від церковного свята Трійці [4, с. 10]. А от с. Терпіння Мелітопольського району, засноване сектантами, назвали на увічнення їхнього терпіння від переслідувань за віру [4, с. 8].

Деякі населені пункти носять поетичні назви, в яких виражено споконвічні сподівання людей на кращу долю, віру в магію слова. Зокрема, це села Заповітне (1963 р.), Сміле (1925 р.), Мирне (1953 р.) Мелітопольського району [4, с. 8], а також Ясне, Щасливе, Веселий Гай, Плодородне тощо. Чимало населених пунктів іменуються за назвами водних об'єктів. Серед них с. Велика Білозерка Василівського району — від назви степової річки Білозерки [4, с. 7]; с. Дніпровка цього ж району (колишня назва Подівка) — від назви річки Дніпро [4, с. 7]; с. Терсанка Новомиколаївського району — за назвою річки Верхня Терса [4, с. 9]. За назвами річок поіменовані також села Більманка, Вільнянка, Вербова.

У топонімах Запорізького регіону відображені також індустріальні досягнення краю, розвиток промисловості. Зокрема, в 60-х роках минулого століття з'явилося селище міського типу Енергодар, назване на честь спорудженої тут атомної електростанції.

Досліджуючи топоніми Запорізької області, можна зробити висновок, що в назвах населених пунктів увічнена історія регіону. Етапи його заселення, перші поселенці, зміни в етнічному складі мешканців, їхні матеріальні та духовні цінності, у тому числі шанобливе ставлення до християнської моралі, глибока віра в Бога, ставлення до природи, естетичні смаки — все це і багато іншого відбилосся в географічних назвах.

Не менш багатим і цікавим для подальших досліджень є матеріал про походження назв річок, байраків, могил, урочищ, островів — усіх матеріальних свідків і пам'яток історії рідного краю.

Бібліографія

1. Яворницький Д. І. До історії степової України. / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ, 1929. — 536 с.
2. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969. — 104
3. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини / О. С. Стрижак. — К. : Наукова думка, 1967. — 127 с.
4. Попков М. І села і міста. . . / М. Попков // Выбор. — 1993. — № 143. — С. 1 — 15.

Бондарчук Е. С.

Отображение этнокультурных и политических процессов в топонимах Запорожского региона

В статье исследуется и классифицируется краеведческий материал по вопросам происхождения топонимов Запорожского региона и отображение в них этнокультурных и политических процессов в историческом измерении.

Bondarchuk K. S.

The representation of ethno-cultural and political processes in toponyms of Zaporizhzhya region

Ethnographic material dealing with the origin of toponyms of Zaporizhzhya region and the representation of ethno-cultural and political processes in them is under.

Дєдков М. В., Щербина Т. П.

«САДИБА ПОПОВА» – ПЕРЛИНА АРХІТЕКТУРИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Запорізький край багатий на пам'ятки історії, культури, археології. Серед них — історико-архітектурний музей — заповідник «Садиба Попова». Палацовий комплекс

у Василівці – це перлина архітектури, аналогів якій не має ні на території СНД, ні в Східній Європі.

Садиба як специфічний вид архітектурного ансамблю, що складається з житлового будинку, господарчих, флігелів для гостей і господарських будівель, з'явилися ще в епоху російського середньовіччя, але найбільш широке будівництво садиб відноситься до XIX століття. У стилі російської псевдоготики вибудована і садиба генерала Попова, виключаючи архітектуру палацу, виконану в стилі еклектики – мавританському, що ґрунтуються на пишності і багатстві декоративних елементів архітектури Сходу.

Актуальність та пошукова привабливість даної теми полягають в тому, що вона належить до числа тем, важливих для розуміння сучасної історії Південної України. Дослідження цієї, дійсно, казкової, архітектурної споруди не залишає байдужими, і в той же час, засмучує, що не зберігалось і втрачено примхами історії так багато культурних та духовних цінностей.

Автори поставили за мету проаналізувати особливості будівництва палацового комплексу у м. Василівка, а також дослідити причини руйнування унікального пам'ятника архітектури в роки революції та радянські часи.

Практична цінність роботи полягає в тому, що автори привертають увагу до проблем заповідника і приєднують свій голос до тих, кому не байдужа доля цього унікального архітектурного комплексу.

На необхідність розгляду даної теми вказує відсутність спеціальних досліджень, присвячених історії роду Попових та будівництву палацового комплексу у Василівці.

Першу спробу висвітлити проблеми історичного розвитку Василівського району (колишнього маєтку поміщиків Попових) зроблено у багатотомному колективному дослідженні, присвяченому вивченню історії міст і сіл України. [1] З кінця 80-х рр. XIX ст. спостерігається інтерес до вивчення історії рідного краю. Вагомий внесок був зроблений краєзнавцям, директором музею «Садиба Попова» В. В. Мешковим [2 – 6]. Долю замку у роки громадянської війни дослідив О. М. Ігнатуша [7].

Цікавий матеріал містять роботи Кучеренко А., Козирева В. [8] та Лютого А., Варяника О. [9] Про палацовий комплекс згадує педагог-новатор А. Макаренко в своїй «Педагогічній поемі».

Важливим джерелом дослідження стали етнографічні матеріали [10].

Історія замку та самої Василівки тісно пов'язана з родом Попових. З кінця XVIII ст. на місці колишніх козацьких поселень та хуторів Василь Степанович Попов заснував нове поселення.

Засновник садиби «Васильєво» Попов Василь Степанович – російський дворянин, народився в Казані 1745 р. Учасник російсько-турецьких війн, правитель канцелярії князя Долгорукого-Кримського. З 1782 р. секретар та довірена особа князя Григорія Потьомкіна. Приймав активну участь в організації управління Новоросійським краєм. Займався підготовкою знаменитої подорожі Катерини II в Крим. Був відзначений орденом Св. Володимира і чином генерал-майора. Виконував обов'язки статс-секретаря при Катерині II. Під час служби Василю Степановичу були жалувані землі в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Мінській губерніях, і на Уралі. У Васильєво В. С. Попов організував економію, яка стала однією з найкращих на Півдні України. Від його садиби залишився будинок поміщика (1790 р.) та господарські будівлі кінця XVIII ст. [9, с. 29].

У 1889 – 1894 рр. онук Василя Степановича Попова – генерал Василь Павлович побудував розкішний палацовий комплекс. На перший погляд, рішення В. П. Попова про будівництво розкішної садиби в віддаленому від цивілізованого світу місці може здатися дивним. Логічніше було б її побудувати в Криму, де у генерала були земельні наділи.

У той час великий лісний масив Великого Лугу був чудовим природним мисливським угіддям. Там водилися лосі, дикі кози, кабани, вовки і навіть ведмеді. Бажаючи підняти нікому не відому глибинку на якісно новий культурний рівень, В. Попов добивається зміни проекту будівництва Катериненської залізниці. Завдяки дружбі Попова з великим князем Михайлом Миколайовичем, магістраль прокладають в безпосередній близькості від садиби Попова. За це генерал не тільки безкоштовно передає під неї землі, але й фінансує більшу частину вартості прокладки дороги по території свого маєтку [11].

Палацовий комплекс був споруджений в 1889 – 1894 рр. Він будувався шляхом змішування архітектурних стилів: псевдомавританського, неоготичного і давньоруського. Не існує єдиної думки про те, хто автор і хто будував цей дивовижний замок. Є версія, за якою унікальна кладка цегли – справа рук колоністів з секти менонітів. Проте більшість дослідників вважають будівельниками місцевих селян. Фахівцями інституту «Укрпроект-реставрації» встановлено, що у будівництві активну участь брав О. Н. Адвагенко [12]. Є версія, що проект замку виконано фінським (шведським) архітектором Стюнклем. Існують відомості, що автором проекту палацового комплексу і багатьох його елементів є всесвітньо відомий російський архітектор Микола Бенуа [13].

Швидше за все «замок» планувався як мисливський, гостинний. Підтвердженням тому можна вважати срібну кришечку від годинника, на якій зображений витончений мисливський сюжет (експонат знайдений на місці зруйнованого палацу і зберігається в музеї). Палац був побудований першим з усіх будівель комплексу. Загальні витрати на будівництво комплексу склали 1,5 млн. рублів сріблом.

Місце палацового комплексу було вибрано дуже вдало – на високому березі річки Карачекрак. Самі будівлі комплексу чудово вписувалися в навколишній ландшафт. Вся кам'яна пишність садиби була оточена намистом величезного саду і парку, що розкинулись на пологому лівому березі річки. Діброва була перетворена на чудовий парк з алеями, фонтанами, невеликою оранжереєю, дачним будиночком незвичної архітектури та тонкої роботи місцевих майстрів-умільців. На алеях стояли мармурові статуї героїв давньогрецької та римської міфології [6].

Головною будівлею комплексу був палац, побудований, як і всі будівлі ансамблю, з червоної та жовтої цегли, яка при кладці складалася в геометричний орнамент. Він був двоповерховий з п'ятьма вежами і мав розміри 49 на 42 метри. Великі обсяги будівель, масиви веж були об'єднані у величезний суцільний ансамбль. Домінантою ансамблю, декоративним елементом, що прикрашав стіни палацу, були стрілчасті арки. Головний вхід в садибу проходив через ворота двох флігелів.

До складу палацового комплексу входила і каплиця, побудована поряд із східним флігелем [9, с. 150].

Після смерті В. П. Попова власником маєтку став його старший син Юрій Васильович Попов. Широке повноваження в управлінні маєтком в той час отримав Василь Львович Перовський – рідний брат страченої за участь у вбивстві імператора Олександра II народолюбки Софії Перовської [14, с. 50]. В маєтку була споруджена електростанція, обладнана метеорологічна станція.

Юрій Васильович Попов чудово розбирався в мистецтві, любив музику; його пристрастю було колекціонування. Під час своїх поїздок за кордон Ю. В. Попов купував культурні цінності, твори мистецтва, збираючи все це в палаці. Протягом декількох років у палаці була зібрана багата колекція рідкісних старовинних картин відомих майстрів Європи.

У будівлі палацу було 49 приміщень: зали, кімнати, кабінети, коридори та ін. Головною ж визначною пам'яткою палацу були більше десятка кімнат, присвячених життю та побуту різних народів світу, тобто своєрідний етнографічний музей. За свідченнями очевидців-

старожилів міста, в національні костюми були вдягнуті рухомі механічні кукли-манекени розміром із людський зріст. Біля входу до картинної галереї відвідувачів «зустрічала» величезна механічна негритянка, при вході в галерею скульптур — механічний негритянський хлопчик. А на відвідувачів, що входили до «збройної кімнати», кидалася величезна механічна циганка — щоб залякувати. Мешканка Василівки Уляна Романівна Бедрик, яка з 16-річного віку працювала покоївкою в палаці, розповіла про те, що вона бачила в турецькій кімнаті: «Кімната вся в килимах, на стінах, на килимах зброя різна, ліворуч за низеньким столиком на подушках турок сидить у чалмі і халаті — курить велику трубку, вода в ній булькає (кальян). Перед столиком служниця стоїть з підносом в руках і все розкланюється перед тим, що сидить. На підносі — глечики різні і ще щось ... біля самих дверей другий слуга-турок — варта. Коли я хотіла в кімнату увійти і все трохи краще розглянути, цей слуга розвернувся і боляче вдарив мене своєю залізною рукою по плечу ... я так і вилетіла. В іншу кімнату не заглядала. Але казали, що там були такі ж рухомі ляльки» [9, с. 195]. Інша жителька міста Анастасія Мефодіївна Сорокіна (Сергєєва) підтверджує цей факт: «Мій батько мав славу великого майстра, мав свою майстерню, розумівся на всі механізми, налаштовував все: самовари, швейні машинки і навіть автомобіль, коли той з'явився в маєтку. Батька іноді запрошували до палацу «настроювати» ці самі ляльки ... Через курильну кімнату ходили дивитися зал, де зберігалася дуже багато різної зброї. Пам'ятаю, що в цьому залі, як тільки входиш до нього, звідти-то з ніші за дверима вискакувала страшна негритянка — лялька в людський зріст. Про цих заводних ляльок в маєтку всі знали. Куди вони потім, після революції, поділися — не знаю» [9, сс. 196 — 197].

У палаці гостей вражало все: багатство оздоблення кімнат; вишукані меблі й гладкі паркетні підлоги; високий і світлий «білий зал — танцювальний зал з біломармуровою підлогою, в центрі якого був величезний акваріум із фонтанчиками і дивовижними рибками; над акваріумом красувалися чотири кованих золочених люстри. Поруч з «білим залом» перебувала «дзеркальна кімната» для дам з 25 інкрустованими перламутром мармуровими столиками і великими дзеркалами. Були в палаці і «курильна кімната», і більярдна а в цокольному поверсі розташувалися господарські приміщення і лазні на будь-який смак: російська, турецька, римська, фінська [13].

Після революції 1917 р., за свідченнями очевидців, два вагони були навантажені найціннішим («у тому числі багато картин і ще щось у забитих скриньках») і кудись відправили за розпорядженням спадкоємців Юрія Васильовича Попова [10, с. 227].

Сумно складалася доля садиби в роки громадянської війни і після її закінчення. У ході війни насильство і жорстокість виявили представники всіх протилежних сторін. Грабїж і руйнування маєтку відбувалося як червоними, так і білими [15].

За спогадами очевидців, були зруйновані мармурові статуї (селяни витягали їх на найвищу вежу палацу, скидали вниз і з диким захопленням спостерігали, як вони розбиваються вщент), спалили книги з бібліотеки палацу. Та й самі будівлі сильно постраждали. Так, земельний відділ Василівського волосного комітету 22 січня 1921 р. доповідав Мелітопольському Уземвідділу, що «маєток у даний час знаходиться в занедбаному стані, тому що всі будівлі і деякий мертвий інвентар частково розбиті снарядами під час боїв влітку 1920 року, а частково розграбовані червоними військами і солдатами білогвардійської армії» [14]. А ще 17 червня 1920 р. завідувач Василівським радянським маєтком (колишній маєток Попова) Ковальчук при евакуації під час наступу білих, забрав із собою «весь ковальський, слюсарний і столярний інструмент з кузні» [14].

Грабїж, і руйнування маєтку відбулося як червоними (про що свідчить заява завволземвідділу Євтушенка що червоноармійці «знімають в замку двері та вікна для опалення приміщень»), так і білими.

У 1923 р. в колишньому поміщицькому замку була створена Василівська дитяча колонія. 1924 р. на території палацового комплексу розмістилася комуна «Незаможник». В 1925 р. було отримано дозвіл на передачу колишнього маєтку Попова дитячій колонії ім. О. Горького, якою керував відомий педагог-новатор А. С. Макаренко. У 16-й главі «Запоріжжя» в «Педагогічній поемі» він дав яскравий і точний опис краси палацового комплексу і результатів господарювання комуни [16, сс. 376 – 377].

У 1929 р. була повністю зруйнована каплиця – дивовижна по красі культова споруда. У 1934 р. було прийнято рішення про будівництво нового осередку культури – районного Будинку культури у Василівці [15]. Саме в цьому році, за вказівкою місцевих керівників партійних і радянських органів, розпочалося руйнування палацу. У палаці розібрали дах та міжповерхові перекриття. Дерев'яні конструкції були перенесені на будівництво Будинку культури. У хід пішла і керамічна плитка, якою нині встелена підлога фойє будинку культури, і мармурові сходи, що ведуть на другий поверх. А для виправдання такого руйнування ще в 1935 р. був складений акт про те, що палац перебуває в аварійному стані.

До 1938 р. від палацу залишилися лише стіни, які теж почали поступово розбиратися. До 1941 р. вже були розібрані стіни і вежа північного кута і східний кут будівлі. У період, з 1929 р. по 1946 р. були повністю втрачені такі елементи палацового комплексу: огорожа і зубчаста стіна з вежами, чавунне художнє литво; капличка; оглядовий майданчик, що примикав до північного флігеля; оранжерея; дача; повністю вирубано парк. Процес руйнування зафіксовано завдяки малюнкам і фотографіям місцевого художника А. Д. Дегтяря.

Традицією було у всіх руйнуваннях того періоду звинувачувати фашистських окупантів. Фашисти теж взяли участь у процесі: руйнування. Вони підірвали близько чверті будівлі палацу, щоб використовувати цеглу для будівництва оборонних споруд. Після війни на місці палацу залишилися лише купи битої цегли, щебеню, штукатурки та самотньо височіла його центральна кругла вежа [9, с. 207].

Після звільнення області від німецько-фашистських загарбників почав проводитися облік культурних цінностей. Облікова картка на «Замок Попова» була складена в 1946 р. Однак ремонтно-реставраційні роботи не проводилися через відсутність коштів. Елементи палацового комплексу були визнані пам'ятками архітектури і взяті на облік рішенням Запорізького облвиконкому лише в 1971 р. і тільки тоді стали виділяти якісь кошти на ремонт [9, с. 208].

У 1952 р. на території палацового комплексу було споруджено будинок жіночого гуртожитку тресту «Укрводбуд», потім будівлю передано під гуртожиток технікуму «Перемога», який займає його до теперішнього часу. На початок 1960-х р. на території комплексу побудована триповерхову будівлю спального корпусу [13].

Будинки флігелів тривалий час служили в якості житлових приміщень, а в західному флігелі розміщувалася бібліотека радгоспу-технікуму. З початку 1960-х по 1996 рр. в будівлі північного флігеля розміщувалася міжгосподарська дорожня ПМК. У 1962 р. в східному флігелі був відкритий народний самодіяльний музей історії Василівщини, що існував на громадських засадах до 1982 р. Значна частина з перенесених до Будинку культури експонатів музею зникла безслідно.

На початку 90-х років ХХст. садиба Попових являла жалюгідне видовище. Тут знайшли притулок навчальний корпус для розумово відсталих і психічно хворих дітей, гуртожиток місцевого радгоспу – технікуму і навіть гаражі. Це давало привід мешканцям Василівки, які пам'ятали розкіш садиби, стверджувати, що місту везло на господарів керівників до революції рівно настільки, наскільки не везе після неї.

Завдяки зусиллям культурно-історичного товариства «Спадщина» вдалося взяття під охорону пам'ятки історії Василівки: про це було видано розпорядження представника

Президента України в Запорізькій області № 150 від 2.07.1992 р. В 1993 р. був утворений Василівський державний історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова». Загальна площа території музею-заповідника 8,56 га.

У 1989 – 1995 рр. розроблені проекти реставрації та пристосування флігелів, проект ремонтно-реставраційних робіт приміщень колишньої конюшні і оглядової вежі, генеральний план і проект благоустрою території палацового комплексу, проект пристосування житлового будинку поміщика для розміщення адміністрації музею-заповідника, ескізний план експозиції з родоводом Попових, історії та етнографії Василівщини.

З 2009 р. славнозвісний замок Попова перейшов під обласну юрисдикцію і відтепер офіційно називається комунальним закладом «Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» Запорізької обласної ради. Відтоді він став одним із туристичних центрів нашої області.

Директор заповідника В. Мешков і 20 фахівців-ентузіастів планують створити в Василівці культурно-туристичний центр. Замок Попова має величезні перспективи. За статистичними даними повз замок проїжджають щоліта до моря і назад до трьох мільйонів іноземних туристів, здебільшого російських. Планується проведення в цьому унікальному архітектурному комплексі днів культури народів, які заселяли наш край, рицарських турнірів, богатирських ігор, відкриття постійних виставок, ярмарок народних майстрів.

На місці інтернату для душевно хворих дітей планується створити корпус для патріотичного виховання молоді. Потрібно вкласти гроші і відкрити автостоянки, готелі, ресторани та створити іншу інфраструктуру.

Сьогодні «Садиба Попова» знаходиться в жалюгідному стані. Це не може не засмучувати, тому що пройде не так вже багато часу і, ми назавжди лишимося того, чим зараз можна пишатися і чим будуть пишатися наші нащадки. Не навчилися ми ще зберігати те, що становить справжню історичну цінність.

Народжені революцією традиції руйнування доценту, так і продовжують жити. Директор заповідника В. Мешков каже: «На мій погляд, в історії руйнування садиби сфокусована історія падіння всієї нашої культури, яка немилосердно руйнується катком байдужості та бездуховності. Повірте не знаєш, куди подіти очі від сорому, коли приїжджають іноземці. Якось, один американець мені сказав: «Будь у нас такий шедевр, ми б його під скляним ковпаком тримали, показували б усьому світу, як наш народ вмів будувати» [13].

Отже, історія садиби та самої Василівки тісно пов'язана з родом Попових. З кінця XVIII ст. на місці колишніх поселень та хуторів Василь Степанович Попов заснував нове поселення. Через півстоліття його онук – Василь Павлович Попов побудував тут замок, аналогів якому не має ні на території колишнього СРСР, ні у Східній Європі.

Перспектива подальшого вивчення даної проблеми пов'язана з дослідженнями внеску таврійської гілки роду Попових в розвиток Запорізького краю. Потребує більш детального розгляду проблеми авторства проекту палацового комплексу, діяльність громадських організацій та ЗМІ по спасінню музею-заповідника «Садиба Попова» та робота колективу Василівського державного історико-архітектурного музею-заповідника на сучасному етапі.

Бібліографія

1. Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область. – Харків, Харківська книжкова фабрика ім. М. Фрунзе, 1970.
2. Мешков В. Садиба Попова / В. Мешков // Нова Таврія. – 2007. – 7 квітня.

3. Мешков В. Палацу Попова 100 років / В. Мешков // Нова Таврія. — 1994. — 28 вересня.
4. Мешков В. Палацу Попова 100 років / В. Мешков // Нова Таврія. — 1994. — 6 вересня.
5. Мешков В. В. Из Истории Васильевского района / В. В. Мешков, Д. Ю. Корсунський // Нариси Південної України. — Запоріжжя, 1997. — с. 26 — 33.
6. Мешков В. Палацу Попова 100 років / В. Мешков // Нова Таврія. — 2007. — 19 грудня.
7. Ігнатуша О. М. Перлина архітектури Півдня України (за рядками архівних документів) / О. М. Ігнатуша // Нариси Південної України. — Запоріжжя, 1997. — с. 43 — 50.
8. Кучеренко А. Очерки истории Васильевки / А. Кучеренко, В. Козирев. — Запорожье : РА «Тандем», 1998.
9. Лютий А. Т. Очерки истории Северной Таврии. / А. Т. Лютий, О. В. Варяник. — Запорожье : Издатель Глазунов С. А., 2005.
10. Лук'янченко І. М. Легенди та перекази як джерело для вивчення історії Півдня України XVIII — другої половини XIX століття / І. М. Лук'янченко, В. М. Стойчев // Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ, Вип. 4 (5). — Запоріжжя, 1999. — С. 221 — 224.
11. Северова Н. Таинственный замок / Н. Северова // Надежда. — 2009. — 19 июня.
12. Кочубей А. Спасти замок / А. Кочубей // Рабочая газета. — 2007. — 29 липня.
13. Писовый В. Усадьба Попова: история разграбления / В. Писовый // Зеркало недели. — 1998. — № 24, 13 июня.
14. Василівський державний історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» // Новітня історія України : імена, звершення, творчість: Запоріжжя. — К., 2006. — Вип. 1. — 50 с.
15. Замок — усадьба Попова : история разорения // Новая газета. — 2009. — 5 листопада.
16. Макаренко А. С. «Педагогическая поэма» / А. С. Макаренко — Харків, Попов, 1978. — С. 371 — 386.
17. Логанов Є. Садиба Попова — золота спадщина, якій нарешті подали руку допомоги / Є. Логанов // Запорізька правда. — 2010. — 15 квітня.

Дедков Н. В., Щербина Т. П.

«Усадьба Попова» – жемчужина архитектуры Юга Украины

В статті досліджена історія роду Попових, особливості будівництва дворцового комплексу в Васильевці, причини руйнування унікального пам'ятника архітектури і проблеми його відродження.

Dedkov M. V., Sherbina T. P.

«The Popov's Manor» is a masterpiece of architecture of the Southern Ukraine.

The history of the Popov's kin, the peculiarities of building the Palace Complex in Vasil'evka, the reasons of the unique architectural monument destruction and the problems of its renaissance were investigated in the article.

**РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ**

В умовах національного, державного та культурного відродження України все більшого значення набувають проблеми чисельності, національного та соціального складу населення в окремих регіонах та містах країни. Характерним виглядає притаманне сучасним науковцям акцентування уваги на ролі гендерних досліджень. Вагомого значення для більш ґрунтовного вивчення гендерної історії набувають дані статистичних джерел.

Обрана тема має доволі представницьку історіографію. Аналізу окремих аспектів становлення та розвитку української сім'ї у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. присвячені дослідження О. Євтушенко [1; 2], О. Кондратюк [3], Р. Чмелик [4], П. Чубинського [5]. У монографії Б. Миронова «Соціальна історія Росії» [6; 7] під новим кутом зору розглянуті широке коло проблем: демографічні проблеми й перехід від традиційної до сучасної моделі відтворення населення, перехід від східноєвропейської до західноєвропейської моделі шлюбності, розвиток малої родини й демократизація внутрішньосімейних відносин, а також державне регулювання шлюбних відносин. Серед сучасних наукових студій можна виділити дослідження І. Лимана [8], В. Константинової [9], Я. Новохатської [10], А. Кидалової [11], О. Нестерцової-Собакарь [12], Н. Абубікірової [13], О. Рудневої [14], Н. Аніщук [15], О. Кремльової [16].

Мета статті – проаналізувати регулювання шлюбно-сімейних відносин у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. на півдні України.

Релігійність залишалась головною світоглядною ознакою абсолютної більшості населення [8, с. 358]. Православна релігія в Російській імперії була спрямована на рішення суцього внутрішніх соціально-політичних проблем, тому що залежала від існуючого суспільного ладу. Держава всіляко підтримувала соціально-політичні дії православної церкви, надаючи їй особливе привілейоване положення в порівнянні з іншими конфесіями в таких специфічних питаннях, як релігійна обрядовість, оформлення шлюбу, освіта і т. д. В той же час православна церква зміцнювала духовну єдність країни, несла в суспільство дух смиренності й вірності існуючому ладу, й стала міцною ідеологічною опорою самодержавства [2, с. 15].

Відсталість сімейного законодавства у Російській імперії, у тому числі на українських землях у її складі, полягала: по-перше, в тому, що акти громадянського стану знаходились у руках церкви, по-друге, багато правил у законодавстві підмінювалися приватними визначеннями. Визначальною умовою законності та дійсності шлюбу була взаємна згода обох сторін [12, с. 14]. Закони, що регламентували шлюбно-сімейні відносини в Російській імперії, містилися у «Своде законов гражданских», а точніше, у першій книзі «Свода», озаглавленої «Про права и обязанности семейные» [17, с. 22]. Шлюбний вік визначався з 18 років для чоловіка, з 16 років для жінки. Особам старшим за 80 років брати шлюб заборонялося. Законним визнавався лише церковний шлюб [18, с. 149]. Згідно зі «Сводом законов гражданских» заборонялося брати шлюб із «безумними та божевільними», без дозволу батьків та опікунів, а також особам, що перебувають на службі, як військовій, так і цивільній, одружуватися без дозволу їх начальств, засвідченого письмовим свідоцтвом. Заборонялося вступати у четвертий шлюб. Порушення заборон і шлюбні спори підлягали суду духовному, або світському, по правилах, які означені в законах судочинства. Для того, щоб шлюб був визнаний законним і чинним, потрібна була взаємна згода обох сто-

рін. Будь-який тиск з боку батьків чи опікунів заборонявся [19]. Щодо майнових прав, то російське законодавство XIX ст. передбачало право окремої власності в подружжя. Жінка мала особисту власність, якою могла вільно й самостійно розпоряджатися [20, с. 189].

Оскільки головною особливістю сімейного права була значна роль церкви в регулюванні шлюбно-сімейних норм, варто розглянути положення про сімейні відносини у християнстві [17, с. 22]. Модель демографічної поведінки православних людей визначалася селянством, яке було домінуючою соціальною групою серед населення Російської імперії. Демографічна поведінка селянина обумовлювалася, головним чином, його переконаннями про шлюб, сім'ю, дітей. Ці погляди сформовані на основі цілого комплексу соціально-економічних факторів, серед яких неможливість існування господарства поза сімейною формою, висока смертність, незабезпечена державою старість були найважливішими. Уявлення про цінність сім'ї та дітей, про священність шлюбу знайшли своє відображення у нормах звичаєвого права та селянської етики, які співпадали з християнською [6, сс. 160 – 161]. В Європейській Росії переважали малі сім'ї [21, с. 145].

За селянськими уявленнями, у шлюб необхідно було вступати у молодому віці. У другій половині XIX ст. оптимальним віком для жінок вважалися 20 – 22 роки, для парубків – 23 – 25 р. Але слід зазначити, що оптимальний вік визначали не лише духовні та світські закони, а насамперед умови селянського життя. Укладання шлюбів протягом року розподілялося нерівномірно: найбільша кількість була в січні-лютому та жовтні-листопаді. Причини таких коливань були як економічні, так і релігійні. Церква забороняла вінчання протягом чотирьох постів – Великого (48 днів), Різдва (40 днів), Петрова (20 днів) та Успенського (15 днів); з 25 грудня по 6 січня, в усі дні масляної та пасхального тижня, у переддень та дні церковних та державних свят, а також напередодні середи, п'ятниці та неділі впродовж всього року [6, сс. 163 – 169].

Дані про сімейний стан населення Південної України отримуємо з наступної таблиці складеної нами за матеріалами Першого всезагального перепису Російської імперії 1897 року [22, сс. 78 – 79; 23, с. 30; 24, с. 32; 25, с. 28]:

Розподіл населення за сімейним положенням

Сімейний стан	Холості та дівці			Ті, які перебувають у шлюбі			Вдови та вдівці			Розлучені			Ті, які не зазначили сімейного стану		
	Всього	ч.	ж.	Всього	ч.	ж.	Всього	ч.	ж.	Всього	ч.	ж.	Всього	ч.	ж.
По Імперії	54,56	52,08	47,92	39,51	49,66	50,34	5,79	28,21	71,79	0,07	39,22	60,78	0,06	46,18	53,82
Катеринославська	56,16	53,05	46,95	39,48	51,39	48,61	4,23	35,83	64,17	0,06	37,60	62,40	0,07	48,68	51,32
Таврійська	57,82	55,03	44,97	37,79	51,46	49,54	4,20	30,95	69,05	0,06	38,29	61,71	0,06	54,68	45,32
Херсонська	57,74	53,33	46,67	37,46	50,96	49,04	4,58	28,09	71,91	0,15	31,45	68,55	0,08	45,49	54,51

Наведені у таблиці дані свідчать, що неодружених чоловіків по імперії було на 4 % більше, ніж жінок, у Катеринославській губернії – на 6 %, Таврійській – майже на 10 %, Херсонській – на 7 %. Загалом же неодружені чоловіки та жінки складають майже половину населення як Російської імперії, так і Південної України. Друге за чисельніс-

тю місце займають особи, які перебувають у шлюбі, — їх відносна величина для обох статей майже рівна. Наступна група — вдови та вдівці, серед яких переважну більшість складають жінки майже в 2 — 2,5 рази. Розлучені та ті, які не зазначили сімейного стану становлять менше відсотка.

За своїм сімейним станом населення Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній на момент перепису 1897 р. розподілялося так: у віці до 20 років майже усі хлопці та дівчата були неодруженими і незаміжніми. Починаючи з вікової групи 20 — 29 років, переважна більшість населення перебувала у шлюбі, і тільки в групі літніх жінок — від 60 років і вище вдів було більше, ніж тих, хто перебував у шлюбі. У Катеринославській губернії у віці від 17 до 49 років у шлюбі перебували 77,23 % чоловіків і 84,12 % жінок. У віковому інтервалі 50 — 60 і більше років кількість одружених у Катеринославській губернії становила 21,65 % чоловіків та 15,78 % жінок [23, с. 30]. У Таврійській губернії у віці від 17 до 49 років у шлюбі перебували 76,17 % чоловіків і 84,18 % жінок. У Таврійській губернії у віковому інтервалі 50 — 60 і більше років кількість тих, які перебували у шлюбі становила 23,73 % чоловіків та 15,68 % жінок [24, с. 32]. У Херсонській губернії у віці від 17 до 49 років одруженими були 72,51 % чоловіків і 81,91 % жінок. Кількість осіб, які перебували у шлюбі у віковому інтервалі 50 — 60 і більше років у Херсонській губернії становила 26,20 % чоловіків та 21,98 % жінок [25, с. 28]. Отже, ми бачимо, що показники Катеринославської та Таврійської губерній у віці від 17 до 49 років майже однакові, проте відсоток чоловіків у Херсонській губернії менший на 4 %, а серед жінок на 2 %. У віковому інтервалі 50 — 60 і більше років у Катеринославській і Таврійській губерніях показники знаходяться майже на однаковому рівні, а в Херсонській губернії вони були значно вищими на 3 — 4 % серед чоловіків і на 6 % серед жінок.

Вдівців у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях налічувалося відповідно 4,23 %, 4,20 %, 4,58 %. Бачимо, що показники майже однакові.

Розлучення могло відбутись або в разі наявності відомостей про те, що шлюб був незаконним, або ж за ініціативи одного з подружжя [8, с. 287]. Згідно зі «Сводом законів гражданских» шлюб міг бути розірван лише формальним духовним судом за проханням одного з подружжя, якщо: 1) доведена зрада іншого з подружжя, або неспроможність його до шлюбного співжиття; 2) один з подружжя засуджений до покарання, згідно з яким втрачає всі права стану, або засланий до Сибіру з втратою всіх особливих прав та переваг; 3) один з подружжя безвісно відсутній 5 років [19]. За даними перепису 1897 р. на 10 000 душ серед населення Катеринославської губернії розлучених налічувалося 4 чоловіка та 7 жінок [23, с. 30]; Таврійської — відповідно 4 та 6 [24, с. 32]; Херсонської — відповідно 10 та 20 [25, с. 28]. Така кількісна перевага Херсонської губернії пояснюється тим, що до її складу входила Одеса, населення якої становило більше 500 000 осіб. Церква та держава апріорно були налаштовані проти розірвання шлюбів. Саме в цьому і полягала головна причина тих складностей, які встановлювались церковним і цивільним правом. У разі підозри в незаконності шлюбу така налаштованість проявлялась переважно в дотриманні великої обережності, аби випадково не розірвати стосунки, які насправді укладені з дотриманням всіх правил, а в інших випадках із міркувань відновлення попереднього, законного, шлюбу, якщо один з подружжя вступив у шлюб вдруге або втретє при наявності іншого чоловіка або дружини [8, с. 288]. Окрім формального церковного розлучення існували «самовільні розлучення», які церквою не санкціонувалися. Але дати кількісну характеристику цьому явищу неможливо — воно не реєструвалося [6, с. 170].

Отже, в Росії з другої половини XIX ст. почалося поступове зниження шлюбності. Головними факторами, вірогідно, були аграрне перенаселення, падіння добробуту, зміни

демографічного менталітету населення, яке стало поблажливо ставитися до безшлюбності, відкладанню шлюбу, розлученням [21, с. 112].

Таким чином, у регулюванні шлюбно-сімейних відносин у другій половині XIX ст. — початку XX ст. провідну роль відігравала православна церква. Відображені тенденції засвідчують, що кардинальних розбіжностей на загальноімперському та губернському рівнях щодо сімейного положення виявлено не було. За матеріалами Першого всезагального перепису Російської імперії неодружених чоловіків по імперії було на 4 % більше, ніж жінок, у Катеринославській губернії — на 6 %, Таврійській — майже на 10 %, Херсонській — на 7 %. Загалом же неодружені чоловіки та жінки складають майже половину населення як Російської імперії, так і Південної України. Друге за чисельністю місце займають особи, які перебувають у шлюбі, — їх відносна кількість для обох статей майже рівна. Наступна група — вдови та вдівці, серед яких переважну більшість складають жінки майже в 2 — 2,5 рази. Розлучені та ті, які не зазначили сімейного стану становлять менше відсотка. Матеріали Першого всезагального перепису Російської імперії 1897 року свідчать про те, що як чоловіки, так і жінки, більшу частину свого життя були одруженими. Розлучення серед населення було досить рідким явищем.

Перспективою подальших досліджень можуть бути питання пов'язані зі з'ясуванням ролі жінки в сімейному праві у другій половині XIX — початку XX ст. у південноукраїнському регіоні.

Бібліографія

1. Євтушенко О. Н. Державно-правове забезпечення сімейно-шлюбного обряду селянської родини на півдні України в першій половині XIX століття / О. Н. Євтушенко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 23. Вип. 10. Політичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. — С. 82 — 87.
2. Євтушенко О. Н. Політологічні аспекти державного регулювання общинних відносин на півдні України в другій половині XIX століття : автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.02. / О. Н. Євтушенко. — Миколаїв, 2006. — 21 с.
3. Кондратюк О. В. Інститут спорідненості у традиційному українському суспільстві другої половини XIX — початку XX століття: автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.05. / О. В. Кондратюк. — К., 2007. — 17 с.
4. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX — початку XX ст. (структура і функції) / Р. Чмелик. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — 143 с.
5. Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. Чубинский // Записки императорского географического общества по отделу этнографии. — 1869. — № 2. — С. 679 — 715.
6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Т. 1 / Б. Н. Миронов. — [3-е изд. испр., доп.]. — СПб. : «Дмитрий Буланин». — XL. 548 с., 87 ил.
7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Т. 2 / Б. Н. Миронов. — [3-е изд. испр., доп.]. — СПб. : «Дмитрий Буланин». — XL. 583 с., 55 ил.
8. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX століття / І. І. Лиман . — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. — 488 с.
9. Константинова В. Н. Городское население Российской империи конца XIX века : гендерный аспект (на примере Екатеринославской губернии) / В. Н. Константинова // Женщина в российском обществе. — № 4. — 2009. — С. 87 — 98.

10. Новохатська Я. Щодо правової природи шлюбу / Я. Новохатська // Право України. — 2002. — № 4. — С. 131 — 135.
11. Кидалова А. Щодо умов укладення шлюбу: проблемні питання / А. Кидалова // Право України. — 2002. — № 5. — С. 102 — 104.
12. Нестерцова-Собакарь О. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. В. Нестерцова-Собакарь; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2009. — 20 с.
13. Абубикірова Н. И. Что такое «гендер»? / Н. И. Абубикірова // Общественные науки и современность. — 1996. — № 6. — С. 123 — 125.
14. Руднева О. Гендерна рівність як принцип законодавства України / О. Руднева // Право України. — 2002. — № 4. — С. 103 — 108.
15. Аніщук Н. Правове становище українських жінок в історичному минулому / Н. Аніщук // Право України. — 2002. — № 3. — С. 155 — 157.
16. Кремльова О. Врахування гендерних аспектів у формуванні законодавства України / О. Кремльова // Право України. — 2006 — № 7. — С. 96 — 99.
17. Куліков В. О., Проценко М. В. Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині XIX — на поч. XX ст. : Посібник для практичних занять та самостійної роботи для студентів історичних факультетів / В. О. Куліков, М. В. Проценко. — Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. — 63 с.
18. Правознавство : Підручник / За відп. ред. О. В. Дзери. — [10-е вид., перероб. і допов.] — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 848 с.
19. Свод законов гражданских (св. зак. т. 10 ч. 1, изд. 1900 г. по Прод. 1906 и 1908 гг.). — С предметным указателем и с позднейшими узаконениями по день выхода в свет / Сост. А. Л. Саатчиан. — Издание неофициальное. — СПб. : Издание Юридического книжного магазина И. И. Зубкова под фирмой «Законоведение», 1911. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://civil-law.narod.ru/wist/szg/szg111.html>
20. Основи теорії гендеру : Навчальний посібник. — К. : «К. І. С. », 2004. — 536 с.
21. Миронов Б. Н. Историческая социология России: Учебное пособие / Под общ. ред. В. В. Козловского — СПб. : Издательский дом С.-Петербур. ун-та; Интерсоцис, 2009. — 536 с.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. Т. I. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. — С.-Петербург, 1905. — 357 с.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. — СПб., 1904. — 234 с.
24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния. — СПб., 1904. — 310 с.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния. — СПб., 1904. — 318 с.

Ю. Ю. Королевская

**Регулирование брачно-семейных отношений на юге Украины
(вторая половина XIX – начало XX вв.): гендерный аспект**

Статья посвящена анализу регулирования брачно-семейных отношений на юге Украины во второй половине XIX — начале XX вв. Выяснено, что в регулировании этих отношений ведущая роль принадлежала Российской православной церкви.

Y. Y. Korolevska

The regulation of the marriage and family relations in the South of Ukraine (the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries): gender aspect

The article is devoted to analysis regulation of marriage and family relations in the South of Ukraine in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries. Special attention is given to regulation these relations by Russian Orthodox Church.

Тургенев К. О.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ В ТАВРІЙСЬКІЙ ЄПАРХІЇ У ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ., ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ

У процесі становлення сучасної системи освіти та виховання молоді є надзвичайно важливим питання про вивчення того педагогічного досвіду, який був притаманний православному духовенству півдня України у ХІХ – початку ХХ ст. Можливість найбільш об'єктивного дослідження цього аспекту діяльності церкви у регіоні полягає у щільному та систематичному вивченні тих джерел, які зберігаються у фондах місцевих та центральних архівів, одним з яких є Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК).

Дослідженнями, що торкалися даної проблематики займалися передусім І. І. Лиман [1] та К. В. Шумський [2], однак весь комплекс писемних джерел з історії духовної освіти у південноукраїнському регіоні у ХІХ – початку ХХ ст., що міститься в ДААРК, ще не ставав об'єктом спеціального комплексного дослідження, крім того, у повному обсязі, не були розкриті інформативні можливості актуалізованої джерельної бази для вивчення процесу становлення та розвитку релігійного виховання в світських та духовних навчальних закладах краю.

Основними дослідницькими завданнями статті є: окреслення репрезентативної бази джерел з історії духовної освіти, що зберігається в ДААРК, класифікація джерел з історії становлення релігійного виховання в світських та духовних навчальних закладах, визначення інформативних можливостей джерельної бази для дослідження історії генезису духовної освіти в Таврійській єпархії у ХІХ – початку ХХ ст., встановлення специфічних рис тих чи інших груп джерел, що торкалися діяльності представників різних віросповідань в сфері освіти та виховання.

Широка джерельна база, що міститься у фондах ДААРК обумовлена передусім тим, що, по-перше, архівосховище розташоване у м. Сімферополі, колишньому центрі Таврійської єпархії, по-друге, наявністю в м. Сімферополі, однієї з трьох духовних семінарій (Таврійської) півдня України, й, крім того, ще низки духовних та світських навчальних закладів.

У процесі здійснення археографічної та архівної евристики щодо історії становлення системи духовної освіти в регіоні, писемні джерела можуть бути умовно поділені на такі групи: джерела, що стосуються організації та функціонування системи релігійної освіти та виховання в духовних навчальних закладах; джерела, що стосуються релігійного аспекту в педагогічній практиці в світських учбових установах. У свою чергу кожна з наведених

груп може включати в себе наступні види писемних джерел: нормативні, справочинні, наративні, описово-статистичні.

До нормативних джерел відносяться циркуляри, проекти та статuti навчальних закладів, рішення, пропозиції педагогічних рад тощо; справочинні джерела репрезентовані протоколами, звітами, журналами педагогічних зібрань, журналами розпорядчих зібрань правлінь навчальними закладами, прибутково-видатковими книгами, доповідями, програмами викладання тих чи інших курсів релігійного спрямування; до наративних джерел відносяться листування із Синодом, Єпископом, Благочинними, Таврійською духовною консисторією, губернським правлінням, казначейством, Сімферопольською міською управою, формулярні списки законовчителів навчальних закладів єпархії; до описово-статистичних джерел належать загальні відомості, переліки церковнопарафіяльних шкіл Таврійської губернії, зведені таблиці успішності вихованців навчальних закладів регіону.

Найбільший інформативними фондами із історії становлення духовної освіти в світських навчальних закладах є фонди Дирекції народних училищ Таврійської губернії (ф. 100), Сімферопольської чоловічої гімназії (ф. 104), Сімферопольського реального училища (ф. 213), Інспекції народних училищ Севастопольсько-Євпаторійського району Дирекції народних училищ Таврійської губернії (ф. 674), Сімферопольської приватної жіночої гімназії (ф. 153), Сімферопольського міського єврейського початкового училища (ф. 107), Євпаторійського повітового училища Дирекції народних училищ Таврійської губернії (ф. 740), взагалі, в ДААРК зберігається 14 фондів, що містять 137 документів, які в тій чи іншій мірі торкаються процесу становлення та розвитку системи освіти в світських навчальних закладах регіону. Найбільший інтерес у сфері організації навчально-виховного процесу на релігійній основі становлять наступні джерела: програми викладання предметів [3, спр. 1183, арк. 46], порівняльний аналіз яких, дає змогу виявити ті зміни, що відбувалися у змісті викладання предметів курсу Закону Божого; відомості про розподіл кількості уроків в училищах та гімназіях між класами [4, арк. 15]; звіти законовчителів про викладений у класах матеріал [5, спр. 162 а, арк. 47], співставлення яких із навчальними планами дає змогу прослідкувати відповідність затвердженого Синодом, необхідного об'єму учбового матеріалу та фактично викладеного на уроках; таблиці із щорічними відмітками учнів світських навчальних закладів по предметам курсу Закону Божого [3, спр. 1640, арк. 5], дають змогу оцінити, з одного боку, рівень педагогічної підготовки законовчителя, а з іншого, старанність самих учнів; циркуляри Одеського навчального округу [6, арк. 47], в яких простежуються загальноімперські тенденції в сфері народної освіти; документи про введення в курси навчання предметів Закону Божого інших (римо-католицького, єврейського та інш.) віросповідань [5, спр. 274, арк. 15], висвітлюють одну з основних специфічних рис всього південноукраїнського регіону — толерантне ставлення до іновірців; документи про відкриття в училищах та гімназіях регіону молитовних приміщень, церков та порядку відвідування їх вихованцями [3, спр. 942, арк. 35]; формулярні списки законовчителів [3, спр. 955, арк. 7], які містять інформацію про рівень освіти, підготовки та наукові й педагогічні досягнення педагогів; листування наглядачів училищ [3, спр. 1220, арк. 17], аналіз цієї підгрупи джерел надає змогу вивчити ставлення керівників навчальних закладів до тих чи інших змін у викладанні предметів курсу Закону Божого; зарплатні відомості законовчителів в світських навчальних закладах [7, арк. 51], надають можливість проаналізувати рівень життя педагогів.

Досліджуючи історію становлення системи релігійної освіти та виховання в духовних навчальних закладах, потрібно відзначити наступні фонди: Таврійська духовна консисторія (ф. 118), Таврійська духовна семінарія (ф. 113), Тимчасовий будівельний комітет по

будуванню Таврійської духовної семінарії в м. Сімферополі (ф. 596), Таврійська єпархіальна училищна рада училищної ради при Синоді (ф. 419), Ялтинське повітове відділення Таврійської єпархіальної училищної ради м. Ялти Таврійської губернії (ф. 634), Особлива Таврійська губернська присутність по забезпеченню духовенства (ф. 136), Євпаторійська повітове відділення Таврійської єпархіальної ради (ф. 112), Кримський революційний комітет (ф. Р-1188). Серед цих фондів, найбільшу увагу, завдяки своїй інформативності, привертають фонди Таврійської духовної консисторії та Таврійської духовної семінарії. Перший містить в собі циркуляри обер-прокурору Св. Синоду [8, спр. 4520, арк. 8]; протоколи засідань Таврійського єпархіального з'їзду [9, спр. 1, арк. 67], які включали в себе й розгляд деяких справ духовних училищ єпархії; прибутково-видаткові книги грошових сум, що були виділені на утримання духовно-навчальних закладів єпархії [8, спр. 6259, арк. 31]; звіти перевірочних комісій, що працювали в духовних навчальних закладах регіону [9, спр. 35, арк. 12 – 17]; звіти та листування із Св. Синодом про стан сектантства у єпархії та методи боротьби проти нього [9, спр. 15, арк. 3 – 19], зокрема, у ракурсі навчально-виховної діяльності учбових закладів.

Матеріали, що стосуються Таврійської духовної семінарії розподілені на два фонди: 596, який включає в себе 7 справ періоду 1869 – 1872 рр. що стосуються будівництва та відкриття семінарії, та 113, який містить 405 справ, та охоплює період із 1873 по 1919 рр. Серед інших документів цього фонду найбільший інтерес при вивченні організаційного та викладацько-богословського аспектів навчально-виховного процесу являють журнали та справи педагогічних зібрань, в яких, серед великої кількості різноманітних документів, містяться звіти законовчителів семінарії про виконання учбових планів, навчальні програми предметів релігійного спрямування, розклади занять, списки книг та посібників, що надходили до бібліотеки семінарії, нормативні документи Св. Синоду щодо діяльності духовних навчальних закладів, зведені таблиці успіхів вихованців при вивченні предметів богословського спрямування. Порівняльний аналіз цих документів надає можливість виокремити ті специфічні риси, що були притаманні саме Таврійській духовній семінарії, у зазначений історичний період, в навчально-виховному процесі. В протоколах педагогічних зборів правління семінарії містяться питання пов'язані із річним розподілом кількості годин по предметам богословських курсів між класами, пропозиції щодо коригування учбових планів та покращення методів навчання.

Крім того, важливими джерелами є прибутково-видаткові книги, які містять питання, пов'язані із фінансуванням семінарії, та формулярні списки, аналіз яких надає можливість вивчити загальний рівень професіоналізму педагогів.

У фонді Таврійської єпархіальної училищної ради зберігається багато звітів про роботу церковнопарафіяльних шкіл, опрацювання яких формує уявлення про їх кількість та загальні тенденції в розвитку системи початкової релігійної освіти.

Таким чином, опрацювання джерельної бази з історії становлення та розвитку системи духовної освіти в Таврійській єпархії, що зберігається в ДААРК надає змогу ввести в науковий обіг нові архівні документи та матеріали, визначити їх інформативні можливості, виявити ті специфічні риси навчально-виховного процесу, що були притаманні навчальним закладам регіону, розробити класифікацію джерел з історії генезису релігійної освіти та виховання. Подальше розширення джерельної бази дослідження історії становлення системи духовної освіти в південноукраїнському регіоні потребує опрацювання фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Російського державного історичного архіву, розташованого в Санкт-Петербурзі, а також ряду регіональних архівосховищ Одеси, Миколаїва, Херсону.

Бібліографія

1. Лиман І. І. Православна церква на півдні України (1775 – 1861 рр.) : Дис. док. істор. наук : 07.00.01 / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2005. – 559 с.
2. Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859 – 1920 рр.) : Дис. канд. істор. наук : 07. 00. 01 / К. В. Шумський. – С., 2004. – 221 с.
3. ДААРК. – Ф. 100. – Оп. 1 – 6.
4. ДААРК. – Ф. 740. – Оп. 1.
5. ДААРК. – Ф. 104. – Оп. 1 – 3.
6. ДААРК. – Ф. 516. – Оп. 1.
7. ДААРК. – Ф. 364. – Оп. 3.
8. ДААРК. – Ф. 118. – Оп. 1.
9. ДААРК. – Ф. 118. – Оп. 4.

Тергенев К. А.

Первоисточники по истории становления и развития системы духовного образования в Таврической епархии в XIX – начале XX века, по материалам Государственного архива в автономной республике Крым

В этой статье проведён обзор источниковой базы по истории становления и развития духовного образования в Таврической епархии в XIX – начале XX ст., которые хранятся в Государственном архиве АРКрым. Разработана классификация источников, определены их информативные возможности, кроме того, при обработке документов и материалов архива выявлены те специфические черты, которые были характерны учебно-воспитательному процессу в духовных учебных заведениях Таврической епархии.

Turgenev K. O.

Source of history of formation and development of system of theological education in Taurida eparchy in XIX – early in XX century according to sources of State archives in autonomous republic of Crimea

In this article was taken a view of source of history of formation and development of system of theological education in Taurida eparchy in XIX – early in XX century, which have custody of records in State Archives in AR of Crimea. The classification of sources, informational abilities was worked out, in time of processing documents and materials of archives, peculiar feature of teaching and educational process in theological educational institution of Taurida eparchy, was found in it.

Дедков М. В., Коянс А. А.

**ФОРМУВАННЯ ДІАСПОРИ ВОЛЗЬКИХ ТАТАР В ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ
(КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ)**

Україна належить до числа поліетнічних країн світу. Саме тому великий інтерес у вчених і громадськості викликають різні аспекти життя етнічних груп населення держави: історія, розвиток культури, умови проживання.

Актуальність теми дослідження обумовлена зростанням самосвідомості у малочисельних народів які мешкають на території України, зокрема в Запоріжжі, з боку яких сьогодні є велика зацікавленість у вивченні історії та культури. Крім того, необхідність подальшого удосконалення міжетнічних стосунків в незалежній Українській державі також актуалізує проблему вивчення різних аспектів розвитку національних діаспор, в тому числі нечисленних, яким дослідники ще не приділили належної уваги.

Поставлена проблема зовсім не досліджена, у науковому обігу майже повністю відсутній фактичний матеріал з проблематики. Таким чином, виникла нагальна необхідність у висвітленні будь-яких матеріалів з життя татарської меншини.

У сучасній історіографії, як українській, так і російській, питання появи татар Поволжжя в Запоріжжі не знайшло висвітлення в окремих наукових дослідженнях. На сьогодні існують загальні роботи як татарських істориків, присвячені історії татар і татарської діаспори, так і українських, які показують розвиток національних меншин України. Зокрема, Рінат Закіров у своїй монографії «Татары в меняющемся мире. Очерки этнополитической истории в XX – начале XXI вв.» [1] в одному з розділів лише кілька абзаців присвятив історії переселення татар на Запоріжжя. Серед українських науковців можна виділити роботи В. Наулка [2; 3], Б. Чирка [4], Л. Якубової [5; 6; 7], О. Данильченка [8; 9], в яких досліджуються в основному найчисленніші етнічні спільноти України (переважно німці, євреї, росіяни, болгари, поляки, греки), або окремі аспекти життя тих же меншин (національно-культурні, освітні, соціально-політичні, демографічні). Що стосується детального розгляду історії саме волзьких татар в Запорізькому краї то таких досліджень на сьогодні немає.

Слід зазначити, що вже багато років цю проблематику намагається зрушити з місця голова Татарського культурного центру «Алтин Ай» в місті Запоріжжя Рахіма Ахмерова [10; 11; 12; 13]. Але недостатність джерельної бази не дає змоги вийти на науковий рівень розробки проблеми. Тому ці публікації мають більше літературний та журналістський характер.

Отже, запропонована стаття є першою спробою дослідження історії татарської меншини в Запоріжжі. При цьому автори ставлять наступні завдання: висвітлити історію виникнення і формування діаспори волзьких татар на Запоріжжі в період з кінця ХІХ по першу половину ХХ ст., прослідкувати динаміку змін кількісного складу татарської меншини на матеріалах загальних переписів населення 1897 р., 1926 р., і 1939 р.

Волзькі татари — це один з найбільших і найвідоміших тюркомовних етносів, який пройшов довгий і славетний шлях історичного розвитку. У період середньовіччя він мав свою державність (Казанське, Астраханське та Касімовське ханства), яку втратив у ХVІ — ХVІІ ст. Цей народ має велику діаспору в межах колишнього СРСР, найбільша з яких за межами Росії мешкає сьогодні в Україні. В нашій державі волзькі татари є одним з найбільш дисперсно розселених і урбанізованих народів. Абсолютна більшість татар сьогодні проживає у містах — Київ, Донецьк, Запоріжжя, Харків, Луганськ, Миколаїв, Макіївка, а також в Криму. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території України проживало 73,3 тис. волзьких татар, з яких 5,1 тис. — в Запорізькій області [14].

Слід зазначити, що представники самого татарського народу вважають ці цифри дуже заниженими якщо брати до уваги те, що особливості соціальної адаптації татар до життя в Україні під час тоталітаризму примушували їх змінювати прізвища та імена на слов'янські, вступати у змішані шлюби, а дітей записувати росіянами чи українцями. За дуже приблизними та суб'єктивними оцінками татарських національно-культурних та мусульманських громад, в Україні сьогодні може проживати в десять разів більше волзьких татар та їх нащадків (до 700 тис.) [15, с. 17].

Переселення волзьких татар в різні райони Російської держави почалося після ліквідації Казанського ханства, але особливо інтенсивно міграційні процеси серед татар Поволжя та Уралу почалися з кінця XIX ст. Це було пов'язано з бурхливим розвитком промисловості на південному сході України, яка потребувала умілих, старанних і працьовитих робітників, якими зарекомендували себе татари. Значна частина працездатного татарського населення Поволжя майже завжди відчувала брак робочих місць у невеликих селах. Здавня там був розповсюджений особливий вид промислу – відхідництво, що стало головною причиною трудової міграції на Південь України. Саме тоді у промисловому районі Донбасу, від Юзівки до Олександрівська, почали виникати татарські громади, які склалися з казанських та саратовських татар [1, с. 161].

Згідно з матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року за рідною мовою, татарська меншина в місті Олександрівськ складала лише 43 людини [16, с. 429], хоча у більш промислово розвинутих містах Катеринославщини ця кількість була набагато більшою: у Катеринославі – 726 осіб [16, с. 426], Маріуполі – 228 [16, с. 438], Павлограді – 185 [16, с. 444]. Кількість татар по повітах, які знаходилися в межах сучасної Запорізької області, виглядала так: Олександрівський повіт – 128 осіб [66, с. 43], Мелітопольський повіт – 1284 осіб [16, с. 1439], Бердянський повіт – 770 осіб [16, с. 1428].

Слід відмітити, що в переписі населення не виділялися окремо кримські і волзькі татари, також не розрізнялися вони і за мовною ознакою, хоча їх мови зовсім різні. Крім того, татари Поволжя традиційно селилися у великих промислових містах, що було пов'язано з метою їх переселення, а саме – праця на копальнях та великих промислових підприємствах. На початку XX століття 75,2 % татар, що жили на території України, належали до міського населення [17, с. 117]. Зазначимо також, що Мелітопольський і Бердянський повіти входили до Таврійської губернії, яка дуже щільно була заселена кримськими татарами. Тому з великою часткою вірогідності можна стверджувати, що в Мелітопольському і Бердянському повітах, які були суто аграрними і у XVIII столітті територіально відносилися до Кримського ханства, більшу частину становили саме кримські татари. Отже визначити точну кількість волзьких татар за переписом 1897 року в межах сучасної Запорізької області неможливо.

У перші тринадцять років XX ст. татарське населення України залишалося відносно стабільним. Але з початком Першої світової війни і революції, і особливо під час громадянської війни, яка фактично зруйнувала економіку Донбасу, чисельність татар значно скоротилася. У складних економічних і соціальних реаліях татари поверталися у рідні селища, або шукали роботу в інших регіонах. Це призвело до того, що на початок 20-х років татарська меншина в Україні разом із сезонними робітниками, за даними, які наводять Л. Якубова [6, с. 67] і О. П. Данильченко [8, с. 21], скоротилася до 12,5 тис. осіб. Хоча ще у 1897 році за даними Першого загального перепису населення Російської імперії татарською мовою на території України розмовляло 30 837 осіб (без урахування Таврійської губернії, де татар було 196 854 особи) [16, с. 1420].

На початку 20-х років XX ст. на Поволжі почався голод, з іншого боку почалося відновлення промисловості на Донбасі, що стало причинами чергової хвилі переселення татар. За п'ять років чисельність татарської меншини виросла на 10 тисяч осіб. Це підтверджується даними Всесоюзного перепису населення від 17 грудня 1926 року – чисельність татар в Україні складала вже 22 281 чоловік [18, с. 4].

У 1926 році майже вся територія майбутньої Запорізької області розподілялася між Запорізькою та Мелітопольською округами [19]. За даними перепису татарське населення міста Запоріжжя складало 116 осіб, всього по Запорізькій окрузі – 318 осіб [20, спр. 712, арк. 6;

спр. 2175, арк. 19], по Мелітопольській окрузі — 393 особи [21]. Якщо порівнювати дані по Запорізькій окрузі за 1926 рік з даними по Олександрівському повіту за 1897 рік, то ми бачимо зростання татарської меншини у два з половиною рази — зі 128 осіб до 318 осіб. Інша картина по Мелітопольській окрузі, який включив приблизно територію колишніх Мелітопольського та Бердянського повітів, а також частину Дніпровського повіту. Тут ми простежуємо значне зменшення чисельності татар, більшість з яких були кримськими, — з 2054 осіб до 393 осіб. Це пояснюється багатьма причинами: еміграційна хвиля татар до Туреччини на початку ХХ століття внаслідок зростаючого безземелля, демографічні втрати під час громадянської війни і особливо голоду 1921 — 1923 років [22]. Взагалі упродовж ХХ століття по Запорізькому краю простежується тенденція до зменшення чисельності кримських татар і зростання діаспори татар з Поволжя.

Треба відмітити, що територіальні одиниці 1897 року і 1926 року не є тотожними, тим більше це стосується Мелітопольської округи, тому прослідкувати динаміку чисельності татар на території сучасної Запорізької області дуже важко. Крім того, за переписом 1926 року знову, як і в 1897 році, не розрізнялися кримські та волзькі татари. Все це ускладнює отримання достовірних результатів, але тенденція до зростання чисельності волзьких татар як в Україні, так і Запорізькому краї в 20-ті роки ХХ століття, очевидна.

У першій половині 20-х років татари з рідних сіл вирушали у промислові міста, на будівництва, великі заводи, де можливо було отримати роботу, спеціальність і гідну зарплатню і, зрештою, не вмерти з голоду. Багато з них спочатку осідали на Донбасі, зокрема в Сталінській окрузі за переписом 1926 року мешкало 5 912 татар [21, с. 2246], в Луганській — 5 279 татар [21, с. 2230], в Артемівській — 3 266 татар [21, с. 2220]. Однак матеріальний стан татарських мігрантів в Україні був нужденним внаслідок економічної кризи та безробіття. Живучи в невеликих робітничих селищах та пролетарських районах міст, татари зберігали замкнений спосіб життя, через мовні та культурні, зокрема конфесійні, відмінності, практично не спілкувалися з оточуючим населенням. Міжнаціональні шлюби в середовищі татарської меншини були рідким явищем. На початку 20-х років татари практично повністю були неписьменними як національною, так і двома найпоширенішими мовами в УСРР [6, с. 67].

Справжній переселенський бум серед татар відбувся під час індустріалізації з її практикою вербувань робочої сили на новобудови. У період 1927 — 1934 рр. на будівництво Дніпрогесу і Дніпровського металургійного комбінату з Татарської республіки, Пензенської, Саратовської, Ульяновської областей вирушали татари-мішари, які вважаються нащадками давніх татарських князів, що служили воєводами у російській царів. Пізніше російський царат перевів багатьох татарських мурз (князів) з військового стану до громадянського, у мішарів, які не прийняли християнство, відібрали титули і землі. Тому в Запоріжжя прибували вже «князі в лаптях» — селяни, але з такими дворянськими прізвищами як Акчуріні, Єнікєєви, Тугушеви, Мансурови, Юсупови, Ямбулатови, Агішеви, Кашаєви [23, с. 32].

Багато татар приїхало із селищ Неверкінського району Пензенської області — Бігєєво (Бігіавил), Алєєво (Аліавил), Бік-Мосєєвка (Бікбулат), Джалілово (Чершим), Мансуровка (Чербулат), Октябрське (Мазарли), Кам'яний Овраг (Морзалар), Ісікеївка, Сулейманівка, Дьоміно (Дємавил) [12, с. 3]. Саме у ці села, а також села Татарської республіки, Управління Дніпробуду організувало бригади вербувальників із робітників самого Дніпробуду по 15 осіб на допомогу вербувальникам Біржі Праці [24, с. 23]. Нащадки тих переселенців сьогодні складають основу татарської меншини Запоріжжя.

Авторам вдалося зібрати усні повідомлення про переселенців-татар, які оселилися в Запоріжжі у 20 — 30 роки ХХ століття. Найчисленніші громади склали вихідці із селищ

Бігеево (Бігіавил), Джалілово (Чершим) та Октябрське (Мазарли) Неверкінського району Пензенської області. За матеріалами, які надав голова адміністрації села Бігеево Наїль Акчурін (1959 року народження), ще в середині 20-х років із Бігеево в Запоріжжя переселилися: Бадретдін Кірпічов (колишній мула), Яхія Чекаєв, Шакір Чакаєв, Хайбула Бахтеєв, Сітдих Мансуров, Сулейман Мансуров, Абдрахман Чавкін, брати Аббяс та Юніс Уйбікови, Давид Тугушев [25]. Це були майбутні чорнороби, бетоняри, будівельники, тесляри, вантажники. Багато з них здобували нову для себе спеціальність і досягали високого рівня професіоналізму. Зокрема Яхія Ахмеджанович Чекаєв, працюючи на будівництві Дніпрогесу, пізніше глиноземного цеху Алюмінієвого комбінату та Коксохімічного заводу, став професійним будівельником і вже на початку 50-х років був направлений у Москву на роботи по зовнішньому оздобленню головного корпусу Московського державного університету [26, с. 2].

Серед татар, які прибували в Запоріжжя, основна маса була неписьменною, але дуже рідко зустрічалися і освічені люди, які направлялися на організаційну роботу. Зокрема, Шакір Хасянович Чакаєв в 1927 – 1928 роках був відряджений Управлінням Дніпробуду у своє рідне селище Бігеево для вербування робітників на будівництва Дніпрогесу [27].

У першій половині 30-х років кілька десятків татарських родин переселилися в Запоріжжя із селища Октябрське (Могілки, Мазарли) – Бікулови, Мензелеєви, Акчуріни, Макаєви, Хайрови, Мансурови, Абдрахманови, Ляпіни, Бікбаєви, Рамазанови, Суляєви, Бікаєви [28]. Більшість з них оселилася в Запоріжжі після завершення будівництва Дніпрогесу і працювала на важких роботах в різних цехах Коксохімічного заводу, Алюмінієвого комбінату, «Запоріжстали».

Одним з перших з Октябрського у пошуках роботи в Запоріжжя приїхав Мінгач Бікулов (1902 року народження), який влаштувався вантажником на Коксохімічний завод. Цікавий лист зберігся у фондах Державного архіву Запорізької області за підписом групи робітників-татар транспортного цеху Коксохімічного заводу датований 18 жовтня 1940 року [29, спр. 337, арк. 235]. У ньому вантажники Мінгач Бікулов, Ісмаїл Фролов, Алі Апанаєв та Гаяз Ісмаїлов дають позитивну характеристику на свого колегу Умера Ягудіна (був заарештований у липні 1938 року за обвинуваченням у шпигунській та диверсійній діяльності на користь японської розвідки у складі контрреволюційної націоналістичної організації, розстріляний у жовтні 1938 року [29, спр. 337, арк. 52, 265, 284]), сподіваючись на повторний перегляд справи.

В середині 30-х років багато вихідців із селища Бігеево працювало на будівництві як заводів, так і житла, зокрема Ібатула Чекаєв (1913 року народження) з 1933 року працював будівельником в «Гражданстрое», Ібрагім, Халіся та Ісхак Єнікеєви з 1935 року – працювали на будівництві житла, пізніше – на Коксохімічному заводі, Харіз Мансуров (1918 року народження) – на будівництві Магнієвого заводу [30].

Отже, з початком будівництва Дніпрогеса та Дніпровського промислового комплексу чисельність татарської національної меншини в Запоріжжі швидко збільшувалася. Так, тільки у селищі Кічкас (Дніпробуд) на березень 1928 року вже налічувалося 72 татарина на восьми ділянках [20, спр. 712, арк. 33 – 39]. Згідно Всесоюзного перепису населення 1939 року кількість татар по Запорізькій області складала 4 228 осіб (2 666 чоловіків і 1 562 жінок) [31], з яких 2 601 осіб проживали у містах [32].

Значно виросла чисельність татар і в цілому по Україні – з 22 281 особи (16 014 чоловіків та 6 267 жінок) у 1926 році до 55 456 осіб (41 042 чоловіків та 14 414 жінок) у 1939 році [33, с. 68]. Запорізька область, утворена 10 січня 1939 року, увійшла до числа найбільш заселених волзькими татарами, зайнявши 4-е місце по Україні. Найбільші громади татар Поволжя традиційно були в Сталінській області – 14 181 осіб [33, с. 70], Ворошиловградській – 9 837 осіб [33, с. 68], Харківській – 4 285 осіб [33, с. 70].

Підводячи підсумки, можна сказати, що процес формування діаспори волзьких татар в Запорізькому краї, який почався з кінця XIX століття, був не одноманітним і пройшов кілька етапів. Перший етап умовно можна виділити з кінця XIX століття до 1917 року, коли татарська громада формувалася переважно на Донбасі, а серед татар Запорізького краю більшість склали кримські. Другий етап — це перша половина 20-х років XX століття до початку будівництва Дніпрогесу, коли після громадянської війни, голоду, розрухи і різкого зменшення населення (зокрема татарського) почалося поступове відродження економіки регіону і внаслідок цього — збільшення татарської громади. Третій етап умовно можна датувати 1926 — 1940 роками, коли відбувалося спорудження Дніпрогесу та Дніпровського промислового комплексу, що потребувало численних трудових ресурсів. Саме під час третього етапу сформувалася та основа татарської національної меншини Запоріжжя, яка існує і зараз.

Головною причиною переселення волзьких татар на Південь України на всіх етапах був пошук роботи і кращих умов життя. Міграція татар на Запоріжжя відбувалася з двох основних регіонів — Неверкінського району Пензенської області і Татарської АРСР, що зумовило формування двох земляцтв — пензенського (саратовського) та казанського.

Автори планують у подальшому дослідження різних аспектів життя національної меншини татар Поволжя, зокрема щодо участі і ролі татар в індустріалізації Запоріжжя, місця татар в політичних репресіях кінця 30-х років XX століття.

Бібліографія

1. Закиров Р. З. Татары в меняющемся мире. Очерки этнополитической истории в XX — начале XXI вв. / Ринат Закиров. — Казань: Татарское книжное изд-во, 2006. — 207 с.
2. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР / В. І. Наулко — К. : Наукова думка, 1965. — 136 с.
3. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко — К. : Наукова думка, 1975. — 276 с.
4. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття) / Б. В. Чирко — К. : Асоціація «Україно», 1995. — 215 с.
5. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР : 20-і — перша половина 30-х років XX ст. / Л. Д. Якубова — К. : 2006. — 507 с.
6. Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст. / Л. Д. Якубова — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 188 с.
7. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 — 30 роки) : коренізація та денационалізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 22 — 35.
8. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України : економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х років XX ст. / О. П. Данильченко — К. : Інститут історії України НАН України, 1993. — 58 с.
9. Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншин Півдня України в 20-і роки XX ст. / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 74 — 87.
10. Ахмерова Р. С. Татары Запорожья / Р. С. Ахмерова // Дуслык. — 2001. — № 1 — 2. — С. 7 — 9.
11. Ахмерова Р. С. На мостах дружбы / Р. С. Ахмерова // Дуслык. — 2003. — № 1. — С. 20 — 21.
12. Ахмерова Р. С. Мелодии сурского края / Р. С. Ахмерова // Бигиавыл. — 2003. — № 3 июнь — июль. — С. 3.

13. Ахмерова Р. С. Алтын Ай / Р. С. Ахмерова // Бигиавыл. – 2004. – октябрь – ноябрь. – С. 2 – 3.
14. Державний комітет статистики України. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Національний склад населення. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
15. Капелюшная Т. Татарская диаспора в Украине / Т. Капелюшная // Дуслык. – 2005. – № 2 – 3. – С. 17 – 24.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=
17. Національні меншини України у ХХ столітті : політико-правовий аспект. – К., ІПЕ і НД НАН України, 2000. – 356 с.
18. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=
19. Крылов Н. В. Административно-территориальное деление Запорожской области (XVII в. – 1990 г.) [Електронний ресурс] / Н. В. Крылов, Л. Г. Нечипоренко, Л. М. Донченко // Листая прошлого страницы. Сборник статей научных сотрудников музея и краеведов. Мелитополь : 1991. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://garrett.org.ua/index.php?topic=45.0>
20. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-221. – Оп. 1.
21. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик СССР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=2090
22. Лопухина Т., Градировский С. Особенности социокультурного преобразования Тавриды и социокультурной переработки крымскотатарского этноса / Т. Лопухина, С. Градировский. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archipelag.ru/authors/gradirovsky/?library=1152>
23. Акбаш Р. Ісянмесез! / Р. Акбаш // Правда. – 2010. – № 41, – С. 32.
24. Положение с рабсилой // Хроника Днепроостроя. – 1930. – № 5. – С. 23 – 24.
25. Матеріали отримані з особистого архіву голови Татарського культурного центру «Алтин Ай» в місті Запоріжжя Рахіми Ахмерової.
26. Усманова Г. Свет прожитых лет Сяита Тенишева / Г. Усманова // Бигиавыл. – 2003. – № 3. – С. 2.
27. Зі споминів Разії Яхїєвни Чекаєвої (1939 року народження), далекої родички Шакіра Чакаєва.
28. Зі споминів Зіядіна Мінгачевіча Бікулова (1947 року народження), сина Мінгача Бікулова.
29. Державний архів Запорізької області. – Ф. 5747. – Оп. 3. – Спр. 337.
30. Зі споминів Хамзя Якубовича Ісянова (1934 року народження), зятя Ібатули Чекаєва.
31. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Распределение городского и сельского населения областей союзных республик по национальности и полу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=4&gor=3&Submit=OK
32. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Распределение городского и сельского населения областей союзных республик по национальности и полу. – Режим доступу : http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=4&gor=1&Submit=OK
33. Всесоюзная перепись населения 1939 года : основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. – М. : Наука, 1992. – 256 с.

Дедков Н. В., Коянс А. А.

**Формирование диаспоры волжских татар в Запорожском крае
(конец XIX – первая половина XX века)**

В статье описывается процесс формирования диаспоры волжских татар на территории современной Запорожской области. На материалах всеобщих переписей населения 1897, 1926 и 1939 годов анализируются изменения в численности татарского населения.

Dedkov M. V., Koyans A. A.

**The formation of the Volga Tatars diaspora in Zaporizhya region
(end of the 19th century – first part of the 20th century).**

The article describes the process of the formation of the Volga Tatars diaspora on the territory of a modern Zaporizhya region. The changes in the number of Tatar population are analysed on the basis of general enumeration of 1897, 1926 and 1939.

Касьянова М. М.

**ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ШАХТАРЯ-РЯТУВАЛЬНИКА В ДОНБАСІ
(КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Основним питанням у становленні та розвитку гірничорятувальної справи наприкінці XIX – початку XX ст. було її кадрове забезпечення. Окрім гірничих інженерів, проблемами безпеки праці переймалися безпосередньо шахтарі. Саме вони із власної ініціативи почали створювати гірничорятувальні артілі. Рятувальні команди комплектувалися з добровольців-шахтарів. Самі ж гірники і оплачували їх роботу. Добровільні рятувальні артілі склалися з відповідальних, здорових шахтарів, які насправді цікавилися питаннями рятування людей і намагалися допомагати потерпілим у шахті.

Але діяльність таких артілей була низькоефективною. Рятувальники практично не володіли елементарними навичками надання першої допомоги, не були обізнані з технікою рятувальної справи, не мали ніякого спеціального обладнання. Незважаючи на сміливість добровольців, результати рятувальних робіт були незначними – дуже часто члени артілей не могли не тільки врятувати постраждалих, але й гинули самі.

Аналіз джерел та літератури дає можливість простежити формування образу шахтаря-рятувальника в Донбасі кінця XIX – початку XX ст., виявити зростання ролі людського фактору у справі рятування людей. У зв'язку з цим на цих питаннях неодноразово загострювали суспільну увагу на межі XIX – початку XX ст. у своїх статтях А. А. Ліберман [1, с. 132]. Вагомий внесок у цьому напрямі зробив доцент Харківського університету П. І. Фомін, у 1915 р. у двотомній праці якого «Горная и горнозаводская промышленность Юга России» [2, с. 391] здійснено ґрунтовний аналіз технічного розвитку галузі, акцентовано увагу на найбільш гострих питаннях та проблемах. Окремо слід відзначити фундаментальну працю відомого гірничого інженера XX ст. Б. Ф. Гріндлера [3, с. 173]. У книзі «Рудничное спасательное дело» автор відзначив організацію рятувальної справи на рудниках Донецького басейну, описав діяльність центральних, групових та рудничних рятувальних станцій.

Шахтар-робітник «пройшов» складний та тривалий шлях свого становлення — від місцевого селянина або приїжджого найманця, який прагнув підробити на вугільних копалинах, до професійного шахтаря. Якщо простежити зазначений шлях формування професійних робітників галузі вугільної промисловості, то можна побачити, що вугільна справа починала розвиватися як тимчасова або сезонна. На початку XX ст. вугільні копальни поміщиків передбачали заснування невеликої шахти (копальни), переважно восени, і виробку її впродовж зими. Навесні роботи в шахті зазвичай припинялися, а восени їх розпочинали на новому місці. Зрозуміло, що за таких умов постійний склад робітників не зберігався. На кожному новому місці його формували знову з кріпаків або приїжджих шукачів заробітку. Поступово з'являлися й стаціонарні вугільні копальни. Але й на них постійного складу працівників не було. Не було, відповідно, й досвіду в гірничій справі. Кожен рік вуглепромисловці скаржилися на нестачу працівників [4, с. 3664].

Таким чином, на рубежі XIX — початку XX ст. як на казенних, так і на приватних рудниках не вистачало робітників. Це пояснювалося такими чинниками:

1) зазвичай склад робітників вугільної промисловості поповнювали селяни, праця яких носила сезонний характер, тому навесні та восени вони поверталися на польові роботи. Про це у статті «За шахтеров» дослідник В. Лазарев писав: «Йшли на рудник лише на зиму, щоб зимовим заробітком поповнити пробіли свого господарства» [4, с. 3664], наприклад, на Грушевських рудниках у зимовий час набирали робітників до 3 500 чол., а влітку залишалося не більше 1 000 [5].

2) інші цілеспрямовано приїздили до регіону підробити, тому пропрацювавши деякий час, поверталися до родини;

3) дехто не витримував тяжких умов праці.

Дійсно, на той час копальни становили собою не дуже привабливе місце для постійної роботи, хоча й давали додатковий заробіток. Тривалість робочого дня сягала 12 — 14 год. Умови життя були незадовільні. Побутові умови перших шахтарів були дуже виснажливими. Робітники не мали навіть достатньої кількості води і часто пили її з калюж у шахтах. Не було лазень, хлібопекарень, кухонь. Шахтарі не могли харчуватись гарячими стравами. Робітник повертався додому брудний, мокрий і в такому стані лягав спати, бо ніде було помитись і висушити одяг. Відсутність нормальних житлових умов і низька заробітна плата призводили до того, що робітники часто не мали сімей, багато з них залишалися на все життя самотніми [6, с. 495]. Типовим житлом робітників були землянки, де вони розміщувались на загальних нарах, що були розраховані на 20 — 30 чол. та не мали розподіляючих стін. Не існувало навіть визначеного та закріпленого місця за кожним робітником. У цьому ж «спальному» приміщенні знаходилася й плита для приготування їжі та місце для сушіння білизни. Підлога була земляною, тому зберігати чистоту було дуже складно. В. Лазарев, сучасник подій, так описував робітничі казарми: «... скорлупа картофеля на полу, кости и помои в чане рядом с кадкой питьевой воды, грязная артельная кухарка, а в атмосфере — непечатная брань перемешивается с углекислотой и другими тяжелыми газами, висящими в воздухе» [4, с. 3664]. У спогадах гірничого інженера О. А. Ауербаха ми знаходимо таке описання: «Помещения были поистине ужасны. Землянки представляли из себя вырытые в земле ямы, покрытые двускатной земляной же крышей, отапливались же землянки чугунными печами, служившими вместе с тем и очагами для варки пищи, и зачастую на одних и тех же местах ночью спала дневная смена, а днем ночная» [2, с. 391]. Нестерпні умови праці шахтарів знайшли своє відображення в багатьох піснях, частушках, які співали у ті роки на Донбасі. У матеріалах ДАДніпро читаємо: «горнорабочие очень много пьют, много играют на деньги в карты, много развратничают, жестоко-грубы с женами и со старшими, между ними происходят частые драки до увечья, бывают и до смерти» [7].

Отже, робітник не міг в таких умовах жити із родиною. Тому робітники йшли до Донбасу на заробіток самі, без сім'ї. Так, на шахтах Слово-Сербського повіту (Луганський округ [8, с. 272]) влітку 1886 р. було 1 507 самотніх робітників і лише 116 сімейних шахтарів [9, с. 256]. Це було ще однією причиною плінності кадрів «... сознают полную бесполезность траты заработка на свое жалкое хозяйство, но идут к семье только потому, что здесь на руднике ее поместить некуда ...» [4, с. 3664]. Що стосується заробітної плати робітників, то вона була замалою. Так, наприклад, на Голубівському руднику (м. Кіровськ, Луганська область) заробіток робочих у 1885 р. складав від 13 крб. 15 коп. до 20 крб. 92 коп. [10, с. 458]. У Віснику фабричного законодавства та професійної гігієни професором Фойтом у 1904 р. було підраховано витрати та прибутки гірників, виходячи із середньої заробітної плати гірника Донецького басейну на місяць — 23 крб. 17 коп. Враховуючи тогочасні ціни на продукти харчування, виходило, що для раціонального харчування кожний дорослий робітник щомісяця витрачав 10 крб. 66 коп., що вже складало 46 % його заробітної платні. Далі проф. Фойт підрахував, що кожен робітник витрачав протягом року 45 крб. на одяг. Цю суму він знизив до 36 крб., тобто по 3 крб. в місяць та ще додав 5 крб. на дрібні витрати. Таким чином, за загальними підрахунками, робітник повинен був витрачати щомісяця 10 крб. 66 коп. на їжу; 3 крб. на одяг; 5 крб. на дрібні витрати. Разом — 18 крб. 66 коп., що становило 80,5 % всього місячного заробітку [11, с. 141]. Отже, робітник ледве міг проіснувати на таку зарплатню. Заробіток — 23 крб. 17 коп., чистий залишок — 7 крб. 84 коп. Саме цей залишок давав можливість гірничопромисловцям стверджувати, що гірнику живеться «добре».

Окрім того, гірнику потрібно було утримувати родину. За підрахунками цього ж професора для утримання родини мінімальний прибуток повинен був складати 30 крб. 81 коп. [11, с. 141]. Отже, тогочасна заробітна плата для сімейного робітника була недостатньою.

Власники копалин розуміли, що створення постійного контингенту робітників матиме позитивний вплив на розвиток вугільної справи. Тому підприємцями були здійснені заходи щодо заохочення працівників до постійної роботи на кам'яновугільних копалинах.

По-перше, за необхідне вважали забезпечити робітників житлом. Це давало змогу переїхати на нове місце роботи разом із родиною, створити звичні та сімейні умови: «этим они прикреплялись бы известным образом к месту, потому что кочевать с семьей гораздо труднее, чем одинокому ... и отвлекало бы его от пьянства и разгула» [12, с. 3776].

Проте, незважаючи на позитивні риси нововведення, багато роботодавців або не могли або не бажали створювати відповідні умови для контингенту рудників. Більшість кам'яновугільних рудників були побудовані на орендованих землях, і підприємці не мали змоги користуватися землею за межами оренди. Тому не менш поширеним заходом було підвищення заробітної платні. Однак це не завжди давало очікуваний результат, а навпаки, призводило до зменшення продуктивності праці робітника: «с повышением заработной платы рабочий начинает работать меньше, делает больше прогулов, зная, что повышенная плата обеспечивает ему прежний хороший заработок при меньшем числе рабочих дней» [12, с. 3776].

По-третє, намагались покращити умови життя: будували школи, лікарні та інші соціальні заклади для робітників.

По-четверте, здійснювались доставка робітників до рудників. Але це було не дуже вигідно роботодавцям, бо вимагало значних матеріальних витрат.

Завдяки цим заходам на гірничих підприємствах склалось ядро більш — менш осілого контингенту, яке складало на 1899 р. майже 65 % всієї кількості гірників [12, с. 3776].

Поступово — із розвитком вугільної промисловості — дрібні гірничі копалини перетворювались на великі підприємства на міцних комерційних засадах. Це дозволило

роботодавцям витратити більше коштів на соціальні потреби гірників, щоб прив'язати їх до підприємства. Результатом цього став доволі високий розвиток на більшості гірничих промислах як санітарно-лікувальних, так і освітніх вимог для гірничого населення.

Перелічені факти сприяли закріпленню прийшлого населення, а отже, і забезпечувало рудники необхідним контингентом працівників [12, с. 3777].

Як зазначалось у попередньому параграфі, суттєвих заходів щодо запобігання нещасним випадкам не здійснювалося. Тому робітники брали ініціативу в свої руки і створювали самодіяльні рятувальні артілі. Склад рятувальних команд комплектувався із здорових та досвідчених шахтарів провідних професій: вибійників, саночників, вагонників, стволкових, сортувальників [2, с. 391]. Але відсутність гірничорятувального обладнання, брак досвіду саме у рятувальній справі зводив результати їх роботи фактично нанівець. Нерідко здійснюючи рятувальні роботи, добровольці не могли не лише допомогти товаришам, але й гинули самі.

Таким чином, статус гірничого рятувальника у дореволюційні часи поєднувався зі статусом шахтаря, який навчався працювати у респіраторі, надавати першу допомогу постраждалим та гасити пожежі у шахті підручними засобами. Поєднання двох професій було економічно вигідно керівникам шахт, тому що вдосконаленням техніки безпеки праці на шахтах підприємці опікувалися лише з метою збільшення обсягів виробництва і як наслідок – збільшення прибутку. Питання безпеки праці стояли на другому місці.

Рятувальна артіль складалася з відповідальних, здорових шахтарів, які насправді цікавилися питаннями рятування людей і намагалися допомагати потерпілим у шахті. Вони починали працювати на добровільних засадах. Надалі склад станції постійно збільшувався.

Після заснування першої рятувальної станції у 1907 р. в м. Макіївка почав формуватися постійний штат рятувальників. На жаль, за умов революційних подій та війн практично не збереглися дані про особистий склад рятувальних артілей. На підставі матеріалів музею при Макіївському науково-дослідному інституті з безпеки робіт у гірничій промисловості, фрагментарних даних поточного архіву цієї установи нами було зроблено спробу встановити кадровий склад перших рятувальних станцій у Донбасі, висвітлити проблему підготовки фахівців-рятувальників, умови їх діяльності. Цьому сприяло також залучення художніх джерел, зокрема документальної повісті гірничого інженера Володимира Мухіна «Поднадзорный Черницын», присвяченої діяльності небезпечної та важкої праці гірничорятувальників Донбасу.

За даними матеріалів XXXVIII з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії у 1912 – 1913 рр. до складу гірничорятувального персоналу Макіївської станції входили два інженери, два лаборанти, монтер, дев'ять інструкторів, два кучери, конюх і сторож. Нами було встановлено, що першими кадровими рятувальниками Макіївської станції були М. Ф. Букреєв, І. П. Бодієнко, А. А. Вертела, Гаврилов, Н. М. Гутаров, Кочетков, Несмеянов – сім членів команди та два кучери [13]. З часом штат станції збільшився до 36 чол., зокрема за рахунок нових спеціалістів: сейсмолога, одного майстра, двох машиністів, одного старшого інструктора, шістьох чергових інструкторів, двох десятників, дванадцяти членів рятувальних команд, двох кучерів, конюха, кочегара, мастильника та сторожа.

Мінімальна заробітна плата робітників рятувальної справи у 1912 – 1913 рр. складала 120 крб. Її обсяг збільшувався відповідно від посади та стажу роботи. Так, зарплата службовців Центральної рятувальної станції на рік становила: завідувач отримував 3 600 крб.; помічник завідувача – 2 400 крб.; лаборант – 1 800 крб.; сейсмолог – 1 080 крб.; десятник – 840 крб.; машиніст – 540 крб. [3, с. 173] Середньомісячна заробітна плата шахтаря-рятувальника артілі на 1917 р. складала приблизно 180 крб. [1, с. 132]

При рудничній рятувальній станції на Орлово-Оленівському руднику (Криворізьке об'єднання) заробітна плата завідувача станції була 1 500 крб., десятника 840 крб., слюсаря — 780 крб., сторожа — 240 крб. [14, с. 10761]

Заробітна плата співробітникам виплачувалася з кошторису на утримання рятувальних станцій.

Вивчаючи наявні джерела, ми встановили, що навчання робітників гірничорятувальній справі відбувалося на більшості рудниках Донецького басейну. Це навчання було початковим, робітників навчали елементарним правилам користування респіраторами та іншими рятувальними приладами. Так, питання про організацію вечірніх курсів для гірничоробітників розглядалися на ХХХІІІ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії (1908 р.). Було прийнято рішення асигнувати на цю справу 1500 крб. для п'яти адміністративно-промислових районів по 300 крб. на кожний. Але надалі інформація про організацію та діяльність цих курсів не трапляється [15, с. 11829].

Згодом, у 1909 р. при Макіївській рятувальній станції для копалин Донецького басейну було засновано спеціалізовану школу гірничих десятників імені В. А. Вагнера (начальника Південно-Східного гірничого управління). Десятники, у сучасному розумінні гірничі майстри, набиралися з робітників, які мали стаж і належну підготовку за спеціальністю. Учнями ставали освічені, досвідчені та фізично здорові робітники з різних рудників. Обов'язковою умовою прийому був дворічний стаж роботи на рудниках [16, с. 10550]. Термін навчання в школі тривав один рік. Навчання було безкоштовне та передбачало значний обсяг предметів: закон божий, російську мову, арифметику, засади геометрії та механіки, креслення, необхідні знання про гірничу майстерність, облік гірничих робіт, рятувальні роботи, правила нагляду за безпекою робіт, заходи запобігання нещасним випадкам та надання першої допомоги в разі аварій.

Робітникам надавалася необхідна інформація про процес дихання, склад атмосфери та властивості отруйних газів. Кожен, хто навчався, детально знайомився з респіраторами типів Дрегера, Вестфалія, зі шланговими апаратами Вестфалія, з кисневими насосами Дрегера та телефонними приладами, а також з основними принципами, які покладені в основу рятувальних апаратів Аероліт та Пневматоген.

Курс навчання включав і теоретичну частину, в якій містилась інформація про причини і характер рудничних пожеж та вибухів, можливі методи боротьби з ними та про елементарні правила здійснення рятувальних робіт на руднику.

Практичні вправи виконувалися в димному штреку при станції та складалися з двогодинної безперервної роботи в апаратах під наглядом одного інструктора в респіраторі та другого, який знаходився в камері для спостережень. Вправи в штреку передбачали пересування один раз в апараті Вестфалія, п'ять-шість разів у шоломовому і мундштучному апаратах Дрегера і один раз — у шланговому апараті Вестфалія. Для осіб рудничного нагляду, тобто інженерів та штейгерів, кількість практичних вправ, як правило, зменшувалася [17].

По закінченні навчання учні складали іспит. Робітникам, які його витримували, завідувач станції видавав посвідчення про їх підготовку і право бути членами рятувальних команд та артилей. Термін дії посвідчення тривав три місяці. Потім обов'язковим було повторне навчання на центральній, груповій або рудничній станції [17], тривалість якого сягала 3 — 4 дні.

Окрім теоретичної частини було обов'язковим практичне навчання. Свідоцтво про вдале закінчення повного курсу школи гірничих десятників отримували лише учні, які успішно складали випускний іспит [16, с. 10550]. Утримувалися ці школи за рахунок капіталу, зібраного вуглепромисловцями; коштів, асигнованих з'їздами гірничопромисловців

Півдня Росії, та коштів, які жертвували приватні особи та заклади. За кошторисом 1912 р. на школу гірничих десятників при Макіївській рятувальній станції було асигновано 42 755 крб. [3, с. 173] Витрати на досліді та навчання робітників рятувальної справи за 1912 – 1913 рр. склали:

Патрони для апаратів Дрегера	210 крб.
Патрони для апаратів Вестфалія	350 крб.
Патрони для апаратів Пневматогена	100 крб.
Кисень	350 крб.
Рідке повітря	320 крб.
Електрична енергія	100 крб.
Витрати на відрядження для навчання робочих	560 крб.
Запасні деталі для різних апаратів	192 крб.
Ремонтування димного штреку та проходження бремсберга	400 крб.
Разом:	3542 крб. [3, с. 173]

З 5 вересня 1909 р. завідувачем школи гірничих десятників був керівник рятувальної станції гірничий інженер Дмитро Гаврилович Левицький, а викладачами – гірничі інженери Сікорський та Греченко. Кількість учнів була невеликою.

Так, наприклад у звіті Грушевської рятувальної станції (сучасне м. Шахти, Ростовська область) за 1912 – 1913 рр. вказано, що кількість учнів на станції складала 25 чол. Вони розподілялися за категоріями робіт: штейгерів-один; десятників-сім; кріпильників-вісім; плитових-чотири; ремонтників-два; ковалів-один; теслярів-один; рукоятників – один. Є навіть дані про те, що два учні не закінчили навчання через «малоуспішність». Свідомства про успішне навчання отримали 23 особи [18].

Доцільність організації школи десятників при рятувальних станціях пояснюється просто. Саме молодший технічний персонал – десятники – несли безпосередню відповідальність за техніку безпеки гірничих робіт, і часто брали участь у рятувальних заходах. Тому Макіївська рятувальна станція здійснювала не лише професійне навчання, але й надавала початкові навички, необхідні будь-якому працівнику. Так, наприклад, при Макіївській рятувальній станції за 1912 – 1913 рр. навчалось 72 чол., у тому числі 29 учнів школи гірничих десятників, 1 гірничий технік, 3 штейгери, 1 студент, 1 слюсар, 24 десятники і 13 робітників. Навчання проходило групами, кожен учень повинен був зробити від 6 до 10 дослідів у задимленому штреку, тривалістю 2 години кожний. Мала кількість контингенту школи пояснюється тим, що на той час рудники навчали у центральній станції тільки керівників рудничних артілей, а потім проводили повторне навчання власне на рудниках [18].

Під час великих аварій учні школи гірничих десятників могли поповнювати склад професійної рятувальної команди. Так, коли 1 березня 1912 року на шахті «Італьянка» стався вибух, помічник начальника станції М. М. Черніцин дав команду інструкторам станції організувати допомогу: «Ученики, все на «Італьянку» кратчайшим путем! ...» [13].

Значною мірою розвиток гірничорятувальної справи у Донецькому басейні зобов'язаний активній діяльності гірничих інженерів Д. Г. Левицького і М. М. Черніцина. Вони першими почали науково – дослідні роботи з вивчення вибухових властивостей пилу. Однак обмеженість коштів, які виділялись гірничопромисловцями та царським урядом, відсутність випробувальних станцій не давали можливості широко розгорнути наукову роботу в галузі безпеки праці. І Макіївська станція до жовтневої революції працювала виключно завдяки ентузіазму її перших керівників – гірничих інженерів:

І. І. Федоровича — з 1907 по 1908 р., Д. Г. Левицького — з 1908 по 1916 р., М. М. Черніцина — з 1916 по 1917 р., Л. М. Антоновича — з 1917 по 1919 р.

Видатним організатором гірничорятувальної справи був гірничий інженер Болеслав Фрідріхович Гріндлер, який працював начальником Центральної Макіївської гірничорятувальної станції з 1919 р. по 1926 р., тобто в тяжкий післяреволюційний період та в роки громадянської війни.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що статус гірничого рятувальника кінця XIX — початку XX ст. поєднувався зі статусом шахтаря, який навчався працювати у респіраторі, надавати першу допомогу постраждалим та гасити пожежі у шахті підручними засобами. Поєднання двох професій було економічно вигідно керівникам шахт. Розвитком та вдосконаленням техніки безпеки праці на шахтах підприємці опікувалися лише з метою збільшення обсягів виробництва, отже, питання техніки безпеки відходило на другий план. І все ж таки, об'єктивні чинники сприяли розвитку гірничорятувальної справи. І важливим досягненням цього часу було створення при Макіївській рятувальній станції постійної діючої рятувальної команди, а також школи гірничих десятників імені В. А. Вагнера.

Бібліографія

1. Либерман Л. В угольном царстве. Очерки условий труда и развития промышленности в Донецком бассейне / Л. В. Либерман. — Петроград : Б. и., 1918. — 132 с.
2. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России / П. И. Фомин. — Харьков : Типография Б. Бенгис, 1915. — Том. 1. — 391 с.
3. Гриндлер Б. Ф. Рудничное спасательное дело. — Харьков : Типография Ю. М. Беркманъ, 1915. — 173 с.
4. Лазарев В. За шахтеровъ / В. Лазарев // Горно-заводской листок. — Харьков, 1899. — № 3. — С. 3664.
5. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини XIX — першої половини XX ст. / А. М. Михненко : монографія / перед. слово О. П. Ресента. — Київ, Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2003. — 440 с.
6. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. — К. : Б. в., 1959. — 495 с.
7. ДАДО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 984 а.
8. История административно-территориального деления Донецкой области 1919 — 2000 гг. : сб. документов и материалов. — Донецк : Донеччина, 2001. — 272 с.
9. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1963. — 256 с.
10. Справочник промышленных обществ Донбасса, выпускавших процентные ценные бумаги в конце XIX начале XX века. — Донецк : Б. и., 1999. — 458 с.
11. Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены / подред. О. Е. Бужанскаго. — СПб. : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1905. — 141 с.
12. Как рабочих привлекали и удерживали на каменноугольных коях Донецкого бассейна // Горно-заводской листок. — Харьков, 1899. — № 8. — С. 3776.
13. Матеріали поточного архіву МакНІІ.
14. К вопросу о спасательной станции в Алмазном районе Донецкого бассейна // Горно-заводской листок. — Харьков, 1908. — № 114. — С. 10761.
15. Несчастные случаи в каменноугольной промышленности // Горно-заводской листок. — Харьков, 1909. — С. 11829.

16. К вопросу о школе горных десятников им. В. А. Вагнера. // Горно-заводской листок. — Харьков, 1908. — № 87 — 88. — С. 10550.

17. Организация спасательного дела. Охрана жизни и здоровья рабочих в промышленности. Часть третья. (Горное дело). — Вып. 1. Рудничное спасательное дело.

18. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. (27 ноября — 6 декабря 1913 г.). — Харьков, 1914. — Т. 2.

Касьянова М. Н.

**Формирование образа шахтера-спасателя в Донбассе
(конец XIX – начало XX века).**

В статье на основе анализа литературы и архивных материалов исследовано формирования кадрового состава работников горноспасательной службы Донбасса, подан сравнительный анализ статуса горного спасателя конца XIX — начала XX в. со статусом шахтера. Проанализировано состояние материально-технического обеспечения отрасли и изменения, которые происходили в горноспасательной службе Донбасса.

Kasianova M. M.

Formation image rescue miners in Donbass (late XIX – early XX centuries).

The article is based on an analysis of literature and archival material traces of the staff of the rescue service employees of Donbass, compared the status of mountain rescuer late nineteenth — early twentieth century. status of the miner. The state of logistics industry and the changes that took place in Donetsk Mine Rescue Service.

Котляр Ю. В.

**ЕТНІЧНИЙ ФАКТОР У ФОРМУВАННІ МЕНТАЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

Ментальність — це національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності. Надзвичайна популярність понять «ментальність» та «менталітет», намагання збагатити свій лексикон з боку журналістів, політиків, науковців різних галузей призводить до певного спрощення розуміння цього поняття у сучасному вжитку.

З іншого боку, реалії сьогодення в Україні вказують на необхідність етноментального підходу у всіх сферах суспільного буття: економіці, політиці, державотворенні, педагогіці, в процесі виховання і навчання дітей. Для того, щоб обґрунтувати важливість етноментального фактору для сучасних суспільних процесів в Україні, необхідно з'ясувати суть ментальності в історичному контексті.

Залежно від завдань, що їх ставить перед собою дослідник, можна говорити й про ментальність населення певного історичного періоду, а також про особливості ментальності

певних регіонів України. Але кожна з цих ментальностей має своїм підґрунтям етнічну ментальність з усіма її специфічними особливостями. Що ж стосується відмінностей між різними етнічними ментальностями, то вони зумовлюються в першу чергу географічними й кліматичними умовами та особливостями виробничої діяльності населення.

Завдання нашої статті — показати вплив етнічного фактору на формування ментальних особливостей багатонаціонального населення Південної України.

Сучасна українська етнологія та історія звертається до проблем ментальності населення, у тому числі в історичному контексті. На особливу увагу заслуговує стаття М. Гримич «Два виміри національного характеру» [1], що являє собою порівняльний аналіз ментальних характеристик двох соціальних прошарків українського культурного простору — селянства й козацтва. Цікавим напрямком дослідження ментальності українського селянства, який активізувався в останні два десятиліття, є аналіз соціальних ментальних характеристик у співвідношенні з конкретною історичною епохою. У цьому контексті вчені звернулися до складної проблеми актуалізації ментальних настанов українського селянства під впливом історично змінюваних умов життєдіяльності. А. Гурбик, О. Гуржій, В. Матях, В. Ричка, К. Салій у колективній монографії «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності і національної свідомості» [2] один із розділів присвятили дослідженню ментального типу українського селянства епохи середньовіччя. Базуючись на архівних матеріалах, документах та фольклорних творах, автори аналізують процеси еволюції свідомості та психологічних реакцій, притаманні цій верстві в історичній ретроспективі. Праця О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. : соціокультурні процеси» [3] присвячена дослідженню «локального світу» українського селянства під час революційних потрясінь, що, на думку автора, не змогли зруйнувати традиційних світоглядних імперативів даної спільноти. Аналізу основних психологічних засад, традиційно притаманних українському селянину, присвячена стаття С. Павлюка «Ментальність українського селянства» [4], в якій зосереджено увагу на політичних характеристиках і проблемах становлення «спільної волі». У роботі Ю. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ — початку ХХ ст.» [5] подано аналіз селянства крізь призму соціокультурної цілісності з притаманними йому рисами ментальності.

Самі глибокі основи української ментальності закладені землеробством, яке з найдавніших часів було основним заняттям українців. Саме воно визначило особливості їх світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), обумовлені природним циклом і сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена у традиціях та мові, ця інформація крізь століття дає свої імпульси, зумовлюючи такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття хазяїна та певний індивідуалізм.

Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних змагань і нашарувань, що зв'язували Україну із Західною Європою, та історично усталеного побуту народного життя, просякненого духом демократизму [6, с. 23].

Українська ментальність, народна підсвідомість породжена неповторною і самодостатньою системою звичаєвого права — спроможна в усі часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання.

Існували виразні відмінності між українськими і російськими селянами, що робили проекти розв'язання в загальноросійському масштабі аграрного питання малопридатними для українського села. У протилежність до Росії, де переважаючим типом селянських господарств були громади («община», «мир»), українські селяни надавали перевагу індивідуальному землегосподарюванню. Переважання індивідуального господарювання та слабкість громади російського типу в Україні сприяли розвитку сильних власницьких настроїв серед селянства [7, с. 130]. Мають ментальні відмінності в залежності від регіону і українські селяни. На це явище вперше звернув увагу М. Грушевський. У статті «Малі діла» він вказував, що у Східній Україні небезпечність життя виховувала у людей «сміливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність оцінити осягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні розрахунки, готовність все поставити на карту за здійснення того, що ставилося вище над спокій, вигоду і саме життя», то в Галичині, яка була «свого роду тихим і тісним запічком, де хоронилися люди, яким наприкрилося більш ризиковане, тривожне, але і більш дозвольне життя полудневих погранич", формувалися риси «витривалості, пасивного завзяття, упертості» [8, с. 203].

На нашу думку, специфікою Півдня України було психологічне неприйняття селянством деспотичного характеру центральної влади, будь-якого насилля у сфері його особистих і суспільних прав, усвідомлення своєї сили і незалежності. Селяни намагалися утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Під впливом сильного колективного стресу (революції, війни, стихійного лиха), що діяв протягом тривалого часу і практично не припинявся, починаючи з кочових набігів і закінчуючи більшовицькими експериментами, селянська ментальність проявлялась у неприйнятті будь-якої з існуючих влад, крім власної. Це вилилось у постійну боротьбу селян проти існуючих влад. Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які весь час нападали вороги і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої їм влади [9, сс. 71 – 72].

Ще однією суттєвою особливістю Півдня, що впливала на формування ментальності, був природно-географічний фактор – Степ, що охоплював округи Донецького басейну, узбережжя Чорного та Азовського морів. Більшість ґрунтів цього регіону – чорноземи, лише узбережжя морів відзначається піщаниками. Клімат у зв'язку з нерівномірністю розподіленими у часі опадами характеризується посухою у літні місяці, суховіями та чорними бурями, що призводить до нестабільності врожаю, не дуже сприятливий для розвитку рільництва [10, с. 178]. Такий природний фон формує у населення впертий, відважний характер, жагу до боротьби, бажання захищати власні інтереси до останку.

На специфіку ментальності селянства Півдня України впливав і релігійний фактор, особливо православ'я. Православна релігія завжди займала чільне місце в житті селянина, хоча ставлення до неї інколи носило панібратський характер (наприклад, недотримання посту, вихід на роботу під час релігійних свят). Проте авторитет священнослужителів на селі був беззаперечним. Про що свідчать факти, що у ролі «роз'яснителя» подій Лютневої революції 1917 р. виступали настоятелі місцевих церков. Релігія допомагала селянину стати і залишитись справжнім охоронцем українського народного духу. Як писав П. Куліш: «... люде свіжі, не затуманені і од праведного Бога не одвернені!» [11, с. 253]

Одним із найважливіших факторів, що впливав на формування ментальності населення Півдня України був його етнічний фактор. Південна Україна надзвичайно строката у національному відношенні, що також займало не останню роль у формуванні ментальності регіону. Згідно з підрахунками М. Кордуби, М. Шаповала і В. Солдатенка в 1914 р. Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля) мали: 240 822,8 км² та 10 810 500 чоловік (українців – 64 75 770, росі-

ян — 2 558 550, поляків — 62 250, євреїв — 658 820, німців — 368 730, інших національностей — 395 220 осіб) [12, с. 6].

За підрахунками Я. Бойко, в кінці XIX — на початку XX ст. найбільшими за чисельністю (в тис. осіб) етносами Південної України були: українці (3 529,5), росіяни (1 344,8), євреї (477,1), німці (282,8), татари (217,3), молдовани (158,7), греки (75,1), болгари (67,1), поляки (53,4) [13, с. 24].

Етнічне розмаїття являє собою необхідний спосіб існування людства, й через це етнічні відмінності є не механічними, а органічними, бо без них неможливе злиття тіла Людства з тілом Природи. Фактично кожний етнос є те, серед чого він є. А природні середовища етнічного існування вельми різноманітні. Отже, етноментальність виникла та існує завдяки розмаїттю самої Природи, й досвід кожного етносу щодо всебічного опанування «свого» природного ареалу є для людства безцінним. Так що, з одного боку, виборюючи своє етнічне розмаїття, людство виборює свою духовність як запоруку свого виживання взагалі. З іншого боку, постійно відтворюючи свій менталітет, кожний етнос виконує духовно-гомеостазову функцію не тільки стосовно себе, а й стосовно цілого людства.

Ментальність будь-якого етносу не є щось стале, закам'яніле, нерухоме. Навпаки, вона являє собою діяльнісний феномен. Та все ж таки є щось константне у самому цьому діяльнісному вияві, а саме — програма-комплекс діяльності, дій та вчинків певної групи духовно споріднених індивідів, які, несвідомо реалізуючи цю програму, відтворюють те безтілесно-специфічне, що є етнічною ментальністю. Ця діяльнісна комплекс-програма є своєрідною «оберненістю» цього етносу до всіх інших етносів (й передовсім до сусідніх), через яку відбувається «впізнавання» цього етносу всіма іншими [14].

Змістовно етнічна ментальність втілюється у характерні особливості світосприйняття; моральні вимоги, норми та цінності; переважаючі життєві настрої; типи характеру; форми взаємин; ставлення до праці та організацію побуту тощо. Важливість збереження ментальності кожного етносу полягає в тому, що вона, ця ментальність, є неповторно цінною для перетворення етногенези на процес, що надає кожному окремому представникові людства можливість збагачуватися наслідками творіння соціуму, яке здійснювалося впродовж багатьох тисячоліть за різноманітних природних умов.

Отже, формування етноментального відбувається внаслідок суб'єктивування, інтеріоризації соціальним специфічно природного. Етнічна ментальність постає як дух етносу, що є несвідомим і зовнішнім виявом виробничих зв'язків, які втілені у звичаєво-традиційній сфері й зазнають змін своїх форм під тиском цивілізації [14].

Етнічна мозаїчність на Півдні України «виховувала» у місцевого населення терпимість до іноземної мови, традицій, культури, відкритість до сприйняття нового, яке допомагало у веденні власного господарства.

Одним із найкритичніших періодів у випробовуванні південноукраїнської ментальності стали хронологічні межі першої третини XX ст. Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи по знищенню селянина власника («військовий комунізм», колективізація, голодомори) з невеликою перервою на неп. Всі ці події трансформували селянську ментальність, пристосовуючи її до жорстоких реалій часу. В цей період селянський суспільний ідеал будувався на таких важливих складових частинах як земля, особиста воля, праця і прагнення до взаємодопомоги. Проте не одна із існуючих на той час влад не забезпечувала реалізацію такого ідеалу. Тому селянство було змушене вдатися до повстанської боротьби проти всіх влад. За твердженням А. Граціозі: «... тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно — та соціально-визвольний рух у столітті» [15, с. 21]. На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення — створення національної держави на засадах української ментальності.

Таким чином, національна ментальність виконує функції історичної пам'яті і дає змогу народові зберегти тотожність, етнічну самосвідомість. Сільське населення, що зберігало традиції стародавньої землеробської культури, світобачення предків-бунтарів і захисників Вітчизни мало шанс, спираючись на власний суспільний ідеал (земля, воля, індивідуальне господарство, культурні традиції) відродити незалежну Українську державу. В цьому плані показовим є селянство Півдня України, яке акумулювало в собі найбільш характерні риси давнього українця: життя в степу, любов до православ'я, неприйняття будь-якої влади крім своєї. Основами ментальності населення Півдня України були милосердя (благодійність, не мстивість), щирість (душевність, сердечність, гостинність), демократичність (козацькі традиції виборності на керівні посади, рівноправність жінки з чоловіком в українській сім'ї). Характерною особливістю населення Півдня України був етнічний фактор, який проявлявся терпимості до іноземних звичаїв і в бажанні дізнатися нового.

Тому, ментальність населення Південної України носить певний симбіотичний характер, що поєднує власне українські (національні) риси та специфіку рис етнічних меншин, що проживають в цьому регіоні.

Бібліографія

1. Гримич М. Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. — 1991. — № 8. — С. 27 — 31.
2. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу : нариси з історії ментальності та національної свідомості / А. Гурбик, О. Гуржій, В. Матях та ін. / Відп. ред. В. А. Смолій. — К. : НАН України ; Інститут історії України, 2001. — 317 с.
3. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. : соціокультурні процеси: Монографія / О. Михайлюк. — Дніпропетровськ : Інновація, 2007. — 457 с.
4. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. — К. : Наукова думка, 1991. — 222 с.
5. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / Ю. П. Присяжнюк. — Черкаси : «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2007. — 640 с.
6. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917 — 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2-х кн. / І. Г. Білас. — К. : Либідь-Військо України, 1994. — Кн. 1. — 432 с.
7. Грицак Я. Українська революція, 1914 — 1923 рр. : нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань. Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. — Львів, 1999. — Випуск 2. — С. 117 — 137.
8. Основи етнодержавознавства. — К. : Либідь, 1997. — 656 с.
9. Котляр Ю. В. Ментальність населення Півдня України в контексті міграційних процесів / Ю. В. Котляр // Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів. — Випуск 7. — К. : Стилос, 2008. — С. 70 — 75.
10. Святець Ю. А. Франциск Ассизький, Деер Ecology та варіант врахування впливу природно-географічного чинника на соціально-економічну структуру селянських господарств України у роки непу / Ю. А. Святець // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. — Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. — С. 160 — 185.
11. Куліш П. Твори в двох томах / П. Куліш. — К. : Дніпро, 1980. — Т. 2. — 586 с.
12. Солдатенко В. Ф. Проблеми класово — і національно-політичних сил у концепції української революції / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 3 — 17.

13. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII — начало XXI в.) Этностатистический очерк / Я. В. Бойко. — Черкассы : Вертикаль, 2007. — Выпуск 1. — 48 с.

14. Нельга О. В. Теория этносу. Курс лекций / О. В. Нельга. — Київ : Тандем, 1997. — 368 с. — Режим доступу : http://www.bibliofond.ru/download_list.aspx?id=134384

15. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 — 1933 / Пер. с англ. / А. Грациози. — М. : РОССПЭН, 2001. — 96 с.

Котляр Ю. В.

Етнічний фактор в формуванні ментальності населення Южної України

В статті показано вплив етнічного фактора на формування ментальних особливостей многонационального населення Южної України. Установлено, що крестьянство Юга України, акумулювало в себе найбільш характерні риси древнього українця: життя в степах, любов до православію, неприязнь до будь-якої влади, крім своєї. Основами ментальності населення Юга України були милосердя, щирість, демократичність.

Kotlyar U. V.

Ethnic factor in forming of mentality of population of South Ukraine

In the article influence of ethnic factor is on forming of mental features of multinational population of South Ukraine. It is set that peasantry of South of Ukraine; accumulated in itself the most personal touches of ancient Ukrainian: life in steppes, love to orthodoxy, non-acceptance of any power except for it. Bases of mentality of population of South of Ukraine were mercy, sincerity, democracy.

Лиман І. І.

АВСТРАЛІЙСЬКЕ ВИДАННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ НАРАТИВІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Однією з ознак сучасної історіографічної ситуації стає все ширше звернення вітчизняних істориків до публікації та аналізу наративних джерел. Зокрема, стосовно південноукраїнського регіону на особливу увагу заслуговує започаткована Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України серія «Джерела з історії Південної України», в рамках якої, між іншим, опубліковані епістолярна спадщина родини Нечаєвих [1] і низка мемуарів та щоденників [2 — 4].

Що ж стосується зарубіжних вчених, то маємо констатувати, що при їхньому певному інтересі до Південної України, вони і за радянських часів, і в пострадянський період акцентують увагу на створенні аналітичних, а не археографічних праць.

За таких умов одним із доволі нечисленних виключень стало археографічне видання «Впереді — огни. Воспоминания, письма, очерки», опубліковане в 2006 році в Канберрі (Австралія) [5].

У ньому зібрані наративи, створені переважно у середині ХХ століття подружжям Кабо. Рафаїл Михайлович Кабо (1886 — 1957) — відомий економгеограф, професор, один із засновників радянської соціально-культурної географії. Олена Осипівна Кабо (1888 — 1968) — соціальний статистик, автор низки наукових праць, включно із такими, що стали класикою радянської соціології «Очерками рабочего быта» (1928). Обидва брали активну участь у революційному русі, були членами меншовицького крила Російської соціал-демократичної робітничої партії, але після революції 1917 року, розчарувавшись у ній, повністю відійшли від революційної діяльності, сконцентрувавшись на науці та викладанні.

Обидва автори наративів народились у Приазов'ї. Рафаїл Михайлович — у Бердянську, Олена Осипівна — у Таганрозі. У Приазов'ї пройшли їх дитинство і частина юнацтва. Тож не дивно, що чимала кількість сторінок спогадів безпосередньо стосується саме Приазов'я кінця ХІХ — початку ХХ століття.

Зокрема, щодо Бердянська у наративах Рафаїла Михайловича містяться вельми колоритний і детальний опис району Ліски, де знаходилась хата бабусі автора спогадів. Яскраво змальований шинок на Лісках, який утримувала бабуся. Цілий ряд сюжетів стосується непростих стосунків бердянських іудеїв з представниками інших етнічних і конфесійних груп. Знаковими для характеристики міжконфесійного життя дореволюційного Бердянська є спогади про те, як один з дядьків Рафаїла Михайловича прийняв православ'я, чим викликав гнів своєї родини (який, втім, з роками минув, і бабуся іудейка стала няньчити своїх православних онуків). Не менш цікавими є спогади Рафаїла Михайловича, пов'язані з бердянською бібліотекою і книжковими зібраннями бердянців; із щорічним приїздом до міста цирку; із бердянськими купцем Прохоровим і шевцем Слуцьким; із відвіданням бердянської синагоги; з політичним життям Бердянська початку ХХ ст., в якому Кабо брав найактивнішу участь, встигнувши відсидіти в Бердянській в'язниці спочатку 10-місячне ув'язнення в 1904 р., а після поразки першої російської революції — частину півторарічного терміну, до якого його засудили.

У спогадах Олени Осипівни Кабо (в дівочтві — Губергриц) знаходимо чимало описів, які стосуються не тільки безпосередньо міста її народження, але і Маріуполя, куди вона разом із родиною переїхала з Таганрога в 1899 році. Саме в Маріуполі п'ятнадцятирічна гімназистка познайомилась у 1903 році із її майбутнім чоловіком, який приїхав в якості партійного активіста. Саме з Маріуполя на початку 1904 року дівчина в пошуках «свободи та незалежності» втекла до Бердянська, втім, пробула там лише кілька днів, оскільки одразу по приїзду потрапила під поліцейську «кампанію зі знищення бердянських крамольників на їхніх мирних квартирах» і була передана матері з умовою, що та негайно забере її з цього міста.

Наступного разу Олена Осипівна приїхала до Бердянська на початку 1906 року, цього разу — за узгодженням із Кримським комітетом РСДРП з метою «зберегти та зв'язати між собою рештки партійних організацій, що розпались». А кількома роками пізніше вона була вислана під нагляд поліції до Бердянська із Харкова, де вчилась на Вищих жіночих курсах. Саме тепер розпочалося її спільне життя із Рафаїлом Михайловичем Кабо.

У наративах подружжя Кабо натрапляємо і на колоритні описи Катеринослава, де у 1904-1905 роках навчалась у гімназії і активно працювала в місцевій соціал-демократичній організації Олена Осипівна. Між іншим, у спогадах приділена увага Володимиру Івановичу Пичеті, який за радянських часів став ушлюбленим істориком слов'янознавцем, дійсним членом Академії наук СРСР, автором чисельних праць з історії Литви та Білорусі, але був знайомий Олені Осипівні як скромний викладач історії та літератури в старшому класі Катеринославської приватної жіночої гімназії в 1904 — 1905 роках.

А ще у археографічному виданні знайшлося місце для спогадів про дореволюційні Одесу, Севастополь, Євпаторію, інші місцевості Південної України. І це — наряду зі спогадами про Москву, Твер, Абхазію, російський Північ ...

Словом, до матеріалів рецензованого видання в повній мірі може бути прикладена прописна істина, що «інформативні можливості джерела є безмежними». І, скажімо, кожен дослідник, який займається вивченням передусім Південної України XIX — початку XX ст., зможе знайти у спогадах, листах та нарисах подружжя Кабо чимало цікавих для нього матеріалів.

На завершення маємо зазначити, що видання книги «Впереді — огни. Воспоминания, письма, очерки» стало результатом копіткої роботи сина Рафаїла Михайловича та Олени Осипівни Володимира Кабо і його дружини Олени Говор — науковців Австралійського національного університету в Канберрі.

Бібліографія

1. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII — перша половина XX століття) / Упорядники : С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. Том 3. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. — 488 с.
2. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники : А. Бойко, С. Плохій. Передмови : С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. — 484 с.
3. Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники : А. Бойко, С. Плохій. Передмови : С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. — 542 с.
4. Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники : А. Бойко, В. Мільчев. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006. — 632 с.
5. Кабо Р., Кобо Е. Впереді — огни. Воспоминания, письма, очерки / Р. Кабо. — Канберра : Алчеринга, 2006. — 262 с.

Лыман И. И.

Австралийское издание еврейских нарративов Северного Приазовья

Статья представляет собой рецензию на книгу «Впереді — огни. Воспоминания, письма, очерки», опубликованную в 2006 году в Канберре (Австралия). В рецензируемой книге собраны нарративы, созданные еврейской четой Кабо. Книга является чрезвычайно ценным источником по истории Северного Приазовья конца XIX — начала XX в.

Lyman I. I.

Australian edition of Jewish narratives of Northern Priazovya

The article is a review of the book «Впереді — огни. Воспоминания, письма, очерки», published in Canberra (Australia) in 2006. The book consists of narratives of Raphail and Elena Kabo. The book is very important primary source about history of Northern Priazovya of the end of XIX — the early XX century.

ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Південь України є одним з найбільш поліетнічних регіонів України. У південноукраїнському регіоні активно діють національні організації євреїв, болгар, греків, татар та інших національних меншин. Значний інтерес для активістів цих національних рухів Півдня України має представляти досвід їх попередників початку ХХ ст., коли рухи національних меншин переживали бурхливе піднесення у регіоні.

Однією з національних меншин, чії партії і організації на початку ХХ ст., діяли у південноукраїнському регіоні були поляки, які складали 0,8 % (76 тис. чол.) від загальної кількості населення Півдня України на 1914 р. [1, с. 20]. Будучи переважно міськими мешканцями регіону, поляки складали незначну частку населення південних міст. Так, у Севастополі, за даними перепису 1897 р., поляки складали 5,14 % населення міста, в Одесі — 4,31 %, в Катеринославі — лише 3,03 % [2, сс. 23, 25, 30].

Незважаючи на посилення уваги сучасних істориків до регіональних процесів, історія польського національного руху у південноукраїнському регіоні залишається слабо дослідженим питанням. Серед досліджень суспільно-політичних процесів Півдня України на початку ХХ ст., у рамках яких проаналізовано рухи національних меншин регіону, в т. ч. поляків, слід назвати роботи Г. Турченко [1, 3 — 5]. Діяльність польських політичних партій у Таврійській губернії висвітлено в дослідженнях В. Корольова, присвячених політичному життю губернії на початку ХХ ст. [6 — 9]. Відносно дослідженими у сучасній українській історіографії є питання діяльності польських організацій в Одесі на початку ХХ ст. Так, у дослідженні С. Зінька висвітлено особливості польського культурно-просвітницького руху Одеси на початку ХХ ст. [10]. А. Мисечко проаналізував питання взаємодії українського і польського культурно-просвітницьких організацій Одеси [11]. Проблеми діяльності товариства «Dom Polski w Odesie» висвітлено у роботі О. Кульчицької [12]. Отже, на сьогодні відсутні узагальнюючі дослідження польського національного руху на Півдні України на початку ХХ ст., тому ми поставили своєю метою проаналізувати діяльність польських політичних партій і культурно-просвітницьких організацій як складових польського національного руху у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.

Діяльність польських політичних партій на Півдні України не відзначалася значною масштабністю. У регіоні були представлені лише польські соціалістичні сили. Так, на Півдні України діяли осередки Польської партії соціалістичної, соціальною базою якої були перш за все молода інтелігенція і студентство. Первинно програма ППС передбачала побудову соціалістичного ладу у незалежній Польській державі. На VIII з'їзді ППС до програми було внесено пункти про спільну боротьбу з російським пролетаріатом проти царату і побудову федеративної республіки. Існувала система членських внесків. На 1895 р. ППС мала налагоджені контакти з польськими студентами Новоросійського університету [13, с. 465, 466, 468]. 1903 р. парторганізація діяла в Одесі [14, с. 8; 15, спр. 255, арк. 14]. Як зазначає В. Корольов, 1907 р. ППС створила у Бердянську Таврійської губернії бойову організацію «Союз активної боротьби» [9, с. 149; 8, с. 11]. Фактів діяльності партії у регіоні в пізніший період нам не вдалося виявити.

У період Першої світової війни на Південь України були переведені деякі підприємства із зони військових дій. Наслідком евакуації стала діяльність у 1915 р. в Олександрівську Катеринославщини на заводі «Борман і Шведе» групи робітників на чолі з членом Соціал-демократія Королівства Польського і Литви Ф. Перовським [16, с. 52]. Ця політична сила

утворена 1899 р. у м. Вільно. 1900 р. прийнято програмні документи партії, що передбачали «повну автономію» польського, литовського й інших народів у демократичній конституційній Росії [13, с. 568]. Інших фактів присутності цієї організації у регіоні не маємо.

На відміну від польських політичних партій, національні культурно-просвітницькі організації поляків розвинули значну активність у південноукраїнському регіоні. Так, 1906 р. в Одесі виникли аж три польські товариства — громадське зібрання (політичний клуб) «Ognisko», музично-співоче «Lira» і «Dom Polski w Odesie» [17, 18]. Клуб «Ognisko», зареєстрований 17 січня 1906 р., мав на меті «об'єднати поляків, що тимчасово чи постійно мешкають в Одесі, без різниці їх релігії, стану і політичних поглядів» [19, с. 1]. «Ognisko» об'єднував своїх членів винятково на ґрунті інтересу до національної мови і літератури [20, л. 54; 21, спр. 139, арк. 32; 21, спр. 140, арк. 64]. Тривалий час головою товариства був К. Корський.

Клуб «Ognisko» мав три відділи — літературний, музично-драматичний, спортивно-гімнастичний [10, с. 232]. Товариство могло проводити співбесіди, лекції, бали, спектаклі, музикальні вечори, дитячі свята, мати бібліотеку і читальню тощо [19, с. 2]. На початку діяльності «Ognisko» об'єднував майже 300 членів, а на кінець 1912 р. — 168 чол. Клуб очолював Ч. Хенцинський. «Ognisko» організовував лекції, концерти, драматичні спектаклі, бали, дитячі вечори, давав уроки танців, мав власну бібліотеку [11, с. 415; 23, сс. 1, 2].

Незважаючи на просвітницьке спрямування «Ognisko» Одеси, його члени цікавились політикою. Так, 17 листопада 1912 р. поміж ними було проведено збір коштів на потреби політкартожан Туруханського краю. А 1912 р. в «Ognisko» велася агітація на користь кандидата до Державної Думи кадета Г. Сліозберга [23, л. 4, 6].

5 червня 1909 р. в Катеринославі зареєстрований польський клуб «Ognisko», метою якого було «надати своїм членам і їхнім родинам можливість проводити вільний від праці час зі зручністю, приємністю і користю, тому Польське громадське зібрання слугує для спілкування осіб польського походження, що постійно чи тимчасово мешкають у Катеринославі, без різниці віросповідання, соціального стану і статі» [24, спр. 141, арк. 13]. Маємо дані про роботу клубу напередодні Першої світової війни. 1913 р. членами його правління були А. Пенцілло, М. Лесевич, Б. Ржечковський та ін. [25, с. 13]. Діяльність «Ognisko» у Катеринославі була зосереджена у сфері культурно-просвітницьких заходів: 1912 — 1914 рр. проводилися сімейно-танцювальні вечори, дитячі вистави, ялинки, бали-маскаради, вистави [25, с. 7; 26, с. 10]. 1913 р. товариство зробило пожертви на користь Олексіївського дитячого притулку, бідних учениць гімназії Ващука, Ліги боротьби з туберкульозом і на Шевченківський ювілей [25, с. 11]. 1913 р. жандармерія Катеринослава дійшла висновку, що «Ognisko» «переслідувало мету розвитку, пробудження вузької національно-політичної самосвідомості» [24, спр. 141, арк. 12].

1912 р. «Ognisko» діяв у Миколаєві, де співпрацював з просвітянами. У грудні 1912 р. драматична секція «Просвіти» поставила виставу «Безталанна» І. Карпенка-Карого в приміщенні «Ognisko» [27].

22 лютого 1906 р. в Одесі відбулися установчі збори товариства «Lira», на які були запрошені представники «Просвіти» і гості з литовської й естонської громад Одеси [17]. Одним із завдань нового товариства було «розповсюдження серед польської народності просвіти шляхом загальнодоступних вистав зразкових творів польської, а також перекладної літератури» [28, с. 3]. Першим головою «Lira» став В. Станіславський [10, с. 233]. Товариство могло проводити публічні лекції, читання, художньо-драматичні вечори, спектаклі, художні виставки, концерти, бали, маскаради, літературні і музичні конкурси, мати бібліотеку. «Lira» також мала право видавати з дозволу цензури окремі твори і збірки, в т. ч. періодичні [28, с. 4].

1906 — 1910 рр. в Одесі діяло товариство «Dom Polski w Odesie» [18]. Його засновниками були Ф. Богацький, І. Хмелевський, І. Гилевич та ін. [30, с. 8]. Першим головою товариства обраний А. Каленкевич [31, арк. 10]. Чималий вплив на роботу організації мали М. Мілевський і І. Хмелевський, що поділяли проєсерівські погляди [32, спр. 38, л. 35; 33, спр. 194, ч. 2. арк. 12].

«Dom Polski w Odesie» мав на меті «сприяти культурному розвитку широких верств польського населення м. Одеси». Він міг створювати читальні, бібліотеки, книжкові лавки, школи для дітей і дорослих, довідкові і юридичні бюро допомоги, народні їдальні і чайні, влаштовувати читання, бесіди, диспути, освітні курси, спектаклі, концерти, вести власну видавничу справу [30, с. 1; 31, арк. 2, 54]. Діяла бібліотечна, театральна, дитяча секції [11, с. 416]. Організація брала активну участь у виданні місцевої польської газети «Głos Polski». Перша організація типу «Dom Polski» виникла саме в Одесі. Згодом товариства за її зразком відкрились у Тифлісі, Кишиневі, Могилеві-Подільському і Москві [10, с. 234].

У роки реакції польське товариство підпало під утиски з боку влади, але ці утиски торкнулися його пізніше, ніж української «Просвіти» Одеси, яку було закрито ще 1909 р. Ця обставина була пов'язана з відмінним ставленням до українського питання. На відмінне ставлення імперської влади до українського руху на початку ХХ ст. звертав В. Винниченко, який відзначав, що «про поляків, латишів, естонців, татар, вірмен і інші національності, навіть про євреїв можна говорити, а про українців не можна» [34, с. 40]. Як зазначає Я. Грицак, до 1917 р. більшість російських політиків та інтелектуалів заперечувала саму думку про існування українців як окремої нації, вважаючи їх за частину російської нації [35, с. 61]. Відповідно виникнення і діяльність українських організацій ставило під загрозу єдність російської нації, на відміну від польського руху, який загрожував лише єдності Російської імперії.

Товариство «Dom Polski w Odesie» закрито 4 березня 1910 р. рішенням одеського міського у справах товариств присутствія, яке вирішило, що діяльність «Dom Polski w Odesie» «веде до посилення початків національної окремішності і ворожнечі». У травні 1910 р. діячі товариства зареєстрували «Odeski Dom Polski», зберігши матеріальну базу попередньої організації [31, арк. 59, 73, 75]. Нове товариство чітко не афішувало національних завдань, маючи на меті лише «надати своїм членам і їхнім родинам можливість приємного і корисного проведення вільного від роботи часу» [36, с. 3]. Діяльність «Odeski Dom Polski» мала егалітарний характер — до нього належали переважно ремісники і робітники [20, л. 54; 21, спр. 139, арк. 32; 21, спр. 140, арк. 64]. З 1914 р. товариство сприяло виданню газети «Dzennik Odeski» [10, с. 234]

У серпні 1912 р. був зареєстрований «Херсонський дім польський», засновниками якого були К. Мілашевський, М. Малявський, К. Євневич та ін. Як і «Odeski Dom Polski», товариство мало на меті «надати своїм членам і їхнім родинам можливість приємного і корисного проведення у м. Херсон вільного від роботи часу». Територією діяльності організації було м. Херсон [37, арк. 1, 9, 12]. Прикладів практичної роботи цього товариства не маємо.

У роки Першої світової війни польське населення регіону усіляко демонструвало владі свій патріотизм. Поляки Севастополя надіслали Верховному головнокомандувачу телеграму із завіренням своїх патріотичних почуттів. У костьолі Катеринослава відбувся молебень за здоров'я царя і перемогу над ворогом [38]. Поляки Одеси брали участь у організації допомоги постраждалим від війни землякам, чим займався «Польський комітет міста Одеси для надання допомоги пораненим і нещасним населення королівства, яке постраждало внаслідок війни» на чолі з професором Новоросійського університету Б. Гринивецьким. Комітет збирав кошти і речі для постраждалих від війни. Так, протягом 1915 р. поляки Одеси зібрали 60 тис. крб. пожертв [10, с. 234]. Згодом комітет злився з

«Одеським польським товариством допомоги жертвам війни», яке займалось низкою гуманітарних питань — реєстрацією біженців, наданням медичної і юридичної допомоги постраждалим від війни, дитячими притулками, бюро праці тощо. Організація утримувала 12 гуртожитків, їдальню, початкове училище, три сирітських притулки, курси для дітей тощо [39, с. 4].

Таким чином, на початку ХХ ст. у південноукраїнському регіоні діяли польські соціалістичні партії і культурно-просвітницькі організації. Діяльність польських соціалістів носила епізодичний характер. Значного масштабу на Півдні України набула саме робота польських громадських організацій у таких регіональних центрах як Одеса, Катеринослав, Херсон. За зразком «Dom Polski w Odesie» пізніше були відкриті товариства «Dom Polski» в інших регіонах Російської імперії. Усі польські товариства діяли на легальній основі, але перебували під наглядом місцевої влади і поліції, які відзначали їхню роль у пробудженні національної свідомості місцевих поляків. Репресивні заходи влади торкнулись польських організацій набагато пізніше, ніж українського руху, який імперська влада розглядала не лише як загрозу цілісності імперії, а й єдності руської нації. Якщо одеську «Просвіту» було зачинено вже 1909 р., то польське товариство «Dom Polski w Odesie» було закрито пізніше, у 1910 р. Маючи легальний характер польські товариства досить активно діяли і в період після російської революції 1905 — 1907 рр. Маємо лише поодинокі дані про діяльність польських товариств у роки Першої світової війни, що не дозволяє нам охарактеризувати ступінь їхньої активності у цей період на Півдні України.

Бібліографія

1. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914 — 1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. — Запоріжжя : Просвіта, 2005. — 234 с.
2. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник / С. Чорний. — К. : ДНВП «Картографія», 2001. — 88 с.
3. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (Кінець ХІХ ст. — 1921 р.) : Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. — К. : Генеза, 2003. — 352 с.
4. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (ХІХ — перша чверть ХХ ст.) / Г. Ф. Турченко. — Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. — 342 с.
5. Турченко Г. Ф. Суспільно-політичні рухи у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2008. — Вип. ХХІІ. — С. 32 — 38.
6. Королев В. И. Бунт на коленах (Политические партии в Таврической губернии 1905 — 1907 гг.) / В. И. Королев. — Симферополь : Таврия, 1993. — 70 с.
7. Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. — Симферополь : Таврия, 1993. — 42 с.
8. Королев В. И. Крым и Северная Таврия в 1907 — 1917 гг. Страницы политической истории / В. И. Королев. — Симферополь : Таврия, 1995. — 72 с.
9. Королев В. И. Организация политических партий Северной Таври в начале ХХ столетия (Численность и размещение) / В. И. Королев // Культура народов Северного Причерноморья. — 2003. — № 46. — С. 148 — 152.
10. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця ХІХ — початку ХХ століть / С. Зінько // Поляки на півдні України : історія до сьогодення: У 2 т. — Т. 1. — Жежов ; Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2008. — С. 231 — 235.

11. Мисечко А. До взаємовідносин польської та української громади в Одесі у другій половині ХІХ — на початку ХХ століття / А. Мисечко // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. — Одеса — Ополе — Вроцлав, 2008. — С. 414 — 418.
12. Кульчицька О. «Польський Дім в Одесі» на початку ХХ ст. / О. Кульчицька // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 27. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. — С. 50 — 54.
13. Политические партии России. Конец ХІХ — первая треть ХХ века. Энциклопедия. — М. : РОССПЭН, 1996. — 872 с.
14. Сушкин Г. Г. Под кровавым знаменем. 1903 — июль — 1933 / Г. Г. Сушкин. — М. : Издательство политкаторжан, 1933. — 40 с.
15. Российский государственный архив общественно-политической истории. — Ф. 70. — Оп. 5.
16. Сидорчук М. Т. Більшовики України у Першій світовій війні і Лютневій революції / М. Т. Сидорчук. — Львів
17. Видавництво Львівського університету, 1966. — 268 с.
18. Вісті (Одеса). — 1906. — 22 лютого.
19. Село (Київ). — 1910. — 18 березня.
20. Устав Одесского польского общественного собрания «Огниско». — Одесса : Типография А. Хакаловского, 1906. — 12 с.
21. Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 102. — Особый отдел. — Оп. 1915 г. — Д. 167 ч. 51.
22. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 385. — Оп. 2.
23. Польское общественное собрание «Огниско» в Одессе. Отчет за 1912 г. (Седьмой отчетный год.). — Одесса : Тип. А. Хакаловского, 1913. — 4 с.
24. ГАРФ. — Ф. 102. — Особый отдел. — Оп. 1912 г.
25. ЦДІАК України. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2880.
26. Польский клуб «Огниско». Отчет за пятый 1913/1914 операционный год. — Екатеринослав : Типо-литография Л. Л. Сатановского, 1914. — 14 с.
27. Польский клуб «Огниско». Отчет за четвертый 1912 / 1913 операционный год. — Екатеринослав : Типо-литография Л. Л. Сатановского, 1914. — 14 с.
28. Дніпрові хвилі (Катеринослав). — 1912. — 24 грудня.
29. Устав польского музыкально-драматического общества «Ли́ра» в Одессе. — Одесса : Типо-литография Т. Я. Кумана, 1906. — 13 с.
30. Село (Київ). — 1910. — 18 березня.
31. Устав общества «Польский дом в Одессе». — Одесса : Типография «Гутенберг», 1907. — 8 с.
32. Державний архів Одеської області. — Ф. 2. — Оп. 7.
33. ГАРФ. — Ф. 102. — 4 делопроизводство. — Оп. 1906 г. — Д. 194 ч. 2.
34. ГАРФ. — Ф. 102. — 4 делопроизводство. — Оп. 1909 г. — Д. 84 ч. 12 л. Д.
35. Винниченко В. К. Публіцистика / В. К. Винниченко. — Нью-Йорк — Київ : Українська Вільна академія наук у США; Національна Академія Наук України, 2002. — 392 с.
36. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. — К. : Критика, 2004. — 344 с.
37. Устав общества «Одесский дом польский». — Одесса : Тип. Акционер. Южно-Русск. о-ва Печатного дела, 1910. — 15 с.
38. Устав общества «Херсонский дом польский». — Херсон : Типография приемн. О. Д. Ходушиной, 1912. — 12 с.

39. Области и народы. Издание Общества единения народностей России (Санкт-Петербург). — 1914. — № 3,4,5 (1 сентября).

40. Ланге Н. Н. Очерк деятельности Одесского отделения комитета Ее императорского величества Великой княжны Татьяны Николаевны / Н. Н. Ланге. — Одесса : Типография А. Гринберга, 1916. — 16 с.

Назарова Е. П.

Польское национальное движение на Юге Украины в начале XX века

Проанализировано деятельность польских социалистических партий и общественных организаций на Юге Украины в начале XX в.

Nazarova Y. P.

Polish national movement in Southern Ukrainian region at the beginning XX century

Activity of Polish socialists' parties and public organizations in the south of Ukraine at the beginning XX century has been analyzed.

Левченко В. В.

МЕРЕЖА НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ ОДЕСИ: ІСТОРІЯ, ТРАДИЦІЇ, СУЧАСНІСТЬ

Освіта є одним з найважливіших компонентів підвищення національної самоповаги, збереження і збагачення етнокультурного надбання кожного народу. На сучасному етапі в мережі національної вищої школи активно впроваджується і розвивається полікультурний підхід, орієнтований на розвиток людини й цивілізації загалом, більш відкритий до формування етнонаціонального освітнього середовища, наднаціонального за характером знань і залученням людини до світових цінностей. Не залишається осторонь й мережа вищої школи Одеси, формуванню якої характерний пошук оптимальної відповідності між сформованими традиціями та новими віяннями, пов'язаними зі вступом у світовий освітній простір (прийняття Болонської системи вищої освіти). На цьому шляху спостерігаються тенденції, однією з яких є збереження сформованих багатонаціональних традицій в мережі вищої школи Одеси.

Історія національної вищої школи Одеси в 1920 — 1930-ті рр. побічно згадувалась сучасними дослідниками в контексті вивчення загальних національно-освітніх проблем [1 — 2], але в повному обсязі проблема становлення і розвитку вищої школи як багатонаціональної мережі в контексті внутрішньої політики більшовиків не розглядалася. У зв'язку з цим в основу статті покладено завдання розглянути передумови, характерні для Одеси особливості виникнення національних вищих навчальних закладів, специфіку їх функціонування в різних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах та здійснити періодизацію етапів становлення національної вищої школи.

На початку ХХ ст. Одеса була одним з багатонаціональних міст (українці, росіяни, євреї, німці, поляки, болгары, греки тощо) та провідним освітнім центром Російської імперії. У цілому картина національної системи освіти в Одесі була позитивною (наявність мережі національних шкіл, гімназій, училищ тощо) за винятком однієї складової — відсутність національних вищих навчальних закладів [3, сс. 178 — 183, 244 — 257].

Така ситуація змінилась унаслідок національно-визвольних змагань 1917 — 1919 рр. та згідно закону про громадянське рівноправ'я всіх національностей в Російській імперії. Відповідно до якого вперше в історії їм була надана повна свобода культурного та суспільного розвитку, що передбачало право створення національних вищих навчальних закладів.

Тому вже влітку 1919 р. в Одесі було створено три перших національних вищих навчальних заклади. Піонерами в цій справі стали заклади педагогічного профілю — Український учительський інститут, Український фребелівський інститут [4, с. 158], Єврейські фребелівські курси [5, спр. 3, арк. 113] та тривала робота з організації Українського театрального інституту [6, с. 181]. Нажаль їх практична діяльність була короткочасною і внаслідок зміни влади у місті в серпні 1919 р. вони припинили свою діяльність.

Активний розвиток мережі національних вишів в Одесі було продовжено навесні 1920 р. після встановлення в Одесі радянської влади. Взавши до уваги багатонаціональний склад населення міста більшовицький уряд вимагав створення необхідних умов для культурного й духовного розвитку представників всіх національностей. Одним із напрямків реалізації цієї державної програми був підготовка національних педагогічних кадрів. У зв'язку з цим в Одесі почалося створення мережі національної вищої школи.

Одним із перших кроків стало відновлення навесні 1920 р. діяльності утворених 1919 р. національних навчальних закладів — Українського учительського інституту, Українського фребелівського інституту, Єврейських фребелівських курсів і Українського театрального інституту [5, спр. 3, арк. 1, 7, 32]. Вже за три місяці — у липні 1920 р., у зв'язку із загальною реформою вищої школи Одеси, перші три заклади були трансформовані в Одеський інститут народної освіти (ОІНО, 1920 — 1930) [2, с. 100 — 103]. За мовою викладання в першій рік діяльності ОІНО поділявся на три відділення: українське, російське, єврейське. Ці відділення були відкриті з метою підготовки кваліфікованих працівників для організації освітніх закладів серед етнічних спільнот Одеси.

Враховуючи національну розмаїтість населення Одеської губернії вже 20 серпня 1920 р. на засіданні Ради ОІНО прийняли рішення про відкриття українського відділення у селі Ісаєво Ананьївського повіту та німецького відділення у селі Маріїнське [7, с. 90]. Згодом, беручи до уваги фінансові проблеми, 28 вересня 1920 р. було прийнято рішення про перенесення німецького відділення до базового закладу в Одесі [8, спр. 399, арк. 15]. 13 грудня 1920 р. Одеське губернське управління вищими навчальними закладами запропонувало Раді ОІНО розглянути питання стосовно можливості відкриття польського відділення, але через погіршення політичних взаємин із Польщею та крах сподівань на поширення радянської влади на польських землях було вирішено відмовитися від підготовки викладачів цієї національності [2, с. 106 — 107].

На початку 1921/22 навчального року внаслідок чергової реорганізації вишів Одеси в складі факультету соціального виховання ОІНО діяли чотири національних відділення — українське, російське, єврейське, німецьке. За результатами прийому студентів восени 1921 р. склад факультету соціального виховання поповнили 180 осіб: 77 на першому курсі (за відділеннями: російське — 48, єврейське — 15, українське — 14) та 103 на новоствореному підготовчому курсі (російське — 55, єврейське — 29, українське — 19) [9, спр. 293, арк. 1, 18]. У 1922/23 навчальному році, зважаючи на впровадження

викладання української мови, російське відділення взагалі ліквідували. Усім студентам і викладачам запропонували перейти на українське відділення й продовжити навчання українською мовою.

Отже, основними національними закладами вищої школи Одеси в першій половині 1920-х рр. були єврейське і німецьке відділення ОІНО, які були створені з метою підвищення кваліфікації вчителів шкіл цих національностей та функціонували вони впродовж всієї діяльності ОІНО. Два національних відділення входили до складу ОІНО як окремі структурні одиниці — відділення, які мали свої факультетські й предметні комісії, робітничі факультети та навчально-допоміжні установи [10, сс. 10 — 11]. У перші роки роботи національні педагогічні заклади переживали значні труднощі, а саме не було досвіду, кадрів, підручників, але завдяки наполегливості та ентузіазму вони невдовзі були визнані провідними складовими системи вищої педагогічної освіти в Одесі. У перші роки діяльності викладання більшості предметів на єврейському та німецькому відділеннях проходило російською мовою. Тільки з 1928/29 навчального року викладання на цих відділеннях почали проводити відповідними національними мовами.

Треба відмітити, що традиції національної толерантності в вищій школі Одеси визначалися не лише наявністю національних закладів, а й великою кількістю представників різних національностей в їх професорсько-викладацьких складах. Наприклад, за національною ознакою до педагогічного складу ОІНО входили викладачі восьми національностей: росіяни (193 — 40 %), євреї (142 — 30 %), українці (102 — 21 %), німці (27 — 6 %), вірмени (2), французи, поляки й караїми (по одній особі) [2, с. 149]. Всі вони брали активну участь в організаційній та навчально-методичній діяльності національних структурних підрозділів інституту, підтримували плідний науково-педагогічний зв'язок з викладачами і студентами інших національностей, про що свідчить відсутність конфліктів всередині педагогічного середовища ОІНО на міжнаціональному підґрунті.

У першій половині 1920-х рр. більшовицька влада активно здійснювала програму «національного державного будівництва», сформульовану в декреті Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння у розвитку української мови». Поряд з українізацією діловодства та іншої діяльності державних установ, був узятий курс на забезпечення рівноправності мови інших національностей, збільшення представників етнічних спільнот у державних органах і громадських організаціях, освітніх закладах, установах культури тощо.

Отже, важливою складовою політики коренізації був розвиток мережі національної вищої школи в УСРР, в тому числі в Одесі, яка була спрямована радянським урядом на надання всім народам реальної можливості розвивати свою національну культуру. У практичному здійсненні радянської політики коренізації в Україні виділялися два аспекти: як українізація титульного для республіки етносу, так культурний і економічний розвиток національних меншин. Одним з основних напрямків цієї політики була організація нових навчальних закладів та українізація вже існуючих закладів усіх ступенів. Серед закладів вищої школи Одеси процес коренізації активно проходив в ОІНО. Це пояснюється, по-перше, тим, що він планувався як педагогічний заклад, головним завданням якого було в стислий термін підготувати велику кількість кадрів для освітніх закладів з метою ліквідації неписьменності; по-друге, перевагою в ОІНО предметів соціально-економічного циклу над технічними, які було важко викладати національною мовою у зв'язку із специфікою дисциплін та відсутністю необхідної літератури. До того ж, успіх впровадження коренізації в ОІНО залежав від національного складу студентів і викладачів.

Внаслідок активного проведення політики коренізації в Одесі була створена мережа національної вищої школи. Так, в Одесі в 1920 — 30-ті рр. діяли єврейське і німецьке відділення ОІНО, єврейське відділення Музично-драматичного інституту, Єврейський педагогічний технікум, Єврейський сільськогосподарський інститут, Єврейський кіномеханічний технікум (повна назва єврейський кіномеханічний технікум точної механіки Українського державного тресту кінопромисловості «Українфільм»).

Обережність більшовицького керівництва у вирішенні національного питання не давала можливість надати всім національностям хоча б часткової автономії навіть у сфері освіти. Отже, незважаючи на те, що друга половина 1920-х рр. була часом часткового розквіту мережі національної вищої школи, на практиці мала місце і дискримінація представників багатьох національностей при їх прийомі до навчальних закладів, що було певною мірою зумовлено курсом на українізацію. 1928 р. НКО УСРР запропонував приймальним комісіям інститутів і технікумів «при проведенні прийому щорічно вести лінію на збільшення відсотка українців». Деякі партійні і радянські працівники висловлювали побоювання, що, наприклад, «єврейська робота послаблює українізацію», а так само ними не береться до уваги розпочатий процес репресій проти сіоністів.

Наприкінці 1920-х рр. радянське керівництво продовжило експерименти в сфері генезису національної вищої освіти. 10 серпня 1928 р. постановою колегії НКО УСРР були проведені зміни в мережі вищих навчальних закладів України на 1928/29 навчальний рік. Ці зміни стосувалися й деяких національних закладів вищої школи Одеси. Наприклад, єврейський відділ Музично-драматичного інституту було ліквідовано, а замість нього було вирішено організувати єврейський відділ при драматичному факультеті Київського музично-драматичного інституту [11, с. 7]. Також було реорганізовано Єврейський кілотехнікум точної механіки, який наприкінці 1928 р. здійснив перший випуск студентів [12, с. 6].

Перед початком 1930/31 навчального року у зв'язку із збільшенням мережі середніх навчальних закладів великої кількості педагогічних кадрів НКО УСРР провів реорганізацію системи вищої педагогічної освіти. Згідно з постановою НКО УСРР вищі педагогічної освіти поділялися на вищі і середні педагогічні школи. До перших відносилися інститути, а до других технікуми та курси [13, сс. 1 — 3]. Відповідно до цих рішень трансформаційним заходам було піддано й ОІНО. Єврейське і німецьке відділення на існуючій структурній основі склали окремі факультети нового Одеського інституту соціального виховання, який проіснував до 1933 р. [14, сс. 1 — 3].

Протягом 1932 — 33 рр. трансформацію мережі національної вищої школи було продовжено. У результаті якої спадкоємцем єврейських закладів педагогічного профілю вищої школи Одеси став єврейський сектор Одеського українського педагогічного інституту (1933 — 1938) [15, спр. 88, арк. 291 — 299] і переведений в Одесу 1934 р. Ново-полтавський сільськогосподарський інституту, створений 1929 р. на основі однойменного технікуму. Склад Одеського українського педагогічного інституту також поповнили болгарський і німецький сектори. 1934 р. зі складу педагогічного інституту було виділено окремий Німецький педагогічний інститут [16, сс. 75 — 77].

Слід додати, що національна мережа освіти на Одещині мала цілком розширену систему. У кожному районі Одеської області були відкриті національні технікуми: Єврейський педагогічний технікум в Одесі, Єврейський педагогічний технікум у Калініндорфському районі тощо.

Позитивні заходи побудови мережі національної вищої школи Одеси впродовж 1920-х рр. були занедбані з розформуванням на межі 1920 — 30-х рр. багатьох національних вишів. Після лютнево-березневого пленуму ЦК КП(б)У 1927 р. став помітним процес згортання коренізації. Щоб уникнути негативних для партії наслідків цього про-

цесу, більшовицька влада одночасно організувала кампанії, спрямовані проти уявних «буржуазних націоналістів» і «націонал-ухильників». На початку 1930-х рр. почалося масштабне цькування національної інтелігенції, особливо шляхом створення фіктивних «контрреволюційних» організацій [17].

Ще до кінця 1930-х рр. порівняно активно діяли національні вищі навчальні заклади, але згодом і це поле національного добросусідства в Одесі, як і по всій Україні було випалено. 1938 р. ЦК КП(б)У видав постанову «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», яка відзначала, «що у зв'язку із загостренням класової боротьби в ході соціалістичного будівництва в республіці з'явився повзучий націоналістичний ухил. Національні навчальні заклади перетворилися на розсадники буржуазно-націоналістичного впливу на учнів. Функціонування цих шкіл визнавалося шкідливим і необов'язковим явищем». Результатом чого стало насильницьке згортання проявів національного суспільного життя, традицій, культури, в тому числі й освіти. 20 квітня 1938 р. вийшла постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах УСРР» [18, сс. 2 – 7]. Ця постанова остаточно ліквідувала національні вищі в республіці, кількість яких значно зменшилася, а в тих що залишилися переходили на викладання російською мовою. Отже, досягнення в розвитку мережі вищої школи Одеси впродовж 1919 – 1930-х рр. були остаточно ліквідовані.

Тільки наприкінці ХХ століття з проголошенням незалежної України національна вища школа Одеси почала відроджуватися. Так, 1995 р. на філологічному факультеті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова було відкрито болгарське відділення. 2003 р. в Одесі був відкритий Єврейський університет, який за останні майже сімдесят років став першим єврейським вищим навчальним закладом, а у вересні 2007 р. почав свою роботу Єврейський фінансово-економічний університет.

Таким чином, незважаючи на сувору радянську ідеологічну орієнтованість у розвитку системи вищої освіти в національному питанні маємо констатувати високі темпи становлення мережі національної вищої школи в Одесі. При цьому слід зважати не лише на кількісні, але й на якісні показники приросту. Внаслідок активної розбудови мережі вищої школи – почали плідно діяти заклади початкової та середньої ланки освіти. Ключовим фактором цього було те, що ініціативи чиновників, губернського освітнього апарату й представників професорсько-викладацьких складів, відповідали інтересам багатонаціонального населення Одещини та сприяли формуванню й об'єднанню представників етнічних спільнот. Позитивною рисою історичного досвіду 1919 – 30-х рр. було не тільки створення мережі національної вищої школи Одеси, з відповідними мовами викладання, розвитком національної освіти і науки, а й ознайомлення населення з культурою і традиціями багатьох народів Одещини, що сприяло налагодженню та поширенню традицій національної толерантності.

Бібліографія

1. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.) / В. К. Майборода. – К., 1992. – 196 с. ; Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920 – 1928 рр. : проблеми розвитку, досвід, уроки / М. І. Мірошніченко : Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1993. – 22 с. ; Сасімов А. А. Вища школа радянської України (1926 – 1939 рр.) / А. А. Сасімов : Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 161 с. ; Бистрицька О. Д. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр. / О. Д. Бистрицька : Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 1998. – 21 с. ; Очеретянко С. І. Німецька національна освіта в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.) / С. І. Очеретянко :

Автореф. дис... канд. іст. наук. — Х., 2003. — 20 с. ; Кротік Н. Л. Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20 — 30 рр. ХХ ст.) / Н. Л. Кротік : Автореф. дис... канд. пед. наук. — Житомир, 2007. — 20 с. та ін.

2. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 — 1930 рр.) / В. В. Левченко : позитивний досвід невдалого експерименту. — Одеса, 2010. — 428 с.

3. Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — 560 с.

4. Одесский университет за 75 лет (1865 — 1940). — Одесса, 1940. — 198 с.

5. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-150. — Оп. 1.

6. Слабченко М. Є. Культурно-наукове життя Одеси в 1914 — 1924 рр. / М. Є. Слабченко // Україна. — 1925. — Кн. 5 (14). — С. 179 — 183.

7. Історія Одеського університету за 100 років (1865 — 1965). — К., 1968. — 424 с.

8. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1.

9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 2.

10. Бюлетень НКО УСРР. — 1928. — № 35.

11. Бюлетень НКО УСРР. — 1928. — № 34.

12. Шквал. — 1928. — № 29.

13. Бюлетень НКО УСРР. — 1930. — № 26.

14. Бюлетень НКО УСРР. — 1930. — № 27.

15. ДАОО. — Ф. 20. — Оп. 1.

16. Одесский немецкий педагогический институт: люди и судьбы // Малинова Г. Л. Из-под завесы тайны. — Одесса, 2002. — С. 75 — 125.

17. Малинова Г. Л. Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института (1934 год) / Г. Л. Малинова // Одесский мартиролог. — Т. 1 / Уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. — Одеса, 1997. — С. 710 — 720; Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 — 1941) В. Марочко, Г. Хілліг. — К., 2003. — 302 с.

18. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1938. — № 27.

Левченко В. В.

Сеть национальной высшей школы Одессы: история, традиции, современность

В статье на основе широкого круга источников и литературы представлен анализ основных этапов, форм и методов становления национальной высшей школы Одессы в ХХ в. Освещено положительную роль в развитии сети национальной высшей школы в Одессе, что способствовало расширению сферы употребления родных языков, развитию образования, науки, привлечению к культурной жизни этнических сообществ.

Levchenko V. V.

Network of national graduate school of Odessa: history, tradition, modernity

The article, based on a wide range of sources and literature is an analysis of the main stages, forms and methods of formation of the national high school in Odessa in the twentieth century. Lit a positive role in the development of a network of national high school in Odessa, which contributed to expand the scope of the use of native languages, the development of education, science, bringing to the cultural life of ethnic communities

Сарнацький О. П.

**ДІЇ ЦАРСЬКОГО СУДУ ТА ЦЕНЗУРИ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ ЧЛЕНІВ
УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Дослідження проблем, пов'язаних з суспільно-політичним життям та національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні в кінці XIX та на початку XX ст., є досить поширеним в сучасній вітчизняній історичній науці. До них можна віднести і питання, які пов'язані з появою і діяльністю українських політичних партій різних спрямувань, що на той час очолювали національно-визвольний рух в Україні. В сучасних дослідженнях з цієї проблеми можна виділити публікації та роботи таких авторів, як І. Курас, Ф. Турченко, Т. Геращенко [1], Ф. Турченко [2], О. Голобуцький, В. Кулик [3], В. Головченко [4], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [5], Ю. Лавров [6], Р. Ветров і С. Донченко [7], А. Павко [8], В. Стрілець [9], С. Наумов [10], в наукових розробках яких висвітлюються різноманітні аспекти діяльності українських політичних партій та їх лідерів, починаючи від ліберально-демократичного напрямку і закінчуючи націонал-радикальним.

Практично всі сучасні дослідження, які висвітлюють появу і діяльність вищеназваних партій на початку XX ст. в російській Україні, обов'язково, хоча і різною мірою, торкаються утисків їх з боку царської влади, і в більшості — з боку поліції.

Але діяльність царської поліції проти українських політичних партій Наддніпрянщини є лише частиною більш вагомій проблеми, а саме — ставлення самодержавної влади до діяльності останніх. Однією зі складових цієї цікавої і маловивченої проблеми є ставлення судової влади та цензури самодержавства щодо діяльності названих партій. У дослідженнях вищеназваних авторів вона, як правило, не знайшла майже ніякого висвітлення.

У той же час такі автори, як О. Ярмиш [11], А. Чайковський і М. Щербак [12], в наукових розробках яких показані дії самодержавства проти українського національно-визвольного руху і тих, хто його очолював, згадують і про дії суду, а також цензури царизму, але розглядаються вони в більшості в загальнометодологічному та методичному плані, і лише епізодично — саме в площині протидії діяльності вищеназваних партій.

Разом з тим, архівні джерела надають нам можливість більш детально показати подібну діяльність суду та цензури самодержавства саме в цьому напрямку. Тому в статті, що пропонується, автор поставив собі за мету на окремих прикладах показати їх дії з метою покарання членів українських політичних партій Наддніпрянщини різних спрямувань за їх революційно-пропагандистську діяльність на Півдні України в роки Першої світової війни.

Прихід до влади в Російській імперії реакційних кіл суспільства після завершення Першої російської революції не міг не позначитися на їх ставленні до тих, хто очолював український національно-визвольний рух в країні та їх прихильників. Більша частина з того, що було дозволено царизмом під час неї, досить швидко стало вважатися кривою і злочином проти існуючого ладу. Місцева виконавча влада в особі її керівника мала можливість безпосередньо впливати на владу судову, якій у такому випадку відводилася підлегла роль. За один і той самий «державний злочин» особу могли судити різні суди (цивільний, військово-окружний або військово-польовий), а відповідно, й покарання було різним.

З початком же Першої світової війни у південних губерніях Росії, а також на Правобережній Україні, включно з Києвом, у зв'язку із запровадженням військового стану почали функціонувати лише військові суди. Так, за спогадами М. Ковалевського, одного з

представників українських есерів на той час, будь-яка політична діяльність членів та прихильників українських політичних партій містила багато небезпек, бо підлягала приписам військового кодексу і була кваліфікована військовими трибуналами як зрада Російській імперії. Засуджували за все, що було пов'язано з українством, на різні тяжкі кари. Так, один з представників ліворадикальної течії Київського комітету українських с. р. Лашкевич під час війни був засуджений військовим судом на кілька років каторги [13, сс. 182, 184, 194].

При цьому слід зазначити, що військові суди царизму й на Півдні Росії також не пасли задніх на той час. Наведемо лише один такий приклад. Так, 22 квітня 1916 р. в Одесі відбувся суд над представниками Катеринославської організації УСДРП М. Гороховським, М. Чубатим, А. Самарцем та В. Маловичком, котрі 17 жовтня 1915 р. в селищі Амур-Нижньодніпровську, що межував з Катеринославом, поширювали злочинні відозви УСДРП на згадку про 17 жовтня 1905 р. У відозвах містилися заклики до революції: «Геть війну та самодержавство», «Хай живе демократична республіка і автономія України» [14, спр. 2747, арк. 2, 41, 68]. Судове засідання відбувалося у військово-окружному суді Одеського військового округу [14, спр. 2747, арк. 49].

Суду, як завжди, передувало жандармське дізнання по цій справі, що здійснювалося під керівництвом начальника Катеринославського губернського жандармського управління з 19 жовтня 1915 р. по 7 січня 1916 р. [14, спр. 2747, арк. 68 – 204]. Після його завершення воно було подано до Одеського військово-окружного суду на остаточне вирішення справи та долі звинувачених.

Під час жандармського розслідування підслідні утримувалися в Катеринославі в губернській в'язниці [14, спр. 2747, арк. 69, 77]. Як речові докази, судові було надано такі матеріали:

1) 40 примірників відозв злочинного змісту, що починалися словами: «Українська соціал-демократична робітничка партія» та завершувалися словами: «Хай живе демократична республіка! Хай живе автономія України!»;

2) Два примірники прокламації УСДРП українською мовою під назвою: «Війна і Українська соціал-демократія»;

3) Один примірник збірника пісень українською мовою з нотами під назвою «Червоний прапор»;

4) Одна прокламація УСДРП [14, спр. 2747, арк. 70].

Обвинувальний акт було складено помічником військового прокурора Одеського військово-окружного суду 26 лютого 1916 р. в Одесі на підставі жандармського дізнання. Акт свідчив, що всі чотири особи «в другій половині жовтня 1915 р. за попередньою між собою змовою в селі Кам'янці і в економії Ігрені, поблизу Нижньодніпровських залізничних майстерень та приватних заводів, у межах Новомосковського повіту, у якому з 26 червня 1915 р. було оголошено воєнний стан, навмисно поширювали, шляхом розкидання по вулицях та розклеювання на парканах і стінах будівель відозв УСДРП, котрі були звернені до робітничих мас із закликом до повалення існуючого в Російській імперії суспільного ладу шляхом революції, до встановлення демократичної республіки, автономії України та до припинення війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною. При цьому вони, всі четверо: М. Гороховський, М. Чубатий, В. Маловичко та А. Самарець — не тільки самі усвідомлювали всю злочинність означених відозв, але й хотіли через поширення цих прокламацій впливати на робітниче населення місцевої округи задля досягнення цілей УСДРП, що передбачено ст. 51, пп. 1 та 2 ч. 1 ст. 129. Кримінального улож. І в силу ряду статей, і на підставі наказу по Одеському військово-окружному суду 1914 р. № 72, вони віддані Одеському Військово-Окружному суду Головного начальника Одеського Військового округу» [14, спр. 2747, арк. 53в.].

Вирок суду відносно них був досить суворим. Усі вони були засуджені засланням на поселення на підставі ст. 17, 25, 28 — 31, 51 та пп. 1 і 2 ч. 1 ст. 129 Кримін. улож. 1903 р., ст. 3, 910 та 915 XXIV вк. СвВП69 г. суд. Ч. Речові докази (38 прокламацій) повинні бути знищені, а все останнє надано в Департамент поліції. Судові витрати поклалися на засуджених та поділялися між ними рівною мірою [14, спр. 2747, арк. 49].

Що ж стосується дій царської цензури на початку Першої світової війни, то її діяльність значно погіршила становище всіх українських видань, і в першу чергу — партійних. А вже з 20 липня 1914 р. в країні почав діяти закон про військову цензуру, за дотриманням якого пильнував Департамент поліції. Законом було передбачено встановлення жорсткого контролю за друком та поштово-телеграфними зносинами на театрі воєнних дій; значно посилювався контроль за всім, що друкувалось у інших місцевостях імперії. Закон надавав додаткових прав цензурі, зокрема у перегляді особистого листування громадян. Крім дії цього закону, Департамент поліції видав розпорядження, яке забороняло описувати жахи війни [15, с. 37]. Отже, царизм ще більше «розв'язував руки» цензурі у боротьбі з опозиційним друком, і в першу чергу національно-забарвленим.

Стосовно цього можна навести такий приклад. Так, у вересні 1915 р. члени Одеської громади ТУПу під керівництвом А. Ніковського [16, с. 53] здійснили спробу налагодити випуск вісника письменства, науки та громадського життя «Основа» під редакцією селянина Волинської губернії І. Гаврилюка [17, спр. 2, арк. 193]. У № 3 «Основи» було розміщено ряд статей з різкими осудом заходів Росії відносно України та Галичини. Наслідком цих публікацій стало те, що 16 січня 1916 р. Одеський тимчасовий комітет у справах друку наклав на «Основу» арешт та порушив справу про притягнення редактора журналу І. Гаврилюка до судової відповідальності за п. 3 ст. 1034 Улож. про покарання. Крім того, цензура подала документи цивільній та військовій владі на закриття цього видання [17, спр. 2, арк. 193 — 193 зв.]. Подібні приклади можна було б наводити й надалі.

Таким чином, підсумовуючи все вищенаведене, можна зробити певний висновок, що дії судової влади та цензури самодержавства саме під час Першої світової війни набувають значного розмаху у справі покарання так званих політичних «злочинців». Її початок відкрив «зелене світло» в їх діяльності по придушенню не тільки всього революційного, що ще залишилось у країні, а і прогресивних національних кіл. Більша частина з того, що було дозволено царатом під час його переляку за часів Першої російської революції, почалося вважатися злочином проти існуючого ладу і крамолою. Політичні судові процеси відбувалися один за одним, безжалісно караючи представників українських політичних партій Наддніпрянщини різних спрямувань. Самодержавна машина покарання під час війни почала працювати досить оперативно і на повну потужність. Разом з тим, ця невеличка розвідка охоплює епізодично лише окремі напрями в діях уряду стосовно членів українських політичних партій, які є обмеженими як хронологічними, так і певними географічними межами. Тому визначена проблема потребує і в наступному більш глибокого вивчення та значно ширшого висвітлення.

Бібліографія

1. Курас І. Ф. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Український історичний журнал — 1992. — № 9. — С. 76 — 91; № 10 — 11. — С. 63 — 79; Його ж. Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. — 2000. — № 6. — С. 3 — 14.

2. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський у період російської революції 1905 — 1907 років // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету : [зб.

- наук. праць / редкол. : Турченко Ф. Г. (голова) та ін.]. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — Вип. XVI. — С. 86 — 105; Його ж. Микола Міхновський : Життя і Слово / Турченко Ф. Г. — К. : Генеза, 2006. — 320 с.
3. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. — К. : Смолоскип, 1996. — 124 с.
4. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / Головченко В. І. — Харків : Майдан, 1996. — 190 с.
5. Колесник В. Ф. Шляхом національного відродження : національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 — 1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. — К. : Стило, 1998. — 226 с.
6. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 2. — 1999. — С. 248 — 444.
7. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900 — 1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. — Дніпропетровськ — Дніпродзержинськ : Вид во «Поліграфіст», 2001. — 245 с. ; Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900 — 1919 рр.) / С. П. Донченко. — Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.
8. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні : кінець XIX — початок XX століть : зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX — лютий 1917 р. / А. І. Павко. — К. : Видавництво «Іван Федоров», 1999. — 248 с. ; Його ж. Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. — К. : Плеяди, 2002. — 552 с.
9. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 рік) / В. В. Стрілець. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 361 с.
10. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.) : Монографія / С. О. Наумов. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 344 с.
11. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно ... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX — начале XX веков / А. Н. Ярмыш. — К. : Юринформ, 1992. — 186 с. ; Його ж. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. — Харків : Консум, 2001. — 284 с.
12. Чайковський А. С. За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц. -жандарм. системи в Україні (IX — початок XX ст.) / А. Чайковський, М. Щербак. — К. : Україна, 1996. — 269 с.
13. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спогади, враження, рефлексії / Ковалевський М. — Іннсбрук, 1960. — 720 с.
14. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) — Ф. 347. — Оп. 1. — Т. III.
15. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906 — 1917 гг.) / Дж. Дейли // Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 25 — 45.
16. Історія України : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [М. В. Дєдков, Ю. В. Іващенко, Г. Л. Кладова та ін.]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2002. — 416 с.
17. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) — Ф. 385. — Оп. 2.

Сарнацкий А. П.

Действия царского суда и цензуры относительно деятельности членов украинских политических партий Приднепровья на Юге Украины во время Первой мировой войны

В статье на основе отдельных примеров сделано попытку по-казать действия суда и цензуры самодержавия по наказанию ними членов украинских политических партий Приднепровья различного направления за их революционно-пропагандистскую деятельность на Юге Украины во время Первой мировой войны.

Sarnatskiy O. P.

Actions of judicial department and censorship of tzarism in relation to activity of members of Ukrainian political parties of Naddnipyrianschina in the South of Ukraine during the World War I.

The attempt was made in the article to display the actions of court and censorship of autocracy on the basis of definite examples in relation to punishment the members of Ukrainian political parties of Naddnipyrianschina of different trends for their revolutionary-propagandist activity in South of Ukraine during the World War I.

Кривошеєва Л. М.

МУЗИЧНА КУЛЬТУРА В ТАБОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛОНЕНИХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Культурно-духовне відродження сучасної України без системи національного виховання неможливе. Тому об'єктивне вивчення позитивного досвіду організації мережі національно-просвітніх установ, набутого Союзом визволення України (СВУ) в таборах військовополонених, має нині як суспільно-політичне, так і культурологічне значення.

У вітчизняній історіографії досить поширена думка про те, що в роки Першої світової війни процес націоналізації української культури припинився. У зв'язку з цим постає необхідність аналізу історичних джерел з питання розбудови української культури в еміграції та уведення в науковий обіг його результатів.

Слід відзначити, що певна кількість сучасних наукових досліджень розкривають генезу і політичний шлях СВУ, його дипломатичну і інформаційну діяльність, самостійницько-соборницькі ідеї СВУ, шляхи їх реалізації, зокрема вирішення українського питання на міжнародній арені. Частина робіт присвячена становленню преси як власне СВУ, так і таборових друкованих органів, окремим аспектам національно-освітньої праці в таборах, діяльності таборових «Просвіт» [1].

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю в історіографії спеціальної праці, присвяченої діяльності СВУ у формуванні національної свідомості військовополонених українців засобами музичної культури.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі залучення архівних джерел, документальних матеріалів, періодичних видань, мемуарів, досліджень вітчизняних та зарубіжних істориків висвітлити місце й роль музичної культури в процесі залучення військовополонених українців на території Австро-Угорщини та Німеччини періоду Першої світової війни до української культури.

З метою створення національних збройних формувань і підготовки пропагандистських кадрів для розгортання національного руху на українських землях, СВУ розпочав національно-просвітню роботу серед військовополонених російської армії зі створення окремих таборів: у Фрайштадті (Австрія), Раштаті, Зальцведелі та Вецлярі (Німеччина). У табори прибували не тільки полонені українці, а також і ті, хто підтримував ідею створення української самостійної держави.

Представники СВУ забезпечили нормальні умови існування полонених, організували приміщення для розгортання культурно-просвітньої роботи. Отримавши матеріальну та політичну підтримку німецьких військово-політичних кіл, активне сприяння Загальної Української Ради у справі залучення до співпраці галицької і буковинської інтелігенції, СВУ почав свою діяльність у таборах полонених українців російської армії на території Австро-Угорщини та Німеччини, у яких на початку 1916 р. утримувалося більше 100 тис. осіб.

Музичне життя в таборі Фрайштадт розпочалося 22 грудня 1914 р. з прибуттям до табору в справах задоволення релігійних потреб полонених православного священика з Буковини композитора отця Євгена Турули, який відразу приступив до створення церковного хору. Заняття проходили в приміщенні бібліотеки щодня по кілька годин. На початку лютого 1915 р. комендатура табору виділила спеціальний музичний барак для репетицій хору й оркестру. Йдучи назустріч українським полоненим, комендатура табору дозволила музикантам і співакам не брати участь в обов'язкових роботах [2, с. 102].

За період від 22 грудня 1914 р. до 22 лютого 1915 р. музичний гурток зріс з 30 до 130 осіб. У травні 1915 р. хор налічував уже 200 співаків, в оркестрі — 35 музикантів. Його репертуар складали церковні пісні, народні колядки, увертюри, марші як українські, так й австрійські, а також твори композиторів М. Вербицького, П. Ніщинського, Ж. Оффенбаха, Ф. Шуберта. Під час концертів, на які запрошувалися як полонені, так і комендатура табору, глядачам роздавали не тільки програми, а й тексти пісень, що виконувалися [3, спр. 16, арк. 9 — 13 зв., 129 зв.].

Показово, що не тільки концерти, а й кожна репетиція розпочиналися зі співу українського гімну «Ще не вмерла Україна». Особливу увагу хор приділяв духовній музиці Миколи Лисенка. Це хоровий концерт «Камо поїду от лица Твого, Господи», псалом «Пречиста Діва, мати руського краю», кантата «Хресним деревом», різдвяний псалом «Діва днесь пресущественного раждаєт», «Херувимська пісня» та могутній хорал на слова Олександра Кониського «Боже Великий Єдиний», відомий сьогодні як церковний гімн. Заборонений, майже невідомий в Україні твір знайшов відгук серед українців-полонених [3, спр. 16, арк. 9 — 13 зв.].

Варто зазначити, що хорові співи стали кращим шляхом залучення людей до української культури. Хористи першими в таборі почали спілкуватися досить чистою українською мовою, за ними потягнулися й слухачі.

З 6 серпня 1915 р. у хорі вводиться курс навчання теорії нот і співу, науки гармонії й диригентури. Мета курсу диригентів полягала в підготовці значного числа фахових хормейстерів, котрі після повернення додому, могли заснувати в себе народні хори. Навчання на курсах для 155 слухачів відбувалося щодня [3, спр. 16, арк. 129].

Виявилось, що вміє майстерно грати на бандурі полонений Щербаха. У таборі знайшлися бажаючі, й при оркестрі заснували курс гри на бандурі. Інструменти виготовляв

полонений Діжурний. З отриманням чотирьох нових бандур навчання на курсах пішло більш успішно. Полонені, слухаючи виступи бандуристів, жартували: «Ото тобі не бала-лайка!» [3, спр. 16, арк. 130, 155].

З появою в таборі театру, хоровий гурток, оркестр і театр об'єдналися в Музично-драматичне товариство ім. І. Котляревського. На початку 1916 р. продовжується еволюція театраль-но-музичного життя табору — хор і оркестр набувають статусу самостійного музично-співочого товариства «Український хор ім. М. Вербицького». На організаційному рівні це означало його представництво в Головній українській Раді табору як автономного товариства, до складу якого входили: хор, симфонічний та духовий оркестр; курси диригентів, нотної грамоти, вокалу й бандуристів. Напрямки роботи товариства: церковний хор і оркестр на богослужіннях і панахидах; музичний супровід театральних вистав і гра в антрактах; участь у вечорницях, концертах та вправах січовиків. За три роки проведення «Вечорниць» товариством підготовлено 50 концертних програм. Щосуботи відвідувало вечорниці понад 700 осіб [2, с. 197].

Щонеділі в таборі організовували масові проходи всіх полонених під оркестр зі співами українських маршових пісень, що, як відмічав В. Сімович, позитивно позначалося на психологічному настрої людей [3, спр. 16, арк. 34 зв.].

На таборовій сцені широким діапазоном лунали співи: чоловічого хору, соло, дуети, тріо, квартети в супроводі симфонічної й клавіатурної музики. Вершиною музично-хорової діяльності Драматичного товариства імені І. Котляревського треба вважати арії з вистав «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», а також перероблені «Вечерниці» П. Ніщинського в супроводі духового та симфонічного оркестрів [2, с. 197].

У травні 1916 р. після реорганізації «Суспільно-просвітнього гуртка» опікування Літературно-музично-вокальними вечорницями перейшло до самостійної комісії, до якої входило по одному представникові від усіх українських організацій у таборі. Комісії доручалося складання програм для таких вечорів, які повинні були мати національно-виховний характер. Головна мета вечорниць полягала у тому, щоб дати полоненим годину відпочинку і розваги від таборового буття. До функцій комісії відносився відбір репертуару, з метою надання програмам більшого естетичного смаку, ознайомлення аудиторії з кращими зразками української літератури, пісні, музики. Такі вечори відбувалися щосуботи з 20 травня 1916 р. У них брали участь: оповідачі, декламатори, хор і оркестр [2, с. 193].

На території Німеччини в таборах СВУ мистецьке життя розвивається з застосуванням вже набутого досвіду в таборі Фрайштадт з особливостями еволюційного шляху кожного табору. Започаткування мистецького життя в таборі Раштат слід шукати у вересні 1915 р., коли був організований хор, чисельність якого на кінець року досягає 100 учасників. Перший виступ хору відбувся 3 листопада 1915 р., а трохи пізніше утворюється оркестр. З цього часу обидва колективи разом концертують, і вже 31 січня 1916 р. об'єднуються в товариство ім. М. Лисенка. При товаристві проводилися музичні курси. Курсантам читалися лекції з теорії музики, проходили практичні заняття. Число курсантів наближалось до 30 — 40 осіб. Заняття проходили щодня і закінчилися іспитом. 19 випускників курсу успішно його склали і отримали посвідчення диригентів селянського хору [4, с. 118, 143].

Вправи хористів відбувалися щодня, але системи у виборі творів не існувало, так як розучувалися різні пісні з того, що було потрібне на концертах. Концерти присвячували святкам, шевченківським дням та січовим виступам. Такі концертні виступи хору теж приєднували людей до української справи. Вони збирали полонених до залу, де крім хорових виступів їм доводилося прослуховувати промови чи лекції. Крім світського хору, діяв і церковний хор, який співав під час релігійної служби. Духовий оркестр також давав концерти, програма яких складалася зі світової музичної класики. З української

музики полонені могли послухати твори М. Лисенка, П. Сокальського, М. Садовського та Л. Колесси. Обов'язково оркестр брав участь у щоденних вправах Січі. Концерти хору й оркестру дуже подобалися полоненим і співробітникам табору. На концерт, який підготувало товариство ім. М. Лисенка в кінці квітня 1916 р., публіки зібралось близько 1,5 тис. осіб [4, с. 144, 245].

Член Просвітнього відділу СВУ О. Терлецький зазначав, що «музика, а ще більше театральні вистави збирали до залу навіть і таких людей, які тут не заглянули б на ніякі виклади. І в цім велике значіння існування в таборі як хору, так і театру для української пропаганди. Не одного чоловіка приєднали для української справи гарна театральна вистава чи концерт. Коли би кому не було ясне значіння цих двох чинників, як виховного способу для нашого народу, то тут в таборі знайшов би як найвиразнішу відповідь» [4, с. 146].

Табір полонених біля німецького містечка Вецляр заснували у вересні 1915 р., а вже на початку жовтня щодня увечері стали збиратися чоловіки для співу українських пісень. І якщо школа чи політичні мітинги приваблювали далеко не всіх полонених, то вправа хору хоч здалека виходили послухати багато людей. До того ще знайшлися й свої майстри, які ножиком витесали дві-три балалайки, гітари, й вже зробився «струнний оркестр» числом 20 – 25 чоловік. Наприкінці жовтня 1915 р. хор і оркестр щонеділі давали невеликі концерти народного співу [5, ч. 3, с. 37].

15 жовтня 1915 р. у таборі заснувався «Кружок таборової інтелігенції». Збільшення обсягу культурно-освітньої та національно-виховної роботи в таборі вимагало надання цьому процесові організованого й планомірного характеру. Наприкінці листопаду 1915 р. спільним рішенням Просвітнього відділу СВУ та активу полонених було засновано три секції: «Просвітня секція», «Товариство співаків і музикантів» й «Пресова секція». «Товариство співаків і музикантів» мало завданням ширити в таборі українські народні й патріотичні пісні та народну музику. Заходами товариства влаштовувалися недільні концерти українських пісень, у перервах читалися українські поезії, що також сприяло поступовому зростанню національної самосвідомості полонених [6, с. 94].

У середині 1916 р. у товаристві розпочав роботу духовий оркестр у складі 17 – 28 музикантів. З заснуванням товариства «Січ» оркестр стає одночасно і січовим, грає при січових вправах і проходах. Хоча в товаристві діяло три відділи: співацький, музичний і театральний, проте у виставі або концерті всі брали активну участь. Вистави й концерти відбувалися щонеділі і у свята, вечорами. На виставу приходило звичайно багато людей, заповнюючи весь великий зал Народного дому [5, ч. 8, с. 118].

У першій половині 1917 р. «Музично-драматичне товариство імені М. Лисенка» дало вісім концертів у таборі і шість на командах. Репетиції хору й оркестру відбувалися щодня. При товаристві працювали курси теорії музики та гри на духових інструментах. Число учнів в них дорівнювало 20 осіб [7, спр. 3, арк. 216].

Треба зазначити, що в 1917 р. наполеглива робота акторів товариства дала глядачам можливість ознайомитися з кращими творами українського театального мистецтва. Усього за 1917 р. у таборі відбулося 31 театральна вистава і 13 концертів, а також на робітничих командах 2 вистави і 1 концерт. Не проходило неділі чи свята без вистави чи концерту [5, ч. 9, сс. 132 – 133].

У одній з рецензій таборового часопису повідомлялось, що у неділю 29 липня 1917 р. у «Народному домі» відбувся концерт на два відділення. Програма кожного з них складалася з народних пісень, які виконував хор, декламацій і танців, а в антракті грав таборовий симфонічний оркестр. Об'єктивно оцінюючи виступ артистів, рецензент вказує на їх вади, але підкреслює, що як для аматорів їх виступ пройшов досить вдало. Публіка була в захваті від побаченого, аплодувала, сміялася, а, головне, на кілька годин полонені змогли

немовби побути десь на рідній вулиці край села [8]. Закінчувалася рецензія закликом до таборових товариств приділити більш уваги Драматично-музичному товариству.

Уяву про мистецьке життя в таборі Зальцведель дає переклад рецензії, поміщеної в місцевій газеті «Zalzwedeler Wochenblatt» від 4 листопада 1917 р. Мова йшла про благодійний концерт на користь Червоного хреста, який організували в великому залі міської кірхи св. Марії полонені-українці, члени Драматичного товариства ім. М. Лисенка. Чоловічий хор із величних басів та м'яких тенорів виконав твори видатного українського композитора Д. Бортнянського «Уповай на Бога» й «Церковний концерт № 24». Автор рецензії звертає увагу «на велике враження від могутності і ясних випадів всіляких голосів при виконанні української молитви Лисенка». У концерті також звучали італійські арії у виконанні співака О. Семенова, твори Й. Бетховена і П. Чайковського у виконанні скрипаля Л. Масловського, а композиції Фермана і Томаса — органіста Й. Гелера. Підсумовуючи враження від концерту, газета «Вільне Слово» писала, що «всім учасникам треба віддати сердечну подяку за цю незвичайну розкіш і висловити бажання, щоби Товариство дало нову нагоду почути його музикальну продукцію» [9].

Масовий від'їзд полонених до війська наприкінці 1917 р. призвів до припинення діяльності Драматично-музичного товариств, так як у театрі не залишилося акторів.

Таким чином, можна зробити висновок, що в таборах військовополонених українців вирувало справжнє вогнище української культури. Воно набуло яскравих форм у найдоступніших видах мистецтва — музично-театральному. Привертає увагу той факт, що хористи першими в таборі почали спілкуватися досить чистою українською мовою. Хорові співи стали кращим шляхом залучення мешканців таборів до української культури. Великій кількості полонених залучення до українського мистецтва дало можливість відчувати свою національну належність, а позитивні переживання — краще пережити психологічний тиск полону.

Бібліографія

1. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914 — 1918) / Іван Патер // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2010. — № 19. — С. 559 — 571. ; Савченко О. І. Українська зарубіжна преса наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. / О. І. Савченко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2006. — 183 с. ; Сидоренко О. Культурно-освітня й національно-освідомлююча діяльність Союзу визволення України — Олександр Сидоренко, Наталя Сидоренко // Четвертий міжнародний конгрес українців. — Одеса ; К. ; Львів, 1999. — Історія. Ч. 2. — С. 218 — 222. ; Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914 — 1920 рр. — І. В. Срібняк. — К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т. Кафедра історії України, 1999. — 296 с.
2. Союз визволення України, 1914 — 1918 — Відень : [спогади]. — Нью-Йорк : Червона калина, 1979. — 197 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). // Ф. 4404. — Оп. 1.
4. Терлецький О. Українці в Німеччині, 1915 — 1818 / О. Терлецький. — К. ; Лейпциг : [б. в.], 1919. — Ч. 1 : Історія української громади в Раштаті, 1915 — 1918. — 429 с.
5. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українському таборі у Вецлярі / Пилип Лисецький // Вісник політики, літератури й життя. — 1918. — Ч. Ч. 3, 7 — 9.
6. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914 — 1920 рр. / І. В. Срібняк. — К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т. Кафедра історії України, 1999. — 296 с.

7. ЦДАВО України // Ф. 4418. — Оп. 1.
8. Театр : [рецензія на виставу] // Вільне Слово. — 1917. — Ч. 61(120). — С. 5.
9. Духовний концерт // Вільне Слово. — 1917. — Ч. 90(149). — С. 3.

Кривошеєва Л. Н.

Музыкальная культура в украинских лагерях военнопленных во время Первой мировой войны

Освещены сложные процессы становления музыкальной культуры в лагерях военнопленных украинцев солдат российской армии в период Первой мировой войны под руководством Союза освобождения Украины.

Krivosheeva L. M.

Musical culture in the Ukrainians prisoners camps during the First World War

Article describes the role of the Union for the Liberation of Ukraine in the processes of the musical culture services for Ukrainians the Russian army prisoners during the First World War.

Чоп В. М.

**КУЛЬТУРНА ТРАДИЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО ХАРАКТЕРНИЦТВА У ПІЗНІШІ ЧАСИ
(на матеріалах з історії махновського руху 1918 – 1921 рр.)**

Питання про існування та сутність такого явища козацького періоду української історії як «характерництво» (характерство) є одним з самих непростих на теренах вітчизняної історіографії, а дослідницьку громаду, що так чи інакше зачіпає в своїх дослідженнях дану проблематику можна умовно поділити на три, досить чіткі, за своєю позицією, угруповання.

Перше з них, найбільш, на сьогоднішній день чисельне, складають автори ура-патріотичного спрямування що беззастережно вірують в існування наділених надприродними здібностями козаків, чия таємна ватага являла собою своєрідний спецпідрозділ Війська Запорозького Низового. В покритій віковим туманом запорозькій давнині характерники ввижаються цим відверто науково мілким аматорам національним аналогом японських ніндзя чи шаолінських майстрів кунг-фу [1]. Друга група дослідників, вже переважно професіоналів, що тяжіють до створення школи наукового козакознавства вважають характерників /химородників, гадовників/ не інакше як фольклорними персонажами, продуктами народної творчості запорозьких низів. В цьому вони мимоволі продовжують традиції ще радянської історіографії, адже записані істориками та етнографами багаточисельні перекази про козацьких унікумів за радянської доби друкувалися виключно в збірниках народних казок та переказів [2]. Зазначимо, що не вийшли ці джерела з свого літературного гетто і в часи української незалежності. Нарешті я третя група, представникам якої є, наприклад, глибокоповажні Д. Яворницький та Я. Новицький. Корифеї вітчизняного козакознавства займають виважено нейтральну позицію і їх тексти можна трактувати двояко, відштовхуючись від особистих уподобань читача. Д. Яворницький,

наприклад, пише лише про «розповіді» про характерників, при цьому ніде не обмовляючись про те, що він вірить в їх існування, або навпаки [3, с. 176].

Загалом же, сучасні професійні історики уникають наукового аналізу таких слизьких тем як наша, цілком свідомо. Це продовження давньої традиції, яка охоплює не лише історичну, але й інші академічні науки. Останні завжди відверто нехтували проблематикою, яка хоча б якимось своїм боком торкалася питання існування містичних чи парапсихологічних явищ. Такі теми серед людей з науковими ступенями вважались і вважаються мало не непристойними. В нашому ж випадку, коли питання про існування в козацькому середовищі магічно-практичної традиції, спертої на психологічні феномени, опирається майже виключно на фольклорні джерела, ситуація здається доходить по свого крайнього прояву. Вдаючись до художніх порівнянь скажемо, що розповіді, легенди та перекази про запорозьке характерництво є по суті океаном недостовірності. Й подивившись на його води науковці нерішуче відходять в бік, а тема запорозького характерства мимоволі віддається на відкуп невігласам-журналістам, літераторам та іншій несерйозній публіці, яка до таких понять як науковість та історична істинність в своїй творчості хоч як і старалась, але наблизитись так і не змогла. Дана ж коротка наукова доповідь є спробою підняти дану проблематику на дещо вищий рівень осмислення та привабити до її вивчення безпосередньо науковців.

Почнемо з визначення ключових понять. Що таке «характерницька традиція» в розумінні автора статті? Запорозька характерницька традиція, на нашу думку, складається з двох складників, які є досить різноплановими явищами присутніми в спільноті низових козаків. По-перше, це традиція застосування в політичному та військовому житті запорозького суспільства певної магічної практики /як білої, так і чорної/ носіями якої виступали люди з підвищеною здатністю до сугестії /індукованого навіювання/. Обмовлюся, що в даній розвідці ми не будемо піднімати питання щодо того які саме результати приносила ця практика і чи приносила вона їх взагалі? Разом з тим зазначимо, що сугестія і взагалі здатність вводити людину в змінений стан свідомості (ЗСС) є науково докочаним фактом. Як і наявність людей, що володіють трасовими психологічними техніками. На цьому володінні, зокрема, побудована вся сьогочнішня психотерапія. Прийоми створення індукованих галюцинацій, як індивідуальних так і колективних відоме етнографам з давен-давен в самих різноманітних народів. На нашому ж ґрунті, починаючи з козацьких часів, збудження масової наведеної галюцинації вважалося найпопулярнішим прийомом магічної практики й необхідним атрибутом діяльності будь-якої української відьми, або козацького характерника. Про те як Явдоха Зубиха «відводила очі» козакам конотопської сотні під час своєї публічної екекуції знає з шкільної програми кожна освічена людина.

По-друге, невід'ємною частиною характерницької традиції, є традиція приписувати містичні та магічні здібності вдачливим й харизматичним політичним ватажкам, успіхи яких саме і пояснювалися їх таємними знаннями та вміннями. Надмірна героїзація харизматичного лідера, що часто розвивалася як прийом в інформаційній та психологічній війні часто призводила до неоднозначних результатів. Спочатку захоплена маса представляла свого лідера як надлюдину, а потім й сама починала вірити у ці вигадки, стаючи жертвами легенди коли та оволодівала масами полишених освіти та надійних джерел інформації людей. Найбільш відомий приклад цього середньовічного піару маємо у випадку з особою кошового отамана Івана Сірка, якому різними легендами та переказами приписувалися різні риси й здібності характерника (дружба з нечистою силою, віщування, магічна сила правої руки, що збереглася навіть після його смерті, тощо.) [4, с. 234]. Загалом всі тривалі в часі козацькі ватажки, тією чи іншою мірою були піддані впливові цієї традиції, що збереглася законсервованою в народному світогляді з первісних часів аж до початку ХХ ст.

В конкретному випадку автор пропонує залучити до комплексу джерел про запорізьке характерництво дані про цю традицію з пізніших часів. Нові дослідження з історії запорозького регіону показують, що велика, а можливо і переважна частина населення Вольностей Війська Запорозького Низового не була переселена на інші терени в кінці XVIII ст., а залишилася тут розбавивши своєю культурою культуру прийшлих з півночі українських селян-колоністів. Звідси виходить, що якщо характерницька традиція була глибоко вкорінена в це суспільство то вона мусить з часом проявитися, разом з іншими козацькими, запорозькими традиціями коли на теренах Південної України виникнуть певні історичні умови чимось схожими на козацькі часи.

Обставини ці повторилися в часи так званої «громадянської війни» 1918 – 1921 рр., в час коли запорозькі терени три роки знаходилися під контролем проанархічно налаштованих махновських повстанців. Цей час взагалі був позначеним вторгненням у велику політику стереотипів та архетипів свідомості українського селянства, взагалі соціальних низів. В цей час одна за одною спливають на поверхню традиції й, власне, запорозького козацтва. Автор присвятив цій проблему не одну свою доповідь на конференціях й загалом прийшов до висновку про наявність в історії махновського руху цілого комплексу козацьких традицій, відвертих запозичень з козацького устрою, побуту, світогляду, стереотипу поведінки [5]. А раз так, то якщо традиція запорозького характерництва, справді існувала, то в цих умовах повинна була спливати і вона. І вона таки спливла. Не в таких, звичайно обсягах, про які розповідають джерела козацьких часів, але все одно помітно. З початком збору матеріалів по історії повстанського руху на Півдні України з'явилися й матеріали про махновських характерників. Причому в обох аспектах характерницької традиції відразу. З одного боку з'явилися мемуарні та етнографічні дані про махновців з посиленою здатністю до навіювання та психократії. З іншого – багаточисельні оповідки про характерництво Нестора /Батька/ Махна, що значною мірою персоніфікував своєю фігурою все повстанське середовище. Зрештою, ці оповідки викристалізувались у відому селянську приказку: «Наш Батько чи з чортом знається, чи з богом, а все ж таки це не простий чоловік» [6]. Разом з тим проявилася в новітній час й ще одна, відома з XIX ст. характеристика джерел про наше явище, їх низька автентичність, коли маєш 95 % вигадок, шахрайства, істерії, 4 % фактів сумнівних, але таких що заставляють задуматися й, нарешті, 1 % інформації з яким просто не знаєш що діяти. Тобто, як і у випадку з козацькими часами, характер джерел такий, що з впевненістю говорити про їх достовірність неможливо.

А тому приступимо до огляду махновських характерників. Формат статті на жаль не дозволяє детально описати й проаналізувати всі віднайдені джерела. Тому зупинимося на найбільш характерних типах розповідей. Це оповіді про характерника, що йде на службу до Махна, про характерника що служить Махну, й про характерника який допомагає Махну й повідомляє останньому про його історичну місію.

Почнем з дещо курйозної історії, яку повідав нам російський дослідник В. Оппоков і яка, на відміну на інших, відзначається більшою достовірністю. Якщо вірити цим оповідям, дід Стодушний, друг дитинства В. Оппокова, розповідав своєму юному товаришеві історію про те, як один дідів товариш, а скоріше всього сам дід Стодушний, що лише для скромності прозвався тим товаришем, будучи природним гіпнотизером подався до махновців весною 1921 р. Хлопець з дитинства володів даром сугестії, а потім дещо читав з популярної літератури про гіпноз, яка виходила на початку XX ст. В революційні роки він серйозно захопився ідеалами анархізму і після смерті батьків, склавши майно на воза, поїхав шукати Батька Махна, вважаючи що така людина як він Батьку в його справі мусить пригодитися. Але, абсолютно несподівано для Стодушного коса найшла на камінь. Він з

багатьма пригодами добрався до штабу Н. Махна й набиваючи собі ціну заявив першому ліпшому махновському командирі, що надісланий до Нестора Івановича з посланням від самого князя П. Кропоткіна, «хрещеного батька» анархо-комунізму. Надворі вже стояв березень 1921 р. і Н. Махно вже знав про недавню смерть князя-анархіста, якого вважав своїм учителем. Натомність парубок-характерник цього не відав і розгнівав Батька своєю нахабністю. Махно наказав спочатку побити Стодушного канчуками, але той класично «відвів» очі катів від себе на колоду. Згодом показавшись махновцям де він є насправді, характерник змусив Н. Махна стріляти в себе, заковувати в кайдани, але все дарма. Розгніваний таким прийомом гіпнотизер буцімто навіть довів Махна до нервового зриву і втрати свідомості, що до речі з Н. Махно дійсно подекуди траплялося. Так і не став дід Стодушний завдяки несприятливому збігу обставин махновським характерником [7, с. 119], але це ще не значить що всі претенденти на цю роль отримували аналогічні результати.

Матеріали етнографічних експедицій наукового товариства ім. Я. Новицького. містять записані в с. Воскресенка /нині Чапаївка Пологівського району Запорізької обл./ оповіді про махновця-характерника. Згідно розповідей старожилів цей хлопець-характерник володів даром індукованих галюцинацій з молодості, часто наводячи жах своїми витівками на учасників традиційних українських вечорниць. Бувало заходячи в хату, де збиралася молодь, він викликав ману наступаючої води, що прориваючись у двері та вікна затоплювала покої і дівчата, з виском, виплигували на стіл підбираючи спідниці. Іншим разом, його жарти були ще страшніші. Раз було так, що сівши з молоддю за стіл, він, взявши ножа, відрізав собі голову й поклав її на тарілку, а потім коли жах повністю опанував аудиторією, приставив її собі назад на шию, наче б то нічого й не було. І от, цей народний самородок пішов у 1918 р. служити до Махна, де і перебував до розгромного для повстанців 1921 р. Після цього він повернувся додому, під амністію не потрапив, але й тікати слідом за Н. Махно до Румунії не став. Він самонадіяно вирішив відбитися від радянської влади силою свого таланту. Не раз і не два приходили на його обійстя червоні карателі, але завжди характерник виходив сухим із води імітуючи свій розстріл. На задній стіні своєї оселі він вправно намалював свій портрет у повний зріст й чекісти раз за разом розстрілювали його замість реального хазяїна. І лише взимку, з 1921 на 1922 р., влада добралася до нього. Молодик напередодні ходив у справах навпростець на той бік річки Конки по льоду й провалився на глибокому заробивши запалення легенів й гарячку. В маячні його й застали з черговим візитом «червоні». Вони витягли його надвір й розстріляли. Хворим він не зміг застосувати до непроханих гостей свої неймовірні таланти.

Надзвичайно цікавою є легенда записана журналістом Борисом Ковтонюком на Дніпропетровщині. Вона прямо перекидає місток між характерництвом запорозьким і махновським. Згідно цієї оповіді, восени 1918 р. у Нестора Махна довго не загоювалося поранення і для його лікування, за згоди отамана, один з візників, селянин з с. Великомихайлівки (Дібрівки) покликав місцеву знаменитість — діда Квітку. Останній був потомком запорозького козака Матвія Квітки, займався знахарством і віщуванням, себто був потомственным характерником. Зустріч з Махном сталася в підземному бліндажі в Дібрівському лісі, добре відомому історикам як ставка місцевого отамана Феодосія Щуса. Полікувавши Батька дід взявся пророкувати: «Бажаєш людям добра великого, якого вони, сірі, не просять. Тому ж, коли отримають — не оцінять, невдячні. Плата за самовпевненість споконвічно важкувата! Ой, замаєшся, бідовий ... А за все що накоїш не встигнеш відповісти. Ти вже заклятий. Жодна куля, жодна шабля тебе не візьме. Поруч свистіти будуть, до крові пити будуть, а не доконають ... Понесуть кару за все інші, навіть ті, хто не народився ...» [8, с. 23] Отже Н. Махно, на думку характерника був заклятий ще до осені 1918 р. Повірити в подібне пояснення надзвичайної живучості лідера українських

анархістів було досить легко. За 1918 — 1921 роки Н. Махно був поранений 12 разів, кілька разів — важко, майже смертельно.

Останній факт, до речі, наводить думки на пошуки методи з допомогою якої народ і робив з Нестора Махна характерника. Діялося це шляхом гіперболізації притаманних Н. Махно видатних рис, адже від природи Н. Махно був досить фізично й інтелектуально обдарованою людиною. Надзвичайна живучість його організму й здатність до швидкого загоювання поранень були добре відомими. Virізнявся він від інших також сильно розвинутою інтуїцією. Неодноразово можна пригадати випадки коли під час боїв у ворожому оточенні, на «батька», що називається, «находило» єдине з маси можливих правильне рішення, що тільки й рятувало загін від неминучого розгрому, а його бійців від смерті та ганьби полону. Остання здатність породила навіть не легенду, а саму що не є відверту казку про «золоте ярмо», або «чарівний хомут Батька Махна». Буцімто, у власності Н. Махна був дивний магічний артефакт, що завжди дозволяв йому вириватися з оточення влаштованого йому ворогами. Махно завжди возив його з собою на тачанці, а в разі потреби брав ярмо /хомут/, виходив у степ, і повертався тримаючи його на витягнутих руках на всі чотири сторони при цьому незбагненно відчуваючи в який саме бік йому треба повернути свої тачанки аби вирватися з оточення.

Працевдатність Н. Махно теж справляла неабияке враження. Анархіст П. Аршинов згадував, що у першій половині 1919 р. Н. Махно коли приїздив з фронту до Гуляй-Поля майже весь час працював у штабі до першої години ночі й більше. Лише після цього Н. Махно дозволяв собі лягти спати, а о п'ятій-шостій годині ранку він вже ходив по Гуляй-Полю підганяючи до роботи нерадивих штабістів. І в такій обстановці він ще знаходив годину часу, аби побувати на селянському весіллі. Тобто спав Н. Махно менше 4-х годин на добу [9, с. 206]. Зазначимо тут, що в психіатрії описано чимало випадків, коли відсутність потреби у тривалому сні в поєднанні з шаленою енергією, яку розвиває людина часто є симптомом психічних хвороб. Не забуваймо, що молодість повстанського командарма видалась надзвичайно тяжка. Численні психотравми дитинства та постійні стреси юності призвели до низки психічних аберацій, які спостерігаються в психографії Н. Махно, і які у свій час творили благодатний ґрунт для проростання різноманітних характерницьких легенд про Батька.

Наприклад, сучасники вирізняли надзвичайну силу його погляду. Вчителька Н. Сухогорська, зокрема, писала: «Махно не справляв би ніякого враження, якщо б не його погляд. Спочатку я думала, що це тільки мені робиться страшно, коли він погляне на мене своїми сірими, холодними, сталевими, прямо таки гіпнотизуючими очима, але потім виявилось, що самі запеклі розбійники-махновці не виносили цього погляду й починали дрібно тремтіти» [10, с. 42]. Завідувач катеринославським дитячим притулком М. Гутман теж висловлюється в цьому ж руслі: «Махно справляв моторошне враження завдяки проникливому погляду маніяка й жорстокій складці навколо рота на виснаженому блідому обличчі ... Погляд його рідко хто міг витримати спокійно, а одна сестра-милосердя, що побувала в нього на допиті близько години захворіла таким нервовим розладом, що на протязі декількох тижнів, треба було хвилюватися за її розум» [11, с. 84]. Білогвардієць К. Герасименко, що в другій половині 1919 р. опинився вимушено в махновському заплілі теж не забув махнового погляду: «І тільки невеликі, темнокарі очі, з незвичайним по впертості й гостроті поглядом, що не змінюють виразу ні при рідкій усмішці, ні при віддачі самих жорстоких наказів, — очі, що немов би все знають й раз та назавжди покінчили з усілякими сумнівами, — викликають мимовільне тремтіння у кожного, кому доводилося з ним зустрічатися, й надають зовсім іншого характеру його зовнішності й дрібній фігурі ... [12, с. 43]. Сучасні махнознавці не люблять цитувати нарис К. Герасименка через його

низьку автентичність, але в даному випадку він сказав правду. Існують народні перекази про те як Н. Махно по очах людини визнавав каже вона правду, чи ні. І навіть творив скорий суд через цю свою здатність. Зокрема, В. Чапленко, український письменник на еміграції, описує цей махновський суд в своєму романі «Українці» переказуючи спогади полоненого старшини-галичанина. В кінці грудня 1918 р., в Катеринославі, Н. Махно, буцімто, ходив по підвалу понад шеренгою арештованих, заглядав їм в очі й тут же на місці вирішував їх долю.

Незрозуміла для багатьох здатність Н. Махна володіти аудиторією при відсутності професійних ораторських навичок теж непокоїла. «Невеликий оратор, але як його слухають» — казав про Н. Махно командувач Укрфронту, відомий більшовик В. Антонов-Овсієнко. Остання обставина вже прямо підводить нас до думки про певний талант Н. Махна до навіювання. Український соціал-демократ С. Матвієнко оповідає: «Мені хотілося довідатися у розмовах з Галиною (Кузьменко, дружиною Н. Махна — В. Ч.), яким робом Нестор Махно, непоказний, примітивний, міг повести за собою тисячі порядних людей? Галина сказала, що Махно, хоча в нього є багато неприємних, навіть огидних рис, має в собі щось таємниче. Хто з ним ближче спізнається, той піддається його впливові. — Він гіпнотизує як окремих людей, так і маси, — казала Галина. — Коли він говорив до «тирла» (так вона називала зібрану до купи масу вояків), то всі захоплювалися й рвалися до бою як навіжені. Спочатку й Галина ставилася до Махна негативно, а пізніше він і її «загіпнотизував» ... Вона казала, що Махно й мене загіпнотизує ... [13, с. 99]

Якщо спробувати звести весь легендарний матеріал щодо особистості Н. Махна в комплекс, в систему, то в принципі виходить наступна міфологічна картина. Знамення, що говорили б про особливе місце цієї людини в історії супроводжували життя Нестора мало не з народження. Вчителька Наталя Сухогорська [10, с. 45] в 1926 р., вперше, в своїх мемуарах, ввела в історіографію знаменитий переказ про символічний інцидент, що стався при охрещенні Н. Махна. У священника загорілася риза і це означало, що в дитини вийде великий розбійник. Цікаво, що серед гуляйпільських старожилів був помічений і інший, більш прозаїчний, варіант легенди. Згідно нього, «младенець» Нестор, просто напудив з усієї сили на попа, й це означало, що з малюка виросте або неабияка людина, або ніщо. Але цей варіант в народній уяві, а потім і в біографічній літературі про Н. Махна не прижився через свою явну заземленість. Не оминемо й того цікавого факту що згідно легенд, під час охрещення риза у священника загорілася ще в одного, точніше, однієї представниці Катеринославської губернії. Це сталося в м. Катеринослав в 1831 р. на ритуалі охрищення Олени Петрівни Ган /Блаватської/ і особа ця своєю контраверсійною теософською діяльністю наробила в світовому суспільстві галасу ніяк не менше аніж Н. Махно.

В дитячому віці Н. Махно відрізнявся від інших своєю здатністю налагоджувати дружні взаємостосунки з тваринами. Внучатий племінник Н. Махна — Юрій Грім, й зараз залюбки розповідає кожному бажаному перекази своєї бабусі — Варвари Карпівни Махно, про те як Н. Махно будучи голодним висмоктував молоко з коров'ячого вимені, або ловив біля р. Гайчур вужів якими лякав дівчат та однолітків. З роками ця здатність до зоопсихократії лише збільшилася. Тінейджером, вже в 1906 р., Н. Махно працював у наймах свинопасом в господарстві багатія колоніста біля с. Подорожне. Василь Колісник, житель м. Пологи в своєму листі до письменниці Л. Вірьовки переповів розповіді свого діда Корнія Зіновієвича Колісника, що наймитував разом з Махном. «Нестор був дуже спритний до всього. У роті він завжди тримав сопілку з верби, і свині розуміли його виспів на цій сопілці. На третій рік, на Різдво Христове, коли німець зібрався до церкви, Нестор запряг трьох свиней у санки й виїхав з ними з конюшні. Німець виглядав у вікно карету,

а бачить — щось друге. Чи то мені сон сниться, чи так воно і є, гадає він. Німець наказав прикажчику випороти Нестора ...» [14, с. 293] Вінцем цієї теми стала вже хрестоматійна оповідь про випадок на весіллі повстанця Макара Коростильова /весна 1919 р./. Хто з вас не чув розповідей про людей, яких не беруть собаки? Н. Махно теж належав до цієї когорти. На весіллі він зміг поглядом угамувати лютого пса, якого потім взявши на руки, посадив собі під лавку й почав гулянку [15, с. 23; 16, с. 4].

Далі справи пішли вже пострашніше. У своїх спогадах Н. Махно згадує що в 1910 р. надзвичайно сильно захворів на червний тиф і був відправлений в тюремний хоспіс, але зміг видужати [17, с. 42]. В народній уяві цей випадок деформувався таким чином, що ставши анархістом, Н. Махно потрапив до тюрми й там пережив клінічну смерть фактично повернувшись з того світу на цей, але вже не таким як був. В народній традиції до його тіла під час цього «переходу» крім власної душі був підсажений нечистий дух /«агол»/, який потім й надавав отаману неймовірні сили, гнав його на подвиги й різноманітні злодіяння та кровопролиття. Саме того Н. Махна старі селяни часто називали «проклятою душею», а також начебто несвідомо плутали поняття «анархист» та «антихрист». В сьогоденні, цей макабричний сюжет, аби побільше налякати телеглядачів, вирішили використати російські кінематографісти вставивши його в спрощеному вигляді в сценарій телефільму «Дев'ять життів Нестора Махно». В українській літературі цю тему, ще в 20-х роках підхопив К. Поліщук, який в своєму романі «Гуляйпільський батько» приводить вигаданим казку про те, що душа Н. Махна вміщувала в себе дух привида козака Сильвестра [18, с. 49]. На наше щастя ця проблематика знаходиться далеко від точки прикладання історичної науки. Згадаємо лише про те, що і багато хто з характерників вважався «проклятою душею» за свої знайомства з нечистою силою, й навіть ховався в домовині обернутим лицем до землі, або з прохромленим осиковим кілком серцем.

Потім, вже з початком революції, в 1918 р. у Н. Махна та його першої дружини — Анастасії Васецької народився первінець, син Олександр. І народився цей хлопчик з зубами, що було сприйнято місцевими повитухами як знак того, що народився Антихрист, а значить скоро кінець світу [10, с. 52]. Хлопчик, правда, скоро помер і тому кінець світу не настав і по сьогоднішній день, але на заміну цього розвинувся інший сюжет. Восени 1918 р., виїхавши з своїм невеличким загоном в степ з метою підняти антигетьманське повстання Батько Махно не багато ні мало украв колісницю пророка Іллі. Це був небачений, надзвичайний успіх. Втомлений пророк якраз був заморився й спустився на землю, в степи, аби перепочити з приводу безхмарної погоди. Але ледве встиг святий заснути, як де не візьмись появився Нестор Махно й вкрав його транспортний засіб. З того часу вивергаюча вогонь тачанка стала невідемним атрибутом махновського повстанського війська [7, с. 93].

Ну і звичайно ж, Н. Махно міг «відводити очі», хоча й не завжди. Принаймні багато з оповідок про розвідувальні подвиги Н. Махна, під час яких його ніяк не могли впізнати та впіймати його вороги, слід розуміти саме в такому сенсі. Махна бачили, але не впізнали, тому що він так захотів. Наведемо приклад з місцевої історії. «В Олександрівську /нині Запоріжжя — В. Ч. / був комендант, якийсь-там старий полковник, котрий узнав, що батько Махно близько, наказав своїм солдатам щоб там не було, а піймати батька. Солдати два дні шукали, але не могли знайти його, а Махно в цей час був у місті. Перевдягся він мужиком, взяв фунт масла й пішов до коменданта. Комендант і питає Махно: — Тобі мужичок чого треба? — Та ось масло приніс Вам, чи не купите бува? Комендант і купив масло. А в маслі була захована записка: «Хто купував масло, той бачив батька Махна. Й таких оповідей я чув десятки» [19, с. 784] повідомляє читачів білогвардієць О. Бінецький. Але в кожній казці є доля казки. Дуже схожа історія впливає вже з архівних джерел,

які чомусь вважаються більш достовірними аніж дані усної історії. 21 квітня 1921 р. в Маріупольському повіті сталася цікава пригода. До начальника міліції с. Сартани явився місцевий житель, грек Мефіджі й приніс йому в подарунок свіжу рибину в 4 фунти вагою. При цьому він сказав, що рибину йому вручив невідомий, що їхав підводою запряженою доброю сірою конякою, зі словами — піди віднеси цю рибу начальнику міліції, скажи, що це йому подарунок від батька Махна, який торгував в селі Сартани рибою. На іншій вулиці села цей невідомий дав людям ще одну рибину для передачі начальнику міліції, явно побоюючись що нечесний громадянин Мефіджі може забрати рибину собі, а також роздавав бабам яйця як подарунок від батька Махна. Кінна міліція негайно оточила все село й ретельно обшукала вулиці й будинки, але, як всі вже здогадалися, не знайшла нічого [20, с. 138].

Також вражає уяву невідомої людини й легенда про енергетичний зв'язок Н. Махна з дніпровськими порогами. Зокрема, почута в народі, вона була розказана професором В. Верстюком відомому російському кінорежисеру-документалісту П. Солдатенкову. Цю легенду в авторському переказі можна бачити в його фільмі «Батько Махно — Петрушка руської революції» (С.-Пб., 1994). Історик розповідав на початку 90-х, що всі свої видатні здібності й силу Н. Махно черпав від сили дніпровських порогів, й поки гули пороги, не було ніякої смерті для Батька Махна, навіть загнаного комуністами до Парижу. І от, в 1933 р. стало Н. Махну, зненацька, погано по-справжньому. Запідозривши неладне отаман послав за кордон, на Батьківщину, свого ад'ютанта, аби той перевірів, чи не сталося чого недоброго з Дніпром і порогами? Чому так погано стало із здоров'ям Батька. Ад'ютант прокрався до радянського Запоріжжя і потім повернувшись назад сказав: «Біда Батьку! Нема порогів. Під водою. « І почувши це Махно зрозумів, що прийшов час помирати і помер наступного року. Думаю не варто говорити про правдоподібність подібних оповідань. Їх низьку автентичність помічали й сучасники подій, особливо ті що представляли ворогуючі з махновцями політичні табори.

Вже згадуваний білогвардійський офіцер О. Бінецький, що довгий час після полону служив вартовим на махновському бронепотязі, писав у 1923 р. : «Про Махна розповідали усілякі легенди. Казали, що буцімто він людина незвичайної сили волі й хоробрості. Я не раз чув легенди про Махно, й вони вражали мене своєю наївністю ...» [20, с. 784], і разом з цим: «я поглянув на обличчя слухачів й побачив, як горіли їх щоки й яким захватом палали очі. Вони вірили в Махно, в його потугу і в його щасливу зірку» [20, с. 820]. Український соціал-демократ С. Матвієнко (Сікар) теж згадує цей революційний епос: «Про Махна в цей час /1918 — 1922 рр. — В. Ч./ ходили легенди як про могутнього багатиря, вроді запорожця-характерника, котрого «куля не бере», та як оборонця людей убогих і покривджених, незламного борця за правду і волю ... Махна ж я зустрів ... і був повністю розчарований, як його зовнішністю, так і поведінкою» [13, с. 94]. Червона газета «Известия» /6 квітня 1919 р./ писала слідує: «О Махно в Україні ходять легенди ... Розказують сотні випадків з його партизанської діяльності, варіюючи, прикрашуючи вигадками й навіть приписуючи Махно якесь не просте походження — міфологічне».

Але те що викликало сумніви у сучасників-скептиків не дуже зачіпало пізніших літераторів, взагалі схильних до схиляння перед перлами народної творчості. Цю народну традицію перейняли спочатку К. Поліщук, а в наш час, наприклад В. Ахінько, який в своєму претензійному романі «Махно» теж вставляє в текст сцену дніпровської зустрічі Н. Махна з характерником.

Але вже зовсім неприпустимо коли цими вигадками переймаються професійні науковці. Зокрема, йдеться про труди одесита В. Савченко та киянина М. Поповича. Перший на початку 90-х років у часописі «Одеса-мама» видрукував статтю «Батько Махно —

екстрасенс!», яку потім було передруковано в донецькій газеті «Город» (№ 7, 1992), сумнозвісному виданні «Оракул» та інших непередзвонуваних виданнях. В статті зокрема писалося: «Махно наперед знав, передбачав всі підступні плани супротивника ... І батько був здатний з допомогою свого надпотужного біополя заставити темну, бунтуючу масу беззаперечно підкорятися собі і з його іменем на вустах кидатися на кулемети супротивника». Донецький варіант статті супроводжувався видатним малюнком невідомого художника. Зображений на ньому Нестор Махно помахом своєї шаблі вганяв у сон лави ворожих вояків різної військової спеціалізації. Донецький професор Т. Беспечний кинувся був захищати честь мундиру, але його розвінчувальний матеріал газета так і не надрукувала [20, с. 206]. Але В. Савченко, відомий сучасний махнознавець, можливо просто розважався випускаючи цю статтю. Інший випадок більш вражаючий.

Мирослав Попович, філософ-культуролог, лауреат Шевченківської премії 2001 р., анітрохи не комплексує з приводу рівня своїх тверджень, в цьому ж таки, призовому для себе 2001 р. пише: «Про батька Махна люди говорили: «Хто знає, чи з Богом він знається, чи з чортом, але йому везе. Серед популярних ватажків було чимало таких, які радше знали з чортом; не випадково «батьки» рідко бували ставними красенями-героями, найчастіше вони мали якісь фізичні вади, були малими і негарними, як Махно ... Як годиться особам, близьким до «нижнього світу», всі вони відзначалися надзвичайною жорстокістю. І кожному, щоб його слухали, необхідно було мати одну головну чесноту: везіння. Петлюра відчував себе ближчим до Бога. Але йому не таланило». Заспокоїмо загал, навряд, що Н. Махно контактував з «нижчим світом» й був близький до сатанізму. Це просто традиція народної творчості закинута невзначай в ХХІ ст., що лише ілюструє те, що і перший, і другий складники запорозької характерницької традиції можна чудово спостерігати на прикладах з історії махновського руху.

Бібліографія

1. Акбаш Р. Крадущийся запорожець, притаившийся казак / Р. Акбаш // Остров свободы. — 2006. — 8 червня; Жаров А. Казацкие ниндзя / А. Жаров // Донецкие новости. — 2007. — 11 липня, тощо.
2. Українські народні казки, легенди, анекдоти (укл. Юзвенко В.). / В. Юзвенко — К. : Молодь, 1989.
3. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. / Д. І. Яворницький — Львів : Світ, 1990.
4. Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К. : Держвидав, 1957.
5. Чоп В. М. Проблема існування Запорозьких козацьких традицій в історії махновського руху / В. М. Чоп // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечнікова. — Вип. 17. — С. 196 — 204; Чоп В. М. Запорозьке козацтво та махновський рух : проблема співвідношення генетичних витоків і типологічної спорідненості / В. М. Чоп // Актуальні проблеми та перспективи дослідження козацтва. Матеріали науково-практичного семінару. — Запоріжжя, 2005. — С. 40 — 43.
6. Сальков Н. «А только он не простой человек ...» / Н. Сальков // Днепровская правда. — 1990. — 25 марта.
7. Опшонов В. Лев Задов: смерть от бескорыстия / В. Опшонов. — Петрозаводск. : Руди-Барс, 1994.
8. Ковтонюк Б. М. Легенди Дібрівського лісу / Б. М. Ковтонюк. — Дніпропетровськ, 2003.
9. Аршинов П. История махновского движения (1918 — 1921 гг.) / П. Аршинов — Запорожье : Дикое поле, 1995.

10. Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине / Н. Сухогорская // Кандальный звон : Историко-революционный сборник. — Одесса, 1927. — Вып. 6. — С. 37 — 63.
11. Гутман М. Под властью анархистов. Катеринослав в 1919 г. / М. Гутман // Нестор Иванович Махно : Воспоминания, материалы, документы. — К. : РИФ «Дзвін», 1991. — С. 79 — 84.
12. Герасименко М. Батько Махно : мемуары белогвардейца. / М. Герасименко — М., 1990.
13. Матвієнко С. Спогади / С. Матвієнко // Наше слово. — 1973. — Ч. 3. — С. 94 — 100.
14. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина : розповідають фотокартки. / В. Яланський., Л. Верьовка. — Київ-Гуляйполе, 1999.
15. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Гоп, куме, не журись ... / Народна творчість про Махна та махновців / І. К. Кушніренко., В. І. Жилінський — Запоріжжя, 2008.
16. Дубровский З. Как Махно гулял на свадьбе Макара Коростильова — повстанца из его личной «чертовой сотни» / З. Дубровский // Мелитопольские ведомости. — 1994. — 28 июля.
17. Махно Н. Мятежная юность. / Н. Махно. — Париж : Громада, 2006.
18. Поліщук К. Гуляйпільський батько : Роман у 2-х частинах. / К. Поліщук. — Львів : Фенікс, 1991.
19. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 — 1921 : Документы и материалы. — М. : РОССПЭН, 2006.
20. Беспечный Т., Букреева Т. Нестор Махно : правда и легенды / Т. Беспечный., Т. Букреева — Донецк : Донеччина, 1996.

Чоп В. Н.

Культурная традиция запорожского характерництва в более поздние времена (на материалах по истории махновского движения 1918 — 1921 гг.)

В статье исследуется возможность существования в средневековой и новейшей истории Украины культурной традиции «характерства» — психологической технологии воздействия на оппонента с помощью индуцированных галлюцинаций. Проблема рассматривается на примерах из источников по повстанческому движению на Юге Украины 1918 — 1921 гг. Автором предпринята попытка реконструкции созданного народным воображением «мифологического» образа лидера повстанцев — Нестора Махно.

Chop V. M.

The cultural customs and traditions of characternics in Zaporozhye during the post-dated period (on the basis of the history of Mahno movement dated 1918 — 1921)

This article examines the possibility of existence of cultural tradition know as "harakterstva — the psychological impact of technology on the opponent with the help of the induced hallucinations. The problem considered on the examples from the sources concerning the insurrectionary movement on the South of Ukraine in 1918-1921. The author attempted to reconstruct the "mythologic" or image characters of the rebels' leader Nestor Makhno, created by national imagination.

**РІВЕНЬ ПИСЕМНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРШОГО ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ
СРСР 1926 РОКУ)**

На початку 90-х років активізувалося вивчення маловідомих сторінок в історії розвитку освіти. Велика кількість цих досліджень присвячена не лише розвитку освіти загалом в республіці, а й окремим її регіонам. Особлива увага також приділяється дослідженням розвитку освіти національних меншин. Проте дослідження, що стосуються розвитку освіти та рівня письменності населення Північного Приазов'я, на жаль, відсутні.

Серед досліджень дотичних до даної проблематики можна виділити праці Я. І. Мандрика [1], Н. Г. Кукси [2], С. І. Очеретянко [3], О. А. Божко [4], Н. В. Бакуліна [5], Н. Л. Кротік [6], Н. І. Мельник [7], І. В. Соколова [8], Л. С. Постоева [8] та І. С. Міронова [9].

У даній розвідці зроблено спробу дослідити рівень письменності населення Північного Приазов'я за матеріалами першого Всесоюзного перепису населення СРСР 1926 року.

Перший Всесоюзний перепис населення розпочався 17 грудня 1926 року в СРСР та тривав два тижні. Попередні підсумки були опубліковані в 1927 році, короткі результати — в 1927 — 1929 роках, а повні результати — в 56 томах в 1928 — 1933 роках. Програма перепису включала 14 пунктів з підпунктами: стать, вік, національність, рідна мова, місце народження, тривалість проживання в місці перепису, шлюбно-сімейний стан, письменність, фізичні недоліки, психічне здоров'я, зайнятість і галузь праці, тривалість безробіття і колишнє зайняття (тільки для безробітних), джерело засобів існування (тільки для тих, хто не має зайняття). Крім того в сімейній карті відзначався склад сім'ї, тривалість шлюбу і умови житла [10].

Так як в дослідженні розглядається саме рівень письменності населення, то варто визначити що саме розуміли під цим поняттям під час перепису. Отже, під час перепису письменність населення визначалася вмінням читати хоча б по складам та писати своє прізвище.

До Північного Приазов'я ми віднесли два окружних міста — Мелітополь та Маріуполь та 28 районів: Ново-Троїцький, Іванівський, Генічеський, Якимівський, Кизлярський, Терпіннівський, Друго-Покровський, Вознесенський, Царедарівський, Молочанський, Велико-Токмацький, Ногайський, Коларівський та Чернігівський райони Мелітопольської округи, Бердянський, Андріївський, Берестівський, Цареконстантинівський, Мангушський, Володарський, Люксембурзький, Старо-Керменчицький, Новоселівський, Жовтневий, Буденівський та Старо-Каранський райони Маріупольської округи, Пологівський район Запорізької округи та Старо-Бешевський район Сталінської округи.

На 1926 рік в Північному Приазов'ї проживало 1 045 013 чоловік, що складало 3,6 % від населення УРСР та 0,7 % від населення СРСР.

За даними першого Всесоюзного перепису в 1926 році письменне населення СРСР становило 83 217 799 чоловік, тобто 56,6 % від всього населення країни. Серед чоловічого населення письменні складали 71,5 %, серед жіночого — 42,7 %. Письменне населення УРСР становило 13 024 328 чоловік, тобто 44,9 %. Письменними були 58,1 % чоловіків та 32,4 % жінок. Письменне населення Північного Приазов'я складало 578 456, тобто 55,4 %. Серед чоловічого населення письменні складали 64,7 %, серед жіночого — 46,7 %.

Зважаючи на поліетнічність регіону для дослідження в першу чергу були виділені райони та міста, в яких проживали не лише українці та росіяни, але й інші національ-

ності. До таких ми віднесли Мелітополь, Маріуполь, Генічеськ, Бердянськ, Великий Токмак, Якимівський, Кизлярський, Друго-Покровський, Царедарівський, Молочанський, Коларівський, Андріївський, Мангушський, Володарський, Люксембурзький, Старо-Керменчицький, Новоселівський (сільські місцевості), Жовтневий, Буденівський та Старо-Каранський, Старо-Бешевський райони.

В Мелітополі проживало 25 289 чоловік, з яких письменними були 18 428, тобто 72,9 % (77,9 % чоловіків та 68,4 % жінок). Серед українського населення письменними були 73,3 % (81,9 % чоловіків та 63,6 % жінок); серед російського населення — 68,2 % (73,8 % чоловіків та 63,8 % жінок); серед єврейського населення — 77,7 % (80,5 % чоловіків та 75,4 % жінок) [11, с. 196].

В Маріуполі проживало 41 341 чоловік, з яких письменними були 29 977, тобто 72,5 % (79,2 % чоловіків та 66,5 % жінок). Серед українського населення письменними були 70,9 % (80,5 % чоловіків та 62,2 % жінок); серед російського населення — 69,7 % (76,3 % чоловіків та 63,9 % жінок); серед єврейського населення — 78,9 % (82,2 % чоловіків та 76 % жінок); серед грецького населення — 76,2 % (80 % чоловіків та 73 % жінок) [11, с. 189].

В Генічеську проживало 9 946 чоловік, з яких письменними були 5 817, тобто 58,5 % (65,9 % чоловіків та 51,9 % жінок). Серед українського населення письменними були 55 % (64,1 % чоловіків та 45,9 % жінок); серед російського населення — 53,9 % (62,5 % чоловіків та 46,7 % жінок); серед єврейського населення — 76 % (76,8 % чоловіків та 75,3 % жінок) [11, с. 200].

В Бердянську проживало 26 408 чоловік, з яких письменними були 18 704, тобто 70,9 % (76,1 % чоловіків та 66,5 % жінок). Серед українського населення письменними були 70,1 % (77,2 % чоловіків та 64,1 %); серед російського населення — 68,6 % (73,8 % чоловіків та 64,6 % жінок); серед єврейського населення — 82,7 % (86,3 % чоловіків та 79,6 % жінок) [11, с. 190].

В Великому Токмаку проживало 9 291 чоловік, з яких письменними були 6 304, тобто 67,9 % (75,4 % чоловіків та 61 % жінок). Серед українського населення письменними були 63,4 % (73,4 % чоловіків та 54,5 % жінок); серед російського населення — 68,5 % (75,7 % чоловіків та 62,1 % жінок); серед єврейського населення — 76 % (78,9 % чоловіків та 73,4 % жінок) [11, с. 197].

В Якимівському районі проживало 44 242 чоловіка, з яких письменними були 21 825, тобто 49,3 % (59,4 % чоловіків та 40,1 % жінок). Серед українського населення письменними були 49,6 % (60,3 % чоловіків та 39,6 % жінок); серед російського населення — 48,2 % (57,9 % чоловіків та 39,7 % жінок); серед болгарського населення — 51,1 % (60,2 % чоловіків та 42 % жінок) [11, с. 196].

В Кизлярському районі проживало 34 732 чоловіка, з яких письменними були 20 613, тобто 59,3 % (67,9 % чоловіків та 51,7 % жінок). Серед українського населення письменними були 55,3 % (65,8 % чоловіків та 45,6 % жінок); серед російського населення — 59,8 % (68,9 % чоловіків та 51,9 % жінок); серед німецького населення — 74,7 % (73,8 % чоловіків та 75,5 % жінок) [11, с. 201].

В Друго-Покровському районі проживало 46 171 чоловік, з яких письменними були 24 983, тобто 54,1 % (62,8 % чоловіків та 46,2 % жінок). Серед українського населення письменними були 55 % (63,7 % чоловіків та 47,1 % жінок); серед російського населення — 60,2 % (66,3 % чоловіків та 54,9 % жінок); серед болгарського населення — 42,9 % (55,2 % чоловіків та 31 % жінок); серед албанського населення — 45,7 % (61,2 % чоловіків та 30,8 % жінок) [11, с. 199].

В Царедарівському районі проживало 23 585 чоловік, з яких письменними були 13 163, тобто 55,8 % (65,1 % чоловіків та 47 % жінок). Серед українського населення письменними були 64,1 % (73,1 % чоловіків та 55,7 % жінок); серед російського населення — 56,7 %

(64,4 % чоловіків та 50,5 % жінок); серед болгарського населення — 54,7 % (64,4 % чоловіків та 45,1 % жінок) [11, с. 205].

В Молочанському районі проживало 35 712 чоловік, з яких письменними були 24 552, тобто 68,8 % (71,4 % чоловіків та 66,2 % жінок). Серед українського населення письменними були 52,1 % (61,1 % чоловіків та 43,2 % жінок); серед російського населення — 58,2 % (65,1 % чоловіків та 51,3 % жінок); серед німецького населення — 77,5 % (76,9 % чоловіків та 78,1 % жінок) [11, с. 202].

В Коларівському районі проживало 32 947 чоловік, з яких письменними були 18 676, тобто 56,7 % (65,4 % чоловіків та 48,4 % жінок). Серед українського населення письменними були 56,1 % (65,8 % чоловіків та 47,7 % жінок); серед російського населення — 48,1 % (66,7 % чоловіків та 32,6 % жінок); серед болгарського населення — 57,7 % (64,9 % чоловіків та 50,6 % жінок) [11, с. 201].

В Андріївському районі проживало 22 306 чоловік, з яких письменними були 12 563, тобто 56,3 % (65,8 % чоловіків та 47,9 % жінок). Серед українського населення письменними були 55,8 % (65,6 % чоловіків та 47 % жінок); серед російського населення — 58,6 % (67,5 % чоловіків та 50,3 % жінок); серед болгарського населення — 58,2 % (65,6 % чоловіків та 50,3 % жінок) [11, с. 189].

В Мангушському районі проживало 18 398 чоловік, з яких письменними були 12 009, тобто 65,3 % (71,4 % чоловіків та 59,7 % жінок). Серед українського населення письменними були 56 % (64,4 % чоловіків та 48,5 % жінок); серед російського населення — 59 % (66 % чоловіків та 51,7 % жінок); серед грецького населення — 68,7 % (74,2 % чоловіків та 63,7 % жінок) [11, с. 192].

В Володарському районі проживало 25 277 чоловік, з яких письменними були 13 789, тобто 54,6 % (64,9 % чоловіків та 45 % жінок). Серед українського населення письменними були 50,8 % (62,6 % чоловіків та 39,6 % жінок); серед російського населення — 52,6 % (65,8 % чоловіків та 40,5 % жінок); серед грецького населення — 60,7 % (68 % чоловіків та 54,1 % жінок) [11, с. 191].

В Люксембурзькому районі проживало 18 791 чоловік, з яких письменними були 13 238, тобто 70,4 % (70,9 % чоловіків та 70 % жінок). Серед німецького населення письменними були 72,9 % (71,9 % чоловіків та 73,7 % жінок); серед грецького населення — 63,5 % (66,8 % чоловіків та 60,5 % жінок) [11, с. 192].

В Старо-Керменчицькому районі проживало 24 576 чоловік, з яких письменними були 13 129, тобто 53,4 % (63,3 % чоловіків та 44,4 % жінок). Серед українського населення письменними були 46,2 % (59,8 % чоловіків та 33,6 % жінок); серед єврейського населення — 66,8 % (71,5 % чоловіків та 62,5 % жінок); серед німецького населення — 64 % (62 % чоловіків та 65,8 % жінок); серед грецького населення — 64,4 % (70,5 % чоловіків та 58,9 % жінок) [11, с. 195].

В сільських місцевостях Новоселівського району проживало 26 595 чоловік, з яких письменними були 14 509, тобто 54,6 % (64,8 % чоловіків та 45,1 % жінок). Серед українського населення письменними були 53,1 % (64,8 % чоловіків та 42,5 % жінок); серед російського населення — 54,1 % (65,9 % чоловіків та 45 % жінок); серед грецького населення — 56,5 % (63,9 % чоловіків та 49,7 % жінок) [11, с. 192-193].

В Жовтневому районі проживало 40 164 чоловіка, з яких письменними були 19 955, тобто 49,7 % (61,9 % чоловіків та 38 % жінок). Серед українського населення письменними були 46,5 % (59,7 % чоловіків та 34 % жінок); серед російського населення — 56,4 % (68,8 % чоловіків та 45 % жінок); серед єврейського населення — 72 % (77,1 % чоловіків та 66,1 % жінок); серед грецького населення — 57,5 % (67,8 % чоловіків та 47,8 % жінок) [11, с. 194].

В Старо-Каранському районі проживало 35 324 чоловіка, з яких письменними були 17 937, тобто 50,8 % (60,5 % чоловіків та 41,8 % жінок). Серед українського населення письменними були 37,8 % (51,9 % чоловіків та 24,9 % жінок); серед російського населення — 48,5 % (61,1 % чоловіків та 36,8 % жінок); серед німецького населення — 63,8 % (62,9 % чоловіків та 64,6 % жінок); серед грецького населення — 58,1 % (66,8 % чоловіків та 49,9 % жінок) [11, с. 194-195].

В Старо-Бешевському районі проживало 51 794 чоловіка, з яких письменними були 24 997, тобто 48,3 % (59,8 % чоловіків та 36,9 % жінок). Серед українського населення письменними були 45,2 % (58,2 % чоловіків та 32,6 % жінок); серед російського населення — 47,1 % (61 % чоловіків та 32,8 % жінок); серед німецького населення — 64,2 % (65,2 % чоловіків та 63,4 % жінок); серед грецького населення — 51,7 % (61,1 % чоловіків та 42,7 % жінок) [11, с. 445].

Серед народностей, що проживали в Північному Приазов'ї найвищим рівнем писемності виділялося єврейське, німецьке та грецьке населення. Якщо, наприклад, різниця між рівнем писемності серед українців та росіян в районах регіону коливалася від 1 % до 5 %, то різниця між рівнем писемності серед українців та євреїв в деяких районах сягала 26 %, між українцями та німцями різниця також становила до 26 %, між українцями та греками — до 18 – 20 %. Крім євреїв, німців та греків на території Північного Приазов'я великий відсоток серед освіченого населення становили болгари та албанці. Проте вони не відзначалися високим рівнем писемності, в відсотковому співвідношенні вони були приблизно на рівних з українцями та росіянами.

Високий рівень писемності серед єврейського населення можна пояснити кількома причинами. Все-таки більшість писемних становило доросле населення, яке, до початку 1920 років, мало можливість навчатися в легальних хедерах, єшивах та «Талмуд-торах», які були не просто навчальними закладами, а мали релігійне спрямування. Взагалі освіта єврейського населення до початку 20-х років ХХ століття була дуже тісно пов'язана з релігією і саме це сприяло високому рівню освіти. Вивчення Тори, її трактування є обов'язковим, навіть для людей, які не мали повної освіти. В радянські часи на противагу хедерам, єшивам та «Талмуд-торам» створювались радянські єврейські школи, училища, дитячі будинки і вищі навчальні заклади з викладанням рідною мовою. Створення подібних установ відповідало цілям радянської влади: підвищенню рівня освіченості громадян і політиці коренізації, метою котрої було здобуття прихильності народу [6].

Високий рівень писемності серед німецького населення можна пояснити тим, що фінансування німецьких національних шкіл здійснювалося в основному не державою, а місцевими громадами. В Північному Приазов'ї знаходилися два німецькі національні райони — Люксембурзький та Молочанський. В дореволюційний період німецька система освіти склалася завдяки релігійним особливостям, і перебувала в тісному зв'язку з церквою, діяли менонітські та лютеранські школи. Велике значення мав розвиток жіночої освіти, яка також зберігала свою конфесійність. Отже, можна зробити висновок, що більшість писемного німецького населення мала змогу навчатися в період найбільшого розквіту німецької національної освіти. В той же час проведення в життя ідей політики коренізації дало змогу німецькій молоді навчатися рідною мовою. Проте дана політика тривала на довго [12]. Особливістю німецького населення є ще й те, що рівень жінки є більш освіченими, ніж чоловіки.

Високий рівень освіти серед грецького населення регіону в першу чергу характеризується високою національною самоідентифікацією, збереженням самосвідомість, традицій та мови та передачі їх своїм нащадкам. В ході політики коренізації отримала розвиток грецька національна школа, театр, преса, література. З 1930 року приазовські греки поча-

ли видавали газету «Коллективістис». В Маріуполі було відкрито грецький театр [8]. Крім того, греки Північного Приазов'я, на відміну від кримських греків, не втратили традицій писемності. Взагалі греки Північного Приазов'я були найбільшим осередком компактного проживання греків на теренах Радянського Союзу. На початку 30-х років ХХ століття на цих територіях виникло три грецькі національні райони.

Отже, найвищий рівень писемності населення був у Маріуполі, Мелітополі та Бердянську, серед сільських районів це були Люксембурзький та Молочанський райони. Серед чоловіків найвищий рівень писемності спостерігався в Маріуполі, Мелітополі, Бердянську, Великому Токмаку, Мангушському, Люксембурзькому та Молочанському районах; серед жінок — в Мелітополі, Маріуполі, Люксембурзькому та Молочанському районах. Це пояснюється тим, що саме тут крім українського та російського населення компактно проживали євреї, німці та греки, рівень писемності яких був найвищим серед інших народностей.

Бібліографія

1. Мандрик Я. І. Стан роботи з ліквідації неписьменності в українських селах на початку масової колективізації / Я. І. Мандрик // Волинь у новітній історії української державності. Зб. наук. праць. — Луцьк, 1999. — С. 199 — 206.
2. Кукса Н. Г. Освітні установи ліквідації неписьменності в українському селі в 20-х роках ХХ століття / Н. Г. Кукса // Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2004». — Т. 7. — Історія України. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. — С. 33 — 34.
3. Очеретянко С. І. Згортання німецької національної освіти в Україні та посилення репресій серед освітян в 30-х роках ХХ ст. / С. І. Очеретянко // Історія України. Мало-відомі імена, події факти. (Збірник статей). Вип. 8. — К., 1999. — С. 468 — 472.
4. Божко О. А. Мережа єврейських закладів освіти, культури та науки в системі Народного комісаріату освіти УРСР в 1920-ті рр. / О. А. Божко // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції : 22 — 23 листопада 1993 р. — К., 1994. — С. 28 — 33.
5. Бакуліна Н. В. Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції розвитку / Н. В. Бакуліна // Відродження, 1999 — № 6. — С. 27 — 34.
6. Кротік Н. Л. Єврейська освіта в Україні у 20 — 30-х роках ХХ ст. : постановка проблеми / Н. Л. Кротік // Краєзнавство, 2002. — № 1 — 4. — С. 70 — 75.
7. Мельник Н. І. Деякі аспекти культурно-освітнього життя болгарської меншини в 20 — 30-ті роки / Н. І. Мельник // Посвіт, 1996. — № 3. — С. 7 — 10.
8. Соколова І. В., Постоева Л. С. Освіта Греків у Приазов'ї у 20 — 30-ті роки ХХ століття / І. В. Соколова, Л. С. Постоева // Наукова скарбниця освіти Донеччини, 2010. — № 1. — С. 6 — 10.
9. Міронова І. С. Розвиток освіти національних меншин Півдня України у 20-ті роки ХХ століття / І. С. Міронова // Наукові праці : Збірник. — Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — Т. 10 : Історичні науки. — С. 78 — 82.
10. Мазур І. В. Радянські переписи населення 20-х рр. ХХ ст. : програми, принципи та основні характеристики / І. В. Мазур // — 2010. — № 3. — С. 32 — 40.
11. Всесоюзний перепис людності 17 грудня 1926 р. У 56 т. — М., 1928. — Т. ХІІІ. Відділ І. Народність, рідна мова, вік, грамотність. УСРР. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. — М., 1929.
12. Задерейчук І. П. Газета «Одесский вестник» як джерело з історії німецької народної школи Півдня України ХІХ — початку ХХ ст. / І. П. Задерейчук // Українська періодика :

історія та сучасність. Доповіді та повідомлення VIII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 24 – 26 жовтня 2003 р. – Львів, 2003. – С. 219 – 222.

И. П. Дерман

Уровень грамотности населения Северного Приазовья (по материалам первой Всесоюзной переписи населения СССР 1926 года)

Статья посвящена вопросам образования населения Северного Приазовья в 20-ые годы XX века. Сделана попытка проанализировать уровень грамотности населения Северного Приазовья с помощью материалов первой Всесоюзной переписи населения СССР 1926 года.

I. P. Derman

Level of literacy of the population of Northern Priazovye (on materials of the first All-Union population census of the USSR of 1926)

Article is devoted questions of formation of the population of Northern Priazovye in 20-s' years of the XX-th century. Attempt to analyses level of literacy of the population of Northern Priazovye by means of materials of the first All-Union population census of the USSR of 1926 is made.

Мозуленко Д. І.

НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ: КОНТРОЛЬ ЗА ВІДСОТКОМ УКРАЇНЦІВ У ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ПІВДНЯ УСРР 1920-Х РР.

Постійна перевірка зміни рівня відсотка українців серед членів КП(б)У та в радянських установах виконувала одночасно багато завдань у системі укріплення (коренізації) радянської влади на місцях та допомагала у закріпленні жорсткої горизонталі влади. У даній статті цей напрямок політики коренізації розглядається як частина загального будівництва державно – компартійної системи в УСРР.

В історіографії політики коренізації (українізації) характерна головним чином констатація факту, що українці серед членів КП(б)У на початку 1920-х рр. склали меншість, а надалі, в залежності від завдань даного дослідження йдуть ті чи інші положення або висновки. Так в одній із перших публікацій початку 1980-х рр., яка була присвячена, за суттю, політики коренізації Б. В. Чирко відмічає, що «у зв'язку з цим (малим відсотком українців у партії Д. М.) в діяльності партійної організації України велике місце займає питання підготовки й висування кадрів корінної національності ... [1, с. 73]. Я. Р. Дашкевич пов'язує збільшення кількості українців в КП(б)У другої половини 1920-х рр. з необхідністю зменшити відсоток колишніх боротьбистів та укапістів у КП(б)У [2, сс. 55 – 56]. М. І. Панчук констатує, що питання «підготовки й висування кадрів української національності ... займали важливе місце в діяльності місцевих партійних організацій» [3, с. 219]. П. М. Бондарчук показує загальний ріст відсотку українців у партії, але зазначає, що «ці успіхи будуть значно скромнішими, якщо глянути на національний склад партійного керівництва» [4, сс. 35 – 36]. М. Дорошко наводить приклади складної гри щодо

державної українізації, яка відбувалася впродовж 1920-х рр. [5, сс. 69 – 71]. Тенденція загального росту відсотка українців у партії докладно простежується у В. В. Масненко [6, сс. 220 – 223]. Подібне використання цієї проблематики характерно і для інших праць [7, сс. 129; 8, с. 275].

У колективній монографії «Українізація» 1920 – 1930-х років: передумови, здобутки, уроки» дана проблема розбирається подібно: надається відсоток українців у партії за партійним переписом 1922 р., а потім у таблиці показується ріст відсотка українців – партійців у 1924 – 1926 рр., надалі і в 1927 р. Також подаються дані змін національного складу ЛКСМУ у 1924 – 26 рр. [9, сс. 62 – 64, 67].

Окремо треба визначити роботи В. А. Чеховича, в яких докладно розповідається про державно – правові питання українізації, в тому числі українізації партосередків [10; 11].

В праці В. М. Букача надаються дані як по загально республіканській зміні відсотка українців у партії так і по деяким округам [12, сс. 18, 22 – 29]. Стремецька В. О. подає відсоток кількості українців Одеської партійної організації на 1922 р. та 1928 р. [13, с. 76].

Таким чином, в історіографії положення про ріст відсотка українців у КП(б)У впродовж 1920-х рр. під час політики коренізації використовується постійно, але як другорядне, вступне положення для пояснення наступних висновків про процеси у компартії або про хід проведення політики українізації.

Політики коренізації була проголошена у 1923 р. з практичних вимог, які потребували подолати загальну нестійкість позиції радянської влади у місцях компактного проживання тієї чи іншої національності. Тому за відсотком росту кількості українців в партійних та інших осередках державних організацій пильнували дуже уважно. Представлені нижче типові фрагменти з документів, які відносяться до щорічних або піврічних звітів Миколаївської та Мелітопольської партійних організацій подають приклади докладного аналізу динаміки числа українців та представників інших національних груп.

У висновках комісії окружкому з вивчення росту Миколаївської організації за 1925 р. та I півріччя 1926 р., які були затверджені Бюро Окружкому від 04. 10. 1926 р., констатувалося, що ріст за національною ознакою характеризується постійним підвищенням удільної ваги групи українців за рахунок рівномірного зниження інших груп, «але на 01.07.1926 р. відсоток українців не може вважатися задовільним. При цьому найбільш високий відсоток українців припадає на 1925 р., тобто на рік найбільшого прийому до партії робітників: на 01.01.1925 р. – українців в парторганізації було 18,8 %, на 01.01.1926 р. – 33,8 %, на 01. 07. 1926 р. – 34,6 %. Ріст у 1926 р. (I півріччя) йшов на 50,3 % за рахунок прийому українців, у числі тих, хто подавав заявки про прийом у I півріччі 1926 р. українців було 57,6 %, тобто відсікання по групі українців декілька більше, ніж в інших національних групах» [14, спр. 2384, арк. 30].

У доповіді на VIII окружній партконференції про ріст Миколаївської парторганізації за II квартал 1929 р. (російською мовою) подавалися наступні дані по різних національним групам:

Таблиця 1. Ріст Миколаївської парторганізації у 1928 – 1929 рр.

Час	Українці		Росіяни		Євреї		Інші		Разом
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	
1 півріччя 1928	214	51,7	85	25,3	56	11,4	59	11,6	414
2 півріччя 1928	155	45,7	74	21,8	58	17,1	52	15,3	399
1 півріччя 1929	250	48,6	148	28,7	80	15,5	30	7,0	514

Наприкінці доповіді робився висновок, що відсоток українців має тенденцію до рівномірного росту за рахунок інших національностей [14, спр. 3039, арк. 42].

Специфіка Мелітопольської округи, на відміну від Миколаївської, був менший відсоток українців серед населення, тому тут уважно слідкували також за рівнем прийняття до партії представників тих національних меншин, відсоток яких у окружній парторганізації був менший ніж серед населення, така ситуація у окрузі була характерна для болгар та особливо для німців.

У звіті про роботу Мелітопольського Окрпаркома з 25. 03. 1925 по 1. 10. 1925 р. (З III Окружної – VIII повітової по IV окружну партконференцію) (російською мовою) надавалася наступна картина розвитку партійної організації у 1925 р., з розкладкою по національностям:

Таблиця 2. Ріст Мелітопольської парторганізації у 1925 р.

	Разом		Рос.		Укр.		Євр.		Нім.	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
1.03	869	100	464	53,4	271	31,2	58	6,7	20	2,2
1.10	1695	100	784	46,2	621	36,6	104	6	50	3
На ск.	826		320		350		46		30	
% +		95		70		121		80		150

	болг.		пол.		лат.		інші	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
1.03	—	—	16	1,9	10	1,2	30	3
1.10	61	3,6	22	1,3	18	1,1	35	2
На ск.	—		6		8		5	
% +	—			38		80		17

Після цифрових даних добавлялася примітка, що склад організації за національностями змінений головним чином за рахунок збільшення відсотка українців [15, спр. 5, арк. 1 – 6].

В інформаційному звіті про роботу Мелітопольського окружкому КП(б)У за квітень – червень 1926 р. (російською мовою), надавалася кадрова ситуація в окружній партійній організації, яка склалася у 1926 р. за національним складом: Росіян – 956, українців – 996, євреїв – 151, німців – 69, болгар – 93. Ріст – разом 206 осіб.

Таблиця 3. Ріст Мелітопольської парторганізації у 1926 р.

	Рос.	Укр.	Євр.	Нім.	Болг.	Пол.	Інші
К-ть	55	112	14	4	12	1	8
%	26,7	54,4	6,7	1,6	6,2	0,5	4,2

Наприкінці цієї частини звіту підкреслювалося, що «по національності ріст цілком нормальний. Українці складають 54,4 %» [16, спр. 2, арк. 23].

У доповіді про роботу Мелітопольського окружкому КП(б)У з 01. 01. до 01. 10. 1927 р. (українською мовою), є пункт «українізація», в якому подається наступна інформа-

ція: «Ріст відсотка українців у керівному складі РПК з 35,5 % до 51 %, у райвиконкомах з 21 % до 24 %, в ОПК з 33 % до 34 %. Збільшився відсоток українців в окрпарторганізації: у 1925 р. — 38 %, у 1926 р. — 43,7 %, 01. 10. 1927 р. — 50,5 %; значно збільшився письменний зв'язок українською мовою між ОПК та райкомами; повна українізація РПШ та курсів пропагандистів; українізація мережі партосвіти; значне поширення українізації шкіл соцвиху (було 69, стало 326), задоволення учбовим приладдям українських шкіл на 85 %».

За даними, які приводяться можна скласти наступну таблицю, яка показує як розподіляється за національностями парторганізація:

Таблиця 4. Ріст Мелітопольської парторганізації у 1927 р.

Національність	01.01.1927 р.		01.10.1927 р.	
	осіб	%	осіб	%
Українці	1108	43,77	1373	50,5
Росіяни	1003	39,63	868	31,9
Євреї	151	5,97	165	6
Німці	66	2,69	80	3
Болгари	92	3,63	98	3,6
Інші	111	4,4	135	5

[14, спр. 2578, арк. 36].

Визначення змін відсотку українців був характерний і для більш нижчих рівнів партійних осередків, наприклад у «Висновках по перевиборам у Бюро міських осередків» у Мелітополі у квітні 1926 р. (російською мовою) констатовалося, що зменшився відсоток українців та євреїв за рахунок підвищення відсотку росіян. Українців менше на 3,9 %, євреїв менше на 3,6 %, росіян більше на 8,5 % [16. спр. 11, арк. 30].

Постійна перевірка зміни рівня відсотка українців серед членів КП(б)У та в радянських установах надавала можливість вищестоящим керівникам завжди мати додатковий важіль впливу на нижчестоящих. Прийом у партію або ЛКСМУ процес досить суб'єктивний в теорії, людина повинна відповідати вимогам, які ставить членство у організації, та сама бажати вступу до неї. Але загальна гонитва за кількістю, яка була характерна для цього процесу, тому що ріст рядів партійців розумівся як показник вдалої політики місцевого осередку партії та партії взагалі, приводив до постійного пошуку можливих кандидатів, які так чи інакше підходили під вимоги, але при цьому треба було пам'ятати не тільки про соціальне походження кандидату, а і про його національність — чи відноситься він до тієї групи відсоток якої треба підняти для звіту або навпаки. Зрозуміло, що практичне виконання цього завдання не завжди могло бути досягнутим. Тому над керівниками різного рангу постійно висів цей «дамоклів меч», але треба розуміти, що таких важелів контролю над нижчестоящими керівниками у розгалуженій бюрократичній системі завжди багато.

Таким чином, досліджений напрямок політики коренізації — контроль за відсотком українців та представників інших національностей у партійних організаціях — виконував декілька функцій у тогочасній державно — компартійній політиці. Підвищення відсотку українців у партійних організаціях розумілося як факт вдалого проведення політики коренізації, який можна наглядно використовувати і у внутрішньопартійних звітах, і у зовнішньої пропаганді. Але одночасно цей напрямок політики коренізації використовувався як ще одна цеглина у будівництві системи жорсткої вертикалі влади, як важіль контролю над діями керівників нижчих ланок управління.

Бібліографія

1. Чирко Б. В. З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно — державного будівництва / Б. В. Чирко // УІЖ. — 1983. — №3. — С. 68 — 75.
2. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки / Я. Р. Дашкевич // Слово і час. — №8. — 1990. — С. 55 — 64.
3. Панчук М. І. «Націонал — ухильництво». Анатомія проблеми / М. І. Панчук // Маршрутами історії. — К. : Політвидав України, 1990. — С. 215 — 243.
4. Бондарчук П. М. Національно — культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920 — х років. / П. М. Бондарчук — К., 1998. — Історичні зошити. — 46 с.
5. Дорошко М. З історії проведення політики українізації у 1920 — ті роки / М. Дорошко // Київська старовина. — 2004. — № 1. — С. 68 — 75.
6. Масненко В. В. Між колоніальною адміністрацією та національною елітою : українізація компартії, державних органів, комсомолу в 1920 — х роках / В. В. Масненко // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 4. — К. : Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 218 — 244.
7. Чумак В. М. Політика українізації 20 — х початку 30 — х років : причини, суть, наслідки / В. М. Чумак // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1997. — № 3. — С. 126 — 132.
8. Ярош Д. «Українізація» 20-х років : минуле і сучасність / Д. Ярош // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — № 2. — Частина 1. — С. 273 — 277.
9. «Українізація» 1920 — 1930-х років : передумови, здобутки, уроки». Колективна монографія / за ред. В. А. Смоля. — К. : Ін-тут іст. України НАНУ, 2003. — 392 с.
10. Чехович В. А. Державно — правові питання українізації в 20 — х роках / В. А. Чехович // Минуле України : відновлені сторінки. — К., Наукова думка, 1991. — С. 96 — 121.
11. Чехович В. А. Проблеми національно — державного будівництва України в роки НЕПу. / В. А. Чехович — Харків : Університет внутрішніх справ, 1995. — 58 с.
12. Букач В. М. Політика українізації в 1 половині 20 — х гг. / В. М. Букач — Одеса, 1997. — 50 с.
13. Стремецька В. О. Українізація на Одещині (20 — 30 рр.) / В. О. Стремецька // Історія: маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). — К. — Донецьк : Рідний край, 2001. — Вип. 16. — С. 75 — 81.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань. — Ф. 1 — Оп. 20.
15. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). — Ф. П241. — Оп. 3.
16. ДАЗО. — Ф. П241. — Оп. 4.

Мозуленко Д. І.

Направлення політики коренизації: контроль над процентом українців в партійних організаціях Юга УССР в 1920 — х гг.

В статті приводяться документальні приклади контролю над процентом українців в партійних організаціях Мелітопольської і Николаєвської округ Юга УССР в 1920 — х гг. Делается аналіз причин наявності даного напрямку політики коренизації, показується його місце в загальному процесі формування внутрішньої життя компартійної середовища.

Strands of localization policy: Control over the percentage of the Ukrainians in political party associations in Southern Ukraine in 1920s.

The article provides documentary evidence of the control over the changing percentage of the Ukrainians in political party associations of Melitopol and Mykolaiv districts during 1920s. It also analyses possible causes of such localization policy strands existence; distinguishes its place in general process of formation of the Communist Party interior life.

Ніколаєв І. Є.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Минуле Південної України містить багато цікавих, та водночас драматичних сторінок, які є історичною спадщиною багатьох народів, що в радянські часи отримали статус національних меншин. Одна з найскладніших та драматичних сторінок вітчизняної етнополітичної історії — 20-ті роки ХХ століття. Саме в цей період почала формуватися національна, політична та економічна структура країни, що на протязі семи десятиріч визначала долю мільйонів її громадян. Історія діяльності національно-культурних рухів періоду становлення тоталітарної системи має вагоме теоретико-прикладне значення, привертаючи увагу науковців. Особливо актуальне це питання для нас сьогодні, коли в період вирішення гострих внутрішньополітичних протиріч, саме національна терпимість, ідейний і політичний плюралізм є одним з гарантів подальшого становлення громадянського суспільства в Україні.

Метою статті є дослідження особливостей діяльності польської громади Миколаївщини в контексті більшовицької політики 20-х років ХХ століття.

Історики радянського періоду через ідеологічний тиск не могли підійти до вказаної теми об'єктивно, роблячи наголос на остаточній перемозі більшовиків, марксистської ідеології, завдяки чому відбувся національний розквіт всіх народів СРСР. Здобуття Україною незалежності призвело до значної активізації науковців у вивченні окресленого питання. Значним внеском в розробку проблем, пов'язаних з темою статті внесли праці В. Даниленка, Г. Касянова, С. Кульчицького [1, сс. 78 — 84], М. Шитюка [2, сс. 320 — 331]. В них розкриваються причини виникнення сталінського тоталітарного устрою, його ставлення до національних меншин як в країні в цілому, так і на регіональному рівні. Зокрема, академік В. Даниленко характеризує національно-культурні процеси 1920-х років, підкреслює, що разом з позитивними моментами вони перебігали далеко неоднозначно, не виходячи з рамок тодішньої офіційної ідеології [3, сс. 53 — 67]. Втім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження періоду раннього тоталітаризму, вивчення різноманітних аспектів проблематики.

Вагомий внесок в розвиток Північного Причорномор'я внесли польські колонії, засновані ще в ХІХ сторіччі. Завдяки своїй самовідданій праці колоністи досягли значних успіхів

в соціально-економічній розбудові поселень. Однак, більшовицький переворот 1917 року та громадянська війна призвели до розорення колоністських господарств, загострення проблем землекористування. Більшовицьке керівництво змушено було вжити екстрених заходів з нормалізації обстановки, зробивши ставку на залучення національних меншин до розбудови соціалізму.

Згідно рішень X (1921 рік) та XII з'їздів РКП(б) національна політика в Україні проводилася за двома основними напрямками: українізація та заходи по відношенню до національних меншин. За результатами перепису 1926 року кількість мешкаючих у УСРР поляків складала 476 тисяч чоловік, що є четвертим показником по чисельності (після українців 23 218 тис. чоловік, росіян 2 667 тис. чоловік та євреїв 1 574 тис. чоловік). Втому числі на території сучасної Одеської області мешкало 27 277, Херсонської – 4 700, Миколаївської – 12 369 осіб [4, с. 204].

Аналіз етнічних процесів в Україні середини 1920-х років показує, що при всій відвертій політизованості та ідеологізації державної національної політики в процесі її реалізації були досягнуті деякі позитивні результати в забезпеченні інтересів національних груп. Для реалізації етнічної політики була створена система спеціалізованих адміністративних, радянських, навчальних та інших установ.

Так, досить активно діяв Відділ національних меншин НКВС, Рада національних меншин Наркомату освіти, Центральна Комісія по справам національних меншин, Підвідділ національних меншин Відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. На Миколаївщині в січні 1924 року було створено Польське бюро комуністів при агітпропі окружкому більшовицької партії, очолюване Ржепинським.

Дії вказаних установ сприяли створенню системи національних районів та сільських рад, здійсненню видавничої діяльності на мовах багатьох етнічних груп. На Миколаївщині польською мовою друкувалися газети «Млот», «Серп», «Голос молоді» та дитячий журнал «Штандар Піонера» [5, спр. 298, арк. 63].

З 1925 року в районах, де переважало польське населення, за постановою РНК УРСР від 29 серпня 1924 року почали виділятися польські національні сільські ради. Всього їх було створено 139. [6, с. 81] Цілком логічно, що переважна більшість їх виникла в західних областях, на Поділлі, проте створювалися вони і на території Півдня України. Так, на території Лепетиського та Н.-Сірагозького районів сучасної Херсонської області діяли 3 польські сільради, в яких проживало 1930 поляків [4, с. 205].

26 березня 1926 року відбулася нарада громадян-переселенців хутора Жовтень Балановської сільради Очаківського району, на якій розглядалося питання про організацію польської сільської ради та школи для 32 дітей. Рішення сільської громади було підтримано обласним комітетом КП(б)У [5, спр. 298, арк. 37].

Крім хутору Жовтень, на Миколаївщині поляки компактно проживали у трьох населених пунктах – селі Киселівка Снігурівського району, де в 1925 році було створено польську сільську раду в складі 15 депутатів, та хуторі Іваницький Привільнянського, згодом Новоодеського району.

Необхідно підкреслити, що населення польських сіл було, як правило, заможним. Мешканці Киселівки мали у своєму розпорядженні в 1927 році 437 коней, 308 корів, 72 вівці, 321 свиню. Звичайно, переважна більшість польських землеробів не сприймала партійну політику колективізації. Архівно-слідчі справи зберегли сотні прикладів протестних виступів польських переселенців проти більшовицької діяльності в аграрному секторі.

Мешканець хутору Жовтень, Фелікс Васютинський активно агітував проти колективізації, своїми закликами фактично розваливши роботу артіль «Союз». «Злісний опір», колективізації чинили мешканці села Щербані Людвиг та Василь Яворські [7, спр. 5985, арк. 27].

Після того, як на початку 1930 року Сталін виступив у газеті «Правда» зі статтею «Запоморочення від успіхів», у якій засуджував «перегини» колективізації, серед польського населення почався масовий вихід з колгоспів. Станіслав Вішневський з села Софієвка Благодатнієвського району забрав з колгоспу своїх коней [7, спр. 5897, арк. 73].

Теодорія Токарська, забравши своє майно з колективного господарства «Польський комунар» Очаківського району закликала односельців слідувати її прикладу, відзначаючи, що: «В Польщі землю в селян ніхто не забирає, а в СРСР нас нещадно грабують» [7, спр. 4754, арк. 41].

Колишній офіцер польської армії, Шламбович В'ячеслав Костянтинівич, займаючи посаду завідуючого Торговим відділом Варварівського райпотребсоюзу заявляв, що: «Доки Радянська влада не змінить свою політику по відношенню до селянства, не дасть їм самостійно працювати, доти всі ми будемо пухнути з голоду» [7, спр. 5678, арк. 5].

Про те, що: «В Польщі селяни мають в особистому користуванні землю, тримають власне господарство та живуть набагато краще ніж в Радянському Союзі» в 1930 році перед сільською громадою села Нечаяне висловлювалися брати Йосиф та Михайло Яблонські. Показово, що Михайло Яблонський був на цей час членом ВКП(б), закінчивши в 1925 році Київську Радянську партійну школу, після чого його з партії виключили.

Загалом, Михайло Францевич Яблонський мав дуже цікаву, трагічну та показову для того неспокійного часу біографію. В 1912 році емігрував до США, працював на заводі, повернувся до рідного міста Володимир-Волинськ, що в той час належав Польщі в 1917 році, служив у армії Петлюри, в 1919 попав у полон до Червоних та залишився в їх лавах. В 1920 — 1921 роках двічі був вже в польському полоні, звідки в 1921 спробував втекти, був посажений до в'язниці, після звільнення в 1922 році спробував нелегально перейти на Радянську територію, знову був затриманий та заарештований. Звільнився в 1924, через рік, на цей раз вдало, перейшов разом з братом кордон СРСР. Далі партійна кар'єра, виключення за антирадянські висловлювання з ВКП(б), в 1937 році братів Яблонських заарештовують, звинуватять в шпionажі, після чого обох розстріляють у 1938 році [7, спр. 5574, арк. 87 — 93].

З труднощами зіткнулася більшовицька етнічна політика в місті Миколаєві. Згідно статистичних даних на 01.01.1926 року в Миколаєві проживало 1800 поляків. Найбільше їх працювало на заводах А. Марті та виробництва скла. Комуністів-поляків та кандидатів налічується 100 осіб, комсомольців 72 особи [5, спр. 298, арк. 32].

Координувати роботу з ними, повинно було Польське Бюро Миколаївського окружного партійного комітету КП(б)У. З 15 травня 1925 року по 1 січня 1926 року проводилося 8 засідань Бюро, на яких було розглянуто 28 питань, влітку 1925 року пройшла міська конференція польських робітників, на якій були присутні 56 делегатів [5, спр. 118, арк. 84 — 85].

Перед Бюро ставилися різноманітні завдання по залученню польського населення до «будівництва соціалізму». Як типовий приклад можна навести План роботи на січень-березень 1926 року. Серед основних заходів належало провести:

1. Завести облік тих хто володіє та не володіє польською мовою комуністів та комсомольців.
2. Взяти на облік безпартійних поляків.
3. Організувати з учнів польської школи в Миколаєві загін піонерів [5, спр. 298, арк. 52 — 53].

Втім, робота з польською молоддю зазнала фіаско. В піонерський загін з місцевої школи вдалося завлекти лише 3 піонерів. За комсомольську агітацію відповідав Котович, втім до своєї роботи він відносився достатньо пасивно. На загальні комсомольські збори в грудні 1925 року прийшло лише 2 комсомольця [5, спр. 298, арк. 56].

Деяко краще складалася справа з формуванням системи навчальних закладів та бібліотек. В Миколаївській польській школі існувало 5 груп, в яких навчалось 85 учнів. Працює 5 викладачів, щомісяця видається стінна газета. В листопаді 1925 року організована нова польська школа в селищі Щербані Вознесенського району. В січні 1926 року відкрита вечірня школа, до якої записалося 17 осіб, в ній вивчають польську мову та історію революційних рухів Польщі.

При польському робочому клубі міста Миколаєва створена бібліотека на більш ніж 2 000 томів польських книг. Кількість читачів 130 осіб [5, спр. 298, арк. 73].

В докладі товариша Олдаковського на засіданні Польського бюро Миколаївського окружного партійного комітету КП(б)У від 05.10.1925 року про стан справ по організації Польського Долбишевського району констатувалося посилення діяльності католицького духовенства в районі. Підкреслювалась необхідність прискорення набору та направлення робітників до села, заохочуючи їх матеріально та просуванням по партійним лінії. Також йшлося про організацію по одній школі в кожній сільській раді, та наданні району радянської літератури на польській мові [5, спр. 118, арк. 77].

Разом з цим, в своїй роботі Польське бюро, за твердженням її керівника Ржепинського, мало великі труднощі: відсутні працівники для ведення агітаційно-пропагандистської роботи на польській мові, з 1 березня 1926 року на дві третини скорочені смети на клубну роботу. Масовою шкільною та гуртовою роботою охоплено лише 500 осіб, інших поляків важко притягнути до роботи.

Враховуючи факт, що в 1926 році в лавах розміщеного в Миколаєві 44 полку Сиваської Дивізії проходило службу 57 поляків-червоноармійців, при сприянні Бюро був відкритий польський гурток до якого записалося 28 військовослужбовців, проведено 2 спектаклі.

Разом з цим, серед поляків-червоноармійців не існувало однастайності в підтримці Радянської влади. Командир 89 зенітної батареї Веселовський Марцелій Францевич неодноразово критикував більшовиків, вихваляючи Й. Пілсудського. В 1930 році його буде заарештовано за шпійонську діяльність на користь Польщі [7, спр. 1014, арк. 63 – 66].

Постать Й. Пілсудського, незважаючи на офіційну пропаганду, що змальовувала його уряд як фашистський та реакційний, була надзвичайно популярною серед поляків. Архівні справи донесли до нас величезну кількість висловлювань на підтримку Маршала Польщі, засновника польської армії та лідера відродженої держави.

Про славу Й. Пілсудського свідчить і той факт, що під час арешту в 1937 році багаторічного керівника ДПУ-НКВС України Всеволода Балицького, серед звинувачень наводились слова, які чекіст часто промовляв звертаючись до свого найближчого оточення: «Україна в її сучасних кордонах — найбагатша країна в Європі, в Україні є все «власне» та в кількості, що набагато перевищує її власні потреби. Приклад Польщі доводить, що Україна могла бути по-справжньому незалежною країною, зі своїм історичним укладом, якби в неї був визнаний лідер, авторитетний, незмінний, як Пілсудський» [8].

Однією з форм агітаційної роботи Польського Бюро були проведення конференцій польських робітників та лекцій. На конференції 27 червня 1925 року про міжнародне та внутрішнє становище Польщі доповідав Сидорович. Після чого йому були поставлені наступні питання: «Хто є Президентом Польщі? Скільки годин працюють робітники на польських заводах? Чи можна виїхати до Польщі та яким чином прийняти польське підданство?».

Серед тематики виступів 1926 року, слід виокремити доповіді, що були присвячені 40-річчю заснування польської партії «Пролетаріат». Саме їх кількість була найбільшою. Оратори висловлювали: «Честь та шану організатору партії «Пролетаріат» борцю за світову революцію товаришу Феліксу Кону» [5, спр. 298, арк. 95 – 98].

На заводі імені А. Марті був створений польський робітничий клуб імені тов. Ю. Мархлевського. Втім, великою популярністю він не користувався. Не дивлячись на кількість в 130 членів, на загальні збори збиралося лише по 20 – 30 осіб. В клубі відсутні належні меблі. На протязі грудня-лютого 1926 року не вдавалося провести партійні збори, на які приходило лише 4 особи.

Проголошуючи СРСР країною «перемігшого атеїзму», радянська влада жорстоко проводила антирелігійні заходи. Не враховувалося, що релігійність є національною ознакою польського населення. Спроба створити антирелігійні гуртки при Польському клубі в Миколаєві провалилася. З жовтня 1925 року по 1 липня 1926 року тут було прочитано польською мовою дві доповіді про походження релігії і три лекції про виникнення життя на землі, професором Сапожниковим, які відвідали кілька десятків поляків [5, спр. 298, арк. 32].

Зворотню реакцію викликала войничча атеїстична пропаганда в сільській місцевості.

Вчителька польської школи села Щербані Секлюцька Антоніна прийшла на роботу в 1924 році. Школа кілька разів проходила перевірку окружної та районної інспекції народної освіти, котра наголошувала на високій якості роботи вчителя. Втім, з'ясувалося, що користуючись віддаленим положенням села Секлюцька влаштує в ньому католицькі богослужіння, хрестит новонароджених підмінюючи собою ксенза. Свою релігійну агітацію Секлюцька проводила також у віддалених від школи районах. В жовтні замість Секлюцької до села була послана вчителька-комсомолка Голодова. Характерно, що на загальних зборах селян Секлюцька в своїй промові заявила, що її знімають не за викладацьку діяльність, а за релігійні погляди. Разом з тим підкреслила, що пора вже владі навчитися поважати не тільки своїх «червоних», а й інших осіб [5, спр. 298, арк. 35 – 38] .

Навколо захисту костьолу від закриття, згуртувалася польська община районного центру Криве Озеро. Її секретар Горбач, разом з 23 особами провели в червні 1924 року збір коштів на утримання молитовного закладу. Особливою популярністю серед прихожан міста користувався ксенз Лаврецький, який проводячи служби закликав до об'єднання поляків та католиків-українців навколо костьолу [7, спр. 5932, арк. 123 – 125].

Таким чином, соціально-економічні перетворення проведені радянською владою значно вплинули на життя польської громади. Разом з позитивними явищами, що допомагали зберігати культурні традиції населення, розвитком торгівлі та землевпорядкування на початку та в середині 1920-х років, владою проводилася політика знищення католицької церкви, колективізація сільських господарств призвела до зруйнування ефективних одноосібних господарств. Пропагандистський характер та репресивний спосіб проведення національно-культурної політики радянської влади логічно призвів до її ліквідації в середині 1930-х років, призвівши до політичного терору, що скалічить життя переважній частині польського населення краю.

Бібліографія

1. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : 20 – 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький – К. : «Либідь», 1991. – 343 с.
2. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк – К. : Геліон, 2001. – 532 с.
3. Даниленко В. М. До витоків політики «українізації» // Віктор Михайлович Даниленко / Україна ХХ ст. : Культура, ідеологія, політика : Зб. статей. – Вип. 1 / АН України. Ін-т історії України ; Вдп. ред. В. М. Даниленко. – К., 1993. – 177 с.

4. Чирко Б. В. Немецкая национальная группа в Украине в контексте государственной этнополитики 20 – 30-х гг. XX ст. // Чирко Богдан Володимирович / Вопросы германской истории. – Т. 2. – Днепропетровск, 2007. – 410 с.
5. Державний Архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 298.
6. Шитюк М. М. Політика радянської влади щодо поляків південних районів України (20 – 30 рр.) // Микола Миколайович Шитюк / Україна і Польща в XX столітті : проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ; Краків, 2002. – 167 с.
7. ДАМО. – Ф. 5839. – Оп. 2. – Спр. – 5985.
8. Скотников С. Еху «сдают» Властелина / Зеркало недели. – 2001. – 15 – 22 ноября.

Николаев И. Е.

Етнополитические процессы на Юге Украины в период становления тоталитарной системы в 20-х годах XX столетия (на примере польских национально-культурных объединений Николаевской области)

В докладе, на основе преимущественно архивных источников раскрыты особенности этнополитических процессов Юга Украины в период становления тоталитарной системы. Проанализированы ключевые моменты деятельности национально-культурных объединений польского населения Николаевщины.

Nikolaev I. E.

Etnopoliticheskie processes on South of Ukraine in the period of stanovlennyya of the totalitarian system in 20th of XX century (on the example of polish nationally and cultural associations of Nikolaevchkoj of area)

In a lecture, on the basis of primary the archived sources of roskryty feature of etnopoliticheskikh processes of South of Ukraine in the period of becoming of the totalitarian system. The key moments of activity of nationally and cultural associations of the Polish population of Nikolaevschiny are analysed.

Іванова І. А.

ЄВРЕЇ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІ ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ. : ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН

На початку 1920-х рр., в з метою поліпшення економічного становища єврейсько-населення, яке існувало за межею бідності, в СРСР розпочалась широкомасштабна кампанія по залученню євреїв до виробничої праці. Однією з складових цього процесу було переселення частини єврейського населення на Південь України й до Криму для зайняття сільським господарством.

На сьогодні маємо значний історіографічний доробок щодо вивчення історії єврейської аграрної колонізації Півдня України [1]. Однак, недостатньо дослідженими залишається низка проблем, серед них – проблема не лише економічних, але й соціально-політичних наслідків колонізації, її впливу на українсько-єврейські стосунки.

Метою даної наукової розвідки є дослідити ставлення до переселення євреїв на землю українських селян Півдня України.

Можливі наслідки колонізаційної кампанії можна було передбачити, ґрунтуючись на історичному досвіді українсько-єврейських взаємин та реальній ситуації в українському селі у 20-ті роки.

Земельне питання для українського селянства було питанням його повсякденного буття. Навколо кожної вільної десятини землі на селі відбувалась найжорстокіша боротьба: кому з безземельних або малоземельних селян її одержувати. Цілком природно, що вже по одному цьому факту надання землі не малоземельним та безземельним селянам, а євреям, що не працювали дотепер на ній, викликало у селян певні дорікання й невдоволення, і, завдяки цьому, єврейська колонізація породжувала антисемітські настрої.

Визначний сіоністський діяч З. (В.) Жаботинський шукав коріння антисемітських настроїв у психології українського селянина: «Кожен шмат землі належить мені ... мені одному. При цьому не важливо, чи я можу вже сьогодні використати кожну десятину; коли не мені, то вона дістанеться моєму синові, чи онукові, чи кому не будь з «нас» — з селянського народу». За такого настрою, та більше — за такої релігії взагалі кожна колонізація в європейській Росії є кривдою, грабунком, хоч би хто був колоністом. Коли б навіть почали переселяти на Україну велику кількість російських «міщан» — мешканців міст, або навіть масу селян з іншої частини Росії, — наприклад, почали б масову колонізацію «кацапів» на Україні або «хохлів» у Великоросії, навіть це викликало б велику ненависть, а цього разу колонізують, крім того, євреїв, та ще й, як на лихо, на Україну» [2, сс. 114 — 115]. На його думку — це був «антисемітизм обставин» в Україні. До цих «обставин», у першу чергу, він ставив вороже відношення селян до міста і до чужинця, який претендує на його землю [2, сс. 116 — 117].

Професор історії Йоркського університету в Торонто (Канада) Орест Субтельний, аналізуючи відношення між українцями та євреями, прийшов до висновку, що «стосунки між українцями та євреями не були — та й навряд чи могли бути — дружніми. Протягом століть ці два народи існували у структурно антагоністичному (хоча і взаємозалежному) середовищі. Для єврея українець представляв відстале й забите село, а для українця єврей був утіленням чужого й експлуататорського міста, що дешево купувало у нього продукти, а свої товари продавало йому дорого ... Ці дві спільноти продовжували жити у близькому сусідстві, але в майже цілковитій ізоляції одна від одної» [3, с. 246].

Єврейська колонізація проводилася в умовах хронічного малоземелля українських селян й аграрного перенаселення. Саме тому ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. і для «поліпшення побуту корінного малоземельного населення» [4, с. 160] розпочалося переселення українців на Далекий Схід, до Сибіру, Північного Кавказу. З 1896 по 1917 рр. з України виїхали на вільні землі 1 619 520 людей, у тому числі 482 157 з Херсонщини, Катеринославщини та Криму. Незважаючи на це, в Україні у 1927 році залишалося надлишкового населення 6,5 мільйонів людей. Тому радянський уряд мав намір відправити за Урал приблизно 890 тисяч селян [5, с. 149]. Ще на початку 1920-х рр. голова ВРНГ СРСР, член політбюро ЦК РКП(б) М. І. Бухарін визнав, що «аграрне перенаселення всім тягарем навалилося на бідняцький шар села», крім того воно є одною «з центральних проблем радянської економічної політики» [5, с. 149].

Забезпеченість селян землею на Півдні України була дещо кращою, ніж в інших регіонах. Тому саме за рахунок земельних угідь на Півдні формувалися так звані «колонізаційні фонди». Справа в тому, що після приходу більшовиків до влади землі поміщиків були конфісковані й склали так званий «загальнонаціональний земельний фонд». Державний земельний фонд УСРР виділявся із земельного запасу загальнонаціонального

земельного фонду в Одеському, Херсонському, Миколаївському, Першотравневському, Зинов'євському, Катеринославському, Павлоградському, Запорізькому, Мелітопільському, Маріупольському та Сталінському округах [6, спр. 1208, арк. 46]. Наркомземом цей держфонд використовувався тільки для внутрішньої колонізації, а саме для переселення із аграрно-перенаселених районів України; збільшення землекористування місцевого населення; внутрішньоокругового розселення; інших потреб держави (Дніпробуд та т. п.); призначався частково чи повністю для переселення та розселення єврейських родин (колонізаційний фонд) [6, спр. 1208, арк. 13].

Більша його частина передавалась селянам без усякого викупу, причому перевага у наділенні землею була на боці малоземельних селян та сільськогосподарських робітників. Селянське землекористування Півдня УСРР доведено було до 87,5 %. Із лишків земель (12,5 %) склався «колонізаційний фонд». До складу колфонду призначались ділянки, найбільш віддалені від селищ, які розташовувалися невеликими масивами, з занадто важкими умовами до обводнення. Він цілком знаходився у степовій смузі України, тому що лісостепова її частина залишалася малоземельною й перенаселеною.

Загальна площа колфонду України на початку 1920-х років дорівнювалася 1 575 000 га. Із цієї площі було передано до меліофонду та для різних державних потреб 371 000 га, для місцевого розселення 350 600 га, для збільшення німецького землекористування 44 300 га. Для безпосередніх потреб переселенців лишалося 1 109 900 га [6, спр. 1213, арк. 28 зв.].

Найбільші колонізаційні земельні резервні фонди виділялися в Одеській губернії. На її долю припадало 1 015 937 дес. усього колонізаційного фонду. Із нього для внутрішньоокругового розселення виділялося 57 000 дес. (5,6 %), а для переселення поза округи 958 937 дес. (94,4 %) [7, с. 7].

До початку «планового переселення» загальна площа, яка призначалася для розселення та переселення єврейської меншини на Південь УСРР, дорівнювалася 88 699 га та розраховувалася на 5 543 земельні ділянки [8, с. 7]. До 1929 р. Наркомзем збільшив площу, призначену для планового переселення євреїв, до 130 738 га, що складало 11,8 % від загальної площі колонізаційного фонду. З розсільфонду для внутрішньоокругового розселення відійшло 25 488 га, із нього 19 973 га припадало на Одеський округ, 890 га – на Миколаївський, 800 га – на Херсонський. Меліофонд дорівнювався 27 000 га та повністю знаходився в Херсонському окрузі на території Олешківських пісків [9, спр. 234, арк. 4 зв.].

Враховуючи дані обставини, не важко було передбачити реакцію селян, серед яких не було проведено роз'яснювальної роботи, на масове переселення євреїв на землю. Характерно, що послідовними противниками наділення євреїв землею були і сіоністи, і українські емігранти. Як зазначив В. Жаботинський. «... На Україні ми маємо справу з 25 мільйонами селян ... Я не сумніваюсь, що люди, які підтримують цю колонізацію, виповнені найкращих і найчесніших намірів, але, кажучи об'єктивно, світ ще ніколи не бачив такої колективної легковажності, як це драгування 25 мільйонів селян України ...» [2, с. 117].

Вкрай негативну оцінку давала переселенню українська еміграція, що стояла на непримиренних антирадянських позиціях: «... Уряд України відступає жидам велику смугу врожайної землі, розриває тіло українському народу, спроваджує з усіх сторін жидів і творить для них державу», а в той самий час «... на Сибірі мають досить землі і могли б дати жидам землю. Але жиди не хочуть іти на Сибір, отже московські більшовики посадили жидів на найурожайніших українських землях над Чорним морем» [10, с. 76]. Більш критично висловився по цьому питанню професор Української господарської Академії УВУ у Празі Ол. Мицюк зазначивши, що «скільки треба було сміливості та навіть безцеремонності, щоб заходитися будувати ліпше майбутнє жидівства, навіть

республіку, на Україні, не питаючись волі Українського Народу, наділювати жидівське населення землею за рахунок українського селянства, не числячись з його настроями, а покладаючись на багнети червоно – армійських залог?». [5, с. 149].

Конфлікти між переселенцями й місцевим населенням виникали із-за різних причин і виявлялися у різноманітних формах.

Так, на Криворіжжі відбулись сутички євреїв-переселенців з селянами на ґрунті незадоволення місцевого населення з питань організації єврейських хліборобських колоній. Влада змушена була викликати військо, після чого конфлікт було припинено. В Маріупольській окрузі було організовано напад на єврейську колонію «Надёжная». Тамошнє селянство з суміжних сіл з'явилося з косами і серпами, щоб заволодіти врожаєм колонії. Колоністи відповіли силою та відбулася серйозна сутичка [5, с. 151].

Інформація про агресивне ставлення місцевого селянства до новоприбулих зберігається у листах євреїв-переселенців до місцевої влади. Так, у селі Затишші в Маріупольській окрузі в березні 1930 року відбулося масове побиття селянами євреїв – колоністів під час виїзду їх на роботу. У Криворізькому районі в колонії Інгалець в квітні 1930 року селяни напали на колоністів. На думку селян, євреї – переселенці підтримували місцеву владу та її намір перетворити колгоспи на єврейські. Хоча їм не вдалося здійснити свій задум та підпалити колонію, але все ж таки будинок одного з колоністів було спалено вщент [5, с. 151]. У 1928 році в селищах із-за поганих врожаїв та нестачі продовольства спостерігалися масові від'їзди єврейських селян. Загострилися взаємини із селянами на ґрунті проведених потрав худобою переселенців полів. Все це приводило до бійок [9, спр. 291, арк. 50]. За повідомленням Запорізького окружного партії у Проскурівському районі був напад на переселенську ділянку. Пограбувавши її, грабіжники заявили: «Тікайте геть звідси, бо все рівно ми вас примусимо пійти. Пам'ятайте, ще Махна нема, але сили Махна живуть» [11, спр. 3021, арк. 7].

Для виконання будівельних робіт колоністи досить часто наймали селян. У випадках затримки оплати за працю між ними виникали конфлікти [9, спр. 115, арк. 43].

Питання оренди землі в єврейських хліборобських колоніях теж приводило до непорозумінь між переселенцями й місцевими селянами. Від райвиконкомів (найбільше з Одещини) до КОМЗЕТу постійно надходили повідомлення, про те, що «... на українських переселенських посольках орендарі навколишніх сіл роблять все можливе, щоб завадити переселенцям облаштовуватися на новому місці» [9, спр. 115, арк. 35]. Однак районні та округові органи влади не тільки не вели боротьби із свавільним захопленням місцевим населенням колфонду, а навіть його заохочували до цього [12, спр. 760, арк. 41].

Конфліктні ситуації між місцевими селянами і колоністами провокували крадіжки коней, реманенту, псування води у колодязях у колоніях [9, спр. 115, арк. 35]. Загострення відносин відбувалося й тому, що виділені для землевлаштування євреїв земельні ділянки не знаходилися на одному суцільному масиві, а були розкидані по різних районах, при чому їх доводилося заздалегідь вишукувати й досить часто траплялось, що помічені до виділення ділянки вже були зайняті навколишнім населенням [11, спр. 2020, арк. 13]. Подібна ситуація склалася на Одещині у 1927 р. в радгоспі «Шутово» Демідовського району, де земельні фонди призначались під переселення євреїв [13, спр. 9, арк. 9 – 10]. Однак, впродовж чотирьох місяців, місцеві органи нічого не зробили для розв'язання конфлікту, про що свідчить заява до уповноваженого в справі переселення на Південь України із «проханням розв'язати питання про місце селища «Шутово» з приводу розподілу земель між українцями та євреями» [13, спр. 9, арк. 69]. Не залагодила справу навіть телеграма до УкрКОМЗЕТу, яка повідомляла про критичне становище єврейських родин, які не мали змоги засіяти землю [13, спр. 9, арк. 72].

В деяких випадках у суперечках були винні самі переселенці. Один з таких випадків відбувся у колонії «Світ» Одеської округи, де при відводі червоної межі колоністами й землевпорядниками була допущена помилка. Ще в 1924 році через недосвідченість самих хліборобів при складанні проекту землевпорядження селища ніхто не звернув увагу на відсутність дороги, що з'єднує колонію з полями переселенців. Після відводу межі помилка була виявлена, однак сусідні селяни не дозволяли користуватися зручним шляхом, вимагаючи за це права на спільне користування толокою [13, спр. 8, арк. 126].

Інколи спостерігалось вороже відношення до новоприбулих навіть серед переселенців, що оселилися раніш. На Мелітопольщині конфлікт був пов'язаний з тим, що новим переселенцям надавалися кредити, а старі повинні були забезпечити себе самостійно: «... взагалі відношення старих переселенців до нових таке, що ви мов «не під відкритим небом, не в ямах живете, не терпіли голоду як ми терпіли колись ...» [9, спр. 826, арк. 135]. На Миколаївщині нові переселенці були змушені їздити за декілька верст за водою, бо члени артїлі, яка знаходилася поруч, відмовлялися давати їй зі «своїх» ґрунті [14].

Дуже часто на фоні приїжджали так звані «збірні» родини, які отримували великі земельні ділянки. Згодом родина розпадалася, а земля без змін залишалася у колишніх господарів. Це викликало «ремство навіть серед єврейських переселенців», та приводило до закликів «перегляду норм закріпленої землі» [13, спр. 9, арк. 42 – 43].

Здебільшого непорозуміння між євреями – переселенцями та місцевим населенням виникали на ґрунті земельних чвар. Однак інколи воно приймало політичне забарвлення. Таким прикладом може слугувати інцидент, що відбувся у селі Мала Кушівка Кременчуцького округу, де група комсомольців, яка вирішила переселитися до Сибіру, у колективній заяві зазначила, що «залишає Україну жидам» [15, с. 102].

Не останнє місце у погіршенні стосунків відігравав той факт, що єврейські родини при переселенні отримували допомогу від закордонних благодійних філантропічних організацій – Агро-Джойнт, ТРП, ЄКО. «Уяви собі психологію херсонського селянина, який навіть не може сьогодні обробити ту десятину, яку він обробляв за часів Миколи II, бо він не може полагодити поламаного плуга, не може купити худобу і т. п., і раптом він бачить на залізничній станції товарний вагон і пару нових залізних плугів, чи теплушку, з якої висувають голови здорові воли, і він питає: для кого це все? У відповідь чує: для єврейських колоністів, яких уряд хоче поселити на нашу землю. Я ще не бачив у житті нічого такого, що було б виміркуване так добре для збудження ненависті, як ця процедура», – зазначав дослідник історії єврейства З. (В.) Жаботинський [2, сс. 116 – 117]. Таке піклування викликало обурення й заздрість з боку українського селянства, яке жило поруч з євреями та породжувало появу чуток, наприклад, що «влада у всіх відношеннях йде краще назустріч євреям, ніж другим національностям» [11, спр. 3021, арк. 7].

Не слід думати, що тільки єврейські колоністи викликали негативну реакцію до себе з приводу оселення на землю. У проекті постанови оргбюро ЦК КП(б)У з питання про єврейське переселення у вересні 1925 року визнавалося, що помітне у районах єврейського переселення невдоволення місцевих селян мало місце й відносно переселенців інших національностей, що пояснювалося бажанням селянства зберегти за собою вільну землю [11, спр. 2020, арк. 10].

На небезпеку зростання антисемітизму через єврейську колонізацію вказували неодноразово місцеві органи влади. У 1926 – 1929 роках радянським урядом була розгорнута широкомасштабна кампанія проти антисемітизму. До неї підключилися не тільки політичні органи влади та комсомольські організації, а також центральні і місцеві газети.

Так, у газеті «Коммунист» за зазначений період вийшло більш ніж 70 статей та повідомлень, в яких розглядалися проблеми антисемітизму, загострення відносин єврейства з місцевим населенням.

Отже, політика коренізації, що була стрижнем етнополітики радянської держави у 20-ті роки, мала на меті гармонізувати міжнаціональні стосунки, задовольнити національні-культурні потреби корінного населення й національних меншин, а відтак – забезпечити їх лояльність радянській владі. Однак, намагання покращити економічне становище єврейського населення шляхом переселення на землю привело до зворотних наслідків – загострення україно-єврейських стосунків, різкого зростання антисемітських настроїв серед українських селян, які страждали від малоземелля й були обурені виділенням земель до колонізаційних фондів, також не завжди вмілим господарюванням й наданням допомоги євреям державою і єврейськими благодійними організаціями.

Історичний досвід 20-х – 30-х рр. підтверджує необхідність врахування при розробці етнонаціональної політики держави економічного чинника й життєвих інтересів різних соціальних груп і національних спільнот.

Бібліографія

1. Гончарова О. С. Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті початок 30-х років ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Гончарова. – Харків, 2007. – 255 с. ; Горовский Ф. Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Часть II. / Общ. ред. Ф. Я. Горовского; Редкол. Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман, С. Я. Елисаветский. – К. : МОН Украины, Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, Международный Соломонов Университет, 1995. – 280 с. ; Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.) : Монографія. – 2-е вид., допов. / М. А. Журба. – К. : Науковий світ, 2002. – 499 с. ; Орлянський В. С. Євреї України в 20 – 30 роки ХХ сторіччя : соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. – 240 с. ; Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті : історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Плюс, 2000. – 447 с. ; Хонигсман Я. С. Евреи Украины : краткий очерк истории / Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса. – Ч. 1 / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман [Под общ. редак. Ф. Я. Горовского]. – К., 1992. – 158 с. ; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 507 с.
2. Жаботинський В. Кримська колонізація // Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинський. – [Б. м.] : Біб-ка українознавства : «Сучасність», 1983. – 136 с.
3. Субтельний Орест. Україна : історія / Орест Субтельний ; [Пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; Вст. ст. С. В. Кульчицького]. – К. : Либідь, 1991. – 512с.
4. Кауфман А. А. Переселение и его роль в аграрной программе / А. А. Кауфман // Герценштейн М. Я. Аграрный вопрос. – М., 1905. – С. 134 – 170.
5. Мицюк О. Аграризація жидівства України / О. Мицюк. – Прага, 1932. – 176 с.
6. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-102. – Оп. 1.
7. Коренев И. Николаевщина. Социальный состав / И. Коренев. – Николаев, 1926. – 55 с.
8. Сударський А. Дещо про землевлаштування єврейської бідноти / А. Сударський. – Харків : УкрОЗЕТ, 1930. – 24 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 505. – Оп. 1.

10. Орлянський В. С. Євреї України в 20-30 роки ХХ сторіччя : соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. — Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. — 240 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20.
12. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. Р-53. — Оп. 1.
13. ДАОО. — Ф. Р-1511. — Оп. 1.
14. Красный Николаев. — 1925р. — 25 вересня.
15. Найман О. Розгром єврейських організацій в Радянській Україні / О. Найман // Сучасність. — 1997. — № 12. — С. 94 — 104.

Иванова И. А.

Євреї-переселенці и українське крест'янство Юга України в 20-х – початок 30-х рр. ХХ в. : проблеми взаимоотношень

В статті досліджується відношення українського крест'янства Юга України до політики аграризації євреїв, причини і форми виявлення антисемітських настроїв крест'ян по відношенню до євреїв-переселенців.

Ivanova I. A.

Displaced Jews and Ukrainian peasantry of the South of Ukraine in the 20-th-the beginning of the 30th of the 20th century: the problems of mutual relations.

The relations of Ukrainian peasantry of the south Ukraine and the agrarian policy of Jewish the purposes and the forms of identification of antisemitism of peasantry against displaced Jewish are studied in this article.

Хаєцький О. П.

ВИКОРИСТАННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ УЗБЕЦЬКИХ СЕЛЯН У БАВОВНИЦТВІ УКРАЇНИ (30-ТІ – 50-ТІ РР. ХХ СТ.)

Характерною ознакою тоталітарних режимів новітніх часів є примусове залучення значних контингентів населення до праці у визначених владою галузях економіки. У республіках радянської країни, в тому числі в Україні, зазначена практика почала застосовуватися одразу після встановлення диктатури пролетаріату і набувала все більших обертів з укріпленням тоталітарного режиму та розгортанням масових репресій. Однією з галузей, де застосовувалася примусова праця, було бавовництво, яке впроваджувалось на території республіки у 30-ті — першій половині 50-тих рр. ХХ ст. До роботи на плантаціях бавовнику залучались примусово переселені до України під час масової колективізації «розкуркулені» селяни з республік Центральної Азії, більшу частину яких складали узбеки.

Мета даного повідомлення полягає у висвітленні особливостей використання в бавовницькій галузі України примусової праці узбецьких селян. Доля груп населення, що з'явилися в СРСР внаслідок репресивних дій сталінського режиму, в тому числі трудових

поселенців або спецпоселенців, належить до актуальних недостатньо вивчених проблем вітчизняної історії. Розгляд даної теми дозволяє ретельніше дослідити антигуманну суть тоталітарного режиму в СРСР, а також характер та форми розвитку в цих умовах міжреспубліканських зв'язків, зокрема українсько-узбецьких, на прикладі конкретної галузі.

Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли відображення переважно у вельми заідеологізованих працях радянських істориків з історії республік та міжреспубліканських зв'язків, а також періодиці 30-х – 50-х років ХХ ст., зокрема в журналі «Хлопководство» (у 1922 – 1930 рр. – «Хлопковое дело»; у 1931 – 1932 рр. – «За хлопковую независимость»; у 1936 – 1940 рр. – «Советский хлопок», з 1951 р. – «Хлопководство») та газеті «Советское хлопководство». Після ліквідації бавовництва в УРСР, з кінця 50-х років, про історію цієї галузі в республіці та пов'язані з нею міжреспубліканські зв'язки практично не згадувалось, оскільки навіть нагадування про невдалий експеримент ставило під сумнів непорушний постулат про далекоглядність та прозорливість компартійного керівництва. У виданих на початку ХХІ ст. в Узбекистані монографії Р. Т. Шамсутдинова [1] та трьохтомній документальній збірці під редакцією Д. А. Алімової [2] містяться цінні матеріали про залучення до роботи у бавовництві України спецпереселенців з республік Центральної Азії. Окремі публіцистичні матеріали з досліджуваної теми останнім часом з'явилися на шпальтах газет Херсонщини [3; 4].

Бавовництво як галузь, пов'язана з вирощуванням бавовнику та виготовленням бавовни-сирцю, тривалий час була однією з провідних галузей господарства ряду радянських республік. Особлива увага радянського керівництва до цієї галузі була обумовлена, передусім, її важливістю для розвитку не тільки текстильної промисловості, а й зростаючими потребами оборонного відомства в нарощуванні військових арсеналів, адже бавовна є важливим компонентом у виготовленні вибухових речовин. Не випадково ще у 20-ті роки ХХ ст. партійним керівництвом була поставлена амбітна політична ціль – «досягнення бавовняної незалежності СРСР», тобто позбавлення від необхідності поставок бавовни до СРСР з капіталістичних країн.

На території Радянського Союзу була поширена, головним чином, поливна культура бавовнику, який вирощували в республіках Центральної Азії, передусім в Узбецькій РСР, а також Азербайджанській РСР. З кінця 20-х – початку 30-х років цю технічну культуру почали вирощувати і на незрошуваних землях – на півдні РРФСР, в Молдавській РСР, а також на території Української РСР (Херсонська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Дніпропетровська, Сталінська області). У 1940 р. посівна площа бавовнику на всіх українських землях становила 400 000 га (20 % усієї площі під бавовником в СРСР), з них в трьох південних областях (Миколаївській, Запорізькій та Одеській) – 236 000 га. Після війни посівна площа бавовнику в республіці зросла до 475 000 га (1952 р.). Через не цілком сприятливі кліматичні умови та відсутність досвіду вирощування культури врожайність бавовнику в Україні була невелика (в середньому від 2 до 5 ц центнерів з гектара). Однак за рахунок значних площ під цією культурою збирали на рік від 800 000 до 2 000 000 центнерів цінної сировини, що складало 5 – 10 % радянського виробництва та 1 – 2,5 % світового [5, сс. 79 – 80].

Особливості кліматичних умов України вимагали корегування агротехнічних засобів вирощування, виведення нових сортів бавовнику, створення відповідної організаційно-управлінської та матеріально-технічної бази. В листопаді 1930 р. у Скадовському районі організовано перший бавовницький радгосп. Наступного року такі ж радгоспи створено у Каховському та Голопристанському районах. Новостворені спеціалізовані господарства не забезпечувались у повній мірі тягловою силою, насінням, бракувало робочих рук, а головне – досвіду вирощування нової для республіки культури. Тому й поставлені перед

господарствами завдання та плани не виконувались. Однак керівництво радгоспного сектору Головбавовни у Москві вимагало від Укрбавовни збільшення посівів та забезпечення зростання врожаїв важливої для країни технічної культури [6, спр. 108, арк. 3 – 4].

Для забезпечення потреб бавовництва в Україні налагоджувалось виробництво сільськогосподарської техніки. У 1931 р. завод «Червоний хлібороб» (м. Берислав) почав виготовляти бавовняні сіялки. Одночасно на заводах ім. Першого Травня (м. Біла Церква) та ім. Г. І. Петровського (м. Херсон) було освоєне виробництво бавовнозбиральних машин. Значна частина продукції зазначених підприємств відправлялась до Узбецької РСР та інших східних республік [7, с. 154].

Великі надії у справу впровадження бавовництва в Україні покладалися керівництвом на використання досвіду та ресурсів інших республік, передусім Узбекистану, якому у господарському комплексі СРСР відводилось місце основної бази бавовництва країни. Тривалий час саме бавовництво було провідною галуззю у визначених владою зв'язках Узбецької РСР з іншими республіками, в тому числі Україною.

З кінця червня 1931 року протягом півтора місяця в Україні перебувала шефська бригада бавовнярів з районів Бухарської округи Узбецької РСР. Метою бригади, як зазначалось у звіті про її роботу, був «обмін досвідом культивування бавовни з одного боку, з другого – перейняти досвід українських колгоспників з організації та ведення крупного колективного механізованого господарства, організації праці, ... звітності колгоспів, в чому Узбекистан похвалитись не може, оскільки в цьому відношенні відстав» [8, спр. 86, арк. 19].

На початку липня узбекистанські бавовнярі прибули пароплавом до Херсону, відвідали в місті заводи бавовнозбиральних машин, бавовноочисний та розпочала основну роботу в господарствах Голопристанського та Миколаївського районів. Зокрема, на території Миколаївського району шефи відвідали два радгоспи, шість артільей та одну комуну із загальною площею посівів бавовнику 1 347 га.

Формами діяльності шефів були робота в правліннях господарств, зокрема ознайомлення з документацією, огляд полів та бесіди з працівниками. Як відзначалось у складеній у дусі тих часів доповідній записці політкерівника бригади Рахімбаєва, агронома Рязанова та бригадира Очилєва, «бригада з'ясувала з опитувань та бесід з колгоспниками, ... що розведення бавовнику на Україні справа нова, зовсім незнайома українському селянству, і завдяки агітації попів та куркулів з'явився забобон у селянства, що бавовник начебто приносить хвороби на всілякі негаразди ...». Було також виявлено, що «деякі несвідомі працівники під впливом куркулів, підкуркульників та духовенства під час сапання навмисне зрубують кущі для того, щоб у подальшому полегшити свою працю та позбавитися посівів бавовнику» [8, спр. 86, арк. 15].

У доповідній записці шефської бригади подано також інформацію про стан посівів та вказано на агротехнічні недоліки у вирощуванні бавовнику. Зокрема, відзначено, що у колгоспі імені Ворошилова поле під бавовником площею 51 га дуже зріджене, сходи з'явилися плямами. А на ділянках односібників, що знаходились поруч, бавовник зовсім загинув, оскільки не було проведено жодного мотиження. У поганому стані із-за відсутності належної обробки знаходились бавовняні плантації і в радгоспі Промтехкультур. За халатне відношення до своїх обов'язків агроном цього радгоспу був покараний 4-ма місяцями примусових робіт [8, спр. 86, арк. 10].

Проте, ґрунтуючись на результатах 1930 року, першого року розвитку бавовництва в Україні, та окремих позитивних прикладах поточного року шефи зробили висновок, що «на Україні, в південних районах, вповні можлива культивування бавовнику, і цим в Союзі збільшиться площа засіву, отримається більша кількість сировини, чим ми змо-

жемо обійтися без іноземної бавовни ..., але необхідно повести боротьбу за радянську бавовну» [8, спр. 86, арк. 20].

Серед пропозицій шефів щодо ліквідації недоліків у бавовництві України, крім ідеологічно загострених гасел («розсіяти куркульську агітацію, створену навколо бавовни»; «широко розгорнути громадську роботу за бавовну»), були і цілком конструктивні рекомендації: створити по селах короткотермінові курси з бавовництва, проводити екскурсії на плантації кращих господарств, практикувати відрядження агрономів та рядових працівників для вивчення досвіду бавовнярів Узбекистану тощо.

На завершення своєї роботи шефська бригада виступила зі зверненням «До всіх колгоспників та трудящих України районів степової смуги», в якому обґрунтовувались корисність бавовнику та можливість його вирощування в Україні, вказувалось на недоліки в галузі та можливі шляхи їх ліквідації [8, спр. 86, арк. 24 – 28].

Відрядження працівників сільського господарства Узбекистану в Україну з метою обміну передовим досвідом практикувалось і в наступні роки. Наприклад, у 1939 р. делегація з Ферганської області вивчала передовий досвід колгоспів та МТС Миколаївщини та Херсонщини. Селяни колгоспу імені Сталіна Баштанського району Миколаївської області викликали на соціалістичне змагання колгосп імені Ворошилова Уйчинського району Ферганської. На первомайські свята була намічена поїздка до Узбекистану колгоспників Миколаївщини [9, сс. 200 – 201].

Однією з найбільш гострих проблем в розвитку бавовництва в Україні було його забезпечення кадрами працівників, оскільки вирощування бавовнику було новою, незнайомою місцевим селянам справою. В процесі розв'язання даної проблеми влада вдалася до вже випробуваного нею засобу – використання в галузі примусової праці. На Південь України були переселені тисячі «розкуркулених» дехкан, переважно узбеків, а також таджиків, туркменів, казахів, представників інших народів республік Центральної Азії, які в статусі спецпереселенців були залучені до роботи у бавовництві.

Постановою ЦК ВКП(б) від 20 травня 1931 року на ОДПУ покладалося господарське та адміністративне облаштування колишніх «куркулів» в місцях їх розселення. У доповідній записці замісника голови ОДПУ Г. Г. Ягоди до ЦК ВКП(б) «Про виконання рішення ЦК ВКП(б) про устрій спецпереселенців» від 4 січня 1932 р. не приховувалась справжня мета направлення значної частини «розкуркулених» з республік центральної Азії саме в південні райони України: «Розселення 3 520 байських господарств на Україні ставило за мету прищеплення навичок обробки бавовнику як нової для України культури» [2, с. 394].

На той час загальна кількість переселенців із зазначеного регіону в Україні становила 15 057 чоловік. Вони розміщувались в селищах, переважно колишніх хуторах, Скадовського, Голопристанського, Каховського, Ново-Василівського районів Херсонської області. Для помешкань було виділено 785 будинків, які раніше належали місцевим «куркулям», а також три бараки. Отже, в одному будинку і навіть в одній кімнаті нерідко проживало по кілька сімей [2, с. 393].

Внаслідок важких умов переїзду, надзвичайної житлової тісняви, поганого харчування та незадовільного медичного обслуговування багато спецпереселенців, передусім дітей та старих, померли вже в першу, найбільш складну зиму перебування в Україні. Невдовзі до труднощів адаптації до важких умов спецпоселенського життя додалися випробування, пов'язані з голодомором 1932 – 1933 рр., а також масовими репресіями. Відсоток захворюваності та смертності серед спецпереселенців був дуже високим і значно перевищував середні показники серед місцевого населення.

Питання покращення побутових умов спецпереселенців розглядалися комісіями різних міністерств та відомств, партійними та радянськими органами. Однак

прийнятті рішення з цих питань, як правило, не виконувались із-за нестачі коштів та матеріальних ресурсів.

На початку 1932 р. будівельним сектором Укрбавовнокому був розроблений ескізний проект будівництва нового типового селища для спецпереселенців. У пояснювальній записці до проекту повідомлялось про наміри побудувати на Херсонщині 6 нових селищ для розміщення в кожному з них до 1 тисячі чоловік. Типове селище, де мали жити, працювати та «перевиховуватись» колишні «куркулі» з республік Центральної Азії, за планом складалося з житлового, культурного, лікувально-побутового та шкільного секторів. У центрі селища розташовувалась площа, де мали проводитись загальні збори та мітинги. Неодмінним об'єктом кожного селища була комендатура, працівники якої здійснювали облік спецпереселенців та нагляд за ними. Загальна вартість будівництва у 1932 р. визначалась у 2 314 672 крб. Копія документації на будівництво була надіслана до Харкова керівництву республіканського ДПУ [6, спр. 132, арк. 3 – 8].

Масштабність наведеного вище проекту свідчить про наміри влади закріпити практику перетворення значних контингентів населення у спецпереселенців та використання їх праці у визначених владою галузях, зокрема – у бавовництві. Однак зазначений проект так і не був реалізований, а умови життя спецпереселенців залишалися тяжкими протягом всього їх перебування в Україні.

У постанові Президії ЦК ВКП(б) та колегії НК РСІ від 16 квітня 1933 р. «Про трудове використання спецпереселенців у бавовницьких радгоспах» відзначалось, що з часу розселення спецпереселенців у радгоспах Союзрадгоспбавовни, з весни 1932 р., представництвом Союзбавовни в Україні та керівництвом радгоспів не вжито достатніх заходів щодо використання здатних до праці осіб у бавовництві, їх господарському облаштуванню та забезпеченню продовольством. Зверталась також увага на факти незаконного вилучення у радгоспів районними організаціями хліба для виконання планів хлібозаготівель. Та найбільше хвилювали московське начальство низькі врожаї бавовни: у 1932 р. – лише 1,5 – 2 центнера з гектара. Для порівняння наводились значно вищі врожаї у спецселищах Північного Кавказу, де зібрали 5,4 центнерів з гектара. Від українського керівництва бавовницькою галуззю вимагалось повне та ефективне використання праці спецпереселенців у бавовництві, покращення матеріально-побутових умов їх проживання, а головне – підвищення основних показників по бавовні у 1933 р. [2, сс. 396 – 398].

У виробничих питаннях спецпереселенці мали такі ж обов'язки, як і місцеві селяни. Однак, на відміну від останніх, вихід за межі адміністративного району їх поселення категорично заборонявся. Дотримання режиму у спецпоселеннях контролювали коменданти районних відділів НКВС. У соціально-економічному відношенні спецпереселенці знаходились у підпорядкуванні місцевих органів влади. З боку місцевої адміністрації та керівництва господарств нерідкими були випадки вкрай брутального поводження з цією категорією населення. Побиття, загрози розстрілом, незаконне стягування штрафів, встановлення більш високих виробничих норм порівняно з вільнонайнятими працівниками, підвищення цін на товари – ось далеко не повний перелік дискримінаційних дій місцевої влади по відношенню до спецпереселенців. У висновках комісії Радянської інспекції при РНК СРСР, що працювала у 1937 р. у бавовницьких радгоспах Одеської області, відзначалось: «Відношення з боку адміністрації та обслуговуючого персоналу до узбеків не можна назвати інакше як великодержавне. У всіх сферах життя прийнято тут особливо підкреслювати відмінність між узбеками та неузбеками, і неузбеки вище ставляться над узбеками» [2, с. 409].

У передвоєнні та перші повоєнні роки спецпереселенці з Узбекистану та інших республік Центральної Азії були основною робочою силою у ряді спеціалізованих бавовницьких

радгоспів Херсонщини. Однак їх кількість змінювалась у зв'язку з високою смертністю, а також із поступовим звільненням із спецпоселень та від'їздом додому. Нерідкими були випадки втечі з спецпоселень. У травні 1937 р. у 4-х бавовницьких радгоспах перебували 14 713 трудпоселенців (з них — 8751 працюючих, решта — утриманці). Велика кількість спецпереселенців вибули з трудових поселень під час другої світової війни: кілька сот чоловік призовного віку були евакуйовані в тиллові райони або призвані до лав Радянської Армії, багато сімей самовільно виїхали під час окупації. У березні 1945 р., коли відновили діяльність спецкомендатури, у спецпоселеннях було взято на облік 1 396 родин (5 576 осіб, в тому числі чоловіків — 1 246, жінок — 2 212, дітей до 16-літнього віку — 2 112. На початок 1947 р. у спецпоселеннях залишилось 1 014 осіб (чоловіків — 91, жінок — 333, дітей до 16-літнього віку — 590). Процес звільнення з спецпоселень завершився у 1948 р.

Під час перебування в Україні більшість спецпереселенців працювали на важких польових роботах, які не вимагали спеціальної фахової підготовки. Декларовані владою плани ліквідації неписьменності та малописьменності серед трудпоселенців, підвищення їх кваліфікації не виконувались. Наприклад, наприкінці 1946 р. з числа спецпереселенців мали спеціальну, середню та вищу освіту лише 32 чол. Всі вони працювали вчителями. Кваліфікованих робітників (трактористів, комбайнерів, тесль, ковалів, слюсарів, токарів) нараховувалось 115 чол.

Попри всі побутові труднощі та важкі умови праці, більшість працездатних спецпереселенців намагались сумлінно виконувати свої виробничі обов'язки, не порушувати режиму перебування у спецпоселеннях, сподіваючись, що це сприятиме збереженню їх родин, більш швидкому звільненню та поверненню додому. Наприклад, у 1936 р. у Скадовському радгоспі № 1 71 % з 532-х закріплених за бригадами спецпереселенців перевиконали норми обробки міжрядь посівів бавовнику. Під час збирання врожаю сезонну норму (16 ц) перевиконали 60 % працівників.

На початковому етапі Великої Вітчизняної війни та після звільнення Херсонщини від окупантів спецпереселенці своєю сумлінною працею сприяли укріпленню тилу та наближенню перемоги над ворогом. Наприклад, у 1944 — 1945 рр. в радгоспі «Комінтерн» Голопристанського району з 507 працюючих звання стахановців здобули 65, ударників — 123 чоловік. Трактористи Алібаєв, Мурзаєв, Хасанов, Хапліков перевиконували виробничі норми на 30 — 70 %, а орачі Уджиев, Разаков, Толоков, Мередов — майже вдвічі.

За високі виробничі показники багато спецпереселенців отримали урядові та відомчі нагороди, сотні передовиків праці були відзначені грошовими преміями. Розповсюдженою формою заохочення найбільш сумлінних працівників було їх преміювання дефіцитними промисловими товарами.

Звільнення спецпоселенців в кінці 40-х років та повернення більшості з них додому значно загострили кадрову проблему у бавовництві. Нестачу робочих рук намагались компенсувати залученням до робіт тимчасових працівників — колгоспників з інших районів, а також студентів та учнів. Наприклад, згідно постанові Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України «Про надання допомоги Херсонській, Запорізькій та Миколаївській областям робочою силою для збирання врожаю бавовни» від 5 вересня 1951 р. з 12 вересня до 30 жовтня направлялись 65 тисяч колгоспників з Житомирської, Станіславської, Дрогобицької та інших областей України [10, спр. 1, арк. 3 — 8].

Слід зазначити, що в бавовництві продовжувала працювати й частина колишніх спецпереселенців, які після звільнення з різних причин не виїхали додому і залишились в Україні. У газеті «Советское хлопководство» за 19 вересня 1951 р. була надрукована замітка про успіхи збиральників бавовни Херсонщини, в якій згадувалась працівниця Скадовського бавовнорадгоспу № 2 Майрам Качкарова. Очолована нею ланка у складі

13 чоловік виконала добову норму ста збиральників. З ініціативи Скадовського райкому партії ланка демонструвала свій метод збирання бавовни в багатьох сільгоспартілях району [11].

У повоєнний період підтримувались зв'язки між елітно-насінневими бавовницькими станціями України та Узбекистану, здійснювався обмін зразками насіння перспективних сортів бавовнику [10, спр. 138, арк. 9].

Однак, попри всі зусилля влади, витрачені матеріальні та людські ресурси, все більш очевидною виявлялась мала ефективність розвитку бавовництва в Україні. Невдалими виявились і спроби запровадження у галузі зрошення. Нарешті, зважаючи на несталість врожаїв бавовнику в УРСР та зростання валових зборів цієї культури в республіках Центральної Азії, влада прийняла рішення про припинення з 1956 р. бавовносіяння в Україні.

Отже, використання примусової праці спецпоселенців з республік Центральної Азії, зокрема узбеків, стало важливим чинником впровадження та розвитку бавовництва в Україні у 30 – 50-ті рр. ХХ ст. Аналіз наведених фактів свідчить про неефективність та антигуманність тоталітарних методів керівництва економікою та розбудови господарських взаємин між республіками без врахування їх національних інтересів.

Бібліографія

1. Шамсутдинов Р. Т. Трагедія кишлаку: колективізація, розкуркулення, заслання / Р. Т. Шамсутдинов. — Ташкент : Шарк, 2003. — 542 с. (узб. мовою).
2. Трагедия среднеазиатского кишлака : коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929 – 1955 гг. : Документы и материалы. В 3-х тт. / Сост. : Р. Т. Шамсутдинов, Б. М. Расулов ; Под ред. Д. А. Алимовой. — Т. 2. — Ташкент : Шарк, 2006. — 496 с.
3. Григоркін О. Вони вирощували бавовник. / О. Григоркін // Голопристанський вісник. — 2008. — 29 серпня. — С. 3.
4. Скороход А. Из истории хлопководства на Херсонщине / А. Скороход // Гривна. — № 3 (523). — 2005. — 13 января. — С. 8.
5. Махов Г. Бавовник / Г. Махов // Енциклопедія українознавства / Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1955 – 1984 років. — Т. 1. — К. : Глобус, 1993. — С. 79 – 80.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). — Ф. р-433. — Оп. 1.
7. Братское содружество созных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1917 – 1971 гг. — М., 1971.
8. ДАХО. — Ф. р-453. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 19.
9. Социалистическое строительство на Николаевщине (1921 – 1941). Документы и материалы. — Одесса : Маяк, 1984. — С. 200 – 201.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). — Ф. р-2025. — Оп. 1.
11. 503 килограмма за день // Советское хлопководство. — № 75 (128). — 1951. — 19 сентября. — С. 1.

Хаєцький А. П.

Использование принудительного труда узбекских крестьян в хлопководстве Украины (30-е – 50-е гг. ХХ века)

В этой публикации исследуются социальное положение, условия жизни и принудительного труда в хлопководстве Украины бывших «кулаков» — узбекских спецпоселенцев в 30-е -50-е гг. ХХ в.

Forced labour of uzbek peasants in cotton-growing of Ukraine (1930 – 1950 years)

In present published work it investigates a social state, conditions of life and forced labour in cotton-growing of Ukraine of has-beens "wealthy peasant" – Uzbek special settlers in 1930-1950 years.

Грачевська Т. О.

ВНЕСОК МАРГАРЕТ МІД У РОЗВИТОК ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У етнологічних дослідженнях початку ХХ ст. відбувся різкий поворот від простого збору етнографічних фактів та здійснення опису традицій та побуту народів, які опинилися поза контекстом загальноцивілізаційного розвитку, до створення концепцій, що мали на меті пояснити специфіку та особливості культурної спадщини певних етносів, племен, по-новому інтерпретувати загальновідомі факти. Особливо жваво в означений період в цьому напрямі розвивалися етнологічні, антропологічні дослідження в США, де в силу різних обставин саме цій сфері наукового пізнання приділялася значна увага у провідних наукових центрах, однак на пострадянському просторі вони стали відомими в силу ідеологічного протистояння лише в 80-х роках ХХ ст. Серед великої кількості концепцій, теорій, створених американськими науковцями, особливе місце належить працям Маргарет Мід (1901 – 1978 рр.), яка була ученицею відомих антропологів Ф. Боаса та Р. Бенедикт, що присвячені проблемам соціалізації дітей в різних суспільствах, дослідженню особливостей культурного розвитку та вивченню такої цікавої наукової проблеми як особливості національного характеру. М. Мід була професором Нью-Йоркського, Єльського, Колумбійського університетів, а її праці («Спадковість в культурній еволюції», «Повноліття на Самоа», «Стать та темперамент в трьох примітивних суспільствах») відзначалися новаторським підходом та викликали зацікавлення не тільки серед фахівців, а й серед широкого загалу, що позитивно впливало на популяризацію етнологічних знань. Необхідно відзначити, що М. Мід небезпідставно вважають найвпливовішим антропологом ХХ ст., ілюстрацією цієї тези може слугувати та обставина, що у 1928 р. вийшла її книга, присвячена проблема соціалізації на Самоа, тираж якої складав 2 мільйони екземплярів, що є надзвичайним показником для вузькоспеціалізованих видань та індикатором зацікавленості читачів до проблем, викладених на сторінках даної монографії.

На жаль, у сучасній українській науковій літературі майже відсутні праці, в яких об'єктом дослідницької уваги авторів виступали б діяльність та погляди М. Мід. Напевно, цю обставину можна пояснити тим, що наразі сформовані нові концепції, які намагаються з позицій сьогодення пояснити етнографічні традиції, факти, що і виступають предметом жвавих наукових дискусій та обговорень. Однак актуальність дослідження та популяризація поглядів М. Мід полягає в тому, що саме завдяки її ретельній дослідницькій праці методологічний арсенал етнології, соціальної антропології поповнився новими підходами та методами здійснення польових експедицій, опису корінного населення. Саме цьому аспекту наукової спадщини дослідниці присвячена наукова розвідка К. Резнікової, в якій проаналізовані підходи М. Мід до дослідження феномену дитинства у носіїв різних культур. К. Резнікова зазначає, що найбільшим здобутком антрополога є розробка типології

культур, що базується на критерії взаємовідносин між представниками різних поколінь та особливостях передачі інформації [1]. Доктор соціологічних наук В. Семенова у своїй монографії, присвяченій проблемам соціальної динаміці поколінь, до здобутків М. Мід відносить те, що вона однією з перших ввела до наукового обігу такі категорії як «технологічний прогрес» та «соціальний прогрес» в ході дослідження особливостей соціалізації нових поколінь [2, с. 51]. Л. Клейн зазначає, що незважаючи на всі недоліки, все ж таки праці М. Мід мали важливе значення для розвитку антропології, адже вона перша ініціювала дослідження дитинства, вивчаючи дитячі ігри та малюнки, використовуючи кіно- та фотозйомку для їх фіксації [3]. Необхідно наголосити, що останнім часом багато робиться й для популяризації праць М. Мід, адже лише ознайомившись з першоджерелом можливо сформулювати власне ставлення до праць дослідника, засноване на основі власного аналізу авторського тексту [4].

Зважаючи на те, що на Південній Україні проживають представники різних етнічних груп, видається доцільним проаналізувати погляди М. Мід та визначити можливості застосування її наукових здобутків під час вивчення таких наукових проблем регіону, як особливості міжетнічних контактів та комунікацій етнічних груп, специфіка адаптації емігрантів до умов проживання на Півдні України в різні історичні етапи та їх відносини з місцевим населенням.

Маргарет Мід належала до антропологічної школи «Культура та Особистість», заснованої Ф. Боасом та Р. Бенедикт й в повній мірі розробляла наступні її складові: дослідження проблем соціалізації дітей, проблеми змісту сексуальних ролей у суспільстві, соціального та культурного виміру особистості, окрім того вона розробила модель поведінки дослідника-антрополога під час спілкування з представниками корінного населення, яка широко застосувалася протягом тривалого періоду.

Саме М. Мід однією з перших звернула увагу на особливості виховання дітей у представників різних культурних спільнот, проаналізувавши звичаї та традиції догляду за немовлятами, залучення дітей до соціуму завдяки іграм, методи управління дітьми, їх покарання та заохочення. На думку дослідниці, саме ці складові мають найбільший вплив на формування особистості, визначають конфігурацію відносин у суспільстві. Широко відомою є теза М. Мід про те, що для формування національного характеру росіян непересічне значення має традиція тривалого тугого сповивання немовлят, що призводить до формування у дорослої особистості таких якостей як терпіння та покірність своїх батькам та дорослим [5, с. 50]. Хоч М. Мід спростовувала прямий зв'язок між способами догляду за немовлятами та типами культури, однак саме цей приклад став хрестоматійним для ілюстрації поглядів дослідниці.

Значне місце у своїх наукових розвідках М. Мід відвела дослідженню культурної спадковості, механізмів адаптації мігрантів до нового культурного середовища та їх впливу на відносини між представниками різних поколінь етнічних груп. Для цього вона конкретизує можливі форми культурного контакту в суспільствах, що належать до різних історичних типів, виділяючи наступні різновиди культур: постфігуративний, кофігуративний, префігуративний. Для першого різновиду культури характерним є те, що традиції передаються від покоління до покоління, від старших до молодших, при цьому ніяких суттєвих змін у способі життя суспільства не відбувається. Зокрема вона пише з цього приводу: «Постконфігуративна культура — це така культура, де будь-яка зміна відбувається настільки повільно та непомітно, що діди, тримаючи щойно народжених онуків, не можуть уявити для них іншого майбутнього, бодай в чомусь відмінного від їх власного» [6]. Звичайно, що такий тип культури притаманний суспільствам, які не перебувають під впливом модернізаційних процесів, де життя проходить тихо та розмі-

рено. При цьому М. Мід неодноразово наголошувала, що носіїв цього культурного типу в жодному разі неможливо зараховувати до примітивних, відсталих, вона неодноразово говорила про відносність такого поняття як «норма», серйозно виступаючи проти расизму та інших проявів ксенофобії.

За М. Мід для кофігуративного типу культури характерно, що головна увага в процесі передачі соціального досвіду приділяється прикладам не з минулого, а з сучасності [2, сс. 49 – 50]. Цей тип культури характерний в першу чергу для емігрантських спільнот, особливо для представників їх молодшого покоління, які змушені дотримуватися нових моделей поведінки, відмінних від своїх пращурів, для того, щоб інтегруватися у нове соціальне оточення. Найшвидше цей процес відбувається в ході навчання молоді в освітніх закладах, в результаті чого відбувається зниження ролі найстаршого покоління у вихованні дітей та формуванні різноманітних молодіжних культур, що призводить до відособлення, а іноді і до конфлікту між поколіннями.

Останній тип культури, префігуративний, на думку дослідниці, чітко окреслився лише у 60-х роках минулого століття як реакція на швидкі зміни у соціально-економічному та технічному розвитку суспільства [6]. Для такого типу культури визначальною ознакою є та обставина, що передача досвіду та інформації відбувається не лише представниками старшого покоління до молодшого, а й старше покоління вимушене звертатися до молоді для отримання нових, корисних знань, навичок, які значно легше засвоюються саме найбільш мобільними групами суспільства – молоддю. Звичайно, що це призводить до того, що роль вихователя підростаючого покоління виконують не родинні інститути, а наприклад засоби масової комунікації, які формують погляди, ціннісні орієнтири молоді, що іноді призводить до конфліктів між представниками різних поколінь.

Видається цікавим провести дослідження особливостей культурного розвитку населення Півдня України на основі цих типів культур, адже процес адаптації емігрантських спільнот до проживання в південній Україні відбувався в мультикультурному середовищі, це дасть змогу дати відповідь на питання, як руйнувалися поведінкові стереотипи, привезені зі своєї батьківщини, й створювалися нові, які відповідали оточуючому середовищу, як контакти з місцевим населенням впливають на ці процеси.

На основі поєднання різноманітних конфігурацій культурних елементів М. Мід також цікавилася проблемами дослідження національного характеру, який, на її думку, досліджувати необхідно зважаючи на наступні елементи: по-перше, необхідно здійснити порівняльний опис окремих конфігурацій культури, по-друге, зробити порівняльне вивчення догляду за немовлятами і дитячого виховання; по-третє, вивчити властиві кожній моделі культури міжособистісні стосунки (батьків і дітей, однолітків, чоловіків і жінок).

Доволі цікавими є сюжети М. Мід присвячені специфіці відносин між представниками різних статей у суспільстві та особливостям сексуального виховання підростаючого покоління. Саме цей аспект свого часу викликав значне зацікавлення та дискусії у суспільстві та науковців, адже в період виходу її праць ці питання ще не були розроблені на достатньому фаховому рівні. Для дослідниці очевидним та безперечним є той факт, що саме родина, де чоловік забезпечує, піклується про свою дружину та дітей, є тією традиційною формою, за допомогою якої людство зберігає свої специфічні людські якості [4, с. 289].

В контексті аналізу родинних відносин значне місце у своїх дослідженнях М. Мід відводила аналізу наслідків того процесу, що в своїй більшості сучасні родини є нуклеарними, тобто у них не представлено найстарше покоління. На думку дослідниці, спочатку це

явище було характерне виключно для емігрантських родин в силу об'єктивних обставин (неможливості взяти стариків з собою в силу їх небажання жити на чужині, опинитися в матеріальній скруті), а потім поширилося, й навіть у тих родинах, де представлене старше покоління, їх вплив є мінімальним [6]. Ця обставина негативно впливає на передачу соціального досвіду, відбувається руйнування родинних зв'язків, що сприяє відчуженню в середині родини, адже молодше покоління не повинно турбуватися про представників старшого покоління, й за це на нього не накладається жодних санкцій.

Значний внесок зробила М. Мід і у розвиток методології етнографічних досліджень. На думку дослідниці, головна проблема під час підготовки студентів-етнологів полягає в тому, що професори навчають студентів так само, як колись їх навчали, зовсім не акцентують увагу на необхідності надання відомостей про специфіку польової роботи. У своїй праці «Іній на квітучій ожині» М. Мід з цього приводу писала наступне: «Але це розстратна система, система, для якої у мене немає часу. Я борюся з нею, надаючи моїм студентам змогу відтворити мою підготовку для польової роботи, попрацювати з моїми записами, заохочуючи їх заняття фотографією, створюючи для мого класу такі ситуації, в яких студенти зустрічаються з реальними проблемами і реальними складнощами, ситуаціями, де є несподіване та непередбачуване» [7, с. 28]. Дослідниця з жалем констатувала, що цього недостатньо, й гуманітарна наука, на відміну від точних наук, так і не сформувала дієвої методики навчання основам проведення польових досліджень. В цій праці М. Мід наводить декілька порад для майбутніх дослідників: по-перше, необхідно відмовитися від упередження; по-друге, необхідно інтенсивно вивчати не лише мову, а й жести, символічну складову культури, яку маємо досліджувати; по-третє, треба приймати до уваги той факт, що народи, яким б примітивними вони нам би не здавалися, можуть змінюватися з часом. Зазначимо, що певні настанови носять виключно практичний характер, зокрема міститься порада використовувати фотоапарат та інші інструменти, що дозволяють фіксувати матеріал, та ретельно провадити записи польових досліджень у щоденники, адже ніяка, навіть найкраща пам'ять не в змозі замінити, олівець та аркуш паперу. Не зважаючи на те, що дані поради видаються примітивними, вони і в наш час не втратили своєї актуальності. Окрім того, М. Мід запропонувала власну загальну схему дослідження, яку можна описати наступним чином: в першу чергу необхідно виділити певне питання, проблему, що і буде в центрі дослідження, наступним кроком повинно стати дослідження загальної картини розвитку суспільства, народу, що досліджується, на останній стадії дослідження необхідно сформулювати власні висновки та перенести їх на особливості функціонування власного суспільства, що допоможе краще їх зрозуміти.

Окрім наукової важливості праці М. Мід мали і великий суспільний резонанс. Зокрема вона разом з Дж. Боулдіном боролася проти расової дискримінації, її праці, в яких стародавні жінки виступали ініціативними та енергійними, стимулювали розвиток руху феміністок у США, хоч її ставлення до цього руху було неоднозначним.

Розглянуті і проаналізовані погляди американського антрополога Маргарет Мід на особливості соціокультурного розвитку суспільств репрезентують важливу складову наукової спадщини етнології ХХ століття. Розробка питань дитинства, типології культур, на основі способу передачі інформації, залишила суттєвий слід в американській антропології, викликали непересічний інтерес серед представників європейської етнології. Одним із головних надбань науковця можна вважати аналіз проблем, пов'язаних з проблемами дитинства та соціалізації, специфіку відносин представників різних статей, представників різних поколінь у різних соціумах, що дозволяє по-новому підійти до аналізу давно відомих фактів. Безперечно, результати наукових розвідок М. Мід можуть бути

використані дослідниками для реконструкції особливостей заселення Південної України, специфіки адаптації емігрантів до життя у нових умовах та процесу запозичення нових елементів до їх повсякденного способу життя, відносин між представниками різних поколінь. Погляди та концепції М. Мід продовжують серйозно впливати на дослідження, які проводять культурологи, етнологи, антропологи, хоча вони й піддаються критиці за надмірну ідеалізацію примітивних культур, що в цілому не зменшує їх цінності та ролі у розвитку етнології ХХ століття.

Бібліографія

1. Резникова К. В. Построение полевого исследования в трудах Маргарет Мид, посвященных феномену детства / К. В. Резникова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : library.krasu.ru/ft/ft/b72/0227142/pdf/7/947.pdf
2. Семенова В. В. Социальная динамика поколений : проблема и реальность / В. В. Семенова. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. — 271 с.
3. Клейн Л. Персонализм : «Культура и личность» / Л. Клейн [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://rl-online.ru/articles/RI03_05/354.html
4. Мид М. Отцовство у человека — социальное изобретение / М. Мид // Социальная антропология. Хрестоматия / Составители : В. Г. Городяненко, С. В. Легеза. — Д : Изд-во Днепропетр. у-та, 2004. — С. 284 — 292.
5. Чаликова В. Маргарет Мид // Культурология. ХХ век. : Энциклопедия. Т. 2. — СПб. : Университетская книга, 1998. — С. 49 — 50.
6. Мид М. Культура и преемственность / М. Мид [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.uic.unn.ru/pustyn/lib/mid.ru.html>
7. Мид М. Иней на цветущей ежевике / М. Мид // Социальная антропология. Хрестоматия / Составители : В. Г. Городяненко, С. В. Легеза. — Д : Изд-во Днепропетр. у-та, 2004. — С. 27 — 29.

Грачевская Т. А.

Вклад Маргарет Мид в развитие этнологических исследований

Рассмотрены этнологические взгляды и роль Маргарет Мид в развитии этнологических исследований в первой половине ХХ века. Особое внимание было уделено анализу типов культур, выделенных исследовательницей. Методология полевых исследований, предложенная М. Мид, была охарактеризована. Ключевые слова: Маргарет Мид, антропология, этнология, тип культуры, феномен детства, семья.

Grachevskaya T. O.

Margaret Mead's contribution to development of ethnologic researches

Margaret Mead's ethnologic views and role in development of ethnologic researches in the first half of XX century are considered. The special attention is paid to the analysis of types of cultures, marked out by the researcher. Methodology of the field researches, offered by M. Mead, is described. Keywords: Maragret Mead, anthropology, ethnology, type of culture, phenomenon of childhood, family.

Кузьменко В. В.

**ЗАПОРІЗЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР:
МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ**

Розмови про те, що театр помре як вид мистецтва, виникали неодноразово. То церква забороняла театральні вистави, то нове мистецтво кіно повинно було, на думку спеціалістів, знищити театр. А зараз у театру з'явився ще більш могутній конкурент — засоби масової інформації і всевітня мережа Інтернет. Театрам дійсно дуже часто доводилось боротися за існування, оскільки театральні вистави потребують значних коштів. Але все ж театр вижив і до сьогодні захоплює публіку. Театр приваблює тим, чим не володіє жоден вид мистецтва — неповторністю безпосереднього контакту живого мистецтва з глядачем. За допомогою цього мистецтва ми можемо багато дізнатися про людину, про зміни в її свідомості, моралі, політичних поглядах. У театрі ми бачимо, як сприймався людиною світ після революцій, війн, страшних смертей, концтаборів, «відлиги» тощо. Театр не існує без актора. Актор — душа театру. Історія театру ввібрала в себе блискучі акторські здібності, унікальні таланти.

У запропонованій статті автор ставить за мету простежити процес формування й розвитку Запорізького українського музично-драматичного театру, творчий пошук колективу нових тем і форм за ради правдивої передачі соціальних реалій життя, показати високу виконавську майстерність акторів, талант режисерів, художників, відданість театру національній українській тематиці.

Справжнім літописцем Запорізького українського музично-драматичного театру є Валерій Гайдабура. В 1978 р. вийшла його перша монографія «Запорізький обласний український музично-драматичний театр ім. М. О. Щорса», а в 1998 р. друга — «Театр, захований в архівах». В. Гайдабурі належать ще ряд статей [1]. На основі фактів, зібраних в архівах, театральному музеї, при особистих зустрічах він яскраво розкриває історію театру, показує наполегливу роботу колективу з метою виховання людини — патріота, збереження національних традицій.

Споминами, роздумами про минуле і майбутнє театру неодноразово ділилися головні режисери, провідні актори (В. Магар, С. Сміян, О. Король, Т. Мірошніченко, Т. Нещерет, Г. Соловійова та інші). Із періодичних видань постійно надходить інформація з приводу відкриття театральних сезонів, прем'єрних вистав, визначних дат та ювілеїв театру, провідних театральних діячів.

В Україні після 1917 року з'явилася велика кількість мистецьких шкіл, угруповань, напрямків. Таке розмаїття мистецького життя було пов'язане з процесом «вростання» інтелігенції в нове життя. Процес був складним, нова влада виявилась неприхильною до плюралізму, хоча перше десятиліття післяреволюційної доби відкривало шлях новаціям суто мистецького призначення. І театр 20-х років прагнув бути духовною трибуною народу, увібрати складні перипетії українського театру, допомогти їх осмислити. Він освоював і творив нові засоби художнього впливу, нову мистецьку техніку.

У зв'язку з цим цікавим мистецьким явищем стали театри малих форм. Саме від такого колективу починає свій родовід і наш театр. Театр малих форм (ТЕМАФ) був заснований у Києві 5 березня 1929 року за ініціативою культвідділу Київської обласної ради профспілок. Його призначення — у малих сценічних формах нести злободенний зміст.

Десять епізодів про бюрократію, міщан, алкоголіків, панікерів називались вельми красномовно: «Канарка й самовар», «Дефект» тощо і складали показовий театралізований огляд темафівців.

Особливості створеного театру вимагали від акторів синтетичних здібностей — уміння співати, танцювати, декламувати, миттєво переходити з образу в образ. Деяким виконавцям доводилося за програму переодягатися понад двадцять разів [2, с. 4].

Але вже з 1 січня 1930 р. театр перейменували на Київський 2-й Робітничий переусувний. Час агітплакатної форми минув. Більшість її усталених виражальних засобів сприймалися вже як штампи.

Молодий колектив театру працював у загальному руслі. Перед театром з усією серйозністю постала проблема створення образу сучасника. В 20 — 30 ті роки артисти були залучені до культослужбовування «всесоюзної кочегарки». Донбасівський період тривав півтора року і до назви театру було додано слово «ударний». Після донбасівських гастролей колектив дістав назву Київського обласного пересувного театру імені КОРПС (Київської обласної ради профспілок) і базувався в Житомирі. Велика подія сталася в 1932 р. : театр став стаціонарним. З листопаду 1932 р. театр очолив Федір Гамалій, режисер і актор. Режисер мріяв про велику талановиту трупу. Тому наступного року схвально зустрів пропозицію про об'єднання з Першим Житомирським обласним українським театром [3, с. 3]. Режисерський дебют Ф. Гамалія — «Князь Мстислав Удалой». Вперше на сцені театру відбулася постановка народно-героїчної драми. Потім були п'єси «Загибель ескадри», «Платон Кречет». Але в діяльності колективу були помітні й негативні риси. Окремі вистави випускалися художньо недосконалими, їм бракувало яскравої образності, глибини узагальнень [2, с. 18].

У 1936 р. сталася знакова подія: головним режисером театру став Володимир Герасимович Магар, який керував трупою до самої своєї смерті 11 серпня 1965 р. Саме з ним пов'язують створення міцного колективу артистів-одномумців. Режисер обирав для театру правдиві п'єси, де відображені реалізм, типовість персонажів, і втілював їх в життя завдяки високій виконавській майстерності і продуманій до дрібниць режисури.

Тривалий час запорожці не розуміли, чому їх театр носив ім'я Миколи Щорса, який ні до Запоріжжя, ні до мистецтва не мав ніякого відношення. Все пояснюється просто. У 1936 р. Житомирський театр звернувся до радянського уряду і Верховної Ради республіки з проханням: присвоїти театру ім'я Миколи Щорса — «як прояв поваги до Червоної армії, до легендарного героя, який заснував в Житомирі школу червоних командирів». У 1938 р. у В. Магара виникла думка створити виставу про героя громадянської війни, талановитого командира прославленого Богунського полку. І хоч тодішня вистава «Щорс» мала ряд огріхів, проте глядачі сприйняли її добре. Рідні, друзі, земляки М. Щорса, що були на прем'єрі, висловили колективу театру глибоку подяку за виставу. З того часу п'єса «Щорс» входила до золотого фонду театру [4, с. 12].

Під час Великої Вітчизняної війни театр — у постійному русі: Орджонікідзе, Дербент, Ворошиловград, Тбілісі, Баку, Красноводськ, Дінаур, Курган — Тюбе, Душанбе. За роки війни в історію театру імені М. О. Щорса вписані найбільш хвилюючі сторінки. Про роботу театрального колективу у воєнний час свідчать немало документів, речей. Це — численні грамоти командування фронтів, цінні подарунки, накази, подяки Верховного Головнокомандування Червоної Армії за літак і танк, куплені колективом театру за власні гроші і подаровані радянським воїнам. А скільки фронтових фотознімків. Всі ці речі зберігаються у театральному музеї [5, с. 12].

До недавня було прийнято вважати, що в окупованому фашистами Запоріжжі культурне життя зовсім завмерло. Але як виявилось, що це не так. Відомий знавець історії українського театру Валерій Гайдабура присвятив вивченню цього періоду цілу монографію.

Актори, режисери, музиканти, які різними долями опинились в окупації, за декілька місяців відновили в Запоріжжі роботу міського українського драматичного театру.

1 листопада 1941 р. почалися репетиції трупи. 25 грудня 1941 р. театр був відкритий і для населення міста. Всього в репертуарі театру значиться, окрім концертів для німецьких військових, 25 спектаклів. Це була не тільки перевірена роками українська класика («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Суєта» І. Карпенко-Карого). Ставили і «Кармен» Ж. Бізе, і «Слугу двох господ» К. Гольдоні, і «Женитьбу» М. Гоголя. Остання п'єса «Сон в літню ніч» В. Шекспіра відбулася 11 квітня 1943 р. Восени театр вже не працював — фронт наближався [3, с. 4].

У травні 1944 р. музично-драматичний театр ім. М. Щорса переїздить до Запоріжжя, де йому, за рішенням уряду, належало розпочати стаціонарну роботу. 17 травня 1944 р. цей театральний колектив подарував запоріжцям свою першу виставу, в новій якості, «Майська ніч» М. Гоголя у постановці В. Магара [7, с. 3].

До цього близько 11 років (1931 — 1941 рр.) в Запоріжжі постійно перебував український драматичний театр ім. М. К. Заньковецької, в складі якого були вже тоді відомі майстри сцени: Б. В. Романицький, В. С. Яременко, В. А. Любарт, В. А. Данченко, Н. П. Доценко, Ф. Г. Гаєнко, Д. О. Дударев і багато інші. Таким чином, новий театр мовби переймав театральну естафету. У зв'язку з цим доречно навести слова славнозвісного театального діяча Олесь Курбаса: «Тільки ставши на плечі традиції, можна піти далі».

До 1917 року в Олександрівську не було постійної театральної трупи. Гастролюючі артисти виступали в театральній залі, тому що спеціального приміщення не існувало. В 1929 р. в Запоріжжі починається будівництво драматичного театру ім. Заньковецької. Театр був розрахований на 700 місць. Він не будувався як спеціальне театральне приміщення, а був пристосований під театр з колишнього будинку Азов-банку. 23 березня 1931 р. відбулося відкриття театру. Ця подія була присвячена закінченню будівництва першої черги Дніпровської гідроелектростанції. В 1932 р., в приміщенні театру відбувся концерт на честь пуску Дніпрогесу. Театр ім. Заньковецької працював у Запоріжжя до 1941 року [6, с. 4].

В роки Великої Вітчизняної війни фашисти знищили театр. Від театру залишилися тільки руїни стін вхідної групи, обгорілий каркас сценічної частини, зігнуті, покалічені вибухом, сталеві і залізобетонні конструкції. Великою подією в місті стала відбудова театру. 20 тис. людино-днів відпрацювали запоріжці на будівництві театру.

30 січня 1953 року трудящі Запоріжжя одержали прекрасні подарунок — нову будівлю обласного музично-драматичного театру ім. Щорса.

Перед автором проекту архітектором С. Фрідліним стояло складне завдання тому, що при проектуванні будівлі довелося врахувати залишки стін, фундаментів і сценічну коробку старого театру, зруйнованого фашистськими загарбниками.

За своїм габаритами і об'ємом він не відповідав прямим вимогам, і тому при відбудові цю споруду довелося значно розширити. Труднощі полягали ще в тому, що театр своїм головним фасадом виходив на червону лінію вулиці Леніна, що ставило у невигідні умови його розміщення. Крім того, наявність капітальної сценічної коробки не давало змоги пересунути театр у глиб кварталу.

Проектувальники повинні були розмістити частину входів і виходів не з боку головного фасаду на вул. Леніна, а збоку північного і південного фасадів, що давало можливість спрямувати сюди частину потоку глядачів при виході з театру. Це обумовило основне планове рішення театру у вигляді літери «Т», оберненої верхньою частиною в бік вул. Леніна. Ця планова композиція обумовила також і об'ємно — просторове рішення.

Три основних входи оформлені портиками класичного коринфського ордеру. Головний вхід вирішено у вигляді восьмиколонного портика, а бічні — чотириколонних портиків того ж ордеру, що й головний. Сцена театру має велике коло діаметром 13 м, яке обертається безшумно і плавно. [8, сс. 4 — 5]

Після 1953 р. не проводився ремонт чи реставрація багатьох технічних служб. І тільки в 1994 р. почалася реконструкція приміщення. 8 травня 2000 р. відбулося нове відкриття оновленого привабливого, технічно оснащеного театру.

Запорізький український музично-драматичний театр ім. Щорса працював, творив, сміявся, плакав, одним словом, жив. З 1936 по 1965 рр. керував театром В. Г. Магар. Народний артист СРСР, він виявляв у роботі неабиякий творчий пошук нових тем і форм, прагнув, аби його колектив шанували глядачі. В. Г. Магар мав бездоганне відчуття правди, справедливості, намагання відобразити у виставах життя без прикрас. У виставах, як у дзеркалі, відбивалися могутній дух його натхнення, розмах і щедрість натури, заразливість і владність творця. Вистави «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Украдене щастя» І. Франка, «Щорс» Ю. Дольд-Михайлика, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Де тирса шуміла» А. Шияна, «Майська ніч» М. Гоголя та інші, поставлені В. Магаром, увійшли в золотий фонд театральної історії.

Протягом майже сорокарічної творчої діяльності Володимир Магар виконав понад двісті п'ятдесят ролей в класичних і сучасних п'єсах.

У 1965 р. щорсівці гастролювали у Волгограді. Перед виставою «Зупиніться!» смерть дружини примусила від'їхати до Запоріжжя актора Михайла Хороша, який виконував роль генерал-полковника М. Кирпоноса. Магар був режисером вистави, але він замінив актора. За сценарієм, смертельно пораненого генерала виносять на ношах, він устигає сказати кілька слів і помирає. Через два дні, 11 серпня, приїхавши у справах до Запоріжжя, Володимир Герасимович раптово помер. Колектив, що був у Волгограді, не міг провести його в останню путь. У фойє рідного театру тисячі запоріжців прощалися із улюбленим актором, режисером, культурним діячем. [9, с. 6] У 2004 р. театр був названий іменем свого художнього керівника.

Справу В. Магара було продовжено. У 1966 — 1970 рр. головним режисером театру був народний артист УРСР Сергій Сміян, у 1970 — 1974 рр. — народний артист УРСР Микола Равицький, у 1974 — 1984 рр. — народний артист СРСР Володимир Грипич, у 1985 — 2001 рр. — народний артист УРСР Олександр Король, у 2005 — 2008 рр. — заслужений діяч мистецтв України Віталій Денисенко і з 2009 р. театр очолює заслужений діяч мистецтв України Євген Головатюк.

В репертуарі театру були п'єси класиків української і російської літератури, твори сучасних драматургів. За постановку п'єси І. Кочерги «Ярослав Мудрий» колишній головний режисер театру С. К. Сміян і виконавець головної ролі К. І. Параконьєв в 1970 р. стали лауреатами республіканської премії ім. Т. Г. Шевченка.

В 1979 р. у зв'язку з 50-річчям творчої діяльності колектив театру був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Наближалася перебудова. Лібералізація духовного життя породила енергію постійних зрушень і новацій. Поступово дозволяється, а потім визнається існування поряд з методом соціалістичного реалізму інших творчих методів. В 1988 р. в репертуарі театру з'явилася вистава «Діти Арбату» за романом А. Рибакіна та інші драматургічні вистави — «Змієлов» Л. Кареліна, «Вулиця Шолом Алейхема, 40» А. Ставицького.

У 10-ті та 20-ті роки ХХ століття Володимир Винниченко був унікально популярним українським драматургом. П'єси виходили з-під його пера швидко і часто. За часів сталінізму на його творчість було накладене суворе табу. В часи перебудови творчість письменника оживає вдруге. В 1991 р. на сцені щорсівського театру з'являється п'єса В. Винниченка «Брехня». 27 квітня 1991 р. в українському музично-драматичному — прем'єра п'єси колись забороненого автора. На сцені — вперше за всю історію цього колективу — артисти із жовто-блакитними прапорами співали старовинного гімну «Ще

не вмерла Україна». Зіткнулись того вечора, радість, піднесення, надія одних і страх та озлоблення інших, не було тільки байдужості. Йдеться про п'єсу П. Куліша «Байда, князь Вишневецький».

На початку 90-х років в репертуарі театру з'являються назви нових постановок: «Гамлет» В. Шекспіра, «Як вберегти чоловіка» Ж. Пуаре, «Тартюф» Ж. -Б. Мольєра, музична комедія «Дамських справ майстер», «Москаль-чарівник», «Енеїда» І. Котляревського.

Постановка цих та інших п'єс стала можливою завдяки високій професійній майстерності, відданості своїй справі режисерів, артистів, художників, техніків. За роки існування у творчому колективі театру виросло багато талановитих акторів: нар. артист СРСР В. Г. Магара нар. артисти України А. І. Морозова, С. К. Сміян, Е. Митницький, засл. артисти України Є. І. Хуторна, М. П. Хорош, Г. І. Дамаскін, А. Ф. Трошднівський, П. П. Рибалка, К. П. Параконьєв, Н. С. Бережна, О. А. Свенцицький, А. Лобанов, В. Шинкарук, Б. Чулімов, Г. Антоненко, народний артист України О. Король.

Заслужена артистка України Нещерет відзначала: «Звичайно, є і будуть п'єси, а за ними й вистави, присвячені визначним національним героям і подіям. З багаторічної театральної практики відомо, що вистави датного чи іменного характеру більше ста разів не проходять. Те ж саме можна сказати й про світову класику. Візьмемо Шекспіра: «Гамлет», наприклад, в Запорізькому театрі пройшов 14 разів.

І хоч би як ми хотіли, мелодрама й комедія лишаються невмирущими жанрами, котрі збирають найбільше публіки. Ніхто не дивується з того, що «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка йде в нашому театрі впродовж майже трьох десятиліть, число вистав сягнуло семисотої позначки. А «Наталка Полтавка» І. Котляревського з кінця п'ятдесятих до кінця сімдесятих, а потім з 1985 і до сьогодні має майже такий самий успіх» [10, с. 4].

Проголошення волею народу незалежності України призвело до радикальних змін в суспільстві, які суттєво позначились на становищі культури.

Складається нова соціальна і культурна ситуація, яка породжує нову соціокультурну реальність. Треба віддати належне театральному колективу, який розуміє сучасні соціокультурні реалії і пропонує репертуар майже на всі глядацькі смаки. Значна його частина складається з української класики: «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Лис Микита». В репертуарі також присутні п'єси зарубіжних авторів Робера Тома, Іржі Губача, Ж. Летраза, Ф. Г. Лорки. Серед вистав театру твори наших сучасників, наприклад, такі, як «Знаки Зодіаку» В. Канівця та багато інших. У 2006 р. в театрі Магара посягнули на культовий фільм «Весна на Зарічній вулиці», який вийшов на екрани в 1956 р. Театр ставив спектакль «Любов на Зарічній вулиці» на власні кошти. У виставі лунає 26 пісень і 20 хореографічних композицій. Глядачі, особливо старшого покоління, з насолодою слухають пісні 50-60 років: «Я люблю тебе, життя», «Чорний кот», «Школьний вальс». «Любов на Зарічній вулиці» — це була перша постановка Віталія Денисенка в якості головного режисера [11, сс. 1, 4].

У 2004 р. театр відзначав ювілей. До 75-річчя з дня заснування Запорізький музично-драматичний театр ім. Магара отримав високе звання академічного.

Робота над відновлення репертуару, над вдосконалення сміливих, сучасних сценічних рішень дає свої плоди: глядач йде на спектаклі Запорізького театру. 2 травня 2007 р. відбулася прем'єра першого спектаклю під відкритим небом: артисти під керівництвом Євгена Головатюка на легендарній Хортиці представили глядачу героїчну сагу «Тарас Бульба».

З вересня 2010 по червень 2011 року Запорізький музично-драматичний театр ім. Магара здійснив постановку таких прем'єрних спектаклів: «Анна Кареніна» за романом Л. Толстого, «Сублімація любові» за п'єсою А. де Бенедетті, «Пори року» на музику

П. Чайковського, «Алеко і Земфіра» за мотивами поеми О. Пушкіна «Цигани», «Бродячі ангели» за мотивами Ж. Амаду «Капітани піску» [12, с. 14].

Театр, незважаючи на всі складнощі сучасної реальної дійсності, працює, бореться, приваблює, виховує.

Сучасні культурознавці, філософи стверджують, що модель культурно збалансованого суспільства – плюралістична, різноманітна. Через це репертуар театру, який займає провідне місце в культурному житті одного з індустріально-урбаністичних регіонів Південно-Східної України, має бути новим, різноманітним і водночас традиційно національним.

Бібліографія

1. Гайдабура В. Театральні ессе журнального часу / В. Гайдабура // Український театр. – 1989. – № 5. – с. 2 – 31; Поле любви и ненависти / В. Гайдабура // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 19, 21 марта; Заложники історії / В. Гайдабура // Запорізька Січ (Запоріжжя). – 1992. – 6 жовтня; У пеклі війни / В. Гайдабура // Запорізька Січ (Запоріжжя). – 1993. – 23 березня.
2. Гайдабура В. М. Запорізький обласний український музично-драматичний театр ім. М. О. Щорса / В. М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1978. – 128 с.
3. Ювас И. Театр Щорса – Магара : [история театра] / И. Ювас // Суббота плюс. – 2010. – 18 марта (№ 12). – 4 с.
4. Тернюк П., Ягнич Ю. Володимир Герасимович Магар. Народний артист СРСР / П. Тернюк, Ю. Ягнич // – К. : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1962. – 43 с.
5. Магар В. З любов'ю до людини / В. Магар. – Запоріжжя : Книжково-газетне видавництво, 1961. – 63с.
6. Чернолуцкий В. Першу виставу театр показав уже у 1944-му / В. Чернолуцкий // Запорізька правда. – 2008. – 21 серпня.
7. Логвин Г. Несколько слов о театре / Г. Логвин // Индустриальное Запорожье. – 1982 – 16 июля.
8. Логвин Г. Архітектура музично-драматичного театру в Запоріжжі / Г. Логвин // Архітектура і будівництво. – 1953. – № 3. – С. 4 – 8.
9. Середа В. Життя в театрі і театр в житті Володимира Магара : [про творче життя В. Магара] / В. Середа // Запорізька Січ. – 2010. – 10 серпня.
10. Нещерет Т. Чим живе театр / Т. Нещерет // Київ. – 1997. – № 7 – 8. – с. 183 – 185.
11. Дорошенко В. Плавка с танцовщицами : [постановка мюзикла «Любовь на Заречной улице» в театре им. Магара] / В. Дорошенко // Индустриальное Запорожье. – 2006. – 8 апреля (№ 53). – С. 1, 4.
12. Филармония дала 600 концертов, ... а театры явили зрителю 16 премьер // Миг. – 2011. – 21 июля. – С. 14.

Кузьменко В. В.

Запорожский украинский национальный музыкально-драматический театр: прошлое и современность.

Автор прослеживает процесс формирования и развитие Запорожского украинского музыкально-драматического театра, творческий поиск коллективом новых тем и форм во имя

правдивой передачи социальных реалий жизни, показывает высокое исполнительское мастерство артистов, талант режиссеров, художников, преданность театра национальной украинской тематике.

Kuzmenko V. V.

Zaporizhzhia Ukrainian National Music and Drama Theatre: the past and the present

The article traces the process of formation and development of Zaporizhzhia Ukrainian National Music and Drama Theatre. The article puts emphasis on the troupe's search of new subjects and forms to reflect portray modern social phenomena. The attention is given to the actors' skills, producers' and artists' talent, the troupe devotion to Ukraine subject matter.

Катрич В. П., Слудка І. М.

НАЦИСТСЬКА ПРОПАГАНДА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ У КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Питання проведення нацистської пропаганди в Україні не є новим і порушувалося українськими істориками ще на початку 1990-х років. Проте, на жаль, належного ґрунтовного дослідження не отримало, якщо не враховувати окремі згадки про форми та методи агітаційно-пропагандистської кампанії нацистів у статтях вітчизняних дослідників. Питання функціонування німецьких пропагандистських структур та окупаційних видань на Сході України, що входив до зони військової адміністрації порушувалися в роботах Д. М. Титаренка [1]. Особливості організації та специфіка функцій центрального керівництва, компетенція окупаційної адміністрації у сфері психологічної війни, обов'язки відділів пропаганди органів місцевого управління та інші питання з даної проблематики досліджено в дисертаційному дослідженні М. В. Михайлюк [2]. Деякі аспекти зазначеної теми порушено в монографії І. Івлева та А. Юденкова [3], а також в публікаціях М. Ковалюк [4], І. Верби [5], Д. Малакова [6] та ін. Незважаючи на окремі зрушення в даній тематичній ніші, це питання залишається актуальним, малодослідженим і перспективним напрямом у системі академічного студіювання.

Невід'ємною складовою будь-якого протистояння двох різних конкуруючих політичних систем є ідеологічна боротьба. Як відомо, головним засобом ідеологічної боротьби можна вважати пропагандистську діяльність. Особлива увага приділялася пропаганді і в період війни. Нацисти, які прийшли до влади, не в останню чергу, завдяки вдалій політичній риторичній, були визнаними майстрами демагогії. Тобто, коли зіткнулися дві найбільші тоталітарні імперії того часу, ідеологічна боротьба вже розпочалася і в період війни набула нових форм. В цьому напрямку є досить цікавою для вивчення пропагандистська діяльність нацистів на окупованій території.

Окупаційна влада у своїх інтересах використовувала засоби масової інформації та кіно як вагомий пропагандистські методи впливу на населення окупованих територій. При кожній міській управі створювалися відділи пропаганди. Метою цих відділів було розширення національної свідомості окупованого населення, популяризація серед нього

любові до культури німецького народу та його керівництва, який «звільнив населення і цілу Європу від більшовизму». Схема та напрямок роботи відділів пропаганди при міських управах була майже однаковою: нагляд за репертуаром усіх українських театрів, кіно, концертів, мюзик-холів, що відновили свою діяльність; контроль всієї клубної роботи, створеними українськими організаціями і відповідне їй спрямування; узгодження всіх прилюдних доповідей, лекцій, рефератів та інших виступів українських організацій або окремих осіб; керівництво українським радіомовленням; нагляд та контроль за українськими торгівельними закладами, що розповсюджували книжки і друковані твори; здійснення контролю за діяльністю українських публічних бібліотек, а також відомчих бібліотек, які належали українським установам та організаціям [7, спр. 6, арк. 7]. При відділах пропаганди створювались так звані підвідділи наочної пропаганди, що займалися відбором активних пропагандистів та організацією мережі пропагандистських образотворчих осередків по районах [7, спр. 6, арк. 1].

У повідомленні СД м. Києва від лютого 1942 р. знаходимо відомості щодо німецької пропаганди в Україні за чотирма напрямками. Перший напрямок — це радіо. Населення більшої частини окупованої території не мало змоги слухати передачі, що транслювалися з Берліну та Белгороду українською мовою у зв'язку з відсутністю радіоприймачів. А гучномовці, що знаходилися майже в кожній квартирі, могли передавати ці передачі, тільки з міст, як Київ, Житомир і Біла Церква. Окупаційна влада була не задоволена радіо-пропагандою, тому що остання не в змозі була виконувати саме пропагандистську роботу серед населення і була не ефективною.

Другим напрямком були «веселі газети» вермахту, що редагувалися у Берліні. Ілюстрації на сторінках газет зображували становище на фронті, дружній прийом німецьких військ населенням окупованих областей, агітували населення їхати працювати до Німеччини, показували життя німецьких робочих та селян.

Третій напрямок — кінопропаганда. На той час вона була недостатньо розповсюдженою, але, за повідомленням СД «фільми справляють позитивний вплив на населення. Комедії та драми сприймаються із задоволенням, бо вони показують переваги європейського життя в Німеччині».

Останнім четвертим напрямком була преса, що вважалася одним з найважливіших методів пропаганди. Газети випускалися українською мовою, редагувалися та друкувалися в окремих містах. Вони посідали у секторі пропаганди головне місце та були найбільш розповсюдженими серед населення, тому що вміщені в них матеріали показували внутрішнє життя місцевого населення. Серед керівників видавництва окупанти хотіли бачити людей, «добре налаштованих до росіян», тому що, по-перше «вони не були націоналістами», по-друге — «вони можуть впливати на маси» [8, спр. 132, арк. 33 — 35].

Не дивлячись на, здавалося б, всеохоплюючий характер пропаганди, і контроль за всіма засобами масової інформації, пропаганда була не достатньо ефективною. Підтвердження цьому знаходимо в оперативному зведенні від 17 червня 1942 р., в якому знаходяться відомості щодо неефективності німецької пропаганди на окупованій території. Неефективність німецької пропаганди пояснювалася, по-перше, існуванням на окупованій території радянської пропаганди, яка негативно впливала на відношення населення до німців, по-друге, в німецькій пропаганді була майже відсутня антибільшовицька тематика. Для виправлення такого становища, була висловлена пропозиція щодо проведення пояснювальної роботи серед населення [9, спр. 38, арк. 5].

Неодноразово нацистське керівництво видавало розпорядження та різноманітні директиви щодо використання пропаганди на окупованій території.

Так, наприклад, у директиві від 10 листопада 1942 р. «Про роботу преси і пропаганди на Україні» були вказані основні принципи, на яких повинна була будуватися пропагандистська робота. По-перше — формування ненависті до великоросійської ідеї, проти якої Україна вела боротьбу з часів Б. Хмельницького, а потім разом з Карлом XII, і особливо до більшовизму, що «довів країну до повної убогості». По-друге, населенню треба було пояснити, що, у зв'язку з ситуацією, яка склалася в Україні протягом 20-річного панування більшовиків, на швидкі зміни сподіватися не треба. По-третє, рішення фюрера щодо розв'язання українського питання буде прийнято лише після того, коли А. Гітлер з'ясує ситуацію, пов'язану зі ставленням та поведінкою самих українців в війні [9, спр. 180, арк. 140].

Преса і пропагандистська робота в окупованих східних областях повинна була доводити до населення інформацію про могутність і силу рейху, а також підкреслювати «гасло звільнення від більшовизму «Праця і ще раз праця» [9, спр. 38, арк. 116].

Також розроблялися окремі директиви щодо трактування українського питання в пресі, що склалися з 5 основних тез:

1. Німці повернуться. Цю тезу необхідно було перетворити на догмат віри.

2. Оскільки Україна відноситься до Європи, то український народ буде існувати лише у тому випадку, якщо він буде належати Європі, і захист Європи — це отримання старої батьківщини. У такий спосіб нацисти намагались апелювати до національного почуття власної гідності.

3. Німеччина принесла українському народові життя, свободу, порядок, власну землю і хліб. При цьому необхідно було підкреслювати, що встановлений німецький аграрний порядок 1942 р. і декларація про власність 1943 р. поступово ліквідує колгоспну систему і розчистить шлях до приватної власності на землю; забезпечить український народ продовольством; надасть свободу віросповідання; покращить суспільне життя в військовій, економічній, транспортній та інших галузях.

4. Після повторного завоювання України — повернення евакуйованого на Батьківщину.

5. Використання усіх сил українського народу [9, спр. 182, арк. 67 — 68].

Відповідно до таємного циркуляру рейхскомісара України генерал-комісарам Брест-Литовська, Житомира, Києва, Миколаєва, Дніпропетровська від 18 лютого 1942 р. «Про українські газети і журнали, які друкуються в окупованих областях України» метою української преси, що виходила українською та російською мовами, було розповсюдження та пропагування політичних намірів рейхскомісара України серед місцевого населення. Затверджувався такий зміст газет:

а) політичні і військові повідомлення (повідомлення «Німецького бюро повідомлень» та «Українська кореспонденція», новини німецького радіо, імперської кореспонденції, а також повідомлення генералкомісарів);

б) місцеві повідомлення;

в) статті, заклики до роботи і порядку з наведенням відповідних аргументів про політичний, військовий і господарський стан;

г) статті з викладом і коментарями оголошень місцевих газет;

д) передрук статей з «Німецько-української газети» та інших німецьких газет та журналів;

ж) художній відділ (розповіді, роздуми, інтерв'ю про культуру та інше), але за умови, якщо у газеті або журналі знайдеться для цього відділу вільне місце.

Була розроблена також інструкція щодо встановлення нагляду і контролю за німецькими газетами і журналами, які друкувалися в РУ. Ця інструкція складалася з 10 пунктів, а саме:

1. Військові повідомлення (в широкому розумінні) необхідно було тільки передрукувати з офіційних німецьких видань, а не писати самостійно. Якщо відбулася видатна подія місцевого рівня, то газета повинна була заздалегідь попереджати про це цензорів і тільки після схвалення німецькою військовою цензурою, газета надавала інформацію про подію. Заборонялося друкувати статті, пов'язані з підприємствами оборонного значення;

2. Не допускалася будь-як критика німецького цивільного управління;

3. Головною темою українських газет повинна бути тема боротьби за долю всієї Європи і перше місце займали питання політичної і господарської відбудови в загальноєвропейському масштабі;

4. Тема української історії повинна була поступатися важливим питанням сучасності. «Якщо в газеті будуть розташовані будь-які історичні факти, то вони повинні бути далекими від політики»;

5 – 9. наголошував на порядку розміщення в газетах релігійних статей, статей про освіту, мистецтво та ін.

10. Обов'язковим для українських газет було підкреслення значення німецького управління для України після більшовицької влади. Кожний рядок повинен був наголошувати на великій місії фюрера у справі створення нової Європи. Перед редакторами газет ставилося завдання засвоїти, що майбутнє України залежить від поведінки українського населення [10, спр. 60, арк. 1 – 4].

На прикладі газети «Нове українське слово» можна простежити виконання директив нацистського керівництва. 14 грудня 1941 р. редакцію київської газети «Нове українське слово» («НУС») очолив К. Штепа, який за часів окупації обіймав і посаду завідуючого відділом культури й освіти київської міської управи, і ректора Київського університету й одночасно посаду директора Архіву стародавніх документів. К. Штепа зібрав навколо себе потужний колектив науковців, переважно з колег і друзів зі «здоровим політичним мисленням» проницецької орієнтації. В редакції працювали літературознавець професор Б. Якубський, доктор германської філології, професор І. Шаровольський, історики О. Кіктев і П. Білик, мовознавець професор П. Пелех, мистецтвознавець професор С. Гіляров та ін. Останній протягом 1941 – 1942 рр. підготував і опублікував у газеті велику кількість матеріалів, присвячених видатним мистецьким діячам Німеччини, серед яких виділяються наступні: «Йоган Готфрід Шедель – німецький архітектор» («НУС» за 25. 12. 1941); «Карл Фрідріх Шинкель – німецький архітектор» («НУС» за 14. 01. 1942); «Адольф Менцель – німецький живописець і графік» («НУС» за 25. 01. 1942); «Макс Клінгер – німецький художник» («НУС» за 27. 02. 1942).

Головною метою цієї газети була пропаганда воєнної могутності й культурно-виховної місії Третього рейху, а також антирадянська та антисемітська тематична спрямованість більшості публікацій.

Основними рубриками «НУС» були наступні: повідомлення з резиденції фюрера щодо ситуації на фронтах; «В останню хвилину» (міжнародна хроніка); «Політичний огляд» (дипломатичні відносини); «Листи німецьких вояків» (листи фронтовиків антирадянського змісту); міська тематика (життя окупованого Києва); «По Україні» (стан промислового, сільського і комунального господарства в українських містах та селах за умов окупації); «На увагу викладачеві» (про творчість видатних українських письменників); «З блокнота журналіста» (замальовки німецьких краєвидів); реклама та оголошення».

У газеті також публікувались фейлетони і сатиричні карикатури, здебільшого антирадянського спрямування [11, с. 135].

Джерелами постачання матеріалу був філіал німецького інформаційного бюро «Дойчес Нахріхтен Бюро», що знаходився в Рівному, а також повідомлення берлінського радіо та

радіо «Вейксель-Варшава», що вели передачі українською та російською мовами спеціально для східних окупованих територій. Крім того, часопис використовував матеріал німецьких газет «Дойче Альгемайне Цайтунг», «Дойче-Україне-Цайтунг», «Ост Фронт» та ін.

Про загальну тематичну спрямованість газети «Нове українське слово» можна дізнатись у звіті начальника поліції безпеки та СД в Києві за березень-квітень 1942 р. У ньому він доповідав, що газета «Нове українське слово» та її російськомовний додаток «Последние новости» у зв'язку з нестачею паперу змушена була зменшити свій формат, а це позбавляло можливості серйозно впливати на суспільну думку через пресу. Що ж до політичної пропаганди, то автор звіту констатує факт передруку переважно офіційних повідомлень з німецької преси. Культурна частина, згідно з інструкцією цивільного управління, була дуже обмежена. Повідомлення про діяльність саботажників, партизанів та інших «шкідників», а також про вербування сільськогосподарських робітників на роботи до Німеччини впливали на населення, на думку доповідача, з очікуваним результатом. «Усі інші завдання пропаганди, як висвітлення теперішньої Німеччини, популяризація її культури та соціальної політики, доступні лише малій кількості людей». Начальник поліції безпеки та СД наголошував на створенні відповідних умов для покращення пропагандистської роботи газетних видань, а саме: «розширення та поглиблення джерел інформації, особливо тих джерел, що відносяться до життя та роботи у Німеччині, а також свобода вибору, що стосується критики більшовизму, звернення до шкідливих політичних намагань та течій». Проте, він був невдоволений тим, що «через відсутність політичної лінії, газета становить собою досить сумну картину ...» [8, спр. 132, арк. 66].

З 22 грудня 1941 р. почало виходити російськомовне щотижневє видання, як додаток до «НУСа». Рубрики цієї газети практично дублювали україномовний матеріал «НУСа». Але вона відрізнялася від «НУСа» наявністю власних рубрик, таких як: «Науковий блокнот»; «Блокнот натураліста» (про атмосферні явища); «Блокнот астронома» (про зірки сонячної системи); огляд Латиноамериканських країн; «З історії нової техніки» (про винайдення різних видів зброї); «Наука і техніка» (про різні технічні пристрої, зокрема, спектрогеліограф); «З історії японської культури» та інші.

Загальна тематика не відрізнялася від публікацій у «НУСі». Переважна більшість матеріалу була пронимецького і антирадянського змісту. У газеті друкувалися промови А. Гітлера, Г. Герінга і Й. Геббельса з фотографіями нацистських керівників. Велика увага в ній приділялася соціально-економічній та політичній ситуації в країнах антигітлерівської коаліції, з додаванням карикатур на Ф. Рузвельта і У. Черчіля. У кожному номері «Последних новостей» публікувався матеріал антисемітського змісту.

На відміну від заполітизованих та ідеологізованих публікацій в «НУСі», «Последние новости» більше уваги приділяли історичній тематиці, що, напевно, було пов'язане з відповідною освітою членів редколегії. Читачі мали змогу дізнатись про історію країн Європи та Америки, а також України, зокрема, Києва [11, с. 137].

На сторінках преси, яка виходила на окупованій території, були вміщені історичні, етнографічні, культурологічні та економіко-географічні публікації українознавчого спрямування. Значна увага приділялась актуальним проблемам української історії та етнографії, а саме: історії Київської Русі, періоду козаччини, добі національно-визвольного руху 1917 – 1920 рр. Багато матеріалів присвячувалося життю України за часів Радянської влади. Великий комплекс становили статті, присвячені історії та перспективам взаємовідносин України та Німеччини, які мали тенденційний характер, що обумовлювалося впливом німецької цензури, котра здійснювалася над виданнями. Ідея провідної ролі Німеччини в усіх сферах соціально-економічного, політичного, культурного життя була лейтмотивом більшості статей. Населення закликалося до тісної співпраці з нацистською

окупаційною владою у вигляді виразу «вдячності» за «звільнення» від більшовицької влади [1, с. 258].

Поза увагою окупантів не залишалося і сільське населення. Для них була спеціально розроблена аграрна програма, що мала також висвітлюватися на шпальтах преси і носити пропагандистський характер. Основними питаннями, що розглядалися в пресі окупованих областей були: обцинне господарство або одноосібне? Чи буде ліквідоване обцинне господарство? Чи будуть землі обцинних господарств поділені між селянами?

Сутність цієї програми полягала в збільшенні присадибних ділянок, перетворенні обцинних господарств на земельні товариства, створенні одноосібних господарств, тобто у переході від колгоспного до індивідуального землекористування.

Пропаганда до цього часу працювала у напрямку демонстрації населенню окупованих територій того, що Німеччина дала їм для виробничої допомоги (худобу, машини, добрива, пальне, насіння). Тепер пропаганда мала говорити про те, що Німеччина може висувати обґрунтовані вимоги до цих областей. У галузі сільського господарства це мало відбуватися таким чином: німці повертають, відібрану більшовиками, селянам землю. За це селяни були зобов'язані віддавати частину своєї продукції, тобто сплачувати натуральний податок на землю. Пропаганда мала особливо підкреслювати той факт, що більша частина виготовленої продукції залишалася б у виробника. Тобто у селян був стимул для збільшення продуктивності своєї праці [12, спр. 144, арк. 23 – 39].

В архівних документах також зустрічаються матеріали та документи, в яких представники окупаційної влади самі аналізують позитивні та негативні риси своєї пропагандистської роботи на окупованій території. Так, начальник контррозвідки Житомира у звіті, датованому 22 жовтня 1942 р. проаналізував систему пропагандистських заходів на підвладній йому території, яка у своїй діяльності пройшла три етапи:

1. від початку походу в 1941 р. до середини 1942 р.;
2. від середини до кінця 1942 р.;
3. 1943 р.

На першому етапі поразка більшовицької армії підірвала віру у більшовиків навіть у їх прихильників. Населення, яке було «звільнене від більшовицького рабства жадає виконання всіх основ більшовицького порядку в моральному та матеріальному відношенні». Населення сподівалося на «нове, вільне, побудоване на кращому фундаменті життя». Німецька пропаганда на цьому етапі не мала відповідних знань про країну, її традиції та звичаї, а також характерні особливості населення. У своїй пропаганді німці користувалися великодержавними масштабами і забували, що Німеччина і Україна — це два різних світи. Відправною точкою цих помилок було твердження, що українці не мають власної культури. Насправді ж в Україні була культура, але вона дуже відрізнялась від культури німців. Замість розв'язання актуальних для того часу питань, що постали після захоплення території, розпочався пропагандистський похід проти Сталіна та його посіпак. Заклики пропагандистів лишилися тільки на папері і нічим не відрізнялися від звичайних розпоряджень влади. У багатьох селищах взагалі не проводилися пропагандистські заходи, якщо не враховувати промов сільських управителів округи на святі врожаю.

Жоден заклад пропагандистського апарату не працював відповідно до затвердженого плану. Навіть в таких важливих питаннях, як поліція та добровільні військові частини нічого не робилося. Преса і радіо змогли охопити лише незначну частину населення. Заклики, брошури, листівки і повідомлення по радіо редагувалися особами, які на 90 % не знали не тільки країну, але й народ, його побажання, а також не розуміли важливості піднятих проблем.

Аналізуючи пропаганду, яка проводилась за допомогою музики, співів та театру, на думку начальника контррозвідки, то вона частково виконала своє завдання.

Недоліком частини українських газет було те, що автори статей систематично організовували у пресі виступи проти українського народу. Статті, що публікувалися, були невдалими і складалося враження, що вони були написані тільки для німців [9, спр. 74, арк. 1 – 10].

Також неодноразово зустрічаються документи, в яких порівнюється німецька пропаганда та радянська, виділяються їх позитивні та негативні риси. Наприклад, виділялися позитивні і негативні риси пропаганди, що проводилася у Кіровограді у порівнянні з радянською пропагандою цієї ж території. До негативних рис німецької пропаганди можна було віднести: недостатню кількість жартів, іронії, комічних сцен, формальне виконання, відсутність народних пісень та частівок, погано складені листівки. На думку представників німецької влади, позитивними рисами були: відносна натуральність, жодних безкорисних перебільшень, а тому переконливіше за радянську; графічно бездоганні плакати, ненав'язлива.

Радянській пропаганді були притаманні: довгі та стомлюючі доповіді, що застосовувались до будь-якого придатного або й непридатного випадку, мали місце грубі перебільшення, а тому пропаганда була неправдоподібною; звичайні та грубі листівки. Окрім негативу виділялися і позитивні риси: відповідно до характеру публіки, підібрана інформація була доступною. Пропаганда була свідомою та однорідною, іронічною, відбувалося систематичне висміювання керівних осіб з ворожого табору, характерними були також наявність пропагандистських пісень та частівок з відомими мелодіями, застосування добре відомих народних пісень з пародійним змістом.

Нацистське керівництво визнавало, що радянська пропаганда мала більший вплив на населення, ніж їхня, тому що вона ґрунтувалася на недоліках продовольчого постачання та використанні помилок німецької пропаганди, своєчасно «кидала» у народ свої ідеї.

Про ідейність німецької пропаганди не могло йти й мови, тому що, коли з'являлися будь-які ідеологічні статті, то їх зміст був далеким для населення. Німецькі статті носили тільки інформативний характер, а не розповсюджували політичну пропаганду. Своїми статтями в газетах, критикою більшовицької влади, окупанти показували підкореній державі її справжнє обличчя і тим самим кували зброю проти самих себе [13, спр. 161, арк. 41; 8, спр. 132, арк. 36 – 38].

Щодо використання радіо з пропагандистською метою, то воно також не дало очікуваних результатів. Причиною цього стало, по-перше, неправильне застосування, тому що по радіо транслювалася легка танцювальна музика; по-друге недостатня кількість інформаційних передач для населення українською мовою: повідомлення вермахту, та 2 рази на тиждень коротке повідомлення «Погляд у майбутнє». Іноді транслювалися сільсько-господарські доповіді, які для міського населення не становили інтерес. Усі заходи щодо покращення обслуговування радіослухачів, а саме: розширення і збільшення українських програм пропагандистського походження; подання антибільшовицьких матеріалів, які повинні були мати кількісне і фактичне обґрунтування; позитивні матеріали сучасного життя українського народу; повідомлення про господарське становище Рад і населення по той бік фронту не дали бажаних результатів.

Недоліком кінопропаганди була обмеженість вибору німецьких фільмів, які демонструвались у кінотеатрах, а також їх однотипність. Демонструвались практично тільки комедії про кохання. Більша частина випущених фільмів не мала ніякого виховного впливу на глядача. Частка пропагандистських фільмів була не значною. Щоб кінопропаганда була більш ефективною необхідно було демонструвати німецьку військову кінохроніку

в більшому обсязі, а також антибільшовицькі фільми за такою тематикою: голодомор на Україні 1932 — 1933 рр., терор НКВС, документальні фільми про єврейське панування в СРСР [8, спр. 132, арк. 69].

Отже, пропагандистська діяльність нацистів не дала очікуваних результатів. Причини низького впливу на населення окупованих територій німецької ідеологічної машини були: по-перше, необізнаність з місцевою специфікою, незнання культури українців; по-друге, низька якість німецької агітаційної продукції у порівнянні з радянською агітацією, її неправильна тематична спрямованість. Та головною причиною провалу агітаційної роботи окупаційної влади було те, що від самого початку не існувало планів такої роботи, так як завоювання прихильності населення не було основною метою нацистів. Фактично, всі заходи, до яких вдавалася окупаційна влада, були втілені в життя без належної підготовки, яка б враховувала тогочасне становище на території України, тобто, національні особливості, основні проблеми населення. Як наслідок, друковані видання, що виходили на території України протягом усього періоду окупації, виконували суто інформаційні функції. У зв'язку з тим, що газети були не популярними серед місцевого населення, основна пропагандистська мета не була досягнута, тобто вони не могли серйозно впливати на громадську думку, що викликало невдоволення німецької адміністрації. Зміст статей в окупаційній пресі з національної тематики своєю абстрактністю й нечіткою позицією викликали обурення серед українських кіл, наражалися на критику, й тим самим не сприяли покращенню іміджу німецьких «визволителів».

Бібліографія

1. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941 — 1943 рр.) : Автореф. ... канд. іст. наук : 07.00.06. / Д. М. Титаренко — Донецьк : Донецький національний університет, 2002. — 19 с. ; Титаренко Д. М. Українознавча тематика на сторінках окупаційної преси Східної України (1941 — 1943 рр.) / Д. М. Титаренко // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ 8 — 9.02.01. Східноукраїнський національний університет. — Луганськ : СНУ, 2001. — 328 с.
2. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941 — 1944 рр.) : Автореф. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. В. Михайлюк ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад. ». — К., 2006. — 20 с.
3. Ивлев И. А., Юденков А. Ф. Оружием контрпропаганды : советская пропаганда среди населения на оккупированной территории СССР. 1941 — 1944 / И. А. Ивлев, А. Ф. Юденков. — М., 1988. — 277 с.
4. Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» : 1941 — 1944 рр. / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 15 — 38; Коваль М. В. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941 — 1944 рр.) / М. В. Коваль // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. — Вип. 6. — К., 1996. — С. 34 — 42; Коваль М. В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 — 1944) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 37 — 41.
5. Верба І. В. Олександр Оглоблин : життя і праця в Україні / І. В. Верба. — К., 1999. — 383 с.
6. Малаков Д. Оті два роки у Києві при німцях / Д. Малаков. — К. : Амадей, 2002. — 317 с.
7. Державний архів Київської області (ДАКО). — Ф. 2356. — Оп. 3.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО). — Ф. 57. — Оп. 4.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). — Ф. КМФ-8. — Оп. 1.
10. ЦДАВОУ. — Ф. 3206. — Оп. 2.
11. Михайлюк М. Костянтин Штепа і «нове українське слово» в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941 — 1943 рр.) : джерелознавчий аспект / М. Михайлюк // Київська старовина. — 2004. — № 5. — С. 135 — 138.
12. ЦДАГО. — Ф. 166. — Оп. 3.
13. ЦДАВОУ. — Ф. 3676. — Оп. 4.

Катрич В. П., Спудка І. Н.

Нацистская пропаганда и ее реализация в контексте социокультурной политики

В статье анализируются пропагандистские технологии нацистов на оккупированной территории Украины. Раскрываются просчеты нацистской пропаганды в обработке сознания местного населения.

Katrich V. P., Spudka I. M.

Hazi's propaganda and its realization in context of the cultural policy

The article analyses nazi's propagandistic technologies on the occupied territory of Ukraine. It reveals the mistakes of the nazi's propaganda in handling the consciousness of local inhabitants.

Калашнікова В. Є.

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Пам'ять слугує за механізм передачі соціального досвіду між поколіннями та забезпечує їх наступність, яка є гарантією та рухомою силою розвитку людської цивілізації. Найбільш повним втіленням пам'яті є історико-культурні цінності. Прагнення зберегти їх є природною та необхідною умовою життя як окремою людиною, так і суспільства в цілому. Предмети історико-культурної спадщини є чинником духовного зв'язку поколінь, саме під їх впливом формується свідомість нації. Адже музейні колекції та книги — це те, за допомогою чого виховується людина, архівні документи — це джерело для написання історії народу. Таким чином, архівні матеріали, музейні експонати та книжки безпосередньо впливають на формування світогляду, історичних, ідеологічних та політичних поглядів як окремої людини, так і нації в цілому. Виходячи з вище зазначеного, надзвичайно важливим постає питання збереження історико-культурних цінностей для наступних поколінь. Через розуміння суспільством того, що збереження пам'яті є гарантією його подальшого існування та розвитку, воно не шкодувало сил задля цієї діяльності. Предмети історико-культурної спадщини передавались в сім'ях від покоління до покоління та суспільних інститутах — спочатку тільки в релігійних, пізніше й в світських (музеях, архівах, бібліотеках). Але, як і окремо взята людина, так і окремо взята держава по-різному підходить

до визначення того, що саме для неї є історичною та культурною цінністю. Те, що цінне для одних, зовсім не означає, що буде мати хоч якусь цінність для інших. Особливо, якщо цінність того чи іншого предмета історико-культурної спадщини визначається виходячи з ідеологічних позицій тоталітарної країни, таких яким були СРСР за часів Сталіна чи Німеччина за Гітлера.

Ідеологічне підґрунтя політики радянської влади щодо українських історико-культурних цінностей в роки Другої світової війни на сьогоднішній день є майже не дослідженим питанням у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Проте як теоретичним засадам політики нацистів в цій сфері приділяли увагу, як закордонні так і вітчизняні вчені. Серед них роботи Л. Ніколас [1], Дж. Петропулоса [2; 3; 4], Ковалю М. [5].

Виходячи з аналізу історіографії ми ставимо перед собою за мету виявити місце українських історико-культурних цінностей в політиках тоталітарних СРСР та Третього Рейху.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань:

1. Проаналізувати ставлення радянської влади до історико-культурних цінностей, виявити та визначити їх ознаки з точки зору марксистської ідеології;
2. На підставі аналізу політики Третього Рейху по відношенню до предметів історії та культури визначити що являли собою історико-культурні цінності з точки зору нацистської ідеології.
3. З'ясувати політику урядів СРСР та Третього Рейху щодо українських історико-культурних цінностей;
4. Зробити висновки щодо наслідків Другої світової війни для українських предметів історії та культури.

Доля та втрати українських історико-культурних цінностей у роки Великої Вітчизняної війни в першу чергу були зумовлені ставленням до них воюючих сторін, а саме політикою радянської та нацистської окупаційної влади в галузі культури.

Отже, що з предметів історико-культурного надбання українського народу являло собою цінність для радянської влади в ті часи?! Державна культурна політика СРСР протягом всього часу свого існування культивувала традицію зневажливого ставлення до культурних досягнень попередників, що мали історичну цінність. Після революції державна машина ініціювала масове знищення всього, що нагадувало про дворянські часи, а у випадку з Україною, всього, що мало хоч якусь причетність до «націоналістично — буржуазних» течій, нагадувало про славетні часи української історії або могло сприяти пробудженню національної свідомості українського народу. З особливим завзяттям в СРСР була розгорнута боротьба з релігією, а разом з тим і всім, що нагадувало про єдність держави та церкви в світогляді українців. Паралельно з тим йшов інший процес — підкорення культури марксистсько-ленінським ідеям, згідно яких вона мала стати частиною загальнопролетарської справи, виражати інтереси цього класу. Відповідно до панівної в СРСР ідеології цінними вважались ті предмети історико-культурної спадщини, які відображали діяльність радянської влади та радянської людини або могли бути їм чимось корисними, наприклад, в якості засобів пропаганди [6].

Підхід радянських керівних кіл до історико-культурних цінностей українського, і не тільки, народу як до засобу пропаганди та джерела матеріального забезпечення був яскраво продемонстрований у перші десятиліття існування СРСР. Протягом 1920 — 1930-х років величезна кількість музейних експонатів, книжок та церковних речей була вилучена з відповідних установ та продана закордон з метою отримання грошей для проведення індустріалізації країни. Цей приклад є показовим, адже в ньому чітко простежуються пріоритети та система цінностей, що випрацьовувалась та втілювалась у життя в Радян-

ському Союзі. Ці ж принципи лягли в основу при визначенні порядку евакуації на початку Великої Вітчизняної війни.

Звичайно, зрозумілим є той факт, що в умовах війни найактуальнішими питанням для будь-кого є питання власного життя, тобто як вижити, як захиститись. За таких обставин пересічна людина думає перш за все про порятунок речей, що мають матеріальну цінність, тобто про те, що зможе допомогти їй у вирішенні цих завдань. Цінності, які мають історичне, культурне та духовне значення відступають на задній план, стають другорядними. Така поведінка була притаманна людині на всіх стадіях розвитку суспільства. Проте якщо говорити не про пересічну людину, а про осіб, що були керівництвом розвинутої країни ХХ століття, яка займала величезну територію та була однією з тих держав, що впливали на долю та хід історії не тільки Європи, але й всього світу, варто торкнутися питання про те, що на цих посадовців покладалася певна відповідальність за прийняття рішень. Адже кожен член суспільства має не тільки думати про задоволення власних життєвих потреб, але й виконувати певні суспільні функції. Історико-культурні цінності відносяться до тих предметів, що не є першочерговими для життя людини, але їх значення відчувається потім у глобальному вимірі у впливі на розвиток людства. Втрата їх несе за собою втрату душі нації, її історії. Тому завдання кожного керівника країни — відчувати цю необхідність їх збереження, в тому числі в умовах війни. На жаль, радянське керівництво на початку Великої Вітчизняної війни важко віднести, з цієї точки зору, до мудрих політиків. Адже евакуація історико-культурних цінностей почалася занадто пізно.

Відповідно до інструкції ГАУ НКВС СРСР, евакуйовувати необхідно було документи з центральних, обласних державних архівів та їх філій. А саме фонди політичної поліції (жандармерії) другої половини ХІХ — початку ХХ століття; таємні й надтаємні матеріали післяреволюційного періоду, серед них — документи спецчастин (або так звані перші частини, безпосередньо підпорядковані місцевим органам НКВС) [7, с. 18]. Наукові та історичні фонди, які вважалися другорядними, евакуйовувати не поспішали, бо вони не містили необхідної оперативної або іншої важливої інформації для радянського керівництва.

Наприклад, відсоток евакуйованих архівних колекцій центральних та обласних архівосховищ Східної України за нашими підрахунками становив приблизно 31,5% архівних документів [8, с. 75].

З приходом до влади більшовиків бібліотечний фонд України, звичайно, зазнав змін, які сталися внаслідок політики нової влади в гуманітарній сфері, що була спрямована на поширення комуністичної ідеології серед населення. Тому пріоритет, наприклад, серед художньої літератури надавався книжкам, які сприяли формуванню радянського, а не національного світогляду населення.

Бібліотеки розглядалися більшовиками як засіб, за допомогою якого проводилась пропагандистська робота серед населення. З першого дня початку бойових дій між Німеччиною та Радянським Союзом українські бібліотеки, як і інші заклади культури опинились під загрозою знищення, адже бібліотечні фонди, перебуваючи на території, де вирувала війна, підпадали під удари бомб та артилерійських обстрілів. Особливо актуальним це питання було для бібліотек Східної України, адже тут була велика концентрація промислових підприємств та шахт, знищення яких носило стратегічний характер для обох воюючих сторін. У результаті, ще до окупації частина бібліотечних фондів була знищена або пошкоджена.

Історико-культурні цінності ніколи не були для радянської влади пріоритетними. Варто зазначити, що цінністю для лідерів комуністичної партії були тільки ті пам'ятки

історії та культури, які містили в собі ідеологічне змістовне навантаження, що відповідало політиці партії та могло би допомогти її поширенню серед населення. Виходячи з цього, переважна частина культурного надбання українського народу, яке не відповідало цим вимогам, не просто не була потрібна, а ще й заважала реалізації політики комуністичної влади. До цієї групи історико-культурних цінностей відносились книжки, архівні документи, музейні експонати, що відображали події, або були створені за імперських часів та в роки українського національного піднесення. Цікавим є той факт, що принципи підходу до визначення ступеня цінності предметів історії та культури в обох тоталітарних країнах — Німеччини та СРСР — були подібними. Це зумовлювалось в першу чергу ідеологічними тоталітарними режимами СРСР та Третього Рейху. Саме засоби поширення ідеології, що використовувались в пропагандистських цілях, засоби посилення її впливу на населення або джерела для вивчення ворожої ідеології були цінністю для цих режимів. Саме такий підхід був в основі політики радянської влади під час евакуації на Схід історико-культурних цінностей та політики нацистської Німеччини при встановленні «нового порядку» на окупованих територіях у роки Великої Вітчизняної війни.

Але в Третьому Рейху окрім зазначеного вище підходу до визначення цінності предметів історико-культурного надбання мав значення ще й суб'єктивний фактор, а саме ставлення лідера націонал-соціалістичної партії Німеччини — Адольфа Гітлера — до музейних предметів та книжок, чого в Радянському Союзі не було. Захоплення фігурера мистецтвом поширилось і на його оточення, а прагнення створити найбільшу картинну галерею в Лінці безпосереднім чином відбилось на політиці нацистів щодо музеїв на захоплених територіях. Гітлер диктував певну моду на витвори художньої культури серед політичної верхівки вермахту.

Культурні цінності, з точки зору нацистської ідеології, були нерозривно пов'язані з расовою теорією, адже саме вони являли собою складові елементи культури. Підхід до відбору історико-культурних цінностей, що поширювався в Німеччині з середини 1930-х років, було сформульовано у «Моїй боротьбі» Адольфа Гітлера: «Весь розвиток культури зумовлюється перш за все расою ... головним завданням держави тому має бути збереження раси, покращення раси» [9, с. 326]. На практиці це означало проведення чистки серед предметів культури, відтепер вони мали відображати велич німецької раси та водночас було змінено ставлення до культурного надбання євреїв й інших націй. Починаючи з 1933 року нацисти вилучали та спалювали книги ворожих авторів або ідеологій по всій Німеччині, з цим періодом також пов'язана широка кампанія проти так званого «занепадницького мистецтва» або «мистецтва виродженців». У результаті були заборонені всі ті митці, що не підходили під нацистську концепцію мистецтва: модерністи, експресіоністи, сюрреалісти та інші занадто оригінальні. Біля 16 тисяч витворів мистецтва та живопису було конфісковано, подальша доля вилученого була різною: щось було продано за кордон з метою отримання грошей, щось було виміняно на витвори старих майстрів, яких любляв сам фігурера, щось знищено [10].

Однак ставлення німців до історико-культурних цінностей в Європі суттєво відрізнялося залежно від їх походження. Як зазначалось вище, єврейська та більшовицька культурна спадщина вважалася ворожою та шкідливою, тому підлягала вилученню. Іншим було ставлення нацистів до суто європейських предметів культури. Німецька нація в середині ХХ століття була європейською нацією, достатньо вихованою, честолюбною та педантичною. Німці знали ціну витворам мистецтва, розуміли наукову цінність архівних матеріалів та бібліотечних фондів, можливості цих матеріалів для подальшої пропаганди, поширення нацистської ідеології та врешті — решт їх виховну

роль задля культурного зростання німців, тому вони не могли обминути цей «скарб» увагою і просто знищити.

Крім того, важливим був суб'єктивний фактор. На думку американського вченого Джонатана Петропулоса, еліта націонал-соціалізму, не дивлячись на те, що до неї входили найбільш руйнівні особистості, яких тільки знала історія, вважали себе знавцями культури та витрачали на мистецтво незрівнянно багато часу, енергії та коштів [2, с. 66]. Культурні цінності підкорених народів розглядались не тільки, як засіб виховання та піднесення німецької нації, але елементарно з метою особистого збагачення керівної верхівки НСДАП. Крім того, збираючи витвори мистецтва, керівники націонал-соціалізму вдавали з себе зразкових німців, представників народу, який першував у культурному плані інші народи всієї Європи та всього світу. Фактично це виглядало як прагнення до культурної гегемонії, до повного контролю над культурним надбанням Європи. Також для нацистів важливим було отримання реваншу в культурній сфері, адже після Першої світової війни під час репатріації проводились операції щодо передачі предметів німецької культури іншим народам.

В цілому, можна констатувати, що ставлення нацистів до історико-культурних цінностей не було однозначним і залежало перш за все від їх походження. Виходячи з всього вище зазначеного, можна виокремити чотири групи історико-культурних цінностей за принципом їх походження, яке власне і визначало політику німців стосовно предметів історії та культури:

I категорія — історико-культурні цінності самої Німеччини, віднесені до так званого «дегенеративного мистецтва». Їх доля зводилась переважно до вилучення з культурних установ та в більшості випадків публічного знищення шляхом спалення;

II категорія — культурне надбання єврейського народу. Вилучення відбувалось як з культурних закладів, так і з колекцій приватних осіб протягом всієї війни по всій окупованій території. Ця кампанія є найменш задокументованою, але водночас однією з наймасштабніших;

III категорія — історико-культурні цінності західно- та центральноєвропейських народів. По відношенню до цієї категорії політика німців була неоднозначною, поряд з вивезенням цінностей до Німеччини, переважно до приватних колекцій нацистських керманічів, відмічалось прагнення до їх збереження в умовах воєнних дій.

IV категорія — слов'янська історико-культурна спадщина. Цінності цієї групи зазнали найбільших втрат в роки війни внаслідок вивезення або знищення їх окупантами.

Історико-культурні цінності України потрапили до четвертої категорії. До окупації території України у нацистів вже склались теоретичні засади та був набутий теоретичний досвід вилучення культурного надбання по всій Європі. Що стосується механізму цих дій, то він існував в загальних рисах та постійно зазнавав змін, в Україні він також набув своїх особливостей.

Таким чином, в результаті політики радянської влади та нацистської Німеччини в роки Другої світової війни наніс неабияких збитків нашому культурному надбання. Наприклад, загальні втрати музейного фонду України були величезними. На початку 90-х було підраховано, що втрати 21 музею України становлять 283 тисячі 782 предмети [8, с. 194], проте ці данні не остаточні. Справжні масштаби втрат і досі не встановлені і, мабуть, не будуть встановлені ніколи, бо архівних документів, які б засвідчували точну кількість культурних цінностей напередодні війни, скільки було евакуйовано, скільки вивезено окупантами, а скільки знищено, теж не існує, їх або знищили радянські війська, або німці, а деяких взагалі ніколи не існувало.

Бібліографія

1. Николас Л. Похищение Европы. Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма / Линн Николас [пер. с англ. С. А. Червонна]. — М. : Логос, 2001. — 640 с.
2. Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part I / Jonathan Petropoulos // Spoils of War. — International Newsletter. — No. 4. — August 1997. — P. 66 — 70.
3. Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part II / Jonathan Petropoulos // Spoils of War. — International Newsletter. — No. 5. — June 1998. — P. 28 — 35.
4. Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part III / Jonathan Petropoulos // Spoils of War. — International Newsletter. — No. 6. — 1999. — P. 34 — 40.
5. Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941 — 1944 рр. / М. В. Коваль // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. Вип. 7. Культура і війна. Погляд через півстоліття. — К. : Абрис, 1996. — С. 15 — 18
6. Калашнікова В. Евакуація культурних цінностей України з прифронтових областей // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції / В. Калашнікова. — К. : «Зовнішторгвидав України», 2008. — С. 61 — 63
7. Грімстед П. К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни / Патриція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. — К. : Львів : Червона калина, 1991. — 120 с.
8. Добров П. В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Монографія. / П. В. Добров, І. М. Грідіна, В. Є. Калашнікова — Донецьк : ДонНУ, 2011. — 236 с.
9. Гитлер А. Моя боротьба / Адольф Гитлер. — Х. : ООО «Свитовид», 2003. — 704 с.
10. Энке П. Янтарный кабинет / П. Энке // Вокруг света. — № 6 (2597) . — Июнь. — 1990. — [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/5618>

Калашникова В. Е.

**Украинские историко-культурные ценности в годы
Второй мировой войны: идеологический аспект**

В статье содержатся размышления автора над местом украинских историко-культурных ценностей в политике советской власти и руководителей Третьего Рейха. Автор анализирует идеологическое основание политики СССР и нацистской Германии по данному вопросу. В статье делаются выводы о схожести политики обеих тоталитарных стран исходя из основного подхода к пониманию ценностей, в первую очередь, учитывая пропагандистские возможности предметов истории и культуры. Автором так же выделяется разница между этими политиками та их особенности.

Kalashnikov V. E.

**Ukrainian historical and cultural treasures during the Second World War: the
ideological dimension**

This article contains reflections of the author over the place of Ukrainian historical and cultural treasures in the politics of the Soviet authorities and leaders of the Third Reich. The author examines the ideological foundations of the policy of the USSR and Nazi Germany on the this issue. The paper draws conclusions about the similarity of policies of both totalitarian countries based on the basic approach of

understanding values, especially given the possibility of raising the subject of history and culture. The author also highlights the gaps between these politicians that their features.

Ніколаєць Ю. О.

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХХ СТ.

Спрямування демографічних процесів на Донбасі визначалося прагненням радянського уряду якомога швидше відновити промисловість регіону, зруйновану під час війни з Німеччиною та її союзниками. Для залучення працівників до робіт по відбудові використовувалися зовнішні міграції населення, які здійснювалися за рахунок проведення оргнаборів, депортацій, спрямування репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих осіб. Крім того, для роботи на Донбасі залучалися відносно великі контингенти військовополонених та в'язнів.

Зосередження у регіоні великої кількості представників різних етнічних груп в умовах зростаючого рівня урбанізації створювало умови як для співпраці між ними, так і для загострення міжетнічних конфліктів. Необхідність забезпечити плідну співпрацю великої кількості робітників тягнула за собою використання різних методів закріплення переміщеного населення на новому місці проживання. Цей процес супроводжувався шаленою агітаційною кампанією, що мала на меті закріпити у свідомості населення Донбасу уявлення про край, як про передовий регіон у справі будівництва майбутнього комуністичного суспільства.

Окремі аспекти означених проблем висвітлено на сторінках наукових досліджень. Так, дисертацію М. А. Алфьорова [1] присвячено дослідженню міграційних процесів та їх впливу на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939 – 1959 рр. В дослідженні показано формування основних засад міграційної політики та її реалізація в Донбасі, вплив на соціально-економічний розвиток і стан населення напередодні Великої Вітчизняної війни. Виявлено особливості міграційних процесів в Донбасі під час Великої Вітчизняної війни, наслідки воєнної депопуляції населення для демографічного та соціально-економічного розвитку регіону, встановлено взаємозв'язок і взаємовплив зовнішніх міграцій та соціально-економічного розвитку регіону, розкрито методи здійснення міграційної політики в Донбасі. М. К. Лобода [2] виявила особливості використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України, наголошуючи, що проведення масштабних відбудовчих робіт проводилося із широким використанням насильницьких методів для залученням працівників.

Стратегічне значення ресурсів Донбасу для ведення бойових дій та розвитку господарства країни було причиною надзвичайної зацікавленості радянського уряду у відбудові його промисловості. Вже у перші місяці після звільнення Донбасу до регіону були спрямовані відбудовчі загони з молоді – учнів шкіл ФЗН та ремісничих училищ для відбудови підприємств Донбасу. Постанова РНК УРСР «Про організацію видобутку вугілля і відбудову шахт Донбасу» від 15 лютого 1943 р. і Постанова ДКО «Про відбудову вугільних шахт Донбасу» від 22 лютого 1943 р. передбачали, з огляду на бойові дії, виконання відбудовчих робіт місцевими робітниками та службовцями. Однак мобілізація місцевих працівників проходила із великими труднощами і не могла забезпечити прискорену відбудову підприємств і шахт. Це призвело до масштабного залучення працівників з-поза

меж Донбасу, що призводило до зміни складу населення та розширення мережі і меж населених пунктів.

26 жовтня 1943 р. було прийнято постанову ДКО «Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу», що зобов'язувала РНК УРСР, ЦК КП(б)У та інші установи мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб із числа працездатного сільського населення, у тому числі 100 тис. чоловік з УРСР. Протягом жовтня-листопада 1943 р. НКО мав мобілізувати 50 тис. призовників старшого віку для проведення робіт по відбудові шахт Донбасу [3, спр. 48, арк. 9, 156, 213]. Чисельність населення Донбасу на грудень 1943 р. досягла 25 774 007 осіб. У Сталінській області на 1 грудня 1943 р. нараховувалося 1 577 603 чол. Протягом грудня 1943 р. до області прибуло 123 303 особи. Загальна чисельність жителів області складала 1 701 306 осіб (54,8 % від чисельності населення області у 1941 р.), з цієї кількості людей 1 144 587 чол. проживали у сільській місцевості. До січня 1944 р. на підприємства вугільної промисловості було мобілізовано зі Сталінської області – 36 946 чол., Сумської – 647 чол., Миколаївської – 1 820 чол., Запорізької – 1 530 чол. [4, спр. 398, арк. 17]. Але ця кількість робітників не могла забезпечити потреби Донбасу у робочій силі. Екстенсивний розвиток промисловості, вкрай низький рівень механізації виробництва зумовлювали зростаючу потребу у працівниках.

Загостренню соціальних конфліктів сприяло прибуття переселенців із західноукраїнських областей та з територій, що відійшли до Польщі. Ці конфлікти спалахували в умовах нестачі житлової площі. Їх посилення обумовлювалося формуванням радянською пропагандою негативного образу західноукраїнських жителів в умовах протистояння з УПА.

З квітня до вересня 1945 р. в Донбас прибуло близько 4,3 тис. родин українського населення з земель, що відійшли до Польщі. На 1 липня 1948 р. з Ворошиловградської області вибуло за дозволом 70 родин у складі з 385 осіб, у той же час без офіційного дозволу виїхали 1 019 родини, в яких нараховувалося 4 762 особи, або 75,6 % всіх прибулих в область. Залишилися на новому місці проживання 289 родин, які нараховували 1 170 осіб. Із Сталінської області на цей же час за дозволом вибуло 65 родин, в яких було 259 осіб, а без дозволу 2 301 родина у складі 16 282 особи (75,5 %), віддали перевагу новому місцю проживання 678 родин, які нараховували 2 660 осіб. На 1 січня 1949 р. з Ворошиловградської області без дозволу вибуло 4 736 осіб (74,8 % вибуття), у той же час з дозволу залишили територію області 70 родин (383 особи). На території області залишилося 270 родин колишніх переселенців з території Польщі у складі 1 196 осіб. На території Сталінської області було зафіксовано, що без дозволу залишила місця проживання 2 291 родина (16 342 особи), або 75,2 %. [5, спр. 29, арк. 123]

Значна частина переселенців скаржилася на незадовільні житлово-соціальні умови на місцях поселень. Цих людей найчастіше підселяли до помешкань місцевих колгоспників, частина яких негативно сприймала зміну умов проживання, що призводило до конфліктів із переселенцями [5, спр. 28, арк. 17 – 18]. Звичайно, житлові умови визначалися складними реаліями воєнного та повоєнного часу, але частина будинків, офіційно споруджених для переселенців, передавалася місцевим чиновникам, які самовільно розпоряджалися спорудженою житловою площею. Велика частина вцілілих помешкань була самовільно привласнена місцевими жителями Сталінської та Ворошиловградської областей, причому деякі з будинків призначалися для переселенців і враховувалися у планах по їх розміщенню на нових територіях. У звітній документації радянських органів відзначалося, що у випадку розміщення прибулих у будинках відповідно до плану, це вдалося б зробити у повному обсязі. Але місцеві колгоспники відмовлялися передати захоплене житло [5, спр. 28, арк. 70].

Співставлення даних щодо кількості підготовленої і переданої переселенцям житлової площі із кількістю переселенців з польських земель приблизно відповідає числу осіб, що залишилися на постійне проживання на донбаських землях. Більша частина переселенців віддала перевагу поверненню на територію західноукраїнських областей. Незадовільні побутові умови, загострення конфліктів із місцевими жителями були причиною того, що впродовж другої половини 1940-х років значна частина (близько 70 % прибулих) переселенців повернулася до західноукраїнських областей.

Впродовж голоду 1946 – 1947 рр. Донбас з гарантованим забезпеченням робітників підприємств продовольчими товарами приваблював працівників. Протягом другої половини 1946 р. до регіону прибувало 22 – 32 тис. осіб щомісяця, а у першій половині 1947 р. – 15 – 25 тис. осіб щомісячно. 21 травня 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про порядок проведення організованого набору робітників», згідно з якою голови колгоспів повинні були надавати допомогу уповноваженим з оргнабору у колгоспах, не перешкоджати колгоспникам виїжджати разом з родинами. Членам родин вербованих робітників надавалися певні пільги. У розпал голодомору 1947 р. чисельність прибулих дещо зменшилася, але і при цьому досягла у Ворошиловградській області 151 330, [3, спр. 118, арк. 68, 122, 179, 232] а у Сталінській – 258 271 особи [3, спр. 119, арк. 41, 98, 154, 289]. У першу чергу це були молоді люди, мобілізовані до шкіл ФЗН і ремісничих училищ та за оргнаборами, які прибували на відбудову шахт, металургійних та коксохімічних заводів.

Гостра нестача трудових ресурсів зумовила залучення жінок до робіт, пов'язаних із важкою фізичною працею. У 1947 р. у вугільній промисловості республіки працювали 35,5 % жінок. Відсутність соціально-побутових умов та тяжкі умови праці, особливо у вугільній промисловості, призводили до великої плинності робітничих кадрів і населення. Тільки з комбінатів «Сталінвугілля» і «Артемвугілля» в 1947 р. вибуло більше 117 тис. осіб, у т. ч. 12 тис. молодих робітників, які закінчили школи ФЗН. Знизити рівень плинності робітників мало застосування моральних стимулів, у т. ч. встановлення Дня шахтаря, медалі «За відбудову шахт Донбасу» та ін., а також заходи боротьби з дезертирством: розшук і повернення дезертирів на підприємства, притягнення їх до кримінальної відповідальності та ін. Це дозволило зберегти перевагу чисельності прибулих до регіону над чисельністю вибулого населення [1, с. 13].

У 1948 р. 72 % усіх прибулих до Ворошиловградської області склали мешканці України, 17,6 % – Російської Федерації, 2,3 % – Молдавії, 2,5 % – БРСР. У 1949 р. до Ворошиловградської області прибуло 181 067 осіб, а до Сталінської – 306 701 особа. При цьому 58,3 % прибули до Ворошиловградської області з УРСР, 32 % – з Російської Федерації, 2,9 % – з Молдавії, 2,6 % – з БРСР, а до Сталінської – 65,7 % з УРСР, 33,2 % – з Російської Федерації, 1,1 % – з Білорусії. Переважну більшість прибулих склали мобілізовані до ФЗН та ремісничих училищ та за оргнаборами [6, спр. 125, арк. 9, 156, 213]. У 1949 р. на підприємствах вугільної промисловості України план по оргнаборам виконано на 99,4 %, металургійної – на 99,3 %, хімічної – 99,3 %, електроенергетики – 92,7 % [2, с. 14].

Не зважаючи на значний рівень плинності кадрів відповідно до таємних матеріалів по визначенню видобутку та якості вугілля по Донбасу у 1949 р., підготовлених головою Півдглавкоксу А. Г. Пахомовим, по Донбасу видобуток вугілля досяг у 1949 р. 95,2 % довоєнного [7, спр. 906, арк. 10].

Величезний рівень плинності кадрів на Донбасі у перші повоєнні роки становив значну перешкоду на шляху відбудови промисловості. Відповідно до матеріалів начальника статуправління В. Бурліна щодо результатів виконання плану капітальних робіт по міністерству вугільної промисловості УРСР за 1949 рік однією з основних причин неза-

довільного виконання плану по зростанню продуктивності праці залишалася саме велика плінність кадрів. По тресту Сталіншахтвідновлення прибуло робітників 12 995, вибуло 7 222; по тресту Артемшахтвідновлення прибуло 7 037 чол., вибуло 6 459 осіб; по тресту Чистяківшахтвідновлення прибуло 4 490 чол., вибуло 3 969 чол. ; по тресту Сталіншахтбуд прибуло 8 977 чол., вибуло 6 671 чол. ; по тресту Донвугіллязбагаченнябуд прибуло 5 446 чол., вибуло 4 067 чол. По Тресту Краснопроміньшахтвідновлення вибуло 55,1 % середньостатистичної чисельності робітників, причому самовільно залишили роботу 1 770 чол. або 39,4 %. По тресту Ворошиловградвідновлення за 1949 р. вибуло 4 300 чол. (36,4 %), причому самовільно залишили роботу 1 300 чол. (30,2 %). Основною причиною великої плінності кадрів, на думку урядовця, залишалася незадовільна організація житлово-побутових умов для молодих працівників. В. Бурлін вказував, що Трести Донвугіллязбагачення, Сталіншахтвідновлення, та Артемшахтвідновлення протягом 1949 р. не побудували жодного житлового будинку [6, спр. 125, арк. 33].

Якість житлового будівництва для працівників Донбасу все ще перебувала на невисокому рівні. Так, перевіркою комісії Державного архітектурно-будівельного контролю встановлено, що за 1950 р. у м. Сталіно з 74 тисяч м кв. введеного в експлуатацію житла, 55 тисяч м кв. були зі значними недоробками, у Макіївці також зафіксували 37 із 56 тисяч м кв. виконаних на недостатньому рівні [7, спр. 906, арк. 17].

На початку 1950-х рр. у зв'язку із успішним пошуком нових вугленосних шарів у вугільній галузі проблема кадрового голоду залишалася досить гострою. Збільшення видобутку вугілля екстенсивним шляхом здійснювалося шляхом додаткового залучення робітничих кадрів. Здешевлення робочої сили досягалося, як і у попередні роки, в тому числі й за рахунок відсутності належних соціально-побутових умов для працівників [8, с. 39]. Депортації населення, праця військовополонених та в'язнів великою мірою втратили своє значення у забезпеченні потреби підприємств у робочій силі. Основним засобом поповнення трудових ресурсів залишалися оргнабори.

У межах здійснення оргнаборів в 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 146 307, а до Сталінської – 290 507 осіб [3, спр. 236, арк. 237]. У 1951 р. до Ворошиловградської області прибуло 160 285, а до Сталінської – 326 112 осіб [3, спр. 286, арк. 37]. До Сталінської області з областей України прибуло 221 115 осіб, або 67,9 % від загальної чисельності прибулих. З областей Російської Федерації – 89 633 особи, або 27,5 %, а з 14 інших республік СРСР – 14 723 особи, або 4,6 %. З 221 115 осіб, що прибули з України, у межах області перемістилося 94 738 осіб, або 42,8 %, з них – 74 119 у містах області і 18 612 із сіл до міст області. У 1950 р. у Ворошиловградській області механічний приріст населення склав 47 635 осіб, 65,7 % з яких прибули з областей України, 33,2 % – Росії, 1,1 % – Білорусі, представники інших республік давали негативний показник механічного приросту населення: Молдови – 0,3 %, Казахстану – 1,6 %.

На рубежі 1950-х років до Донбасу продовжували прибувати переселенці з території західноукраїнських областей. Але характер їх переселення було змінено. Попередні депортації (окрім переселення мешканців з території прикордонних областей, рішення про яке було прийняте у 1934 р., а переміщення людей відбулося у 1935 р.) передбачали переміщення людей на нове місце роботи в основному без перевезення їхнього майна. Фактично для переселенців, переміщених з території західних областей України до східних залишалася можливість повернутися до попереднього місця проживання (для населення, яке проживало на території західноукраїнських земель, що входили до складу УРСР) або регіону (для осіб, які були переміщені з територій, що увійшли до складу Польщі). Це повернення рідше здійснювалося відповідно до дозволу радянських органів у випадку неможливості забезпечити переселенцям задовільні умови проживання, але

частіше воно відбувалося самовільно. У багатьох випадках повернення працівників зі сходу країни супроводжувалося поширенням ними негативних вражень про стан справ на східноукраїнських територіях. Ці факти ставали додатковим стимулом для продовження боротьби УПА проти радянської влади.

Тому на рубежі 1950-х років переселенців із західноукраїнських земель в основному переміщували з їхнім майном, частково перевозючи розібрані будинки. Метою було обмеження можливості для повернення на попереднє місце проживання. Однак сприйняття місцевими жителями осіб, що прибували із західноукраїнських областей під впливом радянської пропаганди іноді було досить ворожим, що породжувало гострі конфлікти.

На 1 січня 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 109 сімей у кількості 384 особи; до Сталінської 633 сім'ї у кількості 2700 чол. [6, спр. 94, арк. 12]. У 1951 р. відбулася остання депортація українського населення з земель Західної України, частка з яких була переселена до Донбасу. Вона стала останнім найяскравішим проявом продовження міграційної політики воєнно-адміністративними методами, але водночас засвідчувала, що старі методи здійснення міграційної політики себе вичерпали. Влітку 1951 р. до Сталінської області було переселено 1962 родини, які розселили по 50 – 100 родин у селах області [3, спр. 186, арк. 326].

Мали місце факти обмеження місцевими керівниками спроб селян самостійно облаштувати місця проживання, коли у них відбиралися будівельні матеріали. Нецільове використання коштів, виділених на облаштування переселенців призводило до конфліктів з місцевими органами влади. Переселенці часто отримували помешкання без даху та вікон. Продукти харчування нерідко не видавалися. Багато переселенців не могли використовувати наданого урядом кредиту на купівлю худоби чи будівництво будинків, оскільки бухгалтери колгоспів не розглядали поданих заяв. Траплялися випадки, коли переселені мешканці закінчували життя самогубством. Мотивацією у такому разі, відповідно до передсмертних записок, була неможливість прогледувати сім'ї на новому місці проживання та труднощі із поверненням до попередніх домівок [6, спр. 106, арк. 2].

Можна стверджувати, що на Донбасі формування радянської ідентичності у повоєнний період поглиблювалося під впливом пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію вояків УПА. УПА, борючись після 1944 р. з радянським режимом, автоматично воювала зі східними українцями, які становили значну частку цієї системи. Отже, не тільки західні українці можуть нарікати на злочини радянської системи в повоєнній Західній Україні, але й східні українці через родинну історію «відчули» тієї кривди, яку їм завдав український визвольний рух.

Негативні оцінки діяльності українських національних сил призводили до поширення негативізму у оцінках жителями Донбасу всього західноукраїнського населення, яке в уяві робітників стало все більше протиставлятися жителям східноукраїнських територій. Відображенням цього стали сутички (іноді навіть збройні) між молодими шахтарями і робітниками та переселенцями, які прибували з території Західної України. Причому у бесіді з робітниками, що ініціювали бійку, вияснилося, що вони вороже ставляться до прибулих із західних областей України на підставі того, що всі вони «бандерівці, націоналісти, які вбивають росіян». Інформацію про вбивства росіян вони отримали з листів своїх товаришів, які жили у Західній Україні. У цих листах всі мешканці західноукраїнських земель характеризувалися як націоналісти, які убивають росіян і українців, що приїхали із східноукраїнських областей [6, спр. 106, арк. 138 – 142].

Вкрай негативно на закріплення трудових ресурсів на Донбасі впливала криміногенна обстановка в регіоні. Причому значна кількість правопорушень, у тому числі й тяжких злочинів вчинялася молодими людьми, які прибували на роботу на шахтах. У довідці про стан карної

злочинності серед молоді в УРСР начальника управління міліції МДБ УРСР К. Руденка вказувалося, що із загальної кількості 46 910 чол. притягнених по лінії карного розшуку в 1949 р. до карної відповідальності, 26 781 чол. або 57,1 % складають молоді люди у віці до 25 років. У першому кварталі 1950 р. з 9175 чол., притягнених до карної відповідальності, 4 870 чол. або 53,1 % складали молоді люди віком до 25 років. Комсомольців притягнуто до карної відповідальності у 1949 р. 1 597 чол., або 5,9 %, а у 1 кварталі 1950 р. 447 чол. або 9,2 % до загальної кількості молоді, притягнутої до карної відповідальності. У документі вказувалося, що найвищим по Україні рівень злочинності саме на території Донбасу: 29,5 % (1949 р.) і 38,2 % (1-й квартал 1950 р.). Найбільш поширеними злочинами залишалися вбивства (553), грабунки (2 075) та крадіжки (13 352) [6, спр. 106, арк. 160 – 162].

Згідно з довідкою начальника відділу «А» МДБ УРСР Подобєдова від 21 червня 1950 р. у 1949 р. до відповідальності притягнуто осіб у віці до 25 років по Сталінській області 1 834 чол. (45 % до всієї кількості притягнутих до відповідальності), у 1950 р. – 315 (36 %), а по Ворошиловградській області у 1949 р. притягнуто до відповідальності 783 чол. (35,7 %), у 1950 – 92 (21,7 %) [6, спр. 106, арк. 157].

Варто підкреслити, що досить розповсюдженими на Донбасі були масові бійки за участі молодих людей. Так, у ніч на 20 червня 1949 р. група молодих робітників Горлівської контори Союзпромонтаж» у кількості 60 чол. озброївшись камінням, залізними прутами здійснила хуліганський напад на гуртожиток № 84 Горлівського коксохімічного заводу [6, спр. 106, арк. 163]. 20 вересня 1950 р. у селищі Донська сторона м. Сталіно відбулася бійка між робітниками та солдатами, в якій взяли участь до 50 осіб. Залучення учасників до бійки відбулося на підставі захисту «своїх» за етнічною належністю [6, спр. 377, арк. 112]. Причому, за даними в. о. Міністра внутрішніх справ УРСР Дятлова найбільш активно у бійці виявили себе представники вірмен, таджиків та узбеків [6, спр. 377, арк. 125].

У жовтні 1950 р. відбулася нарада шахтарів міст Сталіно та Ворошиловграда, де обговорювалися найбільш болючі питання, пов'язані із організацією вуглевидобутку. Результати обговорення виявили величезну кількість чинників, що стояли на заваді закріпленню працівників на Донбасі і зумовлювали значний рівень плинності кадрів. Шахтарі скаржилися на незадовільні санітарно-побутові умови, зневажливе ставлення частини керівництва шахтами до працівників, тривалі затримки виплат заробітної плати, відсутність інформації про норми виробітку. Про масштаби конфліктів між працівниками і керівництвом шахт свідчила кількість справ, розпочатих у зв'язку із порушенням трудового законодавства. Так, народними судами Ворошиловградської області у 1948 р. розглянуто 2 075 справ, 1949 р. – 2 659, за 9 місяців 1950 р. – 2 255 справ. З 6 989 справ вимоги робітників були задоволені по 5 378 справам (77 %). На нараді підкреслювалося, що конфліктні ситуації на шахтах, як правило, призводили до призупинення роботи як окремими працівниками, так і цілими трудовими колективами [6, спр. 378, арк. 2 – 8, 23, 32 – 35, 40 – 45, 62, 68 – 69]. Наприклад, на відновленні шахти імені Сталіна тресту Ворошиловградшахтовідновлення працювало 1 170 робітників. За 9 місяців 1950 р. було 360 випадків прогулів, 575 робітників залишили будівництво, у тому числі 136 дезертирували [6, спр. 238, арк. 73].

Складність боротьби із самовільним залишенням працівниками території Донбасу, завершення основних робіт по відбудові промисловості примусили керівництво країни на рубежі 1950-х років переглянути міграційну політику. 21 листопада 1951 року було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування проведення організованого набору робітників», що остаточно закріпила принцип їх добровільності, пільги та відмову від військово-адміністративних методів управління міграціями населення. 6 травня 1953 року було прийнято постанову «Про порядок проведення організованого набору

робітників» [9]. Відповідно до прийнятих урядових рішень встановлювалась виконавча вертикаль, що мала опікуватись даним питанням.

У 1951 р. до Ворошиловградської області прибуло 160 285 осіб, а до Сталінської — 326 112 осіб. Чисельність населення Ворошиловградської області на кінець 1951 р. склала 2 042 тис. осіб, а Сталінської — 3 276 тис. чол. Загальна чисельність населення регіону досягла 5 318 тис. осіб. З 1943 по 1951 рр. чисельність населення Донбасу досягла рівня 1939 р. і дещо перевищила її за рахунок керованих міграцій з інших областей, які проводилися військово-адміністративними методами. До регіону прибуло близько 3,25 млн. осіб, а вибуло близько 1,74 млн. осіб, механічний приріст населення склав близько 1,5 млн. осіб [1, с. 13]. Згідно інформаційних зведень Українського республіканського управління трудових резервів впродовж 1951 — 1955 рр. у на Донбас було направлено на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб [10, спр. 3819, арк. 6]. Зокрема, впродовж 1955 р. — 132 578 осіб, з них по системі фабрично-заводського навчання та гірничих шкіл — 46 761 осіб, ремісничих та залізничних — 28 026 осіб, технічних — 6 821 особа [10, спр. 2592, арк. 15].

Протягом другої половини 1940-х — першої половини 1950-х років влада діяла в рамках «логіки модернізації», спрямованої на прискорене відновлення економічної потужності. Спираючись на прагнення людей до відновлення мирного життя, радянський уряд об'єднував суспільство у справі відбудови промисловості і сільського господарства. У цей період було вироблене схилання перед обов'язком, перед корпоративними цінностями трудової спільноти, де потрібно робити справу не впадаючи у відчай [11, с. 49].

Варто відзначити, що переміщення великої кількості молодих людей до міст Донбасу сприяло старінню сільського населення України. Крім того, їх виховання на основі цінностей радянського способу життя сприяло формуванню радянської ідентичності на території регіону. Саме у повоєнний час усвідомлення єдності, пов'язаної із шахтарською працею на Донбасі було розширене за рахунок ореолу будівників комунізму. Отримання статусу передового пролетарського регіону, поєданого із підвищеним рівнем заробітної плати поступово перетворювало Донбас на «елітний» регіон радянської країни. Якщо наприкінці XIX — на початку XX ст. символом єдності жителів Донбасу залишалася шахтарська праця, то протягом повоєнних років поступово формувалося уявлення про єдність на основі результатів цієї праці у вигляді високого рівня оплати та перспективи певного підвищення соціального статусу.

Владні структури проводили політику подвійних стандартів у справі формування ставлення до західноукраїнського населення. З одного боку, проводилася шалена пропаганда, де переважна більшість жителів Західної України звинувачували у сприянні діяльності УПА. А з іншого — вказувалося, що не всі робітники підтримують дії повстанців. Мотивація нападів на західноукраїнських переселенців з боку частини жителів Донбасу свідчила не тільки про негативні оцінки дій їхніх співвітчизників, що продовжували боротьбу, а й про підтримку росіян та східних українців, що змушені були воювати після закінчення війни з Німеччиною. Ці настрої були настільки розповсюдженими, що радянським органам впродовж 1960-х років довелося вживати багато заходів для формування позитивного образу західноукраїнського населення у середовищі східноукраїнських робітників, об'єднуючи українське суспільство без поділу на «східних» і «західних» українців. Важливе значення у цій справі надавалося закріпленню за Донбасом ореолу виключної важливості регіону для Радянської країни. Суспільство на Донбасі перетворювалося на носія суспільного інтересу на основі корпоративізму шахтарів. Прискорення процесів урбанізації із зростанням економічної залежності від державних органів сприяло формуванню підданської психології.

Аналіз демографічних процесів на Донбасі досліджуваного періоду підтвердив думку про те, що військово-адміністративними методами надзвичайно складно закріпити населення на новому місці проживання. Насильницькі методи здійснення державної міграційної політики у повоєнний період, складні умови праці та у багатьох випадках незадовільні культурно-побутові та санітарні умови проживання переселенців викликали невдоволення. Воно виливалося у масові спроби самовільного залишення підприємств із виїздом за межі регіону. Співставлення кількості осіб, які прибули до Донбасу із кількістю тих, хто залишив регіон, дозволило відзначити, що близько 70 % працівників віддали перевагу виїзду за межі Донбасу.

Бібліографія

1. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939 – 1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – 17 с.
2. Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 18 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). – Ф. 582. – Оп. 11.
4. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 326. – Оп. 1.
5. ЦДАВО. – Ф. 4626. – Оп. 1.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 24.
7. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 8.
8. Ковпак Л. П. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.) / Ковпак Л. П. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003.
9. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, в 5-ти томах / [Сост. Черненко К. У., Смиртюков М. С.] – М. : Издательство политической литературы, 1968. – Т. 4 : 1953 – 1961 годы.
10. ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 9.
11. Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонить», або Як формувався ментальний ландшафт регіону // Віче. – 2004. – № 11.

Николаец Ю. А.

Демографические процессы на Донбассе во второй половине 40-х – в начале 50-х годов ХХ в.

Статья содержит анализ демографических процессов на Донбассе во второй половине 40-х – в начале 50-х годов ХХ ст. Определяются причины и характер межэтнических конфликтов в условиях ускорения процесса урбанизации.

Nikolayets U. O.

The demographic processes in Donbass region during the period of late 40s – early 50s of the XXth century

The author of the given article is analyses main aspects of demographic processes in Donbas during 1940's-first 1950's. The researcher is defined the reasons of ethnic conflicts in the conditions of urbanization.

Васильчук Т. В.

**ВИЩІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНИ У ПОВОЄННОМУ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ПРОСТОРИ**

Після закінчення Другої світової війни перед вітчизняною наукою партійними очільниками окреслювалась мета наздогнати й перевершити інші країни в першу чергу в економічному розвитку, адже війна довела, що в сучасному світі людські ресурси вже не відіграють пріоритетної ролі. Це завдання Й. Сталін сформулював у промові на зібранні виборців Сталінської виборчої дільниці в лютому 1946 р. [1, с. 9]. Належало форсувати дослідження та інтенсифікувати їх, незважаючи на складні соціально-економічні, матеріальні умови та кадрові проблеми вищої школи. Значний науковий потенціал довоєнної вищої освіти мав також долучитися до виконання поставлених завдань.

Мета поданої розвідки – висвітлити окремі складові тієї роботи, яку проводили ВНЗ республіки задля прискорення науково-технічного розвитку у повоєнній країні. Щодо історіографічного спадку з обраної проблематики, то варто підкреслити, що повоєнне відновлення та подальший розвиток системи вищої освіти України можна з упевненістю віднести до малодосліджених проблем новітньої історії України та виокремити такі характерні складові історіографічного акцентування: кількісні методи та описовість преважують над аналізом та висвітленням соціальних аспектів історичного розвитку науки у рамках вищої школи; залишаються недослідженими питання синхронізації розвитку та системопорівняльного аналізу освітянських і науково-дослідних сфер двох ідеологічно протилежних світів того періоду.

Підйому науки й освіти після війни приділялася особлива увага. Насамперед, за допомогою найновіших технологій сподівалися в короткий термін відбудувати зруйноване війною господарство. Крім того, відновити виробництво прагнули з одночасним оновленням технологій та нарощуванням потужності промисловості, збільшенням обсягів виробництва та продуктивності праці, розвитком нових сучасних галузей. Безперечно, вирішення цих проблем було тісно пов'язане з науковими дослідженнями, їх темпами та результатами. Тому напрямки наукових досліджень науковців скеровували у відповідності з практичними потребами промисловості, а одним із основних критеріїв оцінки наукової роботи стало її практичне значення. Аналіз діяльності вищої школи УРСР повоєнного періоду, підтверджує, що одним із принципів наукових досліджень дійсно було практичне значення, сфера їх застосування. Від науки вимагалася обслуговування, насамперед, нагальних потреб розвитку держави, зміцнення її економічного потенціалу та обороноздатності.

Увага зверталася на необхідності шукати засоби підвищення продуктивності праці, економії матеріалів, енергоресурсів, збільшення оборотності коштів, скорочення виробничого циклу. Учених ВНЗ закликали допомогти запровадити у виробництві госпрозрахунок. Для вирішення проблем постачання та забезпечення виробництва сировиною, розвитку нових галузей промисловості звертали увагу дослідників на необхідність проведення експедицій для вивчення природних родовищ. Науку вищої школи орієнтували сприяти колгоспам та радгоспам виконувати дослідження по розвитку полезахисних лісонасаджень, впровадженню травопільних сівозмін, будівництві ставків та водоймищ для забезпечення високих та сталих врожаїв у степових та лісостепових районах, а також сприяти впровадженню в практику сільського господарства досягнень мічурінської біологічної науки. Вважалося, що осередки вищої освіти повинні готувати не тільки профіль-

них фахівців, але й проводити теоретичні дослідження, наукові експерименти, якщо не фундаментальної, то хоча б прикладної направленості. Крім того, саме у ВНЗ проходив попередній відбір майбутніх кадрів для прогресу радянської науки.

Вирішення поставлених перед науковцями завдань у повному обсязі вимагало, насамперед, збільшення чисельності учених, які виконували наукові дослідження. Слід відмітити, що кількісно науковий потенціал зростав у республіці постійно. Так, якщо на 1947 рік в Україні працювало 20 404 наукових працівника, то вже в 1950 році їх кількість збільшилась до 22 363, з яких 907 були докторами, а 6 118 кандидатами наук [2, сс. 214 – 215]. Але, як відомо, одним із неврегульованих місць розвитку наукового потенціалу республіки за радянських часів був розрив між фундаментальними та прикладними напрямками науки й академічними науковими установами та вищими навчальними закладами. У другому випадку цей розрив набув концептуального забарвлення. Академічні інститути через методико-дидактичну неспроможність та неадаптованність найновіших наукових знань не могли своєчасно передавати все зростаючі обсяги інформації до навчальних закладів, а вища школа не могла адекватно інтегруватися в світ чистої науки через педагогічну перенавантаженість та відсутність сучасної лабораторної бази і все ж таки, до науково-дослідної роботи намагалися залучити якнайбільше викладачів ВНЗ. Науково-педагогічним працівникам вищих навчальних закладів постійно нагадували, що вони повинні не тільки вчити студентів та готувати висококваліфікованих спеціалістів, а також проводити наукові дослідження, адже інститути та університети були й завжди будуть науковими центрами суспільства,

Також важливою складовою науково-дослідної роботи ВНЗ вважалось створення сучасних підручників та написання монографій. У контексті розвитку науки вчених та викладачів вищої школи зобов'язали популяризувати досягнення науки й техніки шляхом проведення лекцій та наукових конференцій, організацій виставок та музеїв, видання популярних брошур, науково-дослідних трудів ВНЗ, збірників рефератів та анотацій дослідних робіт по окремих галузях науки і техніки. У 1945 році в 80 вищих навчальних закладах УРСР республіканського підпорядкування було розроблено 2 852 науково-дослідні теми, з яких планувався захист 109 докторських і 263 кандидатських дисертацій [2, с. 220].

Плануванням та координацією наукових досліджень сподівалися досягти більш раціонального використання творчих та наукових сил. Наприклад, С. Вавилов наполягав, що планування в науці необхідне для забезпечення швидких темпів розвитку: «Планування науки не тільки можливе, а також абсолютно необхідне, якщо ми бажаємо забезпечити широкий, правильний та вельми швидкий ріст її» [3, с. 3]. Вважалося, що для раціонального використання наукових сил саме центральні галузеві відомства повинні виступати в ролі координуючих центрів наукових досліджень та розробляти тематичні плани для ВНЗ та науково-дослідницьких установ.

У ДДУ в 1946 році була запланована розробка 34 наукових проблем, які охоплювали близько 140 тем, планувалося видати 6 навчальних посібників, університетом було поставлено питання про організацію при ДДУ науково-дослідних інститутів фізики й хімії та відродженні НДІ фізіології [4, спр. 65, арк. 4]. Підхід до питання розвитку наукового сектору в діяльності Дніпропетровського університету був дуже прогресивним навіть на ті роки. У країні де розробка всіх фундаментальних наукових проблем зосереджувалася в академічних НДІ, розвиток цілих наукових шкіл у стінах дослідних інститутів, що були підпорядковані вищому навчальному закладу випереджав свій час, саме в такій організаційній формі розвивалась наука закордоном. На IV п'ятирічку вчена Рада ДДУ затвердила 40 наукових проблем за 188 темами [4, спр. 65, арк. 16].

З метою координації науково-дослідної роботи в стінах навчальних закладів, викладачі ДМетІ ще в 1946 році пропонували ввести в штат інститутів посаду заступника директора з наукової роботи, як це вже було в деяких університетах. Вони вважали, що ця посада має таке ж важливе навантаження, як і посада заступника з навчальної роботи [5, спр. 103, арк. 7]. Працівники та студенти означеного інституту дійсно могли ставити такі питання перед керівництвом освітньої галузі. Цей навчальний заклад був одним із провідних серед собі подібних на теренах усього Союзу. Там були засновані та плідно розвивалися такі наукові школи та напрямки, як: металургія чавуну — технологія доменного процесу, металургія сталі, прокатне виробництво, а саме дослідження основних факторів процесу прокатки та розробка нових процесів у сфері обробки металів тиском, теплоенергетика, електрометалургія та електротехніка [5, спр. 117, арк. 12 — 16]. Саме в ДМетІ працювала механічна лабораторія всесвітньо відомого академіка А. Динника.

Незважаючи на завдання форсувати наукові дослідження, контроль зі сторони влади за результатами наукових досліджень, плани науково-дослідних робіт не завжди виконувалися в повному обсязі та вчасно. Статистика свідчить про те, що виконання планів бюджетних досліджень було значно меншим від показників виконання господарчих договорів. Наприклад, у 1949 р. план виконання наукових розвідок за господарськими угодами ВНЗ виконали на 102,3 % [6]. У той же час, план держбюджетних робіт ВНЗ виконали в цілому лише на 90 %. Показники доводять, що найгірше науково-дослідна діяльність велася вищими навчальними закладами юридичного профілю, які виконали 66 % плану, економічного — 74 %, будівельного — 89 %. Університети виконали плани лише на 87 %. Причини відставання у виконанні планів бюджетних наукових досліджень, насамперед, необхідно шукати в низькій оплаті інтелектуальної праці, нехтуванні правами власності та порушеннях принципів економічного стимулювання.

Часто-густо в гонитві за кількісними показниками вищі навчальні заклади республіки обирали та затверджували теми до яких вони були неготові не тільки через брак висококваліфікованих фахівців, але й просто не мали лабораторно-виробничих потужностей. Перевіряючи органи в 1948 році були здивовані ситуацією в стінах ЗДПІ, коли після аналізу зібраної інформації з'ясувалося, що деякі наукові теми могли досліджуватися лише в лабораторіях металургійних заводів [7, спр. 1035, арк. 38].

Одна із причин невиконання поставлених завдань та відставання від планів наукових досліджень полягала в тім, що кількість науковців, які дійсно вели пошукову роботу, фізично не встигала охопити всі визначені наукові проблеми. По-перше, не всі викладачі вищої школи окрім педагогічної вели активну науково-дослідну діяльність. По-друге, слід ураховувати й суб'єктивні фактори пошукової роботи, а саме те, що науковці мають різну працездатність та швидкість виконання завдання.

Через те що зростання кількості фахівців у повоєнний період не встигало за потребою в розширенні наукових досліджень, представникам ВНЗ доводилося виконувати дослідження водночас над декількома науковими проблемами. Наприклад, у ДМетІ завідувач кафедри доцент Лапицький працював над 6 темами, професор Тайц та завідувач кафедри Стародубов над 8 [8, с. 27], а це, безумовно, розпорошувало наукові сили та значно знижувало результативність та якість пошукових робіт. Проблема багатотемності незважаючи на її нібито зрозумілість переходила з року в рік у діяльності як маленьких, так і великих ВНЗ України. Вона була безпосередньо пов'язана із самою природою функціонування радянської системи вищої освіти, коли цифрові показники превалювали над такими характеристиками в розвитку культури, як практичність та доречність. Невеликий за своїми розмірами МДПІ в 1948 році затвердив для наукового дослідження 30 проблем та 62 теми, що зрозуміло вказує на зайве перевантаження навіть на папері. У той же

час наявні на той період 54 викладача зазначеного інституту, починаючи з 1944 року не випустили жодного збірника наукових праць інституту та, і взагалі не подали до друку жодної статті [7, спр. 1103, арк. 10 – 11].

Недостатні обсяги науково-дослідних робіт учених вищих навчальних закладів України зумовлювали також численні порушення законодавства про роботу за сумісництвом. У зв'язку з катастрофічною ситуацією з наявністю викладацьких кадрів у перші післявоєнні роки, сумісництво набирало загрозливих масштабів, але об'єктивно було необхідним. Разом із тим сумісництво в галузі науково-дослідної роботи приносило лише матеріальні статки виконавцям і мізерні результати для розвитку науки вищої школи. Наприклад, перевірка ВНЗ Дніпропетровська виявила, що професор В. Беланенко за основним місцем роботи мав оклад 6 тис. карб., там же за сумісництвом виконував науково-дослідні роботи на 3 тис. та до того ж числився професором Дніпропетровського металургійного інституту з окладом 3 тис., у якому також виконував науково-дослідні роботи з окладом 3 тис. карб. [8, с. 30].

Незважаючи на недоліки та хиби в організації, виконані науковцями вищої школи повоєнного періоду дослідження та розробки давали позитивні результати, що було вагомим внеском у справу відродження зруйнованого війною господарства та подальшого розвитку держави. У пресі не забували відзначити наукові перемоги університетів та інститутів. Особливо цінувалися досягнення, які дозволяли скоротити витрати сировини, електроенергії, збільшити продуктивність роботи, зменшити брак продукції. Наприклад, закінчене в 1946 р. у Дніпропетровському гірничому інституті дослідження та випробування транспортерів для розробки марганцевих руд Нікопольського родовища дозволило збільшити продуктивність роботи у вибою на 46 % [9, с. 47].

Як висновок, варто зазначити, що вирішення завдань прискорення темпів відбудови зруйнованого війною господарства, модернізації виробництва, зміцнення промислового та оборонного потенціалу країни міцно пов'язували з відновленням науково-дослідницької роботи радянських ВНЗ. Цією роботою намагалися охопити всі наявні наукові сили республіки. Розгортання та збільшення обсягів науково-дослідницької роботи, з одного боку, вимагало вирішення проблеми відновлення наукового потенціалу держави, що було неможливо без відновлення системи вищої школи, з іншого, розширення наукових досліджень відбувалося за рахунок активізації діяльності науковців вищих навчальних закладів та максимального залучення їх до пошукової роботи в усіх галузях науки.

Бібліографія

1. Речь товарища И. В. Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 г. // Вестник высшей школы. — 1946. — № 2. — С. 1 — 10.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941 — 1950. Зб. док. і мат-ів. — К. : Наукова думка, 1989. — 415 с.
3. Вавилов С. И. Некоторые вопросы развития советской науки / С. И. Вавилов // Вестник высшей школы. — 1947. — № 2. — С. 1 — 6.
4. Держархів Дніпропетровської області (далі ДАДО) — Ф. Р-2307. — Оп. 1.
5. ДАДО. — Ф. Р-3734 — Оп. 1.
6. Об итогах выполнения плана научно-исследовательских работ за 1949г. и мероприятия по дальнейшему улучшению научно-исследовательской деятельности высших учебных заведений. Приказ по Министерству высшего образования СССР № 1178 от 15 июля 1950 г. // Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1950. — № 8. — С. 6 — 8.

7. Держархів Запорізької області — Ф. 102. — Оп. 2. — Спр. 1035.
8. Харатьян Г. М. Пора ликвидировать серьезные недостатки в научно-исследовательской работе вузов / Г. М. Харатьян // Вестник высшей школы. — 1947. — № 9. — С. 26 — 30.
9. Мельник П. М. Помощь вузов Украины промышленности / П. М. Мельник // Вестник высшей школы. — 1949. — № 3. — С. 47 — 50.

Васильчук Т. В.

Высшие учебные заведения Украины в послевоенном научно-исследовательском пространстве

В статье анализируются наиважнейшие составляющие деятельности ВУЗов в научно-исследовательской сфере послевоенной Украины, освещаются основные трудности в организации и проведении исследовательской работы. Автор выделяет слабые стороны и достижения системы высшего образования того времени.

Vasylchuk T. V.

Higher educational establishments of post-war Ukraine scientific research

The article deals with the most important constituents of scientific and research work in Ukraine (Ukrainian Soviet Socialist Republic) in the post-war period. The author defines the weaknesses and achievements of the high-educational system in the stated period.

Висоцька Н. І.

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ «МАШИНКИ» (СЬОГОДНІ ЗНТУ) У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Історія Запорізького національного технічного університету або «Машинки», як і до сьогодні називають його у регіоні, тривалий час є предметом зацікавлення науковців, особливо тих, хто працює у даному вищому навчальному закладі. До святкування 100-літнього ювілею установи авторський колектив здійснив вагомий спробу дослідження процесу її зародження, становлення і функціонування, видавши колективну монографію «Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900 — 2000)» [1]. Після обговорення результатів дослідження співробітниками вишу й з нагоди 105-ї річниці побачило світ ще одне видання, в якому було значним чином враховано недоліки попередньої праці [2]. Стосовно певного кола аспектів відновлення діяльності інституту після визволення території від німецьких загарбників, не зважаючи на наполегливу роботу попередників, лишаються неповно вивченими окремі питання. Вочевидь через те, що автори були обмежені певним набором джерел, які не дозволили висвітлити окреслений період більш докладно. Метою даної статі є доповнення періоду 1944 — 1950 років історичними фактами, встановленням осіб, які відіграли керівну роль у процесі відновлення діяльності інституту, кількісними показниками, яких бракує названій монографії.

На початок Другої світової війни Запоріжжя було великим індустріальним містом. Символом індустріалізації не тільки Запоріжжя, а й всього Радянського Союзу став Дніпрогес. Разом з будівництвом у 1927 – 1932 роках Дніпрогесу у місті побудували індустріально-промисловий комплекс, що складався – з «Запоріжсталі», коксохімічного, алюмінієвого, феросплавного заводів, «Дніпроспецсталі». Доповнювали картину заводи, що вже діяли – заводи ім. Баранова (сьогодні «Мотор Січ») та «Комунар» (сьогодні ЗАТ «ЗАЗ»). Усі ці промислові гіганти впродовж серпня – вересня 1941 року були евакуйовані до тилу. Також евакуювали обладнання, частину документації та деякі матеріальні цінності, що належали машинобудівному інституту [3] до м. Барнаул Алтайського краю [4]. На цей час в опрацьованих джерелах достовірної інформації стосовно функціонування вищих навчальних закладів у Запоріжжі під час окупації, на жаль, не виявлено.

У ході загального контрнаступу Червоної армії 14 жовтня 1943 року було визволено Запоріжжя. З цього часу розпочинається відбудова господарства і прямо пов'язаний з нею процес реєвакуації [5, с. 10]. Проте війна ще тривала, тому повністю реєвакуювати промислові підприємства, які в основному забезпечували армію, не представлялося можливим, через те більшість підприємств відбудовувалась наново.

Цей процес вимагав кваліфікованих фахівців, тому відновлення вищих технічних навчальних закладів стало вкрай нагальною потребою. У зв'язку з цим на базі довоєнного машинобудівного інституту було створено Запорізький автомеханічний інститут відповідно до постанови державного комітету оборони (ДКО) № 6226с від 21 липня 1944 року. Уповноваженим з відновлення діяльності призначили професора Погодіна-Алексєєва [6, спр. 2, арк. 1]. Думається, що це був саме Георгій Іванович, у подальшому науковий співробітник інституту електрозварювання Академії наук УРСР, який очолив складний процес відновлення діяльності інституту [7, 8], що згодом перетворився на Запорізький національний технічний університет.

Відновлення роботи інституту відбулося за його довоєнною адресою по вул. Жуковського, 64.

Навчальний процес доводилося відновлювати у важких умовах. Під час окупації зруйновано повністю чотири будівлі, а ті, що вціліли зазнали більшого, або меншого пошкодження і потребували відбудови. До початку навчального року споруди, що збереглися, силами співробітників та студентів, а також слухачів підготовчого відділення вдалося частково відремонтувати. Відновлювальні роботи розпочалися відділом капітального будівництва машинобудівного інституту з 1 травня 1944 року [6, спр. 1, арк. 44]. З підручних матеріалів виготовляли столи, стільці, табурети, лавки, класні дошки, але цього було явно не достатньо. Усі відремонтовані приміщення наново електрифікували та встановили у них печі для опалення під час зими. До вересня вдалося розчистити та відремонтувати декілька кімнат на першому поверсі навчального корпусу, де розташували архів та навчальні відділи.

Наприкінці Другої світової війни населення міських центрів страждало від нестачі елементарних речей для підтримання життєдіяльності. Саме через це керівництво держави вкотре звернулося до запровадження карткової системи на продовольчі та промислові товари. Для забезпечення викладачів, співробітників та студентів цими товарами в одній з відновлених кімнат навчального корпусу розташували магазин [6, спр. 2, арк. 5].

Серед частково вцілілих споруд була сільськогосподарська лабораторія, приміщення якої пристосували для бібліотеки з читальними залами. Поруч розмістили кухню з їдальнею, а також комори та майстерні. Під навчально-лекційні приміщення довелося використовувати колишній барак-гуртожиток, що мав шість кімнат по 32 м кв. та шість – по 16 м кв.

Оскільки не вистачало навіть будматеріалів, то про стовідсоткове забезпечення обладнанням для проведення лабораторних робіт з технічних дисциплін не було й мови. Для більш-менш гідного проведення навчального процесу використовувалось обладнання, яке не було евакуйоване та остаточно зруйноване за часів окупації. Його розшукували та відновлювали власними силами. Наприклад, розшукали більше 64 найменувань обладнання у кількості 88 одиниць для відновлення лабораторій фізики [6, спр. 2, арк. 2].

Вцілілими залишилися запасний резервуар для води та бензосховище. Крім того, на території садиби збереглося каналізаційне обладнання, яке потребувало поточного ремонту.

Викладачі та співробітники з родинами розмістилися у шести двокімнатних квартирах двох житлових будинків, що збереглися після окупації.

Під час літніх канікул 1945 року група студентів та викладачів виступила з ініціативою відпрацювати два тижні на відбудові інституту. Цю ініціативу підтримали майже усі студенти та викладачі, завдяки чому саме у літній період активізувалася робота по відбудові інституту. Як і раніш, у 1945 / 1946 навчальному році основним навчальним приміщенням лишалася одноповерхова споруда колишнього студентського гуртожитку. У старому навчальному корпусі розчистили та привели до ладу декілька коридорів, у яких розташували невеликі лабораторії та навчальні кімнати [9, спр. 12, арк. 105]. У щойно відремонтованих двох житлових будинках, що знаходилися на подвір'ї інституту, з'явилися нові мешканці. Для поліпшення санітарних умов обладнали пральню, відкрили медпункт. Продовжували розчищати та прикрашати подвір'я навесні 1946 року — посадили 250 дерев та 500 кущів.

У традиційний для радянської влади спосіб усі здобутки присвячували визначним датам. Так, до 22 річниці жовтневої революції 8 листопада 1949 року закінчили відновлення чотирьохповерхового житлового будинку професорсько-викладацького складу. У ньому розселили 28 сімей викладачів, решту розмістили у квартирах міського комунального господарства.

Відновлення споруд та комунікацій у щойно визволеному місті було можливо виключно господарським чином. Тому на початку серпня 1944 року рішенням державного комітету оборони для власних потреб інституту було виділено один вантажний автомобіль. У складних умовах післявоєнного часу доводилося використовувати коней, для їх утримання обладнали стайню на 10 місць [6, спр. 2, арк. 2]. На середину 1946 року автомобільний парк нараховував вже п'ять вантажних автомашин ЗИС-5 та одну ГАЗ-ЛА.

Розвиток навчально-наукової лабораторної бази стримувався відсутністю необхідних площ. Аварійно-будівельні роботи з відновлення головного навчального корпусу запланували на 1951 рік [9, спр. 29, арк. 131]. Разом з тим, ентузіазм та натхнення всіх причетних до відновлення осіб, їх бажання найшвидше повернутися до умов довоєнного життя мали значний успіх.

Зрозуміло, що для повноцінного функціонування навчального закладу необхідні були, перш за все, студенти. Саме на них покладалася місія швидкої відбудови народного господарства республіки. Оскільки частина претендентів на це звання або декілька років назад закінчила школу, або загалом не встигла цього зробити, у квітні 1944 року організували підготовче відділення та зробили перший набір слухачів у кількості 73 особи. Випускники цього набору склали вступні випробування у вересні цього ж року.

Для забезпечення додаткового зимового набору 1945 року, у червні 1944 року зробили другий набір слухачів підготовчого відділення. У ньому вже було чотири групи загальною кількістю 118 осіб. Слухачі третього набору навчалися один рік та стали базою для набору студентів 1945 / 1946 навчального року [6, спр. 2, арк. 1]. У 1945 році підготовче відділення

відвідували 146 осіб. Цього року на ньому викладалися усі предмети, що входили до програми 10 класу середньої школи, що дало можливість у червні 1946 року 96 учням скласти іспити та отримати атестат зрілості, який вони не мали змоги отримати вчасно через війну. Іспити проводилися на базі середніх шкіл № 2, 11 та 12 [9, спр. 12, арк. 110]. Підготовче відділення і надалі лишалося необхідною ланкою навчального процесу в інституті, оскільки давало можливість отримати вищу освіту, стати кваліфікованим спеціалістом, чого так потребувала зруйнована країна.

Головне управління навчальними закладами Народного Комісаріату Середнього Машинобудування (ГУНЗ НКСМ), якому на той час підпорядковувався інститут, встановило обсяг набору студентів на 1944 / 1945 навчальний рік – 150 осіб: з них 75 осіб – на перший курс, 75 – на старші курси, але дійсний набір 1944 року був таким: на 2 курс набрали 24 особи, на 3 курс – 19 осіб, на 4-й – 8 осіб, на 5-й – 12. Для студентів, яких зарахували на старші курси, організували повторний курс занять з вищої математики, теоретичної механіки та англійської мови. З початку 1945/1946 навчального року почало діяти вечірнє відділення, на якому навчалось 29 осіб. Наприкінці 1945 / 1946 навчального року в інституті навчалось 449 осіб з них: на першому курсі – 187, на другому курсі – 169; на третьому – 50; на четвертому – 18 на п'ятому – 25 [9, спр. 12, арк. 3]. Для забезпечення набору студентів наступного навчального року, крім роботи підготовчого відділення, розміщували оголошення про прийом студентів у республіканській газеті «Радянська Україна» та місцевих газетах «Червоне Запоріжжя» та «Більшовик Запоріжжя», в газетах Дніпропетровська, в ефірі обласного радіоузла. [2, с. 70] Систематично відряджали представників, частіше за все викладачів, для проведення профорієнтаційної роботи в окремі райони області, а також до Кременчука та Одеси. Завдяки усім цим зусиллям, а також масовій демобілізації з діючої армії у 1949 / 1950 навчальному році в інституті на денному відділенні навчалось вже 797 студентів. У тому числі на першому курсі – 196 осіб; на другому – 118 осіб; на третьому – 131 особа; на четвертому – 182 особи; на п'ятому – 98, на дипломуванні перебувало 77 осіб. На вечірньому відділенні – 52 особи, у тому числі на першому курсі – 31, на другому – 21 особа [9, спр. 29, арк. 14].

Однією з вагомих складових навчального процесу є виробнича практика. У 1945 / 1946 навчальному році виробничу практику студенти проходили традиційно на промислових підприємствах міста, а також декілька кращих студентів попрактикувалися на заводі ім. Сталіна (м. Москва). Зазвичай представники молодших курсів отримували перші практичні навички на базі інституту. Саме завдяки такому виду студентської діяльності доволі швидко вдалося забезпечити власні потреби на петлі для вікон, абажури до ламп, кронциркулі та ін., чого так не вистачало для відновлення повноцінного навчального процесу. З часом розширювалась географія підприємств, на яких проходили практику студенти інституту. У 1949 – 1950 навчальному році студенти проходили практику на Горьківському ім. Молотова, Мінському, Ярославському, Дніпропетровському, Харківському ім. Орджонікідзе автозаводах і Ліпецькому та Володимирському тракторних заводах, Таганрозькому заводі самохідних комбайнів ім. Сталіна, а також на місцевих підприємствах – заводі «Комунар», авторемонтному заводі, заводі ім. Войкова [9, спр. 29, арк. 25].

Протягом 1945 / 1946 навчального року парк обладнання майстерень поповнився трьома токарними, упорно-фрезерним, свердильним, наждачним верстатами [9, спр. 12, арк. 122]. У 1949 / 1950 навчальному році навчально-виробнича майстерня містила вже три відділення: механічне, слюсарне та кувальне, загальною площею 235 м кв. [9, спр. 29, арк. 28].

Цілком зрозуміло, що для здійснення навчання другою необхідною складовою навчального процесу є викладачі. На початок 1944 / 1945 навчального року в інституті вже

працювало 11 викладачів, три з яких мали вчене звання доцентів та ступені кандидатів наук. Зазвичай, перевагу надавали викладачам, які мешкали у Запоріжжі та мали житло, оскільки в інституті були проблеми із забезпеченням персоналу житловим фондом. Однак, розуміючи об'єктивний стан речей, керівництво інституту клопотало про дозвіл на в'їзд до міста більш потужного професорсько-викладацького складу. Зокрема, маємо відомості про бажання залучити до навчального процесу ще сорок викладачів, чотири з яких мали звання професора, десять — звання доцента та ступені кандидата наук [9, спр. 2, арк. 2]. На жаль, інформації щодо задоволення даного клопотання віднайти не вдалося. Можна припустити, що деякі з них, з часом, поступово прибували до Запоріжжя. Цікаво було б відстежити поіменно осіб професорсько-викладацького складу, що дало б можливість побачити динаміку змін особового складу викладачів, викликаних Другою світовою війною.

До затвердження номенклатури спеціальностей планувалося відкрити два факультети: автотракторобудівний з однойменною спеціальністю та механіко-технологічний з трьома спеціальностями: технологія машинобудування, ливарне виробництво та зварювальне виробництво [6, спр. 2, арк. 2]. На початок 1945 / 1946 навчального року в інституті вже працювали 2 факультети: механіко-технологічний (декан канд. техн. наук, доц. М. О. Говоров) зі спеціальностями технологія машинобудування і ливарна справа та автотракторний (декан канд. техн. наук, доц. М. Ф. Скалозубов) — спеціальності автомобілі і трактори. 15 кафедр закріплених за факультетами відновили свою роботу [9, спр. 12, арк. 1]. На цей час в інституті працювали 39 викладачів, серед яких 8 мали вчені звання доцента та ступінь кандидата наук [9, спр. 12, арк. 19].

У середині вересня 1944 року, у зв'язку з призначенням проф. Г. І. Погодіна-Алексєєва на іншу роботу, тимчасове керівництво прийняв на себе тодішній заступник директора Іван Миколайович Слепухін, а наказом НКСМ від 10 листопада 1944 року директором інституту був призначений Мануїл Йосифович Бодзич [2, с. 66]. Відповідно до постанови Ради Народних комісарів СРСР від 4 лютого 1946 року Запорізький автомеханічний інститут перевели у підпорядкування Народного комісаріату автомобільної промисловості, а вже 15 березня 1946 року Наркомати перейменували у міністерства. Наказами міністрів автомобільної промисловості та вищої освіти СРСР № 195/137 від 10 квітня 1946 року Запорізький автомеханічний інститут було підпорядковано Міністерству вищої освіти СРСР [2, с. 71], та з 20 вересня 1947 року на підставі постанови Міністерства вищої освіти СРСР № 32/м він став називатися «Запорізький інститут сільгоспмашинобудування» [2, с. 73].

М. Й. Бодзич понад дванадцять років очолював інститут та багато зробив для відбудови та процвітання вищого навчального закладу. Завдяки його зусиллям у 1949/1950 навчальному році в інституті на трьох факультетах (сільгоспмашинобудування, автотракторному та ливарному) працювало вже 85 викладачів, серед яких 16 мали вчені звання доцента та ступені кандидата наук, 26 старших викладачів, 7 викладачів, 8 асистентів, 29 осіб навчально-допоміжного персоналу. [9, спр. 29, арк. 9, 14]. Вже тоді, у важких повоєнних умовах, викладачі усілякими засобами прагнули підвищити якість власної праці. Саме тоді почало активно практикуватися взаємовідвідування лекцій, що дозволяло уникнути повторення матеріалу з курсів, які викладались раніше [9, спр. 29, арк. 20].

Попри велике навчальне навантаження на викладачів з другого семестру 1945 / 1946 навчального року активізувалася наукова діяльність. Відомості про цей вид діяльності маємо зі «Річного звіту інституту з навчальної роботи за 1945 / 1946 навчальний рік». Так, виконувалась 31 науково-дослідна тема, серед них одна господарська для «Запоріжсталі». На кінець навчального року 3 з них було повністю закінчено, 14 — виконані відповідно до річного плану, інші частково. Сім викладачів виїжджали у наукові відрядження. З цього

можна припустити, що вже у ті важкі часи керівництво інституту розуміло необхідність та важливість спільних наукових досліджень для підготовки кадрів вищої кваліфікації. Цього ж року було підготовлено до друку збірку наукових праць, яка містила 40 робіт. Для підготовки викладачів до складання кандидатського мінімуму організували два гуртки з іноземних мов, на кафедрі марксизму-ленінізму проводилися консультації з філософії та основ марксизму-ленінізму [9, спр. 12, арк. 96].

3 – 4 квітня 1945 року провели інститутську науково-технічну конференцію. На якій, зокрема, виступив доцент Б. С. Натапов з доповіддю на тему: «Поліпшення оброблюваності серцевини загартованих циліндричних деталей». На цій конференції працювала також і студентська секція, на якій було заслухано 5 повідомлень, серед яких доповідь Сталінського стипендіата В. І. Сонькіна «Процеси гіперточіння та фрезерування». Почало діяти студентське наукове товариство [9, спр. 12, арк. 97].

Попри відсутність наукоємного обладнання у 1950 році виконувалась достатня кількість науково-дослідних робіт. 34 з 46 викладачів інституту брали участь у держбюджетних роботах, а 7 і у госпдоговорних. Усього проводилось 12 держбюджетних робіт та 5 госпдоговорних, загальний обсяг фінансування по яких склав 105,5 тис. руб.

Науково-технічна конференція викладачів та студентів 1950 року проводилась вже із залученням інженерно-технічних робітників з виробництва по секціях: технологічна, металургійна, міцності, фізико-математична та автотракторна.

Бібліотечний фонд інституту зазнав великих втрат під час окупації. Після проведення інвентаризації бібліотека інституту нараховувала 49 817 одиниць різнопланової літератури. Для якісної роботи вищого технічного навчального закладу вкрай бракувало елементарних підручників з математики, теоретичної механіки, не кажучи про підручники з вузькопрофільних предметів випускаючих кафедр. Завдяки систематичній та наполегливій праці співробітників протягом 1945 / 1946 навчального року було складено алфавітний та систематичний каталоги фондів. Придбано 5 288 примірників літератури. З них навчальної – 1 158 примірників, наукової – 2 212, літератури соціально-економічного спрямування – 1 472, художньої – 446. Бібліотечний фонд на 1 червня 1950 року становив 51 127 екземплярів, серед яких 33 686 примірників навчальної та наукової літератури, що більш-менш відповідало спрямуванню інституту [9, спр. 29, арк. 113].

Студентам інституту, як й усій молоді без виключення було притаманне бажання змістовно й весело проводити вільний час. Для цього організували вечори відпочинку за допомогою власних гуртків самодіяльності: вокального, хорового, балетного, драмгуртка та духового оркестру. Крім того студенти дбали й про власне здоров'я, для цього вони власноруч відновили фізкультурний майданчик на території інституту [9, спр. 12, арк. 126], усіляко сприяли роботі добровільного спортивного товариства «Торпедо», яке на 1946 рік нараховувало майже 200 студентів та викладачів. У межах цього товариства працювали секції боксу, баскетболу, волейболу, шахів та ін. [9, спр. 12, арк. 130]. Активна фізкультурна робота почала приносити перші нагороди. Наприклад, жіноча волейбольна команда посіла перше місце на міських змаганнях та друге на обласних. На 1950 рік загальна кількість відвідувачів фізкультурних секцій склала близько 250 осіб [9, спр. 29, арк. 127], що становило приблизно третину від кількості студентів денного відділення.

Активно включився у процес відбудови й профспілковий комітет. Одним з його головним завданням було забезпечення більш-менш гідних умов життя студентів та викладачів за повної відсутності як предметів власної гігієни так й, необхідних предметів побуту. Для цього розподілялися талони на промислові товари, організована каса взаємодопомоги, тим, хто мав потребу видавали грошову допомогу. Також

забезпечували мінімальними меблями та предметами побуту квартири, які винаймали для студентів. При інституті працювали перукарня, взуттєва та швацька майстерні [9, спр. 12, арк. 129].

На фоні голоду 1947 року ускладнилося й без того важке становище. На прохання профспілкового комітету міськрада виділила земельну ділянку загальною площею 15 га, яку розподілили між 32 студентами та частиною співробітників під городи. Це дозволило, якщо не вирішити проблему, то дещо урізноманітнити харчування.

Профспілкова організація та містком поряд з основної формою культмасової роботи, організацією вечорів відпочинку, почали організовувати культпоходи у кіно та до театру. Усі студенти та викладачі були членами профспілкової організації, у складі якої працювало шість комісій. Комісія з культмасової роботи профкому підтримувала самодіяльні гуртки. Житлово-побутова комісія забезпечувала мінімальні необхідні умови проживання студентів у гуртожитках, зокрема постільну білизну, необхідне приладдя, а також паливо для обігріву приміщень під час зими. Оскільки інститут на той час не мав власних гуртожитків, то винаймалися кімнати для проживання студентів у різних частинах міста, що суттєво стримувало розвиток поза аудиторної та культмасової роботи. Студенти жили в орендованих кімнатах по 2 — 8 осіб. За кожного студента інститут платив 25 руб. на місяць та видавав 400 кг палива на сезон. Також організовували свята для дітей студентів та викладачів (Новий рік, 1 травня та ін.). Велику увагу приділяли оздоровленню співробітників та студентів. Загалом за навчальний рік отримано 10 путівок у будинки відпочинку, 25 путівок у піонерські табори загального типу та 5 санаторного типу, 4 путівки на курорти та до санаторіїв.

Таким чином, впродовж 1944 — 1950 років вдалося відновити діяльність інституту. За цей період він двічі змінював назву та декілька разів підпорядкування, але не змінив свого спрямування як вищого саме технічного навчального закладу. Попри надзвичайно складну ситуацію з матеріально-технічною базою та професорсько-викладацьким складом, керівництву вишу за державної та місцевої підтримки вдалося налагодити навчальний процес вже з 1944 року. Поступово відновлювались навчальні приміщення та лабораторна база, налагоджувався та вдосконалювався сам навчальний процес та наукова діяльність в інституті. Повним ходом йшла підготовка кадрів, яких так потребувала промисловість країни у повоєнний період. Певні зрушення відбувались у напрямку підвищення кваліфікації викладачів інституту, що позначилось на науковому рівні досліджень та якості викладання дисциплін.

Не зважаючи на достатньо солідну інформативність опрацьованих джерел, слід підкреслити їх однобічний характер — вони дозволяють окреслити переважно кількісні показники стосовно діяльності інституту визначеного періоду. У подальшому дослідженні планується відстежити зміни у поіменному складі викладачів до евакуації та після неї, з'ясувати коли і в якій кількості повернулися до навчання студенти, які були свого часу мобілізовані до лав Радянської армії. Крім того, цікавим було б визначитися із загальною атмосферою в інституті, з'ясувати наскільки вона відповідала загальносуспільним настроям тієї складної історичної доби.

Бібліографія

1. Запорізький державний технічний університет. Історичний нарис (1900 — 2000). — Запоріжжя : Дике поле, 2000. — 320 с.
2. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900 — 2005). — Запоріжжя : Дике поле, 2006. — 398 с.

3 Офіційний портал Запорізької міської влади. Запоріжжя на початку Великої Вітчизняної війни (червень-жовтень 1941 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.meria.zp.ua/test/index.php?id=5>

4. Официальный сайт Алтайского государственного технического университета им. И. И. Ползунова. История АлтГТУ. Режим доступа: <http://www.altstu.ru/main/article/history>.

5. Васильчук Т. В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943 – 1950 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. В. Васильчук ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.

6. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-928. – Оп. 6.

7. Брянский государственный технический университет. История вуза в лицах. Ректора (директора). Погодин-Алексеев Георгий Иванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tu-bryansk.ru/content/rectors/pogodin>

8. Официальный сайт Московского государственного индустриального университета. История МГИУ в фактах. 1963 год. Начало работы кафедры технологии машиностроения по горячей обработке металлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://live.msiu.ru/museum_history/?ID=1263&sphrase_id=30053

9. ДАЗО. – Ф. Р 928. – Оп. 12.

Высоцкая Н. И.

Восстановление деятельности «машинки» (ныне ЗНТУ) в послевоенный период

Статья посвящена процессу восстановления деятельности «машинки» (ныне ЗНТУ) в течение 1944 – 1950 годов. Исследуются вопросы восстановления материально-технической базы, формирование контингента преподавателей и студентов, прохождения последними производственной практики; отслеживаются элементы внеаудиторной работы.

Vysotskaya N. I.

The process of renewal of «mashinka» (now ZNTU) activities after-war period

The article deals with the process of renewal of «mashinka» (now ZNTU) activities in 1944 – 1950 s. The aspects of material and technical basis renewal, students and staff formation, technical training of students are investigated; the elements of extracurricular activities are analyzed.

Пачев С. І.

М. Д. ДИХАН – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ БОЛГАРСЬКОЇ ДІАСПОРИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена вивченню наукового доробку доктора історичних наук, професора Михайла Дмитровича Дихана у дослідженні історії болгарської етнічної меншини на теренах сучасної України.

Актуальність теми обумовлена необхідністю розробки проблемної історіографії історії окремих етнічних груп України для з'ясування загального стану вітчизняних досліджень етнічних процесів у нашій державі. Зважаючи на високу питому вагу бол-

гар серед національних меншин, звернення до аналізу праць вітчизняних болгаристів є цілком виправданим.

Серед дослідників, що торкалися у своїх працях історії болгарської етнічної спільноти України, важливе місце належить М. Д. Дихану. Його науковий доробок не знайшов поки що систематичного монографічного висвітлення. Лише частково проблема була порушена у короткому біографічному нарисі А. Сурилова [1].

Метою статті є з'ясування внеску М. Д. Дихана у дослідження історії болгарської діаспори в Україні. Ми ставимо завдання окреслити коло джерел, уведених М. Д. Диханом до наукового обігу, з'ясувати тематику, порушену ним у своїх працях, прослідкувати еволюцію поглядів історика. Об'єктом даної розвідки є науковий доробок М. Д. Дихана, а предметом — дослідження ученим історії болгар України.

Михайло Дмитрович Дихан народився 25 серпня 1925 р. у болгарському селі Великий Буялик (нині — с. Благоево Іванівського району Одеської області). На формування його світогляду одночасно вплинули два фактори — комуністичний і болгарський національний. У середовищі, в якому виховувався майбутній історик (одному з болгарських національних райцентрів) дивним чином з'єдналися атмосфера комуністичної модернізації («соціалістичного будівництва») і болгарського національно-культурного відродження (яке сприймалося, до речі, як одне з невід'ємних досягнень «соціалістичного будівництва»).

Як згадує М. Д. Дихан, «... влияние на система беше огромно. Другояче, как ще обясниш моят феномен — баща ми е в затвора, аз българин, българите не пращат на фронта, нямам още 16 години и доброволно отивам на фронта като украинец, за да загина за родната земя» [2, с. 85]. Вплив системи був підсилений прикладом близьких родичів, типових представників сільської комуністичної верхівки: дід Михайло Дмитрович у громадянську війну був членом місцевого «ревкому», а батько Дмитро Михайлович працював головою колгоспу (репресований у 1937 р. як «ворог народу», але виправданий у 1938 р.) [2, с. 70].

Поряд із комуністичним вихованням М. Д. Дихан у дитинстві зазнав впливу національно-культурного відродження: «7 години имах български учители, 7 години учих родния език, 14 години живях в родна българска среда, четох български вестници, посещавах българския театър. До 14 години живях във всичко българско и се формирах под влиянието на родителите и любимите учители», — згадує М. Д. Дихан [2, с. 85].

У перші дні Великої Вітчизняної війни 16-річний М. Д. Дихан пішов на фронт і воював до жовтня 1944 р., коли внаслідок тяжкого поранення втратив ногу. У 1946 р. М. Д. Дихан закінчив Одеський культурно-просвітній технікум, а у 1951 р. — юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка. Проробивши кілька років адвокатом в Одеській області, в 1954 р. він круто міняє професію й стає вчителем історії однієї з одеських середніх шкіл [3].

Активні заняття наукою М. Д. Дихан почав з 1956 р., а після захисту кандидатської дисертації перейшов на викладацьку роботу у вищу школу. Упродовж 1961 — 1965 рр. працював викладачем історії КПРС і наукового комунізму в Одеському медичному інституті, а протягом 1965 — 1972 рр. — доцентом кафедри наукового комунізму Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Захистивши докторську дисертацію у 1972 р., М. Д. Дихан очолив кафедру нової й новітньої історії у цьому ж університеті, а у 1975 р. — кафедру наукового комунізму в Одеському інституті народного господарства, де й працював до 1990 р. [1].

Учений неодноразово відвідував Болгарію, а у 1987 — 1988 рр. був у тривалому відрядженні в Софійському електротехнічному інституті [1]. М. Д. Дихан є одним з найбільш публікованих у Болгарії українських істориків-болгаристів: його основні праці переви-

дані у Софії, а статті регулярно друкувалися у болгарських наукових журналах. У 1969 р. уряд НРБ нагородив ученого орденом «Кирила і Мефодія» II ступеня.

Болгарська тема стала основною у наукових дослідженнях М. Д. Дихана. Слід зазначити, що у післявоєнний період болгаристика зайняла гідне місце в радянській історичній науці. Соціальне замовлення формувалося владою в рамках загальної активізації досліджень історії європейських соціалістичних країн. Зокрема, заохочувалося вивчення революційного руху в Болгарії, російсько-болгарських і радянсько-болгарських відносин і революційних зв'язків, процесу «соціалістичного будівництва» у Народній Республіці Болгарії.

М. Д. Дихан не цурався цієї проблематики, видав низку статей та монографій, у тому числі у співавторстві з А. Д. Бачинським [4; 5; 6] та П. С. Соханем [7]. Проте на перше місце він висунув інший аспект болгаристики — історію болгарського населення в СРСР. Такий вибір у ті часи вимагав певної громадянської сміливості, оскільки актуалізація цієї теми могла накликати на дослідника підозру в «буржуазному націоналізмі» з усіма негативними для нього наслідками (щоправда, у 60-ті роки менш трагічними, ніж у 30-ті). Ця тема була небажаною для влади, нагадувала про болгарське національно-культурне відродження, трудову армію, депортацію, могла стати підґрунтям для реанімації національного руху. Показовим є згадуваний М. Д. Диханом випадок, коли у 1971 р. один з відомих радянських болгаристів Д. Марков, незважаючи на попередню згоду (за протекцією письменника І. В. Мавроді) бути опонентом на захисті докторської дисертації М. Д. Дихана, навідріз відмовився, щойно дізнався про тему [2, сс. 106 — 107].

Однак М. Д. Дихану вдалося не тільки розробити цю тему без серйозних негативних наслідків для своєї наукової й викладацької кар'єри, але й покласти її в основу успішно захищених кандидатської та докторської дисертацій. Для висвітлення історії болгарського населення СРСР він зумів обрати ідеологічно прийнятний ракурс: участь болгар у революції та громадянській війні, роль інтернаціоналістів-політемігрантів у залученні болгарського населення України в соціалістичне будівництво, наявність болгар в СРСР як прояв російсько-українсько-болгарських зв'язків.

Дослідженню участі трудящих болгар і гагаузів у Великій Жовтневій Соціалістичній Революції і у боротьбі з інтервентами у 1917 — 1920 рр. була присвячена кандидатська дисертація М. Д. Дихана (1961 р.) [8]. Її матеріали викладені також у монографії «Бесарабските българи в октомврийската революция и гражданската война» (Софія, 1971 р.) [9] та низці статей [10; 11; 12]. Актуалізацію теми М. Д. Дихан обґрунтовує необхідністю марксистсько-ленінського висвітлення історії, побуту та культури народів Бессарабії у зв'язку із нещодавнім (на той момент) поверненням цього краю до складу СРСР (автор чомусь написав «... в состав Советской России» [8, с. 4], хоча насправді вони увійшли до складу Радянської України та Молдавії).

На наш погляд, на вибір теми вплинуло й інше, приховане, соціальне замовлення, яке визріло у середовищі національно-орієнтованої болгарської комуністичної інтелігенції в СРСР (представником якої був М. Д. Дихан): показати участь болгар СРСР у революції та громадянській війні задля їхньої ідеологічної реабілітації як одного з репресованих народів, остаточного зняття усіх підозр у нелояльності до комуністичного режиму.

М. Д. Дихан використав документи Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР, Центрального державного архіву Червоної Армії, Партархіву Інституту історії партії при ЦК КП Молдавії, Центрального державного архіву Молдавської РСР, Державного архіву Одеської області та його філії у м. Ізмаїлі, матеріали періодики тощо.

У першій главі дисертації М. Д. Дихан розглянув причини переселення болгар та гагаузів на південь Росії, їх соціальне та національне становище напередодні 1917 року,

участь у боротьбі за встановлення радянської влади на півдні Бессарабії та в Одесі. У другій главі досліджено боротьбу населення («широких народних масс») півдня Бессарабії з румунською владою у січні – березні 1918 р.). У третій главі показана участь болгар та гагаузів у громадянській війні, діяльність Центрального бюро комуністичних груп у 1919 р., Бессарабського бюро та болгарської комуністичної групи Одеського обкому КП України [8, сс. 7 – 18].

Загальні висновки дисертації були зроблені М. Д. Диханом у руслі ідеологічних засад радянської історіографії: напередодні та під час Жовтневої революції різко загострилася класова боротьба у середовищі болгарського населення; робітники та найбідніші селяни з числа болгар та гагаузів разом з іншими народами Південної Бессарабії взяли активну участь у боротьбі за встановлення та зміцнення радянської влади, втілення «Декрету про землю», але через несприятливі міжнародні обставини не змогли перемогти [8, сс. 18 – 19]. Проте, незважаючи на ідеологічну заангажованість висновків та характеристик, позитивним був сам факт монографічного дослідження історії окремої етнічної меншини, рідкісний у тогочасній вітчизняній історичній науці.

Дослідження історії болгарського населення в СРСР М. Д. Дихан продовжив у докторській дисертації на тему «Развитие и укрепление братских связей между КПСС и БКП (т. с.) 1917 – 1929 годы. (Участие болгарских интернационалистов в гражданской войне и строительстве социализма в СССР)» (1972 р.) [13]. Її матеріали були опубліковані у монографії «Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924 – 1929 рр.» (Київ, 1973 р.) [14], перевиданій болгарською мовою (Софія, 1977 р.) [15], а також у низці статей [16; 17; 18].

Було б помилкою вважати, що М. Д. Дихан використав політемігрантську тему лише як «ширму» – вона була йому особисто близька, пов'язана із дитячими спогадами про вчителів-політемігрантів у рідному с. Благоево. Але фактичний матеріал, викладений у роботі, виходить далеко за межі діяльності політемігрантів. До речі, це відзначили й Г. Й. Чернявський та В. Ф. Ширяєва у рецензії в Українському історичному журналі: «... автор не виправдано розширив тематичні рамки своєї праці, включивши у неї обширні відомості не лише про болгар-політемігрантів, але й, по-перше, про болгар – потомків переселенців, які стали корінним населенням України і разом з радянським населенням будували соціалізм у Країні Рад. По-друге, багато місця в книзі відведено внутрішнім процесам соціалістичного будівництва у болгарських районах України поза прямим зв'язком з діяльністю політемігрантів» [3, с. 151]. А у цілому рецензенти визнали монографію М. Д. Дихана серйозним внеском в історичну науку, яка «... заповнює значну прогалину у вітчизняній історіографії» [3, с. 151].

Автор опрацював документи Мелітопольської філії Державного архіву Запорізької області, Архіву Запорізького обкому КПУ (фонди обох установ нині передані до Державного архіву Запорізької області), державних архівів Дніпропетровської та Одеської областей, партійного архіву Інституту історії партії ЦК КПУ (нині – Центральний державний архів громадських об'єднань України) та Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (нині – Центральний державний архів вищих органів влади й управління України). Широко були використані матеріали періодики, зокрема газети «Правда», «Съветско село», «Комунар», «Колективно поле». Значну цінність становляють також спогади політемігрантів, у тому числі й раніше неопубліковані [14, с. 11].

Крізь призму діяльності болгар-політемігрантів у роботі розкриті політичне, адміністративне, соціально-економічне та культурно-освітнє становище болгарських сіл в Україні. Найбільшу увагу приділено суспільно-політичним процесам у болгарських селах, зокрема створенню болгарських національних сільрад та районів [14, с. 47], роз-

гортанню партійних та комсомольських осередків [14, сс. 51 – 69], посиленню партійного контролю [14, сс. 69 – 85], діяльності комнезамів тощо [14, сс. 113 – 125]. М. Д. Дихан докладно розглянув й позитивно оцінив процес колективізації у болгарських селах [14, сс. 87 – 105]. Досліджуючи культурний розвиток болгарських сіл, автор показав розширення мережі закладів освіти [14, сс. 130 – 140], діяльність Преславського педагогічного технікуму [14, сс. 141 – 145], функціонування періодичних видань болгарською мовою [14, сс. 145 – 146].

Засуджуючи політику царизму у національному питанні, автор пише: «... штучне об'єднання різних національностей в одну адміністративну одиницю, щоб, таким чином, завершити до кінця насильницький процес асиміляції ...» [14, с. 46]. Це висловлювання виглядає як натяк на аналогію із радянською політикою після скасування коренізації, що було досить сміливим у 1973 р., у розпал кампанії боротьби із «націоналізмом».

У цілому аналізована робота, як і попередня, витримана у ідеологічних та стилістичних традиціях тогочасної радянської історіографії. Автор мусив залишити поза увагою низку важливих питань, пов'язаних із суперечливими політичними, соціально-економічними й культурними процесами у болгарських селах України у 20 – 30-ті роки ХХ ст.

З кінця 80-х років ХХ ст. у науковій діяльності М. Д. Дихана розпочався новий етап, пов'язаний із перебудовою та виникненням незалежної Української держави. На рубежі 80 – 90-х рр. ХХ ст., як і багато інших діячів науки та культури, М. Д. Дихан включився у громадську роботу, став одним з активістів болгарського національно-культурного руху в Україні. Еміграція у середині 1990-х років до США (за сімейними обставинами) не завадила М. Д. Дихану зберегти зв'язок із Одесою, яку він часто відвідував.

Розрив із комуністичною ідеологією та опрацювання нових джерел спонукали М. Д. Дихана до написання на рубежі ХХ – ХХІ ст. низки праць з історії болгарської діаспори в Україні. У книзі «Преселване на българите в Южна Украйна» (Одеса, 2001 р.), спираючись на праці В. Дяковича, Й. Титорова, І. І. Мещерюка, М. Г. Станчева, Е. В. Хаджиниколової, І. Грека, Н. Червенкова та інших дослідників, автор здійснив науково-популярний нарис історії переселення, соціально-економічного розвитку, культурного та громадського життя болгарської етнічної меншини на території сучасних України та Молдови [19]. Він, зокрема, розглядає переселення болгар до Бессарабії як форму протесту проти турецько-фанаріотської асиміляторської політики [19, сс. 10 – 11]. Протягом наступних років виходять друком також книги «200 години Благоево» (2002) [20], «Под родната стряха» (2004) [21], «България – моя светиня» (2004) [22].

Для розуміння еволюції поглядів М. Д. Дихана особливо важливою є монографія «Българските национални райони в Украйна през 20 – 30-те години» (Одеса, 2004 р.) [2]. Переосмислюючи висновки своїх праць, написаних у 50-ті – 80-ті рр. ХХ ст., автор зробив наголос не на діяльності політемігрантів та успіхах «соціалістичного будівництва», а на розгортанні національно-культурного відродження та трагедії болгарського населення України у міжвоєнний період. Джерельна база була розширена за рахунок додаткових архівних документів, матеріалів періодики, мемуарів та усних свідчень. Важливим джерелом стають також власні спогади автора.

По-новому підійшов М. Д. Дихан до питання про участь болгар у революції та громадянській війні, стверджуючи, що вони, як і основна маса селян Російської імперії, пасивно поставилися до революційних подій [2, с. 27]. Автор відзначив насторожене ставлення болгарських селян до комуністичної партії у 20-ті рр. ХХ ст. [2, с. 46]. «Декрет про землю», на думку М. Д. Дихана, не мав ніякого значення для болгарських селян, оскільки в їхніх селах не було поміщицьких і монастирських земель. Автор підкреслює, що болгар не підпадали під класичне визначення куркуля, а були, в основному середняками [2, сс. 73 – 74].

Переосмислюючи тему колективізації, автор відзначив, що колгоспний лад суперечив підвалинам болгарського села, для якого був характерний фермерський тип господарювання. М. Д. Дихан наголошує, що колективізація носила насильницький характер [2, сс. 62 – 65], і, не дивлячись на окремі господарські успіхи колгоспів, у цілому призвела до падіння життєвого рівня болгарських селян у порівнянні з періодом непу та XIX століттям [2, с. 74].

М. Д. Дихан розставив нові акценти й у висвітленні діяльності політемігрантів, об'єктивно оцінивши їхню позитивну й негативну роль. З одного боку, він відзначив заслуги політемігрантів на ниві освіти: вони прищеплювали учням любов до Болгарії, болгарського народу, мови й традицій, зробили неоціненний внесок у підготовку національних кадрів [2, сс. 82 – 85]. З іншого боку, М. Д. Дихан не забуває й про негативну роль політемігрантів, які стали виконавцями політики влади проти народних та релігійних традицій [2, сс. 83 – 84], провідниками соціально-економічного та політичного тиску на болгарських селян [2, сс. 58 – 59].

М. Д. Дихан виклав додаткові дані з історії Преславського педагогічного технікуму, підкреслив його освітню й культурну роль як «кузні» болгарських національних кадрів – учителів, письменників, поетів, учених, державних діячів [2, сс. 79 – 82]. Автор показав діяльність у Харкові літераторів та науковців – вихідців з болгарських сіл, доля більшості з яких склалася трагічно [2, сс. 121 – 122]. На відміну від попередньої праці, він розкрив не лише процес розбудови болгарських національних районів, а й їхнього нищення наприкінці 1930-х рр. [2, сс. 86 – 89]. Монографія містить багато авторських роздумів про долю болгарської національної меншини в умовах тоталітарної системи.

Таким чином, можна зробити висновок про вагомість наукового доробку М. Д. Дихана у дослідженні історії болгарської діаспори в Україні. Передусім, його заслугою слід вважати актуалізацію цієї теми, що стало дороговказом для наступного покоління дослідників. Найбільший внесок М. Д. Дихан зробив у вивчення історії болгар в Україні періоду 1917 – 1939 рр., здійснивши комплексне дослідження суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку болгарських національних районів, увів до наукового обігу широке коло джерел.

У науковій діяльності вченого чітко простежуються два періоди. У першому періоді (середина 50-х – 80-ті роки XX ст.) автор перебував на ідеологічних засадах радянської історичної науки. У другому періоді (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.) він переосмислив свої попередні висновки та характеристики, розширив джерельну базу та коло порушених питань.

Бібліографія

1. Сурилов А. Български сладкодумец / А. Сурилов // Роден край. – 2006. – Бр. 28.
2. Дихан М. Българските национални райони в Украйна през 20 – 30-те години / М. Дихан. – Одеса : Маяк, 2004. – 144 с.
3. Чернявський Г. Й. [Рецензія] Дихан М. Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924 – 1929 рр. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973 / Г. Й. Чернявський, В. Ф. Ширяєва // Український історичний журнал. – 1974. – Вип. 4. – С. 150 – 151.
4. Бачинський А. Дай руку, другар / А. Д. Бачинський, М. Д. Дихан. – Одеса : Маяк, 1965. – 128 с.
5. Бачински А. Истински другари / А. Д. Бачински, М. Д. Дихан. – Одеса : Печатна къща, 1969. – 225 с.
6. Бачинський А. Справжні другарі / А. Д. Бачинський, М. Д. Дихан. – Одеса, 1969. – 211 с.

7. Дыхан М. Д. Г. Дмитров і болгарська політична еміграція в Одесі (1923 – 1929 рр.) / М. Д. Дыхан, П. С. Сохань // Український історичний журнал. – 1983. – Вип. 6. – С. 51 – 57.
8. Дыхан М. Д. Участие трудящихся болгар и гагаузов юга Бессарабии в Великой Октябрьской Социалистической революции и в борьбе с интервентами в 1917 – 1920 гг. : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. ист. наук / Дыхан Михаил Дмитриевич ; Ин-т истории АН УССР. – К., 1961. – 20 с.
9. Дыхан М. Бесарабските българи в октомврийската революция и гражданската война / М. Дыхан. – София : Държавно военно издателство, 1971. – 78 с.
10. Дыхан М. Д. Участие на българското население от Южна Бесарабия във Великата октомврийска социалистическа революция / М. Д. Дыхан, И. Л. Портной // Военноисторически сборник. – 1959. – Бр. 2. – С. 84 – 95.
11. Дыхан М. Борбата на трудещите се българи от Южна Бесарабия под ръководството на большевиките срещу интервентите в 1918 – 1920 г. / М. Дыхан // Военноисторически сборник. – 1960. – Бр. 5. – С. 64 – 77.
12. Дыхан М. Трудещите се българи в Бесарабия в борбата за победата на Великата октомврийска революция / М. Дыхан // Военноисторически сборник. – 1967. – Бр. 3. – С. 3 – 23.
13. Дыхан М. Д. Развитие и укрепление братских связей между КПСС и БКП (т. с.) 1917 – 1929 годы. (Участие болгарских интернационалистов в гражданской войне и строительстве социализма в СССР) : автореф. дисс. на соискание учён. степени д-ра ист. наук : спец. 570 / Дыхан Михаил Дмитриевич ; ОГУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1972. – 39 с.
14. Дыхан М. Д. Болгари-политемигранти у социалистичному будівництві на Україні в 1924 – 1929 рр. / М. Д. Дыхан. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 159 с.
15. Дыхан М. Д. Участието на българските политемигранти в изграждането на социализма в Украйна 1924 – 1929 / М. Д. Дыхан. – София : Наука и изкуство, 1977. – 213 с.
16. Дыхан М. Д. Дейността на българските политически емигранти в Южна Украйна през 1925 – 1929 г. / М. Д. Дыхан // Исторически преглед. – 1967. – Кн. 4 – 5. – С. 118 – 132.
17. Дыхан М. Д. Българската съветска партийна школа в Днепропетровск и Одеса – огнище за марксистко-ленинска просвета (1924 – 1930 г.) / М. Д. Дыхан // Исторически преглед. – 1970. – Кн. 1 – 2. – С. 156 – 178.
18. Дыхан М. Участието на български-политемигранти в осъществяването на лениновия кооперативен план сред българското население в Украйна (1924 – 1931 г.) / М. Дыхан // Известия на Института по история на БКП. – Бр. 27. – София, 1972. – С. 245 – 266.
19. Дыхан М. Д. Преселване на българите в Южна Украйна. (Научно-популярен очерк) / М. Д. Дыхан. – Одеса : Маяк, 2001. – 104 с.
20. Дыхан М. 200 години Благоево / Дыхан М. – Одеса : Чорномор'я, 2002. – 224 с.
21. Дыхан М. Под родната стряха / М. Дыхан. – Одесса : Маяк, 2004. – 183 с.
22. Дыхан М. Д. България – моя светиня. Очерци / М. Д. Дыхан. – Одеса : Печатна къща, 2004. – 176 с.

Пачев С. И.

М. Д. Дыхан – исследователь истории болгарской диаспоры в Украине

Статья посвящена изучению научных трудов профессора М.Д. Дыхана. Сделан вывод о важности его вклада в изучение истории болгарской национальной общности в Украине.

Pachev S. I.

M.D. Dikhan – a researcher of the Bulgarian national minority in Ukraine

This article is devoted to the study of scientific works of Professor M.D. Dikhan. The conclusion about the significance of his contribution to the study of the history of the Bulgarian national minority in Ukraine is made.

Касьянова Н. М.

**ШКІЛЬНА ОСВІТА ДІТЕЙ-СИРИТ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ
(НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)**

У процесі виховання підростаючого покоління надзвичайно важливу роль відіграє система освіти. З позиції влади вона повинна задовольнити потребу не лише у свідомій, освіченій молоді, яка в подальшому стає основою функціонування держави на всіх рівнях, але й у якісному морально-психологічному кліматі суспільства. У часи великих соціально-політичних потрясінь значення освіти ні в якому разі не зменшується, навіть навпаки – підвищується та відіграє соціалізуючу роль.

Питанням освіти в часи після Великої Вітчизняної війни присвячена достатня кількість загальних праць з історії Радянського Союзу та України [1], Великої Вітчизняної війни [2] та відбудови народного господарства [3]. В сучасній українській історіографії з'явилися спеціальні праці, присвячені питанням освіти та виховання дітей у повоєнний період [4], дітей-сиріт у спеціальних дитячих установах [5]. Проте поза увагою дослідників ще залишається коло питань, що потребує вивчення. З огляду на це, авторка ставить за мету розглянути процес навчання і виховання дітей-сиріт та бездоглядних в умовах відновлення народного господарства Донбасу.

Джерельну базу статті складають довідки, доповідні записки, листування обкому партії ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У з обкомами, міськкоматами, райкоматами партії, редакціями газет, учбовими закладами стосовно питань організації учбового процесу в школах, технікумах тощо, які містять документи Центрального архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Донецької області.

Вулиця, як часопродовження, у післявоєнну добу стала основним місцем не лише для безпритульних дітей, які опинилися там у зв'язку з відсутністю домівки або установи, яка б її замінювала, але й для дітей з повних родин та напівсиріт, які через постійну зайнятість батьків на виробництві та брак відповідних виховних установ, часто потрапляли до категорії бездоглядних. З огляду на це, на державу була покладена підвищена відповідальність за виховання підростаючого покоління. Вирішуючи першочергове завдання матеріального забезпечення дітей-сиріт, безпритульних та бездоглядних, влада розуміла наявність і інших проблем, що торкнулися морально-психологічного боку життя дітей та підлітків. Важкі умови існування під час війни та окупації, а потім і після визволення регіону – на вулицях, у напівзруйнованих домівках, дитячих будинках, переповнених гуртожитках, нестача одягу і продовольства та інші труднощі, безумовно, залишали значний відбиток на психічному стані дітей та підлітків, прискорювали процес дорослішання і, навіть викликали різні форми їх девіантної поведінки [6]. Тому одразу

після надання знедоленій дитині притулку та речей першої необхідності, влада розпочала впроваджувати заходи, направлені на її соціальну реабілітацію та повернення до життя в звичному режимі. Основний наголос було зроблено на процес комуністичного виховання молоді, який був нерозривно пов'язаний із процесом навчання, в ході якого вихованці не лише засвоювали певну суму та систему знань, вмінь і навичок, але й набували риси та якості, які необхідні були для повноцінного життя у суспільстві з загальноприйнятними формами людської поведінки. Особливістю радянської системи виховання було обов'язкове поєднання процесу звичайного навчання за шкільною програмою із процесом формування у учнів рис характеру, вироблення понять та переконань, впливу на свідомість з метою зрощення в них любові до Батьківщини, радянського ладу, трудової діяльності, рідної історії та землі.

Усім бездоглядним та дітям-сиротам намагалися надати початкову та середню освіту. Вихованці дитячих будинків відвідували загальноосвітні школи звичайного типу. Їх відновлення розпочиналося одразу після визволення регіонів. РНК УРСР у Постанові від 27 лютого 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл у районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів» зобов'язала Наркомат освіти і голів виконкомів Рад депутатів трудящих здійснити негайні заходи щодо ліквідації наслідків руйнування шкіл німецькими загарбниками; провести облік дітей шкільного віку; розгорнути комплектування шкіл учнями з тим, щоб забезпечити повне охоплення дітей школою; укомплектувати школи педагогічними кадрами; затвердити директорів середніх шкіл та завідуючих районними і міськими відділами народної освіти; в населених пунктах, де шкільні приміщення зруйновані, відвести придатні будинки для шкіл та забезпечити їх ремонт, залучивши до цього також батьків, учителів, старшокласників, забезпечити завезення палива тощо [7, с. 101].

У Маріуполі перші школи почали працювати вже на п'ятий день після вигнання німецьких загарбників. Оскільки шкільні приміщення були зруйновані, під школи пристосовували магазини, контори, житлові будинки. Через двадцять днів у місті вже функціонували 33 школи, а через місяць — 45 масових шкіл і одна — для глухонімих [7, с. 101]. Те саме робилося і в інших містах та районах. Менш ніж за місяць після визволення м. Луганська було відремонтовано та обладнано 20 шкіл.

Відновлення роботи освітніх закладів супроводжувалося значними труднощами. Окрім шкільних приміщень не вистачало також меблів і навчального приладдя (зошитів, ручок, олівців, підручників тощо). Писали на старих газетах, клаптиках різного паперу. Мало було одягу, взуття, діти погано харчувалися. У зимовий період постійно поставала проблема з опаленням. Ускладнювало роботу школи й те, що склад учнів за віком та сімейним станом був різним. Оскільки у перші повоєнні роки серед вихованців дитячих будинків переважали діти, які встигли багато побачити та пережити як на свій вік, вони потребували особливого підходу. У більшості випадків цей життєвий досвід був негативним і полягав у безпритульному існуванні, голодуванні, правопорушеннях. Більшість таких дітей не встигали у навчанні за своїми однолітками, а деякі просто не розуміли необхідності навчання за наявності інших, більш легких шляхів прибутків — жебрацтва, крадіжок, спекуляції тощо. Тому вихованці дитячих будинків вимагали до себе особливого, більш уважного ставлення. Із ними регулярно здійснювалася відповідна робота вихователями дитустанов. Наприклад, вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловград систематично проводили в групах бесіди, метою яких було пояснення дітям цілей їх навчання у школі. За допомогою слова вони намагалися виховувати в них почуття обов'язку та відповідальності за власну освіту. Поряд з цим педагогічний персонал дитячих будинків мав тісний зв'язок із школами. Вихователі систематично відвідували школи та зустрічалися з класними керівниками, цікавилися питаннями успішності вихованців. Для

цього вони мали спеціальні журнали, в яких робили позначки про виконання домашніх завдань, про успішність та поведінку учнів. Інколи вихователі були присутніми на уроках у класах. Директори та завідувачі учбовими частинами дитячих будинків брали участь у роботі педагогічних рад і батьківських зборів у школах, консультувалися з учителями про форми допомоги вихованцям, які відставали у навчанні, про організацію виконання домашніх завдань. Усі прорахунки у навчанні вихованців обговорювалися на педагогічних радах дитячих будинків.

Наглядно демонструє таку взаємодію робота виховательки Слов'янського дитячого будинку № 5 сталінської області З. І. Кункель, яка працювала у тісному контакті з учителькою другого класу школи, де навчалися її вихованці. Усю роботу в групі вихователька розпочала з ґрунтовного вивчення позитивних і негативних рис кожного свого вихованця, що дало їй можливість застосовувати індивідуальний підхід. Дотримуючись єдиних вимог до вихованців і суворо додержуючись порядку, встановленого школою і дитячим будинком в організації виконання домашніх завдань, З. І. Кункель наполегливо домагалась, щоб вся робота в групі проходила в точно визначений за режимом час, щоб кожен вихованець мав певне місце для навчання, щоб у кімнаті завжди був порядок, чистота, робоча обстановка. Велику увагу приділяла вона відведенню і закріпленню робочого місця за кожним вихованцем, обов'язково враховуючи при цьому індивідуальні особливості дітей. Важливе місце в роботі цього вихователя займала робота по вихованню у дітей самостійності, вдумливості при виконанні домашніх завдань. З метою виховання уваги в учнів у класі, перед тим як приступити до виконання домашніх завдань, діти обов'язково стисло розповідали, про що йшла мова на уроці, що задано додому. Раз на тиждень у групі відбувався масовий огляд зошитів, кращі з них демонструвалися, а їх власники відмічалися у журналі. Це привчило майже всіх дітей каліграфічно писати, тримати в чистоті зошити та підручники. У цій групі дитбудинку не було жодного невстигаючого вихованця [8, с. 38].

У той же час, учителі шкіл відвідували дитячі будинки у тих випадках, коли діти не мали змоги відвідувати школи, наприклад під час карантину, для того щоб вони не відставали від загальної програми [9, арк. 43]. У зимовий час, коли були затримки з паливом або за відсутності взуття та одягу у дітей по деяких будинках, наприклад: Івано-Польському, Петровському, Маріупольському, Будионівському, влаштовували тимчасові школи або окремі класи при дитячих будинках, щоб діти мали змогу продовжувати навчання.

Таким чином, різними методами кращі вихователі дитячих будинків включалися у загальну боротьбу за високу успішність дітей і спільно з учителями шкіл підвищували рівень освітньої роботи, домагалися повної ліквідації другорічництва. Однак, у роботі виховного складу дитячих виховних установ були труднощі. Незважаючи на майже повне забезпечення необхідною кількістю співробітників та укомплектованість штатів, питання щодо покращення якості їх роботи залишалось відкритим через брак фахівців та педагогічного персоналу з вищою освітою. Так, по Сталінській області необхідно було замінити дев'ять директорів дитячих будинків, які не забезпечували належного керівництва, у десяти дитячих будинках області були відсутні завідувачі учбовими частинами, а 50 відсотків вихователів потребували подальшого підвищення професійного рівня через брак відповідної освіти та досвіду роботи з дітьми [10, арк. 46]. Це питання неодноразово обговорювалося центральними та міськими партійними і державними органами влади. Так, у лютому 1945 р. бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У місцевою постановою вимагало від завідуючого облОНО Стешенко укомплектування всіх дитячих будинків кваліфікованими вихователями і робітниками майстерень [10, спр. 635, арк. 24]. Для поліпшення стану з кадрами проводили одномісячні курси для вихователів та двотижневі курси для інструкторів виробничого навчання [10, спр. 445, арк. 49]

Разом з тим значна роль у здійсненні виховання дітей-сиріт належала комсомольським, піонерським та профспілковим організаціям. Постанова XII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи до поліпшення роботи комсомолу в школі» [11, сс. 283 – 287], резолюція XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі» [12, сс. 6 – 11], постанова ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення роботи піонерської організації» висунули перед комсомольськими та піонерськими організаціями нові підвищені завдання допомоги вчителям, школам і органам народної освіти у поліпшенні навчально-виховної роботи. Комсомольці і піонери брали активну участь у здійсненні закону про загальне обов'язкове навчання, допомагали у прищепленні учням почуття відповідальності за навчання і поведінку, в організації товариської допомоги учням, які відчували труднощі в засвоєнні певного предмета, в підвищенні якості фізичного виховання дітей та інше.

Спільними зусиллями, педагогічний, виховний персонал шкіл і дитячих будинків, громадські організації досягли не лише майже стовідсоткового відвідування шкіл дітьми з сиротинці, але й непоганої їх встигаємості. Так, у 1950 р. в результаті іспитів із загальної кількості 7 962 учнів дитбудинків Сталінської області було переведено у старші класи 7 748 осіб, або 97,5 %. Серед вихованців були 662 відмінники і 1 971 хорошист, тобто близько $\frac{1}{3}$ контингенту дитбудинків вчилися без «трійок». На другий рік було залишено всього 214 осіб (менше 3 %) [5, с. 130].

Таким чином, одразу після звільнення Донбасу від фашистської окупації владою була розгорнута активна діяльність по відновленню шкільної освіти в регіоні та охопленню нею всіх дітей шкільного віку. Цей процес супроводжувався об'єктивними труднощами, які поступово вирішувалися спільними зусиллями партійної влади та громадських організацій.

Бібліографія

1. История Украинской ССР : в 10-ти т. / ред. кол. : Ю. Ю. Кондуфор [и др.]. — Т. 9 / [А. В. Лихолат, Н. Г. Ищенко, М. П. Ким и др.]; под ред. А. В. Лихолат. — К. : Наукова думка, 1985. — 582 с.; История городов и сел: в 26-ти т. Украинской ССР. Ворошиловградская область / глав. ред. : Тронько П. Т. (председатель) [и др.]; редкол. тома : Шараев Л. Г. (председатель) [и др.]. — К. : Укр. сов. энциклопедия, 1976. — 727 с.; Історія міст і сіл Української РСР : у 26-ти т. Донецька область / гол. ред. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]; редкол. тому : Пономарьов П. О. (голова) [та ін.]. — К. : Укр. рад. енциклопедія, 1970. — 992 с.
2. СССР в Великой Отечественной войне. 1941 — 1945. Краткая хроника / [Автор. кол. И. Г. Виктор, А. П. Емельянов, Л. М. Еремеев и др.]; под ред. С. М. Кляцкина. — М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1970. — 856 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941 — 1945 : в 3-х томах / ред. кол. : И. Д. Назаренко [и др.]. — Т. 2 / [Г. Г. Шевель, И. И. Слинько, И. Д. Назаренко и др.]; под ред. Г. Г. Шевель. — К. : Политиздат, 1975. — 512 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941 — 1945 : в 3-х томах / ред. кол. : И. Д. Назаренко [и др.]. — Т. 3 / [Т. М. Мултых, В. И. Клоков, М. В. Коваль, И. Д. Назаренко.]; под ред. Т. М. Мултых. — К. : Политиздат, 1975. — 462 с.
3. Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941 — 1945) / А. М. Михненко. — Донецьк : Юго-Восток, 2000. — 153 с.; Хорошайлов Н. Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946 — 1950 гг. Исторический очерк / Н. Ф. Хорошайлов. — Донецк : «Донбасс», 1974. — 151 с.; Хорошайлов Н. Ф. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М. Ф. Хорошайлов. — Донецьк : «Донбас», 1966. — 178 с.

4. Добров П. В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни / П. В. Добров, М. О. Бистра. — Донецьк : Норд-Прес, 2006. — 273 с.; Бистра М. О. Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації / М. О. Бистра // Історичні і політологічні дослідження : наук. журнал / [під ред. П. В. Доброва]. — 2005. — № 1 (23). — С. 115 — 124; Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 — 1945 рр. / Г. М. Голиш. — Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. — 323 с.
5. Соловей М. О. Дитячі будинки Донбасу в 1943 — 1965 роках : монографія / М. О. Соловей, Л. Б. Лихачова. — Донецьк : «Ноулідж», 2010. — 296 с.
6. Касьянова Н. М. Стан та причини дитячої злочинності в Донбасі в 1945 — на початку 1950-х років / Н. М. Касьянова // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля : наук. журнал / [під ред. О. Л. Голубенко.] — 2007. — № 2 (108). — Ч. 2. — С. 72 — 77.
7. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / відп. ред. Бондар А. Г. — К. : Радянська школа, 1967. — С. 101.
8. Коваленко С. С. Навчально-виховну роботу в дитячих будинках — на вищій рівень / С. С. Коваленко // Радянська школа. — 1952. — № 2. — С. 38.
9. ЦДАВОВУ, ф. Р 2605, оп. 8, спр. 255, арк. 43.
10. ДАДО. Ф. 326. — Оп. 2. — Спр. 443.
11. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 — 1973 гг. / Составители А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. — М. : Педагогика, 1974. — С. 283 — 287.
12. Резолюція XI з'їзду ВЛКСМ. Про роботу комсомолу в школі // Радянська школа. — 1949. — № 2. — С. 6 — 11.

Касьянова Н. Н.

**Школьное образование детей-сирот в первое послевоенное десятилетие
(на примере Донбасса).**

В статье на основе анализа литературы и архивных материалов рассматривается вопрос образования детей-сирот и безнадзорных после освобождения Донбасса от фашистской оккупации. Автор раскрывает роль партийной власти, учебных заведений, общественных организаций в разрешении этого вопроса. Проанализированы условия школьного обучения, определены преимущества и недостатки в работе системы школьного образования.

Kasyanova N. M.

**School education of children-orphan during the first post-war decade
(on the example of Donbass)**

The question of school education of children-orphan and neglected children after the liberation Donbass from fascist occupation is investigated in the article based on analysis of literature and archived materials. The author highlights the role of party power, educational establishments, public organizations in permission of this question. The terms of the school teaching are analysed, advantages and failings are certain in-process system of school education.

**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ І ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЕТНОСІВ
У ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ (1990 – 2000 РР.)**

Здобуття Україною незалежності створило умови для розвитку системи освітніх закладів не лише етнічних українців, а також і національних меншин які проживали в Україні. В системі вищих органів державної влади склалась відносно організована структура управління процесами в етнонаціональному середовищі.

Завдання наукового осмислення державної, громадської підтримки розвитку мовного простору етноменшин у цих умовах виступають сьогодні як першочергові. Навіть тепер ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Метою і завдання даної розвідки полягають у показі, узагальненні проблем становлення системи вищих органів державної влади щодо освіти етнічних меншин, забезпечення етномовної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В. П. Шкварця [1, сс. 327 – 338], Л. М. Хрящівської [2, сс. 318 – 321], О. В. Белікова [3, сс. 318 – 321; 4, с. 19], В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, В. Євтуха [5, с. 9], Н. Макаренко [6, с. 15], Т. Пилипенко, Л. Нагорної [7, с. 111], О. Майбороди, Ю. Римаренка, О. Картунова, С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, Ю. Сасенка, Т. Рудницької, О. Реєнта [8, с. 97], Ю. Лихача [9, с. 22].

Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мала розробка українськими вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо. Водночас проблеми етномовної відповідності громадян України, процедури оновлення і удосконалення змісту освіти, формування ефективного механізму діяльності ланок вищих органів державної влади по організації вивчення мов потребували спеціального комплексного вивчення, системного та критичного аналізу.

До таких ланок відносились: Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин; Уповноважений з прав людини Верховної Ради України; Адміністрація Президента України при Управлінні внутрішньої політики; Відділ з питань освіти, культури та охорони здоров'я Кабінету Міністрів України; Державний комітет України у справах національностей та міграції; Державний комітет Автономної Республіки Крим у справах національностей та депортованих громадян при Раді Міністрів АРК; Управління (відділи) у справах національностей, міграції та релігій при обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях; Міжнародна організація з міграції (Представництво в Україні); Український Центр Прав Людини; Відділ етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Інститут народознавства НАН України; Центр вивчення проблем народонаселення при Національному університеті «Києво-Могилянська академія»; Інститут держави і права НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Практичне здійснення державної етнонаціональної політики відбувалося на основі спеціальних програм. Зокрема, Державної програми відродження й розвитку освіти національних меншин на 1994 – 2000 роки.

На основі указу Президент України від 9 грудня 1995 р. «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури України» була підготовлена Програма відродження

таких об'єктів, як мечеть Селіма у Феодосії, костел Іоанна Хрестителя в с. Мушієве Берегівського району на Закарпатті, синагога «Золота Роза» у Львові, татарська вежа в Острозі [8, с. 407].

Етноспільноти, як суб'єкти етнополітичного процесу, отримали можливість активно формувати освітню політику держави. Так, указом Президента України від 26 липня 2000 року права Ради представників організацій національних меншин при Президентові України набули нового змісту. Відповідно до нових завдань Рада мала:

- готувати пропозиції щодо формування державної етнонаціональної політики, забезпечення прав національних меншин України, їх участі в державотворенні;
- аналізувати стан, тенденції та перспективи етнонаціонального розвитку України, становище в середовищі національних меншин;
- розглядати проекти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, цільові програми, затверджені органами центральної виконавчої влади, які стосуються національних меншин України, та готувати пропозиції щодо їх вдосконалення;
- вносити в установленому порядку пропозиції з питань етнокультурного розвитку національних меншин, що потребують правового регулювання;
- розробляти та подавати на розгляд пропозиції з питань застосування в Україні міжнародних договорів, згода на обов'язковість прийняття яких надана Верховною Радою України;
- вносити пропозиції щодо організації проведення всеукраїнських та міжнародних конференцій, форумів, симпозіумів з питань національних меншин України [9, с. 22].

У 2003 р. Адміністрація Президента України спільно з держкомнацміграції вивчили досвід роботи Закарпатської обласної державної адміністрації щодо забезпечення прав і задоволення культурно-просвітницьких потреб етноменшин. З метою сприяння національно-культурному розвитку етнічних спільнот Президент України В. Ющенко 25 лютого 2008 р. підписав указ «Про проведення у 2008 році Року міжкультурного діалогу в Україні».

Для забезпечення ефективнішого правового регулювання державою етнонаціональних процесів та на виконання Указу Президента України В. Януковича «Про додаткові заходи з облаштування кримських татар, інших осіб, депортованих за національною ознакою, та їх нащадків, які повернулися чи повертаються на постійне місце проживання в Україну» від 14 травня 2010 р., доручення Прем'єр-міністра України М. Азарова від 07.05.2010 р., з урахуванням завдання, визначеного пунктом 22 доручення Президента України від 30 квітня 2010 р. Держкомнацрелігій розробив проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». 1 листопада 2010 р. його було схвалено на засіданні Урядового комітету з питань екології, молодіжної політики, культури, спорту і туризму.

Кабінет Міністрів України 15 серпня 1992 р. постановою «Про спеціалізовані редакції для випуску літератури мовами національних меншин України», випуск такої літератури покладав на Державний комітет України по пресі на замовлення Комітету у справах національностей при КМУ. Вищеназвані редакції мали створюватися при провідних видавництвах і випускати літературу болгарською, гагаузькою, грецькою, єврейською, польською, німецькою, словацькою і чеською мовами [10].

Реалізуючи право громадян незалежно від національності на інформацію, уряд створював умови для вільного заснування друкованих засобів масової інформації (преси і телерадіоорганізацій), від 23 вересня 1997 р. «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» встановлював адресну допомогу тим державним засобам масової інформації, які цілеспрямовано сприяють розвитку мов та культур національних меншин [11].

3 червня 1994 р. Уряд затвердив «Державну програму відродження і розвитку освіти національної меншини на 1994 — 2000 рр.», передбачив розробку концепції освіти національних меншин як складову загальної концепції етнополітичної політики держави [8, с. 407].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи, пов'язані з поверненням кримських татар до Кримської АРСР» від 28 січня 1992 р. передбачила утворення Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму. На неї покладалися функції щодо координації роботи державних органів України та Кримської АРСР щодо життєзабезпечення депортованих з цієї території. Фінансування заходів мав здійснювати Фонд депортованих народів Криму, утворений постановою уряду 14 березня 1992 р. Політична напруга в Кримській АРСР у той час обумовила ухвалення постанови ВРУ «Про підсумки роботи делегації Президії Верховної Ради України в Кримській АРСР» від 6 лютого 1992 р., яка зобов'язувала КМУ прискорити створення ефективно діючої державної структури для реалізації програми депортованих народів. У цей же період Радою Міністрів Кримської АРСР розробила програму повернення до 2000 р. близько 70 тисяч осіб з числа депортованих. У червні 1992 р. при уряді Кримської АРСР було утворено Управління у справах депортованих громадян, а до кінця того ж року аналогічні відділи починали діяти на рівні районних державних адміністрацій. На потреби повернення цих національних меншин КМУ у 1992 р. виділив 109,6 млн. крб., а на 1993 р. планувалося виконання обсягів робіт на суму майже 2 млрд. крб. [8, с. 438].

Економічна ситуація того періоду не дала можливості це реалізувати, однак проблема депортованих національних меншин продовжувала перебувати в полі зору української держави. Це підтвердив Указ президента України від 14 квітня 1994 р. «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв депортації в Криму». Вперше в історії незалежної держави її глава офіційно засудив цей злочин радянського режиму. Уряду доручалося розробити та подати пропозиції щодо правового регулювання добровільного повернення в країну депортованих осіб різних національностей та поновлення їх прав.

У контексті реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність», Розпорядження Адміністрації Президента України «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств» 18 листопада 2003 р. Держкомнацміграції за участю Асоціації національно-культурних об'єднань, очолюваної народним депутатом України О. Фельдманом, провели Асамблею національних меншин. В її роботі взяли участь близько 1 тис. національно-культурних товариств представники Верховної Ради, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів, міжнародних організацій, відомі політичні та громадські діячі, засоби масової інформації. В ході Асамблеї обговорено актуальні питання функціонування меншин, окреслено шляхи їхньої співпраці з владними структурами, намічено пріоритетні заходи щодо відродження мовної освітньої культурної та етнічної самобутності на перспективу. За результатами роботи Асамблеї було прийнято резолюцію [12, с. 165].

25 травня 2007 р. Кабінет міністрів України схвалив Комплексні заходи з реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин та розвитку культур національних меншин України на період до 2010 року».

Центральним органом виконавчої влади, який безпосередньо опікувався розвитком освітнього простору етнотеншин, було Міністерство України у справах національностей, створене Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. на базі Комітету у справах національностей при КМУ. При цьому слід підкреслити суттєве порушення Закону 1992 р., яке продовжувалося і в наступні роки — було утворене Міністерство у справах національностей та міграції. Нормальній діяльності міністерства не сприяли його неодноразові реорганізації. За період 1995 — 1997 рр. ухвалено Укази Президента

України і постанова уряду, згідно з якими прямо чи опосередковано здійснювалися структурні і функціональні зміни, у тім числі керівництва. Наслідком цього, зокрема, стало закріплення за міністерством не властивих йому функцій – міграції, біженців, депортованих, мови, релігії, що позначилося на збільшенні чисельності працівників.

З невідомих причин у другій половині 1995 р. здійснено фактичну ліквідацію міністерства. Пізніше ідея ліквідувати на той час Державний комітет України у справах національностей та міграції знову набула актуальності. Переважила думка про необхідність ліквідації даного органу виконавчої влади з передачею його функцій міністерствам юстиції, внутрішніх справ, культури і мистецтв. Це знайшло своє правове відображення в Указі Президента України від 15 грудня 1999 р. «Про зміни в структурі центральних органів виконавчої влади». Реалізація цього Указу виявилася досить тривалою в часі. КМУ постановою від 4 квітня 2000 р. створив у складі Міністерства юстиції Державний департамент у справах національностей та міграції. Указом Президента України від 31 липня 2000 р. внесені зміни до «Положення про Міністерство юстиції України», за яким воно стає головним органом у системі центральних органів виконавчої влади і зобов'язане відтепер реалізовувати державну політику і з питань міжнаціональних відносин. Нарешті, уряд 4 серпня 2000 р. затвердив «Положення про Державний департамент у справах національностей та міграції». Він характеризувався як урядовий орган державного управління, що діяв у складі Міністерства юстиції і підпорядковувався йому. Державний департамент у справах національностей та міграції успадкував абсолютну більшість завдань і функцій своїх попередників, їх досвід і недоліки [8, сс. 382 – 386].

Остаточню, його було утворено 13 вересня 2001 року на базі Державного департаменту у справах національностей та міграції, що діяв у складі Міністерства юстиції України. Таке підвищення статусу цілком виправдане, потребувало подальшого його підвищення з наданням більш широкими повноваженнями і переданням більш вагомих функцій.

Держкомітет, як орган виконавчої влади, вів повсякденну роботу в таких напрямках: аналізував тенденції розвитку й діяльності етноспільнот; узагальнював етнополітичні відносини у суспільстві; вивчав практику застосування законодавства і пропозиції щодо вдосконалення та розроблення нових законів стосовно до національної сфери; доводив до державного керівництва інформацію про стан справ у середовищі етноспільнот, розподіляв кошти та ресурси, що їх надавала держава на потреби національно-культурних товариств та їх представників.

За посередництвом комітету Українська держава брала участь у міжнародному співробітництві у сфері міжнаціональних відносин, розширювала українських громадян за межами держави. Цей орган здійснював державну функцію в запобіганні проявам національної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої національності, а також розпалювання ворожнечі й ненависті на національному чи релігійному ґрунті. Комітет здійснював координацію діяльності всіх причетних до етнонаціональної політики установ, організовував проведення відповідних наукових досліджень, визначав їх основні напрямки.

Протягом 1992 – 2001 рр. попередниками Держкомітету було підготовлено понад 70 проектів нормативно-правових актів, у тому числі 35 постанов Кабінету Міністрів, 18 міждержавних договорів, 10 указів та розпоряджень Президента України [13, с. 34]. Із восьми підготовлених законопроектів прийнято лише два. Значна частина їх мала декларативний характер і потребувала суттєвого доопрацювання.

26 грудня 2008 р. Державний комітет своїм наказом обласним державним адміністраціям дав доручення вжити заходів для розробки й ухвалення регіональних програм із розвитку культур національних меншин в областях, в яких такі програми відсутні». Це було зроблено з метою упорядкування роботи в цьому напрямку, підвищенню координуючої

ролі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері захисту прав національних меншин.

Діяльність щодо забезпечення захисту прав мовних груп України Держкомнацрелігій здійснював відповідно до Конституції України, законів і нормативно-правових документів у сфері державної мовної політики та з урахуванням міжнародних норм і практики у цій сфері. При визначенні стратегії діяльності Комітетом враховувався сучасний фактичний стан мов в Україні та потреби мовних груп.

Одним із механізмів правового забезпечення захисту мовних прав і потреб носіїв мови стала Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, ратифікована Україною 15 травня 2003 р. На час ратифікації Хартії Україною було визначено 13 мов (білоруська, болгарська, гагаузька грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська), які підпадали під захист цього документа. Однак, аналізуючи сучасний стан і перспективи існування мов в Україні, необхідно зауважити на небезпеці зникнення з мовної карти країни караїмської та кримчацької мов, які реально перебували на межі зникнення з огляду на малу кількість носіїв цих мов і необхідності вжиття з боку держави ефективних заходів задля захисту і сприяння розвитку цих мов. Перший крок у цьому напрямі зроблено Державним комітетом у справах національностей та релігій. 16 листопада 2010 р. Комітетом було проведено круглий стіл на тему: «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин в Україні: сьогодення і перспективи». Для роз'яснення основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, ратифікованої у травні 2003 р. з Верховною Радою України, з ініціативи Адміністрації Президента України та за участю Держкомнацміграції, інших центральних органів виконавчої влади у містах Києві, Ужгороді, Одесі, Харкові та Дніпропетровську було проведено регіональні семінари для засобів масової інформації.

Підсумовуючи, зауважимо, що впродовж всього періоду незалежності вищими органами виконавчої та законодавчої влади приділялась пильна увага мовному питанню етнонаціональних меншин.

Сьогодні вкрай важливим є питання створення системи навчання, освіти та виховання етнонаціональних меншин в межах єдиної території України, враховуючи що під час останніх виборів Президента України в 2010 р. мовне питання було одним з головних. Регіоналізм в Україні зараз є об'єктивною реальністю. Існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються новою хвилею європейської економічної кризи, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів, освітніх національних школах.

З метою гармонізації мовних відносин центральними органами виконавчої влади розроблено проект пакета документів для створення Ради — дорадчого органу з питань мовної політики, яка функціонуватиме при Кабінеті Міністрів України. У структурі Держкомнацміграції було створено сектор з питань розвитку та функціонування мов національних меншин. Аналіз набутого досвіду практичної діяльності системи органів вищої державної влади повинен допомогти у напрацюванні пропозицій щодо практичного втілення міждержавних угод та європейського досвіду в Україні.

У 2005 р. Державний комітет України у справах національностей та міграцій спільно з Міністерством освіти підготувало положення про функціонування недільних шкіл (центри освіти національних меншин), направлене до місцевих адміністрацій, щоб представники національно-культурних товариств, які мали бажання відкрити недільну школу, мали можливість їх відкрити.

Бібліографія

1. Гуманітарно-економічні дослідження : матеріали науково-практичної конференції. — Миколаїв : Вид. відділ МННІ ОНУ імені І. І. Мечникова, 2009. — 408 с.
2. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Рівненський державний гуманітарний університет : Збірник наукових праць. — Рівне, 2010. — 333 с.
3. Табачник Д. В. Міжнаціональні відносини в Україні : стан, тенденції, перспективи / Д. В. Табачник, Г. Г. Москаль, В. М. Воронін та ін. — К. : Етнос, 2004, — 584 с.
4. Беліков О. В., Белікова Н. Ю. Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту. Травень 2000 року) / О. В. Беліков, Н. Ю. Белікова, О. С. Туренко // Українське релігієзнавство. — 2001. — № 17. — С. 62 — 74
5. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI — XX ст.). автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 07.00.01 — «Історія України» / О. В. Беліков. — Донецьк, 2003. — 23 с.
6. Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами / В. Євтух // Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2010. — Випуск 2 (46). — 287 с.
7. Макарєнко Н. Регіональний вимір національної ідентичності: витоки й модерні виклики (південноукраїнський формат) / Н. Макарєнко // Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2010. — Випуск 3 (47). — 392 с.
8. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 — 2000) / Л. Рябошапко. — Львів, 2001. — 484 с.
9. Питання Ради представників громадських організацій національних меншин. Указ Президента України від 22 липня 2000 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 3. — С. 18 — 26
10. Волга О. Для національних меншин України / О. Волга // Урядовий кур'єр. — 1992. — 2 жовтня.
11. Голос України. — 1992. — 8 грудня; Голос України. — 1994 — 22 лютого.
12. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан та перспективи / Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко (упорядник); К. : Голов. спец. ред., літ. мовами нац. Меншин України, 2004, — 384 с.
13. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні : управлінський аспект / Ю. О. Куц. — Харків, 2002. — 204 с.

Зеркаль М. М.

История развития и трансформации образовательной политики этносов в деятельности высших органов государственной власти Украины (1990-2000 годы)

Рассмотрены основные направления деятельности высших органов государственной власти Украины по перестройке образовательного пространства этносов. Данная проблема освещена в контексте этнонациональной, гуманитарной, образовательной политики независимого государства.

History problem of formation of etnosiv is in activity of higher public of Ukraine authorities (1990-2000)

Basic directions of higher public of Ukraine authorities are considered on re-erecting of educational space of etnosiv. This problem lighted up in the context of etnonacional'noy, humanitarian, educational policy of the independent state.

Овчаренко О. В.

РЕТРОСПЕКТИВА ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА МЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ

Загальносвітові тенденції глобалізації та інтеграції, які висувають на перший план питання більш тісного взаємозв'язку країн і народів у рішенні загальнолюдських і національних проблем, сьогодні примушують більш уважно аналізувати не тільки відцентрові процеси, які привели до краху Радянського Союзу в 1991 р., та насамперед їх наслідки, що характеризують політичний вибір країн СНД. В розпаді СРСР, обумовленому загальною системною кризою, стагнацією економіки, втратою стратегічних цілей та колапсом державної політичної системи, загострення міжнаціональних суперечностей зіграло не останню роль.

«Етнічний ренесанс», зворотною стороною якого була боротьба за владу національних еліт, означав не тільки розпад всієї політичної системи, але і розрив раніше єдиного освітнього простору великої країни. Замість нього з'явилися різні за своїм якісним рівнем, масштабами, ціннісними орієнтирами національні освітні системи держав СНД. Інтенсивний в перші роки незалежності, розвиток систем етнонаціональної освіти в кінці 90-х років уповільнюється і навіть переживає спад. Етнонаціональна освіта, спочатку така приваблива для національно налаштованої батьківської та педагогічної громадськості, знов поступається тенденціям асиміляції та секуляризації. В системі загальної середньої освіти «медовий місяць» з етнічністю завершується перемогою ідеалів світської освіти, культурного плюралізму і здорового космополітизму над «містечковою обмеженістю» народної дидактики.

Примітно, що подібні процеси вже мали місце в історії на рубежі XIX – XX ст. як наслідок культуртрегерської, цивілізаторської політики Російської імперії серед неросійських народів, а в 20-30-е роки минулого століття в Радянському Союзі – в результаті згорання політики «коренизації» національних меншин. Дослідження тенденцій розвитку етнонаціональної освіти в такі перехідні періоди може послужити теоретичною основою культурного будівництва національних меншин в державі, що знаходиться на шляху до громадянського суспільства.

Єврейський чинник завжди був присутнім в українському суспільстві, євреї мали вплив на соціально-політичне життя України. «Розуміння взаємин між євреями та українцями, культурного взаємовпливу, соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися з єврейством, сприятиме побудові, наскільки це можливо, об'єктивної картини історичного розвитку України, тому що євреї – це етнос, який завжди відіграв помітну роль в українській історії та культурі, – вважає А. Подольський [1, с. 253].

Фахівець з досліджень українсько-єврейських взаємин М. Д. Феллер ввів у науковий обіг новий термін «україноіудаїка», який запроваджений порівняно нещодавно і не є ще загальноприйнятим. Він визначив україноіудаїку як «комплексну, переважно етнокультурологічну науку про українське єврейство як окремий субетнос у його глибинних взаєминах і взаємопроникненні з українцями» [2, с. 227]. Основні напрями україноіудаїки полягають у докладному вивченні соціально-психологічних особливостей українського єврейства, тих елементів історичної спадщини єврейства України, що надають йому неповторності у порівнянні з євреями Росії чи Центрально-Східної Європи. Проблематику історії українсько-єврейської діаспори порушували в своїх працях О. Беренштейн, Я. Дашкевич, С. М. Дубнов, Й. Зісельс, І. Б. Кабанчик, І. Ф. Курас, Є. І. Меламед, В. Наулко, В. Хітерер [3].

Першу в незалежній Україні «спробу» дослідження історії єврейської освіти втілила Н. В. Рудницька, яка здійснила комплексне вивчення історичного процесу формування єврейської загальної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття та визначила провідні тенденції її розвитку, її національну специфіку [4]. Н. Л. Кротік проаналізувала основні напрями радянської державної політики щодо освіти євреїв у 20-30 рр. XX століття та динаміку розвитку мережі загальноосвітніх і професійних навчальних закладів у цей період. Дослідниця простежила причини згортання політики коренізації – боротьбу радянського уряду з «націоналізмом», знищення національно налаштованої інтелігенції, впровадження елементів уніфікації та русифікації, внаслідок яких єврейська етнонаціональна освіта в Україні припинила своє існування [5].

Одна з найбільш значних єврейських громад сучасної України – община м. Дніпропетровська (у минулому Катеринославу) – має багату історію, яка фокусує в собі загальні процеси становлення єврейського центру в Східній Європі і одночасно є інтегральною частиною історії і культури нашої держави в Новітній час. В останні два десятиліття системні дослідження історії Катеринославської общини здійснили О. Бистряков [6] та Р. Гольдштейн [7].

На прикладі єврейської общини Катеринославу автор намагається показати тенденції розвитку єврейської освіти на рубежі XIX і XX століть – від традиційних релігійних навчальних закладів до секуляризованих з програмами загальної середньої освіти, що характеризує процес емансипації євреїв української діаспори як рух від ізоляції до більш широкої участі в житті країни.

Дослідження історії Катеринославської єврейської общини ускладнене в деякій мірі тим, що в обласному архіві бракує достатніх для цього матеріалів. У роки Великої Вітчизняної війни державний архів Дніпропетровської області втратив до 90 % своїх фондів. Невелику частину архіву, яка містила особові справи партійних і радянських працівників, в 1941 році працівники архіву намагалися вивезти, проте по дорозі в Актюбінськ евакуаційний ешелон потрапив під фашистське бомбардування й усі документи загинули [8]. Значна частина документів, що залишилися в архіві (більше 770 тис. справ за 1738 – 1941 рр.) була знищена і розграбована в період тимчасової фашистської окупації області з серпня 1941 по лютий 1944 року [9, с. 4].

Серед уцілілих документів по історії народної освіти в краю – звіти губернської земської управи з 1898 по 1913 роки, протоколи губернських земських нарад, журнали засідань Всеросійського загальноземського з'їзду зі статистики народної освіти в м. Харкові (12 – 18.06.1913 р.), нечисленні збірки статей Катеринославського наукового товариства, розрізнені статuti і звіти про діяльність благодійних товариств «взаимного вспомоществования учащим и учившим», довідники «Весь Катеринослав» і «Придніпров'я», які включали, окрім іншої інформації, переліки, адреси, коротку характеристику навчальних закладів, бібліотек, просвітницьких і благодійних товариств.

Історія виникнення єврейської общини в Дніпропетровській області тісно пов'язана з історією колишньої Російської імперії та російського єврейства. Масове розселення євреїв у Росії стало можливим внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.), коли значна частина польських територій, де мешкало понад 900 тис. євреїв, увійшла до складу Російської імперії. Також упродовж багатьох десятиліть XVIII століття Росія вела війни з Туреччиною за оволодіння південними районами нинішньої України з метою розширення сфер політичного впливу на території Причорномор'я та діставання доступу до проток, що відділяють Чорне море від Середземного. Спроби «прорубати вікно» на Схід, подібно до Петра Першого, що прорубав «вікно в Європу», зробила Катерина II. Після успішного закінчення війни з Туреччиною в 1771 – 1774 рр. імператриця узяла курс на широке заселення південних районів Причорномор'я як вихідцями з Росії, України, так і іноземними колоністами.

«У 1793 році в колишні вільності запорізьких козаків спрямувалися і євреї, яких імператриця Єлизавета Петрівна всляко не пускала в Росію. При Катерині II вони прибули в Новоросійський край після другого розділу Польщі, коли Росії дісталися Білорусія і Південна Русь, окрім західної частини Волині», – писав в «Історії міста Катеринослава» Д. І. Яворницький [10].

Відомий єврейський історик С. М. Дубнов у своїй тритомній праці «Новітня історія єврейського народу від французької революції до наших днів» особливо відзначає події цієї епохи: «Так «єврейське питання» знову було введено у внутрішню політику Росії, після того, як воно, здавалося, назавжди було виключене з неї при імператриці Єлисаветі. То був момент зародження єврейського центру в Російській імперії» [11, с. 35].

«Піклуючись про благо усіх своїх підданих і маючи головним чином на увазі колонізацію цього дикого краю, велика північна Семіраміда не захотіла наслідувати приклад своєї попередниці, що не побажала мати «цікавого прибутку від ворогів Христових», і в іменному указі, даному в листопаді 1769 р. на ім'я київського генерал-губернатора Воєйкова, в числі іноземців, яким дозволений був в'їзд до Росії, згадані були і євреї, але з тим, щоб вони селилися в одній тільки Новоросійській губернії. Згодом, як відомо, Новоросійська губернія була перейменована в Катеринославське намісництво, й іменним указом до цього намісництва була приєднана Таврійська область, де євреям дароване «повне право громадянства і міщанства», – помічає в історичному нарисі, приуроченому до 100-річчя Єкатеринославу, житель міста С. Сатановський [12, с. 289].

В ювілейній збірці розміщена стаття секретаря міської управи М. М. Владимиrowa, який, маючи доступ до губернського архіву, оприлюднив цікаві матеріали адміністративної переписки кінця XVIII століття «о выходящих из заграницы в Новороссийскую губернию жидах». Вони свідчать навряд чи не про перші випадки переселення євреїв на територію Катеринославщини. Таким документом стало «Доношеніє євреїв» балтського кагалу від 14 червня 1776 року про переселення до Новоросійської губернії, яке містило прохання дати «письмове запевнення всьому нашому кагалу, яке служити могло у вічне потомство нашого положення». У відповідь була отримана докладна «резолуція», підписана губернатором Новоросійської губернії генерал-майором М. В. Муромцевим, з позитивною відповіддю на всі пункти запитаних євреями гарантій. На запит «Про відведення для мертвих тілес землі» сказано: «в тих самих місцях, де ви поселитеся, і на кладовища місця відведені бути мають»; «Про недопущення вас прохідним воєнним полкам і командам в образу та розорення, ... про захищення вас від розбоїв і нападів... можете обнадіюватися, що ви також будете захищені, як і всі Новоросійської губернії жителі». Також євреям були дані запевнення, що «якщо між вами паче сподівання зробиться яка-небудь суперечка, щоб при зборі всього кагалу і

рабина вашого розгляд лагодити визначеному над вами командиру», — іншими словами, «закон свій продовжувати можете беззаборонно [12, сс. 294 — 295].

У кінці 18 століття у межах нинішньої Дніпропетровської області були засновані міста Катеринослав (1776 р.), Нікополь, Павлоград (1780 р.), Новомосковськ (1794 р.). 21 грудня 1791 року Катерина II видала указ, згідно з яким євреям надалі заборонялося «записуватися в стан купців у внутрішніх російських містах та портах», проте дозволялося користуватися правами міщанства в Білорусі та Катеринославському намісництві Таврійської губернії. Так почала формуватися смуга осілости, до якої на теренах України згодом увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім м. Київ), Херсонська (крім м. Миколаїв), Таврійська (крім м. Севастополь), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії. Кількість єврейства на цих територіях постійно зростала. Вже в 1805 р. єврейська община одного тільки Катеринослава налічувала 376 осіб.

Уявлення про добре облаштовану єврейську общину були висловлені ще мудрецами епохи Талмуду (III — VII ст. н. е.): «Освічена людина не повинна жити в місті, де немає десяти речей: суду і караючої влади, добродійної каси, синагоги, лазні, відхожих місць, лікаря, фельдшера (що лікує кровопусканням), писаря і вчителя для дітей першого шкільного віку» [13, с. 261]. Тут визначаються і головні функції громадського управління: турбота про зовнішній благоустрій і народне здоров'я, про синагогу, суд, добродійність і народну школу. Протягом століть в єврейському суспільстві склалася традиційна система єврейської освіти, яка зіграла вирішальну роль у збереженні цілісності єврейського народу та у розвитку його культури і не зазнала істотних змін майже до XIX століття. До її структури входили такі навчальні заклади, як хедери, талмуд-тори (для бідних євреїв, які не мали змоги платити за навчання, та дітей-сиріт), ешиви, бейт-мідраши (суспільні читальні зали). Щоб кожна дитина могла вчитися, єврейська община була зобов'язана платити вчителям, а також оплачувати навчання дітей незаможних батьків. Більшість дітей отримувала лише елементарну освіту, меншість переходила до вивчення усної традиції, переказів та коментарів до біблійного вчення, Усного Закону. Освіта була повністю релігійною, світських знань у хедерах та ешивах не давали.

В роки правління Миколи I було прийнято близько 600 урядових указів і інших державних актів, метою яких була русифікація, асиміляція і подальше обмеження прав євреїв. Урядова реформа єврейської освіти 1840 — 1844 рр. (реформа «казенної освіти») включала ряд послідовних заходів. У 1840 р. був створений «Комітет для визначення заходів корінного перетворення євреїв в Росії», в 1841 р. прийнято «Положення про єврейські училища», розроблене міністром народної освіти С. Уваровим. У 1842 р. був встановлений нагляд Міністерства народної освіти за усіма єврейськими училищами, хедерами та ешивами, а у 1844 р. виданий указ «Про освіту єврейського юнацтва», згідно з яким передбачалося засновувати «особливі училища первинні і другорядні для приготування учителів єврейського віровчення та рабинів». В цьому ж році було ліквідовано кагали — єврейську общинну автономію.

Не дивлячись на те, що в 1850 р. у Катеринославі і Павлограді вже були відкриті казенні єврейські училища, прихильності місцевого єврейства вони не набули — більшість батьків віддавала дітей у традиційні навчальні заклади — хедери і талмуд-тори. Освіта в них залишалася на тому ж елементарному рівні, що і два століття тому: здійснювалося навчання читанню, письму і молитвам на івриті та арамейській мові, вивчення Тори і Мішни («Усного Закону»). Навчальних програм не було, так само як і контролю якості навчання.

Про загальне положення справ у системі народної освіти того часу свідчить «Історичний огляд народної освіти в Катеринославській губернії з 1767 по 1867 р. до

введення земських і міських самоврядувань», виконаний земським діячем М. Лямцевим: «Щоб реальніше виразити ступінь освіти, що дає гімназія (єдина на весь Катеринослав), цікаво привести історичну довідку: з 1808 по 1835 р. закінчили повний курс і отримали атестати 355 вихованців. За наступний період — з 1836 по 1855 в гімназії виховувалося 4347, а закінчили повний курс 222 вихованці, що становить 5,1 % загального числа учнів, що вступали до цього навчального закладу» [14, с. 7]. Тобто з 1808 по 1855 р. єдиний в губернії державний заклад загальної середньої освіти випускав щороку 12 – 13 гімназистів! Далі дослідник робить висновок: «Народна освіта до реформ шістдесятих років, коли про неї піклувалося одне лише навчальне відомство, ... була в щонайповнішій зневазі» [14, с. 13].

Після відміни кріпацтва виникла необхідність зміни місцевого управління, і в 1864 р. була проведена земська реформа. У губерніях і повітах створювалися земські установи (земства). Ці виборні органи були позбавлені яких-небудь політичних функцій — сфера їх діяльності обмежувалася вирішенням господарських питань місцевого значення. Не дивлячись на те, що земства знаходилися під контролем центральної і місцевої влади, вони зіграли величезну роль в розвитку освіти і охорони здоров'я. У 1864 р. фактично було введено доступну загальнонастанову освіти: разом з державними виникли земські, церковно-приходські, недільні і приватні школи. Гімназії були розділені на класичні і реальні. Отримує розвиток середня жіноча освіта, починають створюватися жіночі гімназії. Статут гімназій і прогімназій, затверджений в 1864 р., не передбачав ніяких обмежень за ознакою віросповідання; завдяки цьому число єврейських дітей в російських гімназіях стало швидко рости. У 1863 г. засноване «Товариство для розповсюдження просвіти між євреями в Росії» (ТПЕ) — найбільша культурно-освітня організація російських євреїв, що стала центром пропаганди і розвитку освіти в єврейських масах, розповсюдження російської мови і залучення євреїв до російської культури. На діяльність Товариства зробили глибокий вплив ідеї Гаскалі — єврейського національно-культурного просвітницького руху, що виник та ідейно оформився в 1770-ті роки в Германії [15]. Прагнучи змін у відносинах між євреями та неєвреями шляхом викорінювання традиційної єврейської відчуженості від неєврейського середовища і залучення євреїв до «загальнолюдських цінностей», маскілім (апологети Гаскалі) наполягали на введенні навчання євреїв світським наукам, на вивченні євреями мов тих держав, в яких вони жили, на розвитку у них прагнення до громадянської рівноправності і одночасно цивільної лояльності, на зміні їх зовнішнього вигляду і поведінки, включаючи носіння європейського одягу та засвоєння європейського етикету.

У другій половині XIX ст., в роки бурхливого розвитку в краю металургійної і гірничорудної промисловості, залізничного транспорту і торгівлі, відзначалося особливо активне зростання і навіть своєрідний «демографічний бум» єврейського населення в губернії. У 1897 році чисельність єврейського населення на Катеринославщині досягла 99 152 чол., посідаючи третє місце (4,69 %) після українців і росіян [7, с. 7]. Переважна більшість євреїв мешкала у містах губернії, тому відсотковий склад євреїв-городян був значно більшим.

З надходжень свічкового та коробкового збору (державних податків на освіту євреїв) єврейська община фінансувала відкриття великої кількості приватних шкіл, про що свідчить, наприклад, «Звіт про стан народних училищ Катеринославської дирекції за 1900 рік». В губернії в той час нараховувалося 299 приватних навчальних закладів, причому тільки 10 з них були училищами 1, 2, 3 розрядів для християн. Єврейських училищ 2 і 3 розрядів — 58; талмуд-тор і громадських єврейських училищ — 9; шкіл євреїв-землеробів — 3; хедерів, утримуваних меламедами, — 210, суботніх шкіл та вечірніх курсів — 9 [16]. У приватних школах загальним предметам відводилося набагато більше часу, ніж єврейським. Тут викладалися, окрім єврейських предметів, російська мова

і арифметика, історія, географія, природознавство, гімнастика, ручна праця і т. д. З єврейських дисциплін вивчалися алфавіт, молитви, біблейська історія і основи іудаїзму.

Відносно сприятливі економічні умови, в яких знаходилися євреї Катеринославщини, значно погіршали після погромів 1881 – 1882 і 1905 рр., обумовлених вбивством народольцями імператора Олександра II й участю єврейської молоді в радикальних рухах і революції 1905 року. Перша хвиля погромів охопила 150 міст і містечок смуги осілості в Україні, друга – вже близько 660 населених пунктів. У 1887 р. уряд увів у вищих і середніх навчальних закладах відсоткову норму для євреїв: в смузі осілості – 10 %, за межами смуги осілості – 5 %, в столицях – 3 %. «Діти жидівської національності мали право вчитися у загальноосвітніх російських школах, – писав історик українського шкільництва С. Сірополко, – але ... від 1887 р. встановлено «numerous clausus» для вступу жидівських дітей до середніх шкіл» [17, сс. 355 – 346].

О. Найман справедливо відзначає: «Більшості євреїв доводилось терпіти соціальний, національний та релігійний гніт. Особливо боляче вони сприймали дискримінацію при вступі до навчальних закладів, тому що потяг до навчання був започаткований багатовіковою єврейською традицією і посилений стереотипами міського життя, де престиж освіти значно вищий, ніж у селі. Крім того, освіта давала можливість вийти за межі смуги осілості. Нерідко освіта була єдиним засобом подолати обмеження, що обумовлювали жалюгідне існування більшості євреїв імперії. Багато єврейських сімей голодувало, щоб хоч хтось з дітей міг вчитись» [18, сс. 90 – 91].

Суха мова ділових документів констатує: «До 1 січня 1900 року в Катеринославському реальному училищі навчалось 325 учнів, з них євреїв – 10,5 %. <...> Заявили бажання поступити в училище 194 чол., з яких прийнято в різні класи 66, а не прийнято – 128» [19, с. 15]. «У Єкатерининській Маріїнській жіночій гімназії (заснована в 1865 р.) дівчатка-єврейки склали 28,1 %, в Маріупольській Маріїнській жіночій гімназії (відкрита в 1876 році) – 32,8 %, в Павлоградській жіночій гімназії, перетвореної з прогімназії з 1898 року) – 63,3 %. <...> У 1901 р. подали прохання про прийом в гімназію 228 дівчаток. З причини переповнювання класів приймальних випробувань зовсім не було в жодному з класів, окрім підготовчого. Прийняті були в серпні 111 учениць, що складає 48,7 % усього числа тих, що подали прохання; не прийнято за комплектом 100 учениць ...» [20, сс. 23 – 25]. «З 159 учениць безкоштовної жіночої школи 53 чол., або 33,3 %, склали іудейки. У серпні звітного року було подано прохань про прийом в школу 101; прийняті були: в 3-й клас – 6; у 4-й – 9; іншим прохачам (86) було за недоліком місць відмовлено» [21, с. 16].

В кінці XIX – на початку XX сторіччя відбуваються важливі перетворення у сфері структури і змісту єврейської освіти, реформуються традиційні форми освіти євреїв. Загальною тенденцією для всіх типів традиційних закладів була секуляризація змісту освіти та перехід на російську мову навчання. В талмуд-торах введено викладання загальних предметів. Подальша модернізація талмуд-тор дозволила ввести у зміст освіти російську мову і арифметику, а в деяких – й інші предмети (історію, географію, природознавство, гімнастику, ручну працю і т. д.). У реформованих хедерах (хедер-метуккан) викладали історію єврейського народу, географію Ерец-Ізраель, граматику іврити. У розділі «Про приватні училища» Звіту Катеринославської губернської земської управи за 1899 р. говориться: «Навчально-виховна справа в талмуд-торах і громадських училищах поставлена загалом задовільно. На першому місці слід поставити в цьому відношенні Катеринославську і Маріупольську талмуд-тори. Значно поліпшені протягом звітного року Александрівська талмуд-тора і Бахмутське училище» [19, с. 144].

Згідно із звітом по народній освіті Катеринославської губернської управи за 1912 рік, на 1 січня 1913 р. в Катеринославській губернії працював 81 єврейський освітній заклад

(тільки в Катеринославі — 19). Єврейські освітні заклади представлені у всіх повітах Катеринославщини — Олександровському, Бахмутському, Верхньодніпровському, Катеринославському, Маріупольському, Новомосковському, Павлоградському та Слов'яносербському, причому представлені різні типи навчальних закладів — приватні єврейські жіночі гімназії, казенні та суспільні чоловічі та жіночі училища, талмуд-тори, хедери [22, с. 25].

Отже, перед першою світовою війною з'явилася велика кількість єврейських приватних навчальних закладів з правами урядових і приватних гімназій. Основна увага приділялася в них викладанню загальноосвітніх предметів, викладання велося російською мовою. Єврейська громада Катеринослава утримувала також заклади традиційної єврейської освіти, але більшість євреїв намагалася дати дітям світську освіту в державних або приватних загальноосвітніх закладах. В кінці XIX століття Х. Вербов писав у статті «З життя катеринославських євреїв»: «В суспільстві зріє розуміння необхідності загальної освіти, що знаменується масовим прагненням єврейського населення в загальні навчальні заклади ... У теперішній час єврейські діти усіх станів і усіх релігійних фракцій, за винятком кандидатів в талмуд-тористи, здобувають освіту в середніх загальних навчальних закладах, в які поступають навіть з підготовчого класу, так що гімназія завжди переповнена єврейськими дітьми, і багатьом доводиться відмовляти за недоліком місць, і поряд з цим щорічно зростає контингент єврейської інтелігенції в університетською освітою» [6, сс. 64 — 65].

В історії єврейської общини Катеринославської губернії та розвитку системи її освіти можна виділити три періоди: перший, який тривав до початку 50-х рр. XIX століття і характеризувався виключно релігійним принципом у навчанні; другий, який припадав на пору так званого «розквіту» другої половини століття і втілював у собі прогресивний вплив загальних зусиль уряду, єврейської періодичної преси та національно-культурного руху єврейського Просвітництва — Гаскалі; і третій, що на межі XIX і XX століть знаменувався масовим прагненням єврейського населення здобути освіту в загальних навчальних закладах.

Глибока і стійка інтеграція неросійських народів в єдине імперське ціле (немає суттєвих відмінностей — в Російській чи Радянській імперіях) не могла бути досягнута без створення масових інститутів культурно-ідеологічного характеру — загальної початкової та середньої школи, системи підготовки учительства та ін. Урядова реформа єврейської освіти 1840 — 1844 рр. (реформа «казенної освіти»), русифікаторська та асиміляторська за духом, встановлювала нагляд Міністерства народної освіти за усіма єврейськими училищами, хедерами та ешивами, а указ «Про освіту єврейського юнацтва» передбачав заснування казенних училищ «для приготування учителів єврейського віровчення та рабинів» під пильним контролем уряду. Процеси єврейського національно-культурного просвітницького руху — Гаскалі — привели до появи на межі XIX — XX століть нових видів навчальних закладів у системі єврейської освіти — реформованих хедерів і талмуд-тор з викладанням загальноосвітніх предметів російською мовою. Метою цього реформаторського руху стало зближення з російською освіченою громадськістю, залучення євреїв до активної участі у культурному і суспільному житті Росії, досягнення синтезу традиційного єврейського віровчення з європейським модернізмом і лояльністю до Російської держави.

Таким чином, аналіз тенденцій розвитку єврейської етнонаціональної освіти в Україні на прикладі єврейської громади Катеринославщини свідчить, що в історії освіти українсько-єврейської діаспори спостерігаються періоди з переважанням відцентрових і доцентрових тенденцій: посилення етнічної складової детермінує включення релігійного компонента в зміст освіти, і навпаки — впровадження стандартів загальної середньої освіти корелюється з секуляризацією та уніфікацією змісту і форм навчання.

Бібліографія

1. Подольский А. Еврейские студии в Украине : развитие, тенденции, перспективы / А. Подольский. — Украинский гуманитарный обзор. — К. : Критика. — 1999. — Вып.1. — С. 253 — 268.
2. Феллер М. Україноюдаїка — перспективи розвитку наукового напрямку / Мартін Феллер // Наукові записки / Збірник. Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 17. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. — 253 с.
3. Беренштейн О. Євреї в Україні / О. Беренштейн // Етнополітичні процеси в Україні. — К., 2001. — с. 211-239; Дашкевич Я. Основні проблеми сучасного дослідження історії єврейсько-українських відносин / Ярослав Дашкевич // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1 — 2. — С. 28 — 31; Дубнов С. М. Эпоха первой эмансипации (1789 — 1815) // Новейшая история еврейского народа. От французской революции до наших дней : В 3 т. Том 1 / С. М. Дубнов. — Иерусалим, Гешарим — Москва, Мосты культуры, 2002. — 349 с.; Зісельс Й. Динамика численности еврейского населения Украины / Й. Зісельс // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.vaadua.org/josef2006/dinamChisl.html>; Кабанчик И. Б. Евреи в Украине. Учебно-методические материалы (приложение к курсам «История Украины» и «Всемирная история») / И. Б. Кабанчик. — Львов, 2001. — 172 с.; Курас І.Ф. Євреї в незалежній Україні : проблеми наукових досліджень / І. Ф. Курас // Етнополітика : Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К.: ІПіЕНД, 1999. — 656 с.; Меламед Є. І. Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель / Науч. ред.-сост. Е. И. Меламед. — К. : Феникс, 2009. — [Т.1] : Волинская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. — 472 с.; Наулко В. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні / В. Наулко // Людина і політика. — 2003. — № 3. — С. 3 — 12; Хітерер В. Обзор источников по еврейской истории Центрального государственного исторического архива Украины / В. Хітерер // История евреев в России: Проблемы источниковедения и историографии : Сб. науч. тр. / Петербургский еврейский ун-т, Ин-т исслед-й еврейской диаспоры. — СПб., 1993. — С. 78 — 83.
4. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у ХІХ — на початку ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 [Електронний ресурс] / Н. В. Рудницька — Запоріжжя : Запорізь. держ. ун-т., 2002. — 20 с.
5. Кротік Н. Л. Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20 — 30 рр. ХХ століття) / Н.Л. Кротік : Автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. — [Електронний ресурс]. — Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка. — Житомир, 2007. — 20 с.
6. Быстряков А. Евреи Екатеринослава — Днепропетровска (XVIII — начало XX вв.) / А. Быстряков. — Дн-ск : Арт-Пресс, 2001. — Глава 5. — С. 62 — 71.
7. Гольдштейн Р. И. Материалы к истории еврейской общины Днепропетровщины (к 200-летию основания общины) / Р. И. Гольдштейн. — Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1992. — 72 с.
8. Любченко В. Архивы не горят? / В. Любченко // Наше місто. — 28 квітня 2009 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://nashemisto.dp.ua/articles/archive/?year=2009&month=4>.
9. Государственный архив Днепропетровской области. Путеводитель. Изд. 2-е, перераб. и дополненное. — К. : 1987. — 297 с.
10. Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. — Днепропетровск: «Січ», 1996. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.virtlibrary.dp.ua/page/javor/Javor2.htm>.

11. Дубнов С. М. Зародыш Российского центра (Белоруссия и Новороссия) // С. М. Дубнов // Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней : В 3-х т. — Т. I. Эпоха первой эмансипации 1789 — 1815. — М. : Мосты культуры, 2002. — 352 с.
12. Сатановский С. К истории колонизации евреев в Новороссии (по архивным документам) / С. Сатановский // Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 — 1887. Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию думы (9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка). — Екатеринбург, Типография Я. М. Чаусского, 1887. — С. 289 — 300.
13. Дубнов С. М. История еврейского народа на Востоке (в трех томах). Том 3. Древняя и Средняя история. От падения Иудейского царства до упадка автономных центров на Востоке (I — XI вв). — Москва, Мосты культуры — Иерусалим, Гешарим. — 2006. — 448 с.
14. Лямцев Н. Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 по 1867 г. до введения земских и городских самоуправлений / Н. Лямцев // Сб. статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринбург, 1905 г. — С. 1 — 13.
15. Хаскала // Краткая еврейская энциклопедия, том 9, кол. 696 — 705. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/11073>.
16. Державний архів Дніпропетровської області — Ф. 127. — Оп. 1. — Спр. 3827.
17. Сірополко С. Освіта на наддніпрянській Україні в XIX ст. / С. Сірополко // Історія освіти в Україні. — К. : Наукова думка, 2001. — 912 с.
18. Найман О. Формування ідейно-політичних засад єврейських об'єднань України на початку XX століття. / О. Найман // НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — Наукові записки. — К. : 1999. — Вип. 8. — С. 86 — 98.
19. ДАДО. — Ф. 122. — Оп. 1. — спр. 4595.
20. ДАДО. Ф. 132. — Оп. 1. — Спр. 3826.
21. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1905 год (Народное образование). — Екатеринбург : Типография Губернского Земства. — 1906. — 64 с.
22. ДАДО. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 3821.

Овчаренко Е. В.

Ретроспектива єврейського образования Катеринославщини на рубежі XIX – XX веков

В статті на архівних матеріалах розкриваються тенденції розвитку традиційного єврейського образования в Катеринославській губернії в кінці XIX — в началі XX століття.

Ovcharenko O. V.

Retrospective review of jewish education in Yekaterinoslav region at the turn of 19th and 20th centuries

The article uses archive records to examine tendencies in traditional Jewish education development in Yekaterinoslav province in late 19th and early 20th centuries.

Жижиян П. М.

«ПРАВО І СПРАВЕДЛИВІСТЬ» – ФЕНОМЕН ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Влітку 2010 року в авіакатастрофі загинув президент Польщі Лех Качинський. Потім, на позачергових президентських виборах перемогу здобув нинішній президент РП Броніслав Коморовський. Його головним конкурентом у боротьбі за президентське крісло став брат загиблого Леха Качинського, Ярослав Качинський. Багато оглядачів відразу після смерті Леха почали говорити про те, що історія польських консерваторів в особі політичної партії «Право і Справедливість» закінчується, та. Результати в другому турі президентських перегонів, яких досягнув Ярослав Качинський (46,99 %, 7 919 134 голосів виборців) засвідчили, що скоріше за все польські консерватори переживуть важкі часи і будуть надалі залишатися потужним гравцем на політичній сцені нашого сусіда. Власне, партія з оптимізмом дивитися на свої перспективи на цьогорічних парламентських виборах, що відбудуться в жовтні цього року.

Дана публікація присвячена діяльності політичної партії «Право і Справедливість» (далі ПіС), що стала унікальним явищем польської політичної культури початку ХХІ ст.

Діяльність партії висвітлювалась практично всіма політологами, провідними експертами в галузі політології, соціології. Тому матеріали для статті — це в основному інформаційні повідомлення польських ЗМІ та коментарі різних експертів, зокрема можна виділити таких фахівців як Анатоль Арцюх, Вавжинець Конарський [1], серед вітчизняних експертів відзначимо публікації Якуба Логінова [2], Володимира Павліва [3].

Трохи до історії партії. Офіційною датою створення політичної партії «Право і Справедливість» вважається 13 червня 2001 р. (хоча перший місцевий комітет було створено вже 22 березня 2001 року). Вважається, що партія виникла на хвилі популярності Леха Качинського, якої він зажив, перебуваючи на посаді під час його функції міністра юстиції з червня 2000 по липень 2001 року.

Кадровий склад партії ПіС на початку складала в основному бувші активісти виборчого об'єднання виборча акція «Солідарність» (Альянс центр Консервативної партії Національної єдності християнської) і Руху за реконструкцію Польщі. Першим головою партії було обрано Леха Качинського. На чолі партії він стояв до 2003 року, то до 2006 року він був почесним президентом партії. З 2003 року ПіС очолив Ярослав Качинський. На Другому з'їзді ПіСу в Лодзі, у червні 2006 року його знову було обрано головою партії [4].

Вже на перших своїх виборах до Сейму, 23 вересня 2001 ПіС отримала 9,50 % голосів, що дало 44 місця в парламенті. Таким чином, власне, і розпочалося сходження партії до вершин польського політичного істеблішменту. Вінцем успішності діяльності цієї політичної сили стало президентство Леха Качинського і перемога на парламентських виборах 2005 року. За цей час за партією закріпився імідж консервативної політичної сили, що стоїть в цілому на засадах солідарної держави, підтримки польських національних традицій, недаремно ж гасло партії звучить наступним чином — патріотизм-солідарність-сучасність. Ідеологи ПіСу в цілому вважаються найбільшими польськими євроскептиками.

Власне кажучи, діяльність ПіСу в самій Польщі оцінюють дуже неоднозначно. Більше того, періоддворічного правління партії Качинського в 2005 — 2007 рр. багато хто називав «загрозою для демократії» і «майже диктатурой».

Чому ж партія, що від самого початку свого існування зайняла правоцентристські позиції перетворилася на таке собі опудало і «страшилку» для громадян протягом десяти років?

Можемо виділити кілька основних причин – поміркованих виборців відлякувала, та й відлякує нині, тісна співпраця Качинського з контраверсійним, ксенофобським середовищем «Радіо Марія» отця Тадеуша Ридзика.

Іншою причиною зменшення популярності ПіСу став імідж партії, що виступає проти модернізації, що його здобула ця політична сила під час свого урядування. Крім того, багато оглядачів говорили про те, що урядовці від ПіС будують поліцейську державу. Йдеться про колишнього міністра юстиції Збігнева Зьобро, якого звинувачують у зловживанні службовим становищем. Методи роботи силових структур часів уряду Качинського створювали в багатьох поляків враження, що держава діє за принципом «дайте людину, а параграф знайдеться» [3].

Відтак дуже швидко сталося так, що ПіС не зміг розраховувати на підтримку ЗМІ, адже більшість впливових видань навіть не приховують своїх симпатій до Платформи та лівих [2].

Відразу варто сказати, що слова про «загрозу демократії» – очевидне перебільшення, власне подібного роду риторика, то за великим рахунком виборчі гасла Громадянської Платформи, під якими ця партія здобувала перемогу у 2007-му році, головне те, що ГП вдалося успішно нав'язати більшості поляків саме таку думку й переконати їх у тому, що найважливіше на той момент було недопущення повернення Качинського та Зьобри до влади [3].

Фактично, головним недоліком ідеологічної платформи «Права і Справедливості» протягом першого десятиліття XXI ст. стала неготовність, а більше того, елементарні нездатність лідерів цієї політичної сили йти на компроміси по багатьом питанням: тут і питання європейської конституції, і проблеми польської історії, власне кажучи, особистісні манії і фобії двох непересічних особистостей польської політичної еліти ж Леха Качинського і його брата Ярослава Качинського.

Фактично, після смерті Леха Качинського ПіС перетворився дуже вигідного спаринг-партнера для Громадянської Платформи.

Останні парламентські вибори у Польщі відбулися 21 жовтня 2007 року, тоді перемогла опозиційна сила Громадянська платформа, яка здобула 41,5 голосів. Тодішня правляча партія Право і справедливість отримала дещо понад 32 % і владу втратила. У Сеймі сформувалася парламентська коаліція Громадянської платформи та Польської селянської партії, головою уряду став Дональд Туск [3].

Політичні оглядачі кажуть, що, якби не було Ярослава Качинського та його партії, Дональд Туск мусив би їх придумати. Маючи такого спаринг-партнера, Платформа утримує високу популярність і без особливих успіхів у правлінні: досить час від часу пострашити «поверненням Качинського», щоб впливові публіцисти стали писати: «Платформа, правда, мало зробила, однак треба їх підтримувати, бо тільки вони гарантують, що ПіС не повернеться до влади» [4].

На разі ми можемо говорити, що головною особливістю нинішньої польської ситуації в тому, що головна вісь політичного поділу лежить не між лівими і правими, не між хадеками і соціалістами, навіть не між посткомуністами та всіма іншими. Найзапеклішими ворогами є дві партії правого та правоцентристського спрямування (Платформа і ПіС), які ще в 2005 році планували коаліцію, а в 2002 році навіть виставили спільний блок на місцевих виборах (тоді Туск і Качинський мусили переконувати журналістів, що між їхніми партіями таки є якась різниця) [1].

Більше того, останні чотири роки урядування Туска найвлучніше можна окреслити словом «стабілізація». Поляки втомилися від неспокійної атмосфери тотального конфлікту й підозрливості часів Ярослава Качинського і обрали в 2007 році тих, хто обіцяв спокій. У

цьому сенсі Дональд Туск дотримав слова. Що важливо, Туск був першим серйозним політиком, котрий задекларував, що період трансформації і реформ скінчився. За словами прем'єра, Польща перестала бути країною перехідного періоду і перетворилася на дозрілу, демократичну і заможну державу західного зразка. А відтак, за словами прем'єра, не слід думати про радикальні зміни, треба жити тут і тепер і тішитися великим цивілізаційним ривком, що його Польща зробила за останні 20 із гаком років [3].

І, хоча польські реалії насправді не підтверджують таких високопарних слів лідерів нинішньої «партії влади», варто відзначити, що, скоріш за все, на наступних парламентських виборах політична сила Дональда Туска переможе.

Для ПіСу, за словами експертів залишиться лише безпardonно та гостро атакувати нинішній уряд та президента Броніслава Коморовського, показуючи, що все в Польщі йде у поганому напрямку. Що Польща не встигає приготуватися до Євро-2012, що Польща не є суверенною державою й вклоняється як ЄС і США, так і Росії, що нічого не робить для своїх східних друзів [3].

Варто відзначити, що «Право і справедливість» хоче збудувати «солідарну державу», піклується про найбільш вразливі верстви населення, виступає проти приватизації державних підприємств [4]. Такі політичні гасла мають значну підтримку у польського населення.

Підсумовуючи все вищесказане, можемо зазначити, що «Право і Справедливість» на сьогоднішній день — це консервативна партія правого спрямування, що постулює принципи солідаризму у внутрішньополітичному та внутрішньо економічному житті Польщі, в зовнішній політиці в основному дотримується тих принципів, які було закладено представниками так званої «школи Єжи Гедройця»: тобто активна східна зовнішня політика Польщі, направлена на перш за все ліквідацію «російської загрози».

На разі ми можемо стверджувати, що ПіС є невід'ємним елементом нової політичної жорстко структурованої політичної сцени Польщі, яка на сьогоднішній день рухається до двопартійної системи.

Бібліографія

1. Опозиційна партія Право і справедливість сподівається повернутися до влади. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www2.polskieradio.pl/zagranica/ru/news/artykul157286.html>
2. Логінов Я. На Західному фронті без змін. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/na_zahidnomu_fronti_bez_zmin-87162.html
3. Павлів В. Польське дежа-в'ю. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/polske_dezha-vyu-47318.html
4. Prawo i Sprawiedliwost — Internetowy Serwis Informacyjny. O partii. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pis.org.pl/unit.php?o=partia>

Жижиян П. Н.

«Право и справедливость» – феномен польской политической культуры в начале XXI в.

Статья посвящена характеристике деятельности политической партии «Право и Справедливость». Основанная в 2001 году, «Право и Справедливость» за короткое время смогла стать одной из главных политических сил Польши.

Zhizhiyan P. M.

«Law and Justice» as the phenomenon of the Polish political culture

The article is devoted to characterization of the political party «Prawo i Sprawiedliwost». «Founded in 2001, «Prawo i Sprawiedliwost» for a short time managed to become one of the main political forces in Poland.

Євсєєва Г. П.

ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Одне з найскладніших питань в Україні — мовне питання, яке спорадично виринає на владних горизонтах (переважно напередодні виборів з метою прихилити на свій бік виборців) з майже діаметрально протилежних позицій. Та незважаючи на це, певні позитивні зрушення в напрямку формування державної мовної політики все ж таки протягом всіх років незалежності України відбуваються.

Науковці, які досліджують державну мовну політику на сучасному етапі, не тільки аналізують взаємовплив мови і суспільства, стан і формування мовної політики, але й визначають шляхи її реалізації. Зокрема, в роботах І. Кураса [1], О. Куця [2], І. Лопушинського [3 — 4], Л. Масенко [5 — 7], Л. Нагорної [8], Ж. Шевчук [9] та ін., визначаються деякі перспективи подальшого розвитку мовної політики в Україні.

Мета нашої статті визначити здобутки державної мовної політики в Україні за роки незалежності та визначити перспективи її подальшого розвитку.

Мова — найважливіша ознака національної самоідентифікації не тільки людини та її духовної культури, а й держави в цілому. Саме тому у системі державних пріоритетів мовна політика мусить посідати чільне місце, оскільки її стратегічним завданням поряд з гарантуванням мовних прав людини є утвердження суспільної злагоди і політичної стабільності, забезпечення єдності і зміцнення української держави. Визначаючи державну мовну політику України, може бути лише два критерії оцінювання тих пропозицій, що вносяться щодо мовного питання. Перший — чи сприяють вони міжетнічному миру, який у нашій країні ще нікому не вдалося порушити, хоча спроби були. Другий — чи сприяють вони формуванню єдиної української громадянської нації. Прикладом розуміння носіями державної влади значення української мови як важливого чинника національного державотворення може слугувати здійснення на рівні вищих органів влади низки заходів, покликаних сприяти виробленню результативної мовної політики української держави. Зокрема, 12 березня 2003 р. відбулися парламентські слухання «Про функціонування української мови в Україні», і 22 травня було ухвалено рекомендації [10]. Чи не вперше Верховна Рада розглядала мовне питання. В обговоренні взяли участь не тільки депутати, а й провідні науковці в галузі мовної політики. Так, відомий науковець Л. Масенко обрала для виступу тон наукового аналізу. При цьому їй вдалося говорити виважено, впевнено і, водночас, без байдужості в голосі. Наводячи факти, професор Л. Масенко не приховувала свого схвильованого ставлення до них, а роблячи з них висновки, одразу підкреслювала найважливіше: «... іншого шляху, ніж державність української мови і впровадження української мови в усі сфери життя, Україна не має. Це європейський

шлях розвитку. Сорок одна європейська країна будувала національні держави саме за цим принципом. За цим принципом — впровадження однієї своєї державної мови — мови корінної і найбільш численної нації, яка цілком закономірно стала державною» [11, с. 93]. Не відставали від принципових оцінок і депутати. Так, Ю. Кармазін побудував свій виступ на кількох прикладах порушення законодавства про мову. Він майстерно надав своєму голосу негативних емоційних відтінків — обурення, розчарування, скепсису, не впадаючи у зайву патетичність: «Потрібні закони. Та самого закону не вистачить! Потрібна тільки політична воля, більше нічого! Нічого! Але, потрібна політична воля української влади!» [11, с. 96]. Д. Табачник, який обіймав на той час посаду віце-прем'єр-міністра, також гаряче підтримував позиції які звучали на парламентських слуханнях: «Дякую всім присутнім, Комітету з питань культури і духовності за проведення парламентських слухань, які є, без перебільшення, дуже важливою подією в суспільному житті нашої держави. ... Я вважаю з цих рекомендацій найважливішими дві позиції, які є системним підходом. Перше — Програма розвитку та функціонування української мови, друге — прийняття Закону про розвиток та функціонування мов». [11, с. 112]. Усі учасники слухань охарактеризували сучасну мовну ситуацію, окресливши її негативні ознаки:

- українська мова як державна мова не набула належного поширення в усіх сферах суспільного життя, навпаки, відбувається процес звуження сфери її застосування;

- лише задекларованості державного статусу української мови недостатньо для її повноцінного та безповоротного утвердження, необхідне вдосконалення мовного законодавства і забезпечення механізмів його реалізації;

- мовне питання в Україні часто перетворюється на дестабілізуючий чинник, що спричиняє соціальну напругу, породжує сепаратистські настрої, гальмує процес творення демократичної, правової держави та ставить під загрозу суверенітет і державне самовизначення України.

У Рекомендаціях парламентських слухань підкреслено необхідність послідовного і виваженого підходу до вирішення мовних проблем, недопущення на цьому підґрунті політичних спекуляцій і міжетнічних конфліктів. Наголошується, що застосування мов у державі має стати чинником єднання та консолідації нації, а не розбрату.

Учасники парламентських слухань рекомендували Президенту України створити центральний орган виконавчої влади з питань мовної політики і консультативно-дорадчу раду при Президентові України. Нагадаємо, що Раду з питань мовної політики було ліквідовано Указом Президента України «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших органів» від 09 лютого 2002 р. [12], а вже рік потому виникло усвідомлення необхідності відновлення функціонування цього органу, але, на жаль, такий державний орган досі не створений.

Кабінету Міністрів України було рекомендовано розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проект загальнодержавної Програми розвитку, функціонування та дослідження української мови на 2004 — 2010 рр. та проект Концепції державної мовної політики України. Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004 — 2010 рр. було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. [16]. Ця Програма акцентувала увагу на тому, що «мова є найважливішим засобом людського спілкування та інтелектуального розвитку особистості, визначальною ознакою держави, безцінною і невичерпною скарбницею культурного надбання народу» [16]. Саме українській мові відводить дана Програма провідну роль у процесі державотворення на поточному етапі, а в майбутньому — консолідуючу роль у становленні громадянського суспільства. Тому метою Програми визначено «створення належних умов для розвитку і розширення сфери функціонування української мови, виховання шанобливого ставлення до неї, формування патріотизму у громадян України» [16].

Серед першочергових заходів у Програмі значилось «розроблення проекту Концепції державної мовної політики». Такий проект було підготовлено Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права [13], який затверджено 11 липня 2006 р. на своєму пленарному засіданні. Розробка Концепції розпочалася достатньо давно. Проект першої редакції Концепції надійшов з Кабінету Міністрів України ще в березні 2006 р. З того часу проект дороблявся в Національній комісії. До проекту була подана низка зауважень, які були всі враховані під час її доопрацюванні. Дані рекомендації були розроблені в рамках проекту «Дослідження регіональних особливостей дотримання прав людини», що проходили за фінансової підтримки Дирекції з питань розвитку та співробітництва Швейцарії. Здійснювалося широке її обговорення в громадських колах. Одне з таких обговорень відбулося в рамках правничої секції Четвертого форуму українців, що відбувся в Києві 19 серпня 2006 р. [13]. Проект концепції визначав основні напрями формування і реалізації мовної політики, організаційні й правові механізми вирішення існуючих у цій галузі проблем та намічає етапи їх реалізації. Положення концепції мають стати основою для удосконалення чинного та розробки нового законодавства у сфері застосування мов в Україні. Здійснення концепції, на думку авторів, відбуватиметься строго на основі ст. 10 Конституції України.

Змістові домінанти концепції такі:

– «Пріоритетом мовної політики в Україні є утвердження і розвиток української мови».

– «В умовах існуючої в Україні мовної ситуації, деформованої на користь російської мови, надання останній статусу державної (офіційної) ... увічнило б триваючий процес русифікації України. Нинішній мовний розвиток в Україні і без надання російській мові статусу державної є потенційно небезпечним для майбутнього української мови, а відповідно для майбутнього української нації і державної незалежності України».

– «Оскільки процес витіснення української мови є керованим і набув системного характеру, українська держава має діяти також системно, вживаючи рішучих заходів підтримки української мови як мови титульної нації і державної мови. Такі заходи не спрямовані проти мовних прав осіб, що належать до національних меншин, а є лише засобом утвердити українську мову, захистити мовні права українців і зберегти Україну як незалежну державу із своїм самобутнім обличчям» [13].

Українська громадськість мала можливість взяти участь в обговоренні проекту концепції у мережі Інтернет, надіславши свої міркування і пропозиції з цього приводу на електронну адресу kzum@ukr.net.

Концепція була подана до Верховної Ради України як законопроект за № 3220 від 25.09.2008 р. народним депутатом П. Мовчаном. Головне науково-експертне управління щодо поданого законопроекту висловило такі зауваження і пропозиції: «Основний зміст Концепції цілком справедливо присвячується питанням відродження, збереження та розвитку української мови, як мови титульної нації, мови державної. Проте у ній недостатньо враховується те, що близько половини населення України користується російською мовою, якій, відповідно до Конституції України, гарантується вільний розвиток, використання і захист (ст. 10). Натомість у Концепції це положення Основного Закону відтворюється неточно, а російська мова виставляється у негативному світлі. Вживання щодо неї таких термінів як «імперська мова», «тотальна русифікація» та заклики до захисту від «мовно-культурної експансії Росії» надають Концепції загально-антиросійського спрямування, що вбачається неприпустимим. На думку управління, питанням російської мови в Україні, її статусу, сфери вживання доцільно було б присвятити окремий розділ Концепції, у якому чітко визначити засади та сфери її вживан-

ня. Адже правова нерегульованість цих питань і надалі буде підставою для політичних спекуляцій та джерелом суспільно-політичної напруги в Україні» [14]. Зрозуміло, що саме це необхідно враховувати законодавцям під час творення закону про мову в Україні, щоб раз і назавжди покласти край мовним спекуляціям та конфронтації.

Незважаючи на відхилення Верховною Радою Концепції державної мовної політики, Президент України В. Ющенко (2005 – 2010 рр.) наприкінці своєї каденції (15 лютого 2010 р.) своїм Указом (№ 161/2010) затвердив Концепцію державної мовної політики. «Пріоритетом державної мовної політики має бути утвердження і розвиток української мови», – сказано в документі. Відтак «держава повинна забезпечити безумовне виконання конституційної норми щодо всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». «Громадяни України, незалежно від етнічного походження, переконань та займаної посади, повинні володіти українською мовою як мовою свого громадянства. Володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування, є неодмінною умовою набуття громадянства України». «Володіння українською мовою посадовими і службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування є однією з обов'язкових умов для зайняття відповідних посад». У Концепції зазначено, що «нормалізації мовної ситуації в державі заважають не лише відсутність ефективної державної мовної політики, але й політизація мовного питання, політичні спекуляції з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, які свідомо прагнуть викликати штучне протистояння в суспільстві». Документ вказує і на неприпустимість впровадження другої державної мови: «Надання статусу державної мови іншим мовам неминуче спричинить не лише швидке витіснення української мови з офіційного спілкування, а й дальше звуження сфери її використання». Відтак, «державна мовна політика має бути спрямована на утвердження поваги до української мови та мов національних меншин, будь-які прояви зневаги є неприпустимими» [15].

Важливим кроком до поширення вживання державної мови є виконання запланованого Програмою розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 рр. завдання з розроблення і введення в дію українського лінгвістичного порталу в мережі Інтернет, де можна отримати відомості про проведення наукових конференцій, новинки літератури з фаху тощо [16].

Серед програмних заходів є й таке, що стосується поглиблення знань з української мови державних службовців та використання ними української мови в процесі виконання своїх посадових обов'язків. У чинній програмі за сім років її реалізації фінансування даного заходу передбачено у розмірі 270 тис. грн. Зазначимо, що акти в цій сфері, керовані Кабінетом Міністрів України, вже здійснювалися у 1998 – 1999 рр. [17], але, вочевидь, їх виявилось недостатньо для досягнення поставленої мети. Це дійсно щось парадоксальне, адже ст. 6. Закону «Про мови в Українській РСР» встановлює, що володіння українською і російською мовами в обсязі, необхідному для виконання посадових функцій є обов'язком службової особи державних органів, установ і організацій. Щоправда, незнання громадянином мови не є підставою для відмови йому в прийнятті на роботу, але в такому разі вже після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків. Ця норма була прийнята в колоніальній радянській державі, й чи не дивно, що в сучасній незалежній Україні процес вивчення державними службовцями державної мови має фінансуватися з державного бюджету? Намагання уточнити обов'язки державних службовців щодо мови спілкування на державній службі були вміщені в законопроекті «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» реєстраційний № 2553 від 23.05.2008 р., внесений на розгляд народним депутатом Ю. Гнаткевичем [19]. Обґрунтовуючи необхідність

прийняття цього закону, автор зазначав, що хоча ст. 10 Конституції України проголошує державною мовою в Україні українську мову та у законі «Про державну службу» відсутня норма про використання державної мови державними службовцями. Її немає ні в ст. 10, яка перераховує обов'язки державних службовців, ні в ст. 5, зазначеного закону, де йдеться про етику поведінки державного службовця. Не дивно, що державні службовці часто порушують вимоги Конституції щодо використання державної мови й користуються державною мовою іншої держави. Та ці зміни до закону не були прийняті. У висновку Головного наукового-експертного управління пояснюється, що «обов'язок державних службовців застосовувати у своїй службовій діяльності державну — українську мову чітко і однозначно закріплений у нормах законодавства України, тобто у правових нормах. Відтак, внесення запропонованих змін щодо дотримання державними службовцями цього обов'язку саме до ст. 5 закону є недоречними» [19]. Хоча Головне науково-експертне управління не пояснює, про які саме праві норми йдеться. На наш погляд, слід підкреслити, що ані чинний закон, ані будь-який законопроект не визначають терміну (чи то місяць, чи то два, а можливо рік чи два) опанування мови державними службовцями. А що стосується оволодіння мовою під час роботи, то це анахронізм. Знання державної мови для державного службовця мусить бути кваліфікаційною вимогою і має перевірятися при проходженні конкурсу на посаду або перед призначенням на посаду. Це особливо актуально сьогодні, коли Україна орієнтується на європейський рівень надання управлінських послуг.

Державність української мови є стабілізаційним чинником у зміцненні єдності українського суспільства, ідентифікації громадян у єдину націю, фактором суверенітету й безпеки держави. Саме тому пріоритетом мовної політики в сучасній Україні має бути утвердження і розвиток української мови як державної — визначального чинника і головної ознаки ідентичності української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення, дала офіційну назву державі і є базовим системоутворюючим складником української державності. Без повноцінного функціонування української мови як державної в усіх регіонах України українській нації загрожує втрата статусу і ролі титульної і державотворчої нації. Ідеї про двомовність не сприятимуть етнополітичній стабілізації суспільства в разі їх конституційного закріплення в Україні. Утвердження української мови як державної слід вирішувати в контексті державної інституціоналізації, формуючи державно-управлінський механізм забезпечення мовної політики, що унеможливує спекуляції мовно-політичними проблемами, які найчастіше зумовлені культурологічним чи етнокультурним контекстом.

Після здобуття Україною державної незалежності в розвитку мовної ситуації мало що змінилося. Зокрема, у країні досі відсутні наукові центри, які б займалися науковими дослідженнями різних регіонів, вельми необхідними для створення оптимальної моделі державної мовної політики.

На жаль, до сьогодні вищі навчальні заклади системи державного управління не готують відповідних фахівців, які здатні аналізувати та прогнозувати розвиток мовної ситуації в країні, а відтак, давати наукові рекомендації керівникам країни для правильних кроків у загальнодержавній мовній політиці.

Також, на нашу думку, конче необхідні детальні ґрунтовні соціолінгвістичні дослідження мовних ситуацій, які стануть необхідною передумовою для вироблення й впровадження мовної політики. В Україні такі дослідження набувають особливої значущості, оскільки впродовж тривалого історичного періоду бездержавна мовна ситуація країни зазнала великих деформацій. Бо, хоча формально російська мова в СРСР не мала статусу державної, цю її функцію забезпечував статус мови міжнаціонального спілкування, а відтак, у українських громадян викривлене сприйняття власної самоідентифікації.

Солідарність суспільства формує передусім масове усвідомлення громадянами країни приналежності до єдиного мовно-культурного простору. Тому поширення в унітарній державі однієї державної мови є запорукою її політичної стабільності.

Очевидним у нашій українській мовній ситуації є те, що українська мова може повноцінно розвиватися лише в Україні, тоді як російська основну свою «базу» має не в Україні, а в Росії, як угорська — в Угорщині, польська — в Польщі і т. ін. Очевидним є й те, що в Україні українська мова — мова так званої «титульної», корінної і найчисленнішої нації — не є повноприсутньою в суспільному житті. Вона витіснена на периферію засобів масової інформації, наукового життя, зрештою і міського побуту — за винятком міст Західної України.

До актуальних завдань державної мовної політики завтрашнього дня належить упровадження мовного планування, спрямованого на захист і підтримку державної мови, на перспективу майбутнього подолання деформацій постколоніального мовно-культурного розвитку країни:

1) забезпечення всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України через прийняття нового Закону про статус державної мови в країні;

2) чіткого визначення в законодавстві України поняття «національна меншина», «місця компактного проживання», «етнічна меншина», «корінний народ», «державна мовна політика» тощо;

3) гарантування повної та рівноправної участі громадян України, які належать до різних етномовних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства;

4) визнання багатоетнічного (а не багатонаціонального) характеру українського суспільства;

5) підтримання права всіх його членів на збереження та популяризацію своєї мовно-культурної спадщини;

6) оцінення внеску етнічних спільнот у розвиток українського суспільства;

7) підтримання атмосфери взаєморозуміння та взаємодії між усіма складовими етномовної структури українського суспільства;

8) стимулювання визнання й поваги всього українського суспільства до державної мови і мов усіх національностей, які мешкають в Україні;

Вільне опанування представниками національних меншин як громадянами України української (державної) мови як мови свого громадянства — запорука єдності і стабільності суспільства. Функціонування державної мови має поєднуватись з уважним ставленням до мов національних меншин. При цьому державний статус української мови несумісний з пропагандою спрямованою на запровадження другої державної мови, будь-яких форм регіональної мовної автономії, бо як переконує європейський та світовий досвід державотворення — не має жодної країни де б на одній території функціонувало одночасно дві мови державні (офіційні).

З огляду на сучасної мовної ситуації в Україні та її історичну складність для здійснення програмних задумів потрібні конкретні державні механізми реалізації державної мовної політики, вироблення яких має покладатися на Державний орган з питань мовної політики, який необхідно створити як в законодавчій так і у виконавчій системі української влади.

Бібліографія

- 1 Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Курас. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.
- 2 Куць О. Мовна політика в державотворчих процесах України : [навч. посіб.] / О. Куць. — Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2004. — 276 с.

- 3 Лопушинський І. Державна мовна політика в Україні / І. Лопушинський. — Херсон : Олді — плюс, 2010. — 478 с.
- 4 Лопушинський І. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України : досвід, проблеми та перспективи / І. Лопушинський. — К.; Херсон : Олді — плюс, 2006. — 456 с.
- 5 Масенко Л. (У)мовна (У)країна / Л. Масенко. — К. : Темпора, 2007. — 88 с.
- 6 Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко. — К. : Соняшник, 1999. — 100 с.
- 7 Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Л. Масенко. — К. : КМ Академія, 2004. — 164 с.
- 8 Нагорна Л. Політична мова і мовна політика. Діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. — К. : ІПЕД НАН України, 2005. — 320 с.
- 9 Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50 — х початок 90-х рр.. ХХ ст.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Шевчук Жана Анатоліївна; НАН України; Ін — тут історії України. — К., 2001. — 178 арк.
- 10 Рекомендації парламентських слухань «Про функціонування української мови в Україні» від 06.02.2003 року № 480-IV. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
- 11 Обережно мова : матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003 року / Верховна Рада. Комітет з питань культури і духовності. — К. : Парлам. вид-во, 2003. — 133 с.
- 12 Указ Президента України «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших органів» від 9 лютого 2002 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
- 13 Концепція державної мовної політики внесеної на розгляд Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 11.07.2006 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>.
- 14 Висновок Головного науково-експертного управління на Законопроект про «Про державну мову України» № 1435 від 21.01.2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
- 15 Про державну мовну концепцію : Указ Президента України від 15.02.2010 р. № 161/2010 Офіційне Інтернет — представництво Президента України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/10486.html>
- 16 Програма розвитку і функціонування української мови на 2004 — 2010 роки // зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 676 від 26.05.2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
- 17 Стецюк П. До питання про конституційно-правові основи утвердження статусу української мови як державної / П. Стецюк // Укр. філологія : школи, постаті, проблеми. — Л., 1999. — С. 650 — 654.
- 18 Про внесення змін до Закону України «Про державну службу» реєстраційний № 2553 від 23.05.2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua>.
- 19 Висновок на проект закону про внесення змін до Закону України «Про мови Українській РСР». Нова редакція [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua>.

Евсеева Г. П.

Достижения и перспективы государственной языковой политики в Украине

В статье рассматриваются достижения языковой политики в Украине за годы независимости и последующее ее усовершенствование. Предлагается конкретный перечень необходимых мер

для сохранения украинского языка как государственного, который должен выполнять консолидирующую роль в обществе.

Evseeva G. P.

Achievements and prospects of state linguistic policy in Ukraine

Achievements of linguistic policy in Ukraine for years of independence and its subsequent improvement are examined in the article. The concrete specific list of necessary measures is given for the maintenance of the Ukrainian language as the state which must execute consolidating role in the society.

Двуреченська О. С.

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН З СЕРЕДИНИ XVII СТ. ДО 1991 Р.: СПРОБА ІСТОРИЧНОЇ РЕТРОСПЕКТИВИ

Першим писемним джерелом, яке було присвячене аналізу відносин двох суверенних держав стала «Історія Пелопонесської війни» Фукидіда, написана у V ст. до н. е. Прототип сучасного терміну «міжнародні відносини» вперше був введений в обіг на межі XVIII – XIX ст. англійським філософом Дж. Бентамом. Але саме явище «міжнародні відносини» виникло набагато раніше.

Питання визначення генези міжнародних відносин є достатньо складним і пов'язане із розробкою теоретичних засад міжнародних відносин. Так, російський дослідник М. Косолапов вважає, що становлення міжнародних відносин було пов'язано із усвідомленням народами поділу відносин на внутрішні та зовнішні, та продовжило формуватися із становленням держав [1]. Враховуючи цю точку зору, можна вважати, що міжнародні відносини виникають у додержавний період. Поява держави як інституту, певної форми організації суспільства, оформлення у держави інтересів поза межами власної території та співпадіння або зіткнення інтересів різних держав, призвели до появи вже безпосередньо міжнародних відносин.

Зважаючи на багатогранність явища міжнародних відносин, у XX ст. актуальною постала проблема його визначення. У залежності від кола наукових інтересів дослідників, пояснюючи суть терміну «міжнародні відносини», вони акцентували увагу або на учасниках відносин, або на сферах, в яких ці відносини відбувалися, або зводили міжнародні відносини до простої сукупності зовнішніх політик різних держав і т.п. [2; 3]. Сьогодні є найбільш вживаним таке визначення: міжнародні відносини – це специфічна галузь суспільних відносин; сукупність політичних, економічних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між основними суб'єктами світової політики; поведження держав на міжнародній арені [4]. Український дослідник С. Троян пропонує розглядати міжнародні відносини як системну сукупність політичних, економічних, дипломатичних, правових, воєнних, гуманітарних та інших зв'язків і відносин між суб'єктами світового співтовариства, до яких належать держава, народ, суспільні та громадські рухи, різноманітні організації тощо [2].

Актуальність теми визначається малодослідженістю у вітчизняній науці міжнародних відносин з позиції системності. Також значимим є те, що визначені на сьогодні

провідні системи міжнародних відносин стосуються подій Європейського регіону, до якого належить і Україна. Метою роботи є спробу охарактеризувати місце України у провідних системах міжнародних відносин із середини XVII ст. і до 1991 р.

Дослідження системного розвитку міжнародних відносин знайшло відображення в ряді праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Для розкриття обраної теми актуальними стають роботи І. Хижняка, С. Трояна, М. Косолапова та П. Циганкова. Так, І. Хижняк розкриває розвиток міжнародних відносин з середини XVII ст. до початку XX ст., звертає увагу на провідні тенденції розвитку систем міжнародних відносин, їх трансформації [5]. Професор С. Троян досліджує теоретичні аспекти міжнародних відносин та еволюцію їх розвитку [2]. Російські дослідники М. Косолапов та П. Циганков у контексті теоретичного дослідження намагаються визначити передумови появи міжнародних відносин, закономірності їх еволюції [1; 3].

Дослідження міжнародних відносин із позиції системності було започатковане в 50-х рр. XX ст. Системний підхід надає можливість досліджувати міжнародні відносини як цілісне явище, вивчати його структуру та взаємозв'язки, особливості, виділяти підсистеми, рушійні сили, склад учасників на конкретних етапах розвитку. Це, в свою чергу, дозволяє проводити більш глибокий аналіз зовнішньої політики держави та визначити її місце в певній системі міжнародних відносин.

У класичному розумінні, перша система міжнародних відносин була сформована у середині XVII ст. Перша половина XVII ст. позначилася глобальним європейським конфліктом — Тридцятилітньою війною (1618 — 1648 рр.), в яку на різних етапах були втягнуті всі європейські держави, за виключенням Англії, Польщі та Росії.

З 1644 по 1648 рр. в Вестфалії проходив перший загальноєвропейський конгрес, на якому були встановлені перші «правила поведінки» європейських держав. До основних досягнень Вестфальської системи міжнародних відносин можна віднести встановлення принципу віротерпимості, державного інтересу та суверенітету. Основними учасниками міжнародних відносин стають суверенні держави. Значення набули їх політична, економічна, військова потужність, сфера впливу, рівень централізації. Посилилося значення дипломатичної діяльності. Боротьба між провідними центрами сили переносилася і на територію колоній, що перетворило міжнародні відносини з регіональних на світові.

Рішення Вестфальського конгресу змінили баланс сил в Європі. У другій половині XVII ст. спостерігався пік політичної могутності Франції, яка у XVIII ст. була урівноважена Англією. За рахунок територіальних надбань посилилася могутність Швеції, але зовнішньополітичний тиск Російської держави виявився сильнішим. Республіка Об'єднаних Провінцій та Швейцарія отримали незалежність. Лише де-юре продовжувала існувати єдина Священна римська імперія германської нації. Встановлений баланс сил з невеликими змінами проіснував до кінця XVIII ст.

У період Вестфальської системи міжнародних відносин у держав сформувалися довготривалі зовнішньополітичні цілі, виникали союзи та коаліції, що призвело до формування регіональних підсистем (Північної, Східної тощо).

Початок Вестфальської системи міжнародних відносин для українських земель співпав з початком Визвольної війни українського народу. Результатом боротьби стало приєднання значної території України до Московського князівства. Інша частина лишилася розподіленою між Польщею та Австро-Угорщиною. Отже, участь України у Вестфальській системі міжнародних відносин відбувалася опосередковано і в контексті зовнішньополітичної діяльності кількох провідних акторів. Відносини українців з Кримським ханством вплинули на розвиток Східної підсистеми, а результати Полтавської битви — Північної (перемога Московії у Північній війні). Крім того, Україна не існувала

як суверенна держава, хоча вже можна говорити про існування української нації із своїми власними політичними інтересами. Релігія продовжувала грати значну роль у відносинах між представниками різних народів на території України.

У другій половині XVIII ст. баланс сил в Європі безповоротно змінився. Набули політичної ваги Російська імперія і Пруссія, натомість перестали грати значну роль Іспанія, Нідерланди, Португалія, Швеція. Як єдина держава перестає існувати Польща. Вдала Кримська політика Росії зменшила політичну вагу Османської імперії. У Північній Америці виникла перша держава з республіканським політичним устроєм – США. Остаточо Вестфальська система міжнародних відносин була дестабілізована подіями Французької революції та воєнною політикою Наполеона.

Основні принципи нової системи міжнародних відносин були закладені на Віденському конгресі (1814 – 1815 рр.). Перша особливість нової системи проявилася вже під час роботи конгресу: вперше майже всі європейські держави були охоплені системою міжнародних дипломатичних договорів. У подальшому, під час вирішення конфліктів, перевага надавалася мирним засобам. До інших характерних рис Віденської системи належать принципи легітимності, національного суверенітету, національних інтересів, «свободи рук», право націй на самовизначення, втручання у внутрішні справи держави у разі виникнення загрози сепаратизму, перехід до конституційних монархій. Було засновано нові дипломатичні ранги, введено правила дипломатичного протоколу і етикету, які з невеликими змінами існують і сьогодні. Віденський конгрес встановив новий баланс сил, провідну роль в якому стали відігравати імперії – Австро-Угорська, Британська, Російська, а з другої половини XIX ст. Німецька і Османська. Вперше сформувалися коаліції держав подібні до Священного Союзу, Антанти, Троїстого та Четвертого союзів. Закріплений конгресом порядок проіснував без суттєвих змін до середини XIX ст. Поштовхом для трансформацій стали революційні події 1848 – 1849 рр., східна політика Російської імперії, Кримська війна (1853 – 1856 рр.), промислові революції, загострення боротьби за територіальний переподіл світу, визвольні війни в Латинській Америці, політика О. фон Бісмарка, остаточний вихід відносин європейських держав за межі Європейського регіону, зростання ролі Азіатського та Африканського регіонів, зовнішня політика США, поява політичних партій тощо. Кардинальні зміни у міжнародних відносинах та загострення стосунків між державами призвели до Першої світової війни.

Україна продовжує відігравати опосередковану роль учасника системи міжнародних відносин. Зміни були пов'язані переважно із зацікавленням в них певних політичних сил інших держав, як-то декабристів, діячів польського та російського революційних рухів. Самостійна політична діяльність представників українського народу розпочалася тільки з другої половини XIX ст. Перша половина XIX ст. ж характеризувалася активним поширенням провідних ідеологічних європейських течій, у контексті надання дворянських привілеїв, хлопоманства, а згодом народництва посилювався інтерес до української історії та культури. В другій половині XIX ст. починають формуватися громадські організації з політичними вимогами та політичні партії, активізувався робітничий рух. Отже, для України були характерні лише певні ознаки нової системи. Зовнішня політика розвивалася в контексті зовнішньої політики Австро-Угорської та Російської імперій. Найбільш значимими були події російсько-турецьких відносин. Вони сформували окрему підсистему міжнародних відносин, яку І. А. Хижняк визначає як «Кримський контракт» [5].

Перша світова війна призвела до корінних змін не тільки в європейському, а й у світовому масштабі. Основи нової системи міжнародних відносин були сформульовані на Версальській та Вашингтонській конференціях, тому нова система отримала назву Версальсько-Вашингтонська. Нова система зафіксувала і новий баланс сил. Після Першої

світової війни припиняють існувати Австро-Угорська, Німецька, Османська, Російська імперії. Посилюється політична вага США, Великобританії, Франції, СРСР, а з 30-х років Німеччини, Італії, Японії. Нова система міжнародних відносин стала багатополлярною, в ній домінували принципи самовизначення націй, національного суверенітету. Вперше було сформовано міжнародну організацію, завданням якої було гарантувати мир та стабільність у світі. Практично зник монархічний принцип формування органів влади. Значним фактором у міжнародних відносинах на довгий час стають комуністичні ідеї СРСР та його спрямованість на світову революцію. Але ряд суперечностей, які містила нова система міжнародних відносин, (повернення США до ізоляціонізму, неоднозначне ставлення до СРСР, створення умов для відродження німецького мілітаризму тощо), сприяли виникненню чергового глобального конфлікту — Другої світової війни.

Версальсько-Вашингтонська система характеризується радикальною трансформацією Української держави, визначальними рисами якої були проголошення автономії, а згодом і незалежності України, створення власних дієздатних органів влади, активізація зовнішньополітичної діяльності у якості самостійного суб'єкту міжнародних відносин (особливо в період Гетьманату), вперше об'єднання українських земель у межах єдиної держави, зменшення участі українців у воєнних компаніях інших держав тощо. У 1922 р. Україна стала членом СРСР, що сприяло обмеженню самостійності у внутрішній та зовнішній політиці, але на інших, ніж у попередніх системах, засадах. Отже, в період Версальсько-Вашингтонської системи відбулася перша спроба України вийти на міжнародну арену у якості повноцінного актора міжнародних відносин.

На останньому етапі Другої світової війни в 1945 р. на Ялтинській та Потсдамській конференціях були закладені основи нової системи міжнародних відносин. Провідними учасниками стають СРСР та США, а традиційні актори міжнародних відносин Європейського регіону переходять до держав «другого ешелону». Основною складовою міжнародних відносин стала ідеологічна, яка призвела до розподілу практично всього світу на два табори — соціалістичний та капіталістичний, що спричинило гонку озброєнь та виникнення такого явища як «холодна війна», протистояння двох блоків, постійну загрозу ядерної війни, поширення системи союзів, регіональні конфлікти, розвиток підривної діяльності і т. п. Світ перетворився з багатополярного на біполярний. Посилилося значення економічних відносин. Стрімкими темпами відбувалася деколонізація. На зміну Лізі Націй прийшла нова міжнародна організація — ООН. Розпочався процес формування та вдосконалення правової бази забезпечення прав людини і громадянина.

Участь України у біполярній системі міжнародних відносин визначалася її місцем у складі СРСР, як однієї з найбільших радянських республік, що дозволило УРСР брати участь у роботі ООН. Діяльність в ООН та її установах фактично було єдиним проявом міжнародної активності України. Так, у межах Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин Україна належала до соціалістичного табору і відігравала практично роль пасивного актора міжнародних відносин.

Наслідком розпаду Радянського Союзу і припинення «холодної війни» стало виникнення постбіполярної системи міжнародних відносин, яка сформувала нові правила і принципи взаємодії держав на світовій арені. Україна отримала можливість проголосити себе незалежною державою і з 1991 р. самостійно формувати свою зовнішню політику.

Таким чином, зважаючи на обмежену участь України у попередніх системах міжнародних відносин і практично відсутність традицій відносин з іншими державами Європейського регіону, перед Україною в XXI ст. стоїть нагальне завдання зайняти гідне місце в сучасній системі міжнародних відносин відповідно до свого геополітичного положення та ресурсного потенціалу.

Бібліографія

1. Косолапов Н. Явление международных отношений: историческая эволюция объекта анализа / Н. Косолапов // Международная экономика и международные отношения. — 1998. — № 4. — С. 59 — 70.
2. Троян С. Теоретичні підходи до розуміння та вивчення міжнародних відносин у шкільному курсі нової історії / С. Троян // Історія та правознавство : Науково-методичний журнал. — 2005. — №34 — 36(62 — 64) — С. 59 — 72.
3. Цыганков П. А. Теория международных отношений / П. А. Цыганков. — М. : МГУ, 2003. — 459 с.
4. Кудряченко А. Міжнародні відносини / А. Кудряченко // Політологічний словник / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К. : МАУП, 2005. — С. 485 — 487.
5. Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648 — 1918) / І. А. Хижняк. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — 224 с.

Двуреченская А. С.

Украина в контексте системного развития международных отношений с середины XVII ст. до 1991 г.: попытка исторической ретроспективы

Статья посвящена попытке исследовать развитие Украины в контексте эволюции ведущих систем международных отношений. Раскрываются особенности развития Украины в период существования систем международных отношений на разных исторических этапах.

Dvurechenskaya O. S.

Ukraine in the context of system development of international relations from the middle of XVII century to 1991: attempt of historical retrospective view

The article is sanctified to the attempt to investigate development of Ukraine in the context of evolution of the leading systems of international relations. The features of development of Ukraine open up in the period of existence of the systems of international relations on the different historical stages.

Драгунова Т. А.

СУЧАСНІ ВИМІРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розвиток національної культури в будь-якому унітарному просторі залежить від того, як її основи зберігаються і передаються майбутнім поколінням. Для українського суспільства це питання найбільш болюче, тому що становлення сучасної держави охоплює невеликий з огляду на історію період, повернення до історичних теренів нації перебуває на етапі становлення і часто супроводжується з великим нерозумінням ситуації і гальмуванням передачі національної спадщини прийдешнім поколінням. Як сприймає на сьогодні національну культуру студентство, молодь, яка в майбутньому має становити найвищий прошарок суспільства?

Проблемам розвитку культури присвячують свої праці багато вчених, зокрема такі дослідники, як Л. І. Брюховецька [1], І. М. Дзюба [2], М. В. Попович [3], В. Л. Скуратівський [4]. Соціологічний вимір культури в сучасних реаліях України висвітлюється в роботах Л. О. Ази [5], Є. Головахи [6], Г. М. Залізник [7], Н. В. Паніної [8] та ін. Одночасно із загальною проблематикою розвитку національної культури постає необхідність вивчення стану культури в середовищі студентської молоді, яка становить основу культурного функціонування суспільства і забезпечуватиме в подальшому його цінність, цілісність і розвиток.

В даній статті розглядається сучасний стан та розуміння майбутнього розвитку культури студентами вищих навчальних закладів України. Дослідження ґрунтується на опитуванні студентів вищих навчальних закладів, зокрема Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Національного політехнічного університету України «КПІ», Національного авіаційного університету, Уманського педагогічного університету ім. П. Тичини, яке провела автор. Серед студентів жінки становили 74,6 %, чоловіки – 25,4 %. За місцем фактичного проживання до вступу у вищий навчальний заклад 34 % респондентів становили мешканці м. Києва і Київської області, 37,2 % – мешканці центральних областей, 12,4 % – південних областей, 6,2 % – північних областей, 5,6 % – західних, 2,8 % – східних областей України.

Яка обізнаність сучасної молоді з культурними традиціями та звичаями України? На питання щодо обізнаності з українськими національними обрядами, звичаями та традиціями 87,8 % респондентів відповіли позитивно, серед них 41,9 % – ствердно, 45,8 % – скоріш так, ніж ні. Важливо відмітити, що серед українців таких виявилось 88,6 %, серед росіян – 77,8 %, серед представників інших національностей – 66,7 %. Обізнаність з українськими традиціями майже не залежить від того, в місті чи в селі проживали респонденти до вступу у вищий навчальний заклад (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл відповідей на питання «Чи обізнані Ви з українськими національними обрядами, звичаями та традиціями?» за типом населених пунктів, %

Тип населеного пункту	Чи обізнані Ви з українськими національними обрядами, звичаями та традиціями?				Усього
	Так	Скоріше так, ніж ні	Скоріше ні, ніж так	Ні	
Місто	41,5	45,4	12,3	0,8	100
Село	45,8	47,9	6,3	0,0	100
Усього	42,7	46,1	10,7	0,6	100

Обізнаність з українськими національними традиціями пов'язана зі ставленням до національної культури в родинах респондентів. На питання «Чи шанується національна культура у Вашій родині?» 87,7 % респондентів відповіли позитивно, з них 41,9 % – ствердно, 45,8 % – скоріш так, ніж ні. Показово, що частка респондентів, які відповіли ствердно на це питання, нижча частки тих, які не зовсім впевнені в цьому. Проте за регіонами ця ситуація різниться (табл. 2).

Як видно з таблиці, 72,7 % респондентів, які проживали до вступу у вищі навчальні заклади (ВНЗ) в західному регіоні України, відповіли ствердно щодо шанування національної культури в родині. Ствердно відповіли половина респондентів (50,7 %), які проживали в центральному регіоні, 39,1 % вихідців з м. Києва, 28,6 % – з півдня. Водночас на сході таких не виявилось, хоча 40 % респондентів відповіли, що скоріш обізнані, ніж ні.

Таблиця 2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи шанується національна культура у Вашій родині?» в розрізі регіонів України, %

	Регіон проживання						Усього
	Захід	Схід	Північ	Південь	Центр	Київ та область	
Так	72,7	0,0	18,2	28,6	50,7	39,1	41,9
Скоріше так, ніж ні	18,2	40,0	63,6	61,9	41,8	46,9	45,8
Скоріше ні, ніж так	9,1	40,0	18,2	9,5	7,5	10,9	10,6
Ні	0,0	20,0	0,0	0,0	0,0	3,1	1,7
Усього	100	100	100	100	100	100	100

Основним чинником збереження національної ідентичності виступає мова. Відомо, що поширення в національній державі однієї мови є запорукою політичної стабільності, водночас функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту і перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя [7, сс. 5 – 7]. Тому щоденна мова спілкування є показовою ознакою належності до певної національності чи національної групи. Згідно з результатами дослідження більше половини респондентів у родині спілкуються українською мовою (55,6 %), українською та російською – 20,2 %. Спілкуються у родині тільки українською мовою на заході України, переважна більшість респондентів з півночі та центру України (80 – 82 %), проте в столиці та Київській області – лише 37 %. На сході та півдні таких взагалі немає. При цьому, п'ята частина респондентів зазначила, що вдома розмовляють як українською, так і російською мовами (20,2 %). Серед них найбільше мешканців півдня (55 %), столиці та столичної зони – 25 % і сходу (20 %) (табл. 3).

Таблиця 3. Розподіл відповідей респондентів на питання «Якою мовою Ви спілкуєтесь частіше?» у розрізі регіонів України

Мова спілкування	Місце спілкування	Захід	Схід	Північ	Півд.	Центр	Київ та обл.	Усього
Українська	У родині	90,9	0,0	72,7	28,6	83,6	30,2	55,6
	На роботі / за місцем навчання	63,6	20,0	54,5	42,9	74,6	27,0	50,6
	У громад. транспорті, магазині тощо	81,8	20,0	45,5	23,8	73,1	18,8	45,3
Українська та російська	У родині	0,0	20,0	18,2	38,1	11,9	27,0	20,2
	На роботі / за місцем навчання	27,3	80,0	27,3	33,3	22,4	55,6	37,6
	У громад. транспорті, магазині тощо	9,1	0,0	36,4	47,6	20,9	37,5	29,6

За результатами дослідження мовної ситуації у м. Києві десять років потому, у 2000 р., лише 10 – 20 % студентської молоді у різних ситуаціях вживали українську мову. Для «офіційного» вжитку (у навчальному процесі) у студентів робочою була українська мова, а у нерегламентованих, неформальних ситуаціях – російська. За показником престижності переважала російська мова, хоча на майбутнє 81 % киян вважали, що першість має займати у столиці українська мова [7, с. 8].

Згідно із опитуванням української студентської молоді у 2010 р., серед студентів столичних вищих навчальних закладів користуються українською мовою за місцем навчання 33 %, українською та російською 50,4 %. Дещо нижче показник вживання української мови у громадських місцях, транспорті тощо (відповідно 28,4 і 35,3 %).

Мовний бар'єр існує в розподілі за типом населеного пункту. Якщо мовою переважної більшості родин респондентів на селі є українська (75 %), то в місті – таких менше половини (48,5 %). Приблизно однакові частки двомовних сімей респондентів села та міста (які спілкуються вдома українською та російською мовами) (відповідно 18,8 % і 20,8 %).

Проте серед респондентів з україномовних родин лише 75,5 % вживають рідну мову на роботі, 71,7 % – у громадському транспорті, магазинах тощо. Користуються як українською, так і російською мовами на роботі 20,4 % респондентів, в громадських місцях – 19,2 %, інші переходять на російську мову.

Проблеми національної культури хвилюють 89,1 % респондентів, при чому серед них частка жінок вища, ніж частка чоловіків (відповідно 91,7 % і 81,4 %). Майже всі вони вважають, що потрібно засвоювати українську культурну спадщину, культурно-історичний досвід, зберігати українські національні традиції. Серед осіб, які вболівають за національну культуру, 52,9 % вважають обов'язковим розширення сфери вживання української мови, ще 39,5 % скоріш згодні з цим, ніж ні.

На думку респондентів, яких хвилює доля національної культури, в сучасному українському суспільстві провідником національної культури мають бути керівники держави (такої думки дотримуються 68,8 % респондентів) і молодь (64,3 %). Крім того, провідниками національної культури в сучасному українському суспільстві мають бути як представники творчих професій (зазначили 42,7 % респондентів) і особи з вищою освітою (32,5 %), так і пересічені громадяни (26,1 %).

Найбільш важливим проявом культури в сучасному українському суспільстві респонденти вважають соціальні цінності і норми. Адже саме «зміна морально-духовних ціннісних орієнтирів широкого загалу народу здатна народити нову еліту, віддати їй повно важення розробки культурної політики держави» [8, с. 8]. Наступні в переліку – пізнавальна, творча, естетична діяльність; міфи, релігія, мистецтво, наука. Матеріальні речі, такі як книги, машини, картини; речі і відносини в побуті; техніка і технології; засоби та знаряддя виробництва, отримали нижчі ранги.

Домінуючою в сучасній Україні, на думку всіх респондентів та тих, яких хвилює доля національної культури, є масова (популярна, розважальна) культура (85 – 87,3 %). Друге місце посідає народна культура (фольклор) (11,5 %). Елітарну культуру, як домінуючу в сучасному українському суспільстві, виділили лише 1,3 – 1,7 % респондентів. Проте в майбутній Україні, на думку більшості респондентів, має бути домінуючою елітарна (високопрофесійна) культура (54,3 %); близько чверті голосів було віддано народній культурі (фольклору) – 23,4 %; масовій (популярній, розважальній) культурі – 21,7 %. Отже, можна констатувати, що нинішня культурна інфраструктура не відповідає духовним запитам суспільства – прагненням людської душі жити, а працює головним чином на обслуговування занижених прагматично-споживацьких потреб соціального організму [9, с. 1].

Світовий досвід показує, що масова культура становить одну з провідних ознак функціонування масового суспільства. А Україна цілком попадає під ті характеристики, які уможливають умови масового існування. Це й індустріалізація, і урбанізація, бюрократизація, суспільна «атомізація», стандартизація виробництва, масове споживання, поширення засобів масової комунікації тощо. На думку Т. Лютого і О. Яроша, масова культура не повинна копіювати вже відомі світові стандарти, а створюватися як продукція з українськими реаліями, що зробить її конкурентною за кордоном [10, с. 9].

Чинником розвитку національної культури в сучасному світі виступає процес глобалізації. Відомо, що існує декілька підходів до розуміння суті цього процесу. Перший підхід визначає глобалізацію як нову якість економічних відносин і трактується як «епоха глобального економічного зростання» (позитивно оцінюють такі зміни Р. Дарендорф, Ф. Нушелер, О. Лафонтен, Б. Клінтон, Б. Гейтс та інші) [11, сс. 108 – 109].

Другий підхід визначає глобалізацію як особливу якість міжкультурних і геополітичних відносин, «епоху глобального мультикультурного суспільства», що стирає культурні кордони між державами, руйнує етнічну і культурну ідентичність, розподіляє ресурси тощо.

Третій підхід визначає глобалізацію як «системну трансформацію соціуму», руйнується традиційний системно-політичний порядок, який базувався на принципах державного суверенітету і національно-культурної інтеграції.

Четвертий підхід надає досить негативну оцінку процесу глобалізації і називається «глобалізація як руйнування культур і традицій» (Г.-П. Мартін, Х. Штуман, А. Назарчук та інші). Тобто складність явища глобалізації проявляється в наявності позитивних і негативних його сторін. З одного боку, привабливим є можливість вільного пересування по світу і реалізації своїх здібностей, з іншого – втрата своєї ідентичності.

Одноставності в ставленні до процесу глобалізації як одного з важливих факторів всіх сучасних процесів серед респондентів не спостерігається. Позитивно до процесу глобалізації ставляться 23,2 % респондентів, швидше позитивно, ніж негативно, – 29,9 %, водночас швидше негативно, ніж позитивно – 10,2 %, негативно – 6,2 %. Майже третина респондентів не визначились з оцінкою ставлення до процесу глобалізації (29,9 %). Ставлення до процесу глобалізації залежить від віку респондентів. Характерним є те, що наймолодші сприймають цей процес більш позитивно, ніж старші, серед яких значною є частка тих, хто не визначився з відповіддю. Хоча і жінки, і чоловіки сприймають цей процес в цілому однаково, проте чоловіки категоричніші, ніж жінки: серед чоловіків позитивно ставляться до процесу глобалізації 24,4 %, серед жінок 22,3 %, негативно – відповідно 8,9 % і 5,4 %.

За регіонами проживання до вступу у вищий навчальний заклад відповіді респондентів розподілилися таким чином: найвища частка респондентів, які позитивно ставляться до процесу глобалізації, припадає на західні області (36,4 %), близько чверті таких респондентів є серед вихідців з м. Києва та Київської області (25,0 %) і півдня (23,8 %), найменший відсоток тих, хто позитивно ставиться до глобалізації – на півночі (18,2 %), у центрі та сході України (по 20 %). Водночас у північних і центральних областях спостерігається найвища частка респондентів, які вагаються з відповіддю, але схиляються більше в позитивну сторону (35 – 36 %). Негативне ставлення до глобалізації висловили найбільше респонденти зі сходу (40 %) (табл. 4).

Найбільша частка респондентів, які відповіли на питання щодо впливу процесу глобалізації на розвиток української національної культури, зазначили, що глобалізація супроводжуватиметься впливом висококваліфікованих фахівців – носіїв культури. Хоча 97,0 % респондентів вважають, що ситуація залежатиме від державної політики. Водночас 95,2 % з тих, хто відповів на це питання, дотримуються думки, що глобалізація

сприятиме зростанню інтересу до української культури і процеси розвитку національної культури та глобалізаційні процеси відбуватимуться паралельно (88,9 %).

Таблиця 4. Розподіл відповідей респондентів на питання «Як Ви ставитесь до процесу глобалізації в світі?» у розрізі регіонів країни, %

Ставлення до процесу глобалізації	Регіон проживання						Разом
	Захід	Схід	Північ	Півд.	Центр	Київ та обл.	
Позитивно	36,4	20,0	18,2	23,8	20,0	25,0	23,2
Швидше позитивно, ніж негативно	27,3	20,0	36,4	28,6	35,4	25,0	29,9
Швидше негативно, ніж позитивно	0,0	40,0	9,1	14,3	4,6	14,1	10,2
Негативно	0,0	0,0	0,0	4,8	9,2	6,3	6,2
Важко відповісти	36,4	20,0	36,4	28,6	30,8	28,1	29,9
Разом	100	100	100	100	100	100	100

Результати опитування показали, що від таких факторів, як шанування національної культури у родині, обізнаності з українськими національними обрядами, звичаями та традиціями, залежить формування національної свідомості людини. Водночас національна свідомість людини обумовлює розуміння важливості засвоювати українську культурну спадщину, культурно-історичний досвід, розширення сфери вживання української мови. Це доводять відповідні парні коефіцієнти кореляції (значущі на рівнях 0,01 – 0,05 %).

Більшість респондентів відмічають важливість засвоєння української культурної спадщини, культурно-історичного досвіду. Відповіді на питання «Чи важливо, на Ваш погляд, засвоювати українську культурну спадщину, культурно-історичний досвід?» розподілилися таким чином: важливо – 64,2 %, скоріш важливо, ніж ні – 30,7 %, скоріш не важливо, ніж важливо 2,3 %, байдуже – 2,8 %. Розуміння важливості засвоєння української культурної спадщини пов'язане з бажанням передавати цінності національної культури (мови, релігії, історії тощо) майбутнім поколінням. Переважна більшість студентів бажає передавати цінності національної культури (мови, релігії, історії тощо) майбутнім поколінням: 71,5 % ствердно відповіли на питання, 21,8 % відповіли, що скоріш так, ніж ні. Лише 4,5 % відповіли скоріш ні, ніж так, і 1,7 % дали негативну відповідь. Аналіз показав, що в центральному, південному та північному регіонах частка бажаючих передавати цінності національної культури майбутнім поколінням більша, ніж частка тих, хто розуміє важливість засвоєння української спадщини. Особливо ця різниця відчутна у м. Києві та прилеглий області – 67,2 % проти 58,1 % (табл. 5).

Відчуваючи потребу в знаннях з українознавства (30,8 %), української культури (38,5 %), історії України (19,5 %). Потрібно відмітити, що значної різниці в частках тих, які відчувають потребу в знаннях з української культури та українознавства, в розрізі регіонів немає. Приблизно 60 – 70 % респондентів висловили таке бажання. Серед них найбільша частка припадає на вихідців з північних (80 %), центральних (72,1 %) та південних (71,2 %) областей; найменша частка серед представників східних областей (60 %) і м. Києва та Київської області (64,5 %).

Частка бажаючих підвищувати рівень своєї культури є вищою, ніж частка тих, хто відчуває потребу в знаннях, і становить 78,7 %, ще 17,1 % – вагаються. Якщо відсоток бажаючих підвищувати культурний рівень на 10 % перевищує частку тих, які відчувають потребу в знаннях, майже в усіх областях України, то серед респондентів східного регіону

відсоток бажаючих підвищувати свій культурний рівень на третину менший від тих, хто відчуває потребу в знаннях, разом з тим, 60 % є такими, хто вагається зі ствердною відповіддю (варіант «не знаю»).

Таблиця 5. Порівняльна таблиця відповідей респондентів різних регіонів України на питання «Чи важливо, на Ваш погляд, засвоювати культурну спадщину, культурно-історичний досвід?» і «Чи бажаєте передавати цінності національної культури майбутнім поколінням?»

Варіанти відповіді	Питання	Регіон проживання						Разом
		Захід	Схід	Північ	Півд.	Центр	Київ та обл.	
Важливо	Важливість засвоєння української спадщини	72,7	60,0	70,0	66,7	67,2	58,1	64,2
	Чи бажаєте передавати цінності національної культури майбутнім поколінням?	72,7	60,0	72,7	71,4	76,1	67,2	71,5
Скоріше важливо, ніж ні	Важливість засвоєння української спадщини	18,2	20,0	30,0	28,6	28,4	37,1	30,7
	Чи бажаєте передавати цінності національної культури майбутнім поколінням?	18,2	0,0	27,3	23,8	16,4	28,1	21,8
Скоріше не важливо, ніж важливо	Важливість засвоєння української спадщини	9,1	20,0	0,0	4,8	0,0	1,6	2,3
	Чи бажаєте передавати цінності національної культури майбутнім поколінням?	9,1	20,0	0,0	4,8	4,5	3,1	4,5
Байдуже / ні	Важливість засвоєння української спадщини	0,0	0,0	0,0	0,0	4,5	3,2	2,8
	Чи бажаєте передавати цінності національної культури майбутнім поколінням?	0,0	20,0	0,0	0,0	3,0	0,0	1,7
Всього		100	100	100	100	100	100	100

Лише трохи більше третини респондентів вважають себе національно свідомою людиною (36,9 %), скоріш так, ніж ні, відповіли половину респондентів (50,0 %). На питання «Чому Ви вважаєте себе національно свідомою людиною?» 51,4 % відповіли, що знають українські традиції, звичаї, 44,7 % – розмовляють українською мовою, 43,0 % – знають історію України, 32,4 % – відчувають відповідальність за Україну, 20,7 % респондентів – відчувають своє призначення для України, 19,0 % респондентів пропагують цінності України.

Серед тих, хто вважає себе національно свідомою людиною, майже половина респондентів позитивно (28,1 %) і скоріш позитивно (29, %) ставляться до процесу глобалізації, ще п'ята частина респондентів (20,3 %) – не визначилася («важко сказати»). При чому 9,2 % національно свідомих українців планують назавжди виїхати з України, 13,6 % – скоріше планують, ніж ні, на певний час виїхати за кордон планують 46,2 % таких респондентів і ще 53,4 % скоріше схильні до цього, ніж ні.

Найвища частка бажаючих виїхати за кордон назавжди (11,1 – 13,3 %) спостерігається серед осіб, які вважають себе національно свідомими тому, що знають історію і традиції України та розмовляють українською мовою. Найнижча частка – тих, хто знає і дотримується українських традицій і звичаїв, пропагує цінності України та відчуває своє призначення для України (4,3 – 6,3 %) (табл. 6).

Таблиця 6. Розподіл студентської молоді за мотивами належності до національно свідомих громадян та планами щодо виїзду за кордон, %

Чому Ви вважаєте себе національно свідомою людиною?	Чи плануєте Ви виїхати за кордон?		
	Так, назавжди	На певний час	Ні
Знаю історію України	13,3	43,3	43,3
Знаю українські традиції, звичаї	11,1	47,2	41,7
Знаю і дотримуюсь українських традицій і звичаїв	4,3	56,5	39,1
Розмовляю українською мовою	11,4	48,6	40,0
Відчуваю відповідальність за Україну	8,3	41,7	50,0
Відчуваю своє призначення для України	6,3	75,0	18,8
Пропагую цінності України	5,9	52,9	41,2
Інше	0,0	33,3	66,7

В цілому планують виїхати за кордон назавжди 11,7 % респондентів, на певний час – 49,7 %. Не збираються виїжджати 36,9 % респондентів. Серед причин, що спонукають респондентів виїхати за кордон назавжди були: ширші можливості для самореалізації (27,9 %), вищий рівень життя за кордоном (26,1 %), нестабільність політичної і економічної ситуації в Україні (25,7 %), вища оплата праці (19,0 %). Найменший відсоток респондентів назвали причиною виїзду бажання подивитись світ (7,8 %).

Бажання зберегти українську культуру у своїй родині і передавати її майбутнім поколінням, проживаючи за кордоном, залежить від того, чи вважає себе людина національно свідомою і чи розуміє вона важливість засвоєння української культурної спадщини, чи ні. Це доводить парна кореляція між цими ознаками.

Якщо серед всієї сукупності респондентів, хто планує виїхати за кордон назавжди, лише п'ята частина респондентів (20,0 %) буде зберегти українську культуру у своїй родині і передавати її майбутнім поколінням (табл. 7); половина респондентів вагаються з відповіддю в позитивну сторону, а 25 % – в негативну і лише 5 % таких респондентів відповіли «ні», то серед осіб, що визнали себе національно свідомими, половина буде зберегти українську культуру у своїй родині і передавати її майбутнім поколінням, ще третина (33,3 %) скоріше схильються до цього, лише 16,7 % таких респондентів обрали відповідь – скоріше ні, ніж так.

Таблиця 7. Розподіл респондентів, які планують виїхати за кордон, за відповідями на питання «Проживаючи за кордоном, чи будете Ви зберігати українську культуру у своїй родині і передавати її майбутнім поколінням?»

Чи плануєте Ви виїхати за кордон?	Проживаючи за кордоном, чи будете Ви зберігати українську культуру у своїй родині і передавати її майбутнім поколінням?					
	Так	Скоріш так, ніж ні	Скоріш ні, ніж так	Ні	Не знаю, що це таке	Всього
Так, назавжди	20,0	50,0	25,0	5,0	0,0	100
Так, на деякий час	53,5	36,0	8,1	1,2	1,2	100
Усього	47,2	38,7	11,3	1,9	0,9	100

Результати дослідження показали, що студентська молодь України на сьогодні готова до опанування, поглиблення вивчення культурних цінностей українського суспільства, передачі її майбутнім поколінням.

Переважно більшість опитаних студентів хвилюють проблеми української культури, більшість вважає необхідним засвоювати українську культуру спадщину та культурно-історичний досвід. Це значний потенціал для розвитку національної культури, для її відродження.

Значна частка молодих людей, розуміючи необхідність та популярність масової розважальної культури, схильється до високопрофесійної елітарної культури, ставлячи її в майбутньому на вищий щабель у суспільстві.

Осмилення зв'язку культурного розвитку та глобалізаційних процесів у світі, дає розуміння розвитку власної культури, збереженню власних висококваліфікованих фахівців, що є носіями української культури.

Результати дослідження показали, що для більшості молоді важливим проявом культури у сучасному українському суспільстві є соціальні цінності і норми, пізнавальна, творча, естетична діяльність.

На часі роз'яснювальна робота з розширення вживання української мови. Більше третини респондентів вагаються з визначенням розуміння української мови як показника ідентичності нації та важливої складової всієї української культури. Особливо нагальна ця проблема для східних областей України, де сфера вживання рідної мови вимагає постійної уваги з боку просвітницьких та державних структур влади, відповідальних за культурний розвиток країни.

Бібліографія

1. Брюховецька Л. І. Національна ідея чи національна ідентичність? / Л. І. Брюховецька // Україна в пошуках себе : національна ідея, проблеми розвитку : зб. матеріалів експертів Всеукр. експертної мережі / упоряд. Олена Судакова. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 157 — 162.
2. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. — К., 1998. — 374 с.
3. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. — К. : «АртЕк», 1999. — 728 с.
4. Скуратівський В. Л. Культура Нового часу — основні стратегіями новосвітопейського культурного розвитку / В. Л. Скуратівський — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. — 35 с.
5. Аза Л. Етномовна диференціація в Україні: регіональні особливості / Л. Аза // Культура. Суспільство. Особистість. Навч. посібник. — К., ІСНАНУ, 2006. — С. 179 — 201.

6. Головаха Є., Паніна Н. Показники стилю життя особистості / Є. Головаха, Н. Паніна // Життєтворчість : концепція, досвід, проблеми. — Запоріжжя : Центріон, 2004. — С. 52 — 61.
7. Залізник Г. М., Масенко Л. Г. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийде-дешній / Г. М. Залізник, Л. Г. Масенко. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. — 95 с.
8. Анучина Л. В., Гриценко В. Г. Роздуми про українську культуру в умовах подій сучасності / Л. В. Анучина, В. Г. Гриценко // Традиційна культура в умовах глобалізації : проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (27 — 28 серпня 2008 року). — Харків : Видавництво «АТОС», 2008. — С. 5 — 9.
9. Шокало О. Як відновити культурний рівень нації / О. Шокало [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://culture.unian.net/ukr/detail/185330>
10. Лютий Т., Ярош О. Культура масова і популярна: теорії та практики / Т. Лютий, О. Ярош. — К. : Ін-т філософії НАН України, 2007. — 124 с.
11. Трансформація культурних цінностей в умовах глобалізації // Духовні цінності в умовах глобальних цивілізаційних трансформацій: Монографія / ред. Т. І. Власової, Т. М. Талько. — Дніпропетровськ : Вид-во Маковецький, 2009. — С. 107 — 119.

Драгунова Т. А.

Современное измерение национальной культуры в украинском обществе

В данной статье исследуется современное состояние и осмысление будущего развития национальной культуры студентами высших учебных заведений Украины. Исследуется оценка молодёжью условий сохранения национальных ценностей, связь культурного развития страны и глобализационных процессов в мире.

Dragunova T. A.

Contemporary dimensions of national culture in Ukraine

In this article the modern state of national culture is studied, the understanding of its future development of by the university students Ukraine is considered. An estimation done by the young people in terms of maintenance national values, connection of cultural development of country and globalization processes in the modern world is investigated.

Позняк О. В.

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ «НЕТРАДИЦІЙНИХ» ІММІГРАНТІВ В УКРАЇНІ

В Україні в результаті вичерпання потенціалу демографічного росту неминуче подальше зменшення загальної чисельності населення, насамперед у працездатному віці. Згідно з середнім варіантом прогнозу демографічного розвитку України, розробленого Інститутом демографії й соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ), на початок 2051 р. чисельність населення України скоротиться більш ніж на 14 % у порівнянні з сучасним рівнем. Причому за будь-яких умов чисельність населення

працездатного віку буде зменшуватися, до середини століття втрати цього контингенту складуть майже чверть за високим варіантом прогнозу, біля третини — за середнім та майже половину — за низьким варіантом.

При зменшенні чисельності населення України її темпи не можуть бути рівномірними по всій території: кількість жителів Києва, інших поліфункціональних міст, основних курортних регіонів практично при будь-яких умовах істотно не зменшиться. Так що навіть при півтораразовому зменшенні чисельності населення країни в цілому в окремих регіонах відбудеться 2 — 3-х разове зменшення кількості жителів, окремі райони (зі сприятливими для життєдіяльності людей умовами) стануть безлюдними. Згідно з середнім варіантом прогнозу демографічного розвитку регіонів України при зниженні загальної чисельності жителів країни на 12,4 % до 2036 р. у Києві вона зросте на 18 %, у Волинській області — на 14, у Севастополі на 10 %, на Одещині й у ряді західних регіонів — кількість жителів залишиться практично незмінним, у той же час у Донецькій, Чернігівській, Сумській, Херсонській областях зменшення чисельності населення складе 24 — 27 %, а в Луганській і Кіровоградській областях — більш ніж на 28 %. Критично низька для України чисельність населення перебуває в межах 25 — 30 млн. чоловік.

У цих умовах залучення мігрантів («замісна імміграція») залишається чи не єдиною можливістю нарощування загальної чисельності населення України й забезпечення збалансованості його статеві-вікової структури. Саме міграційний приплив може поліпшити демографічну ситуацію. Україна цілком може розраховувати (при відповідній політиці) на міграційний приплив, оскільки рівень і умови життя в Україні кращі, ніж у більшості країн Азії й Африки, з іншого боку, проблеми перенаселення в країнах, що розвиваються, роблять цей регіон світу практично невичерпним джерелом мігрантів.

Безумовно, у першу чергу варто сприяти імміграції осіб українського походження й тих, хто має зв'язки з Україною. Однак очевидно, що навіть масове повернення етнічних українців з інших країн не дозволить істотно поліпшити демографічну ситуацію. Таким чином, Україна повинна зробити вибір: або спільне проживання на її території європейських і афро-азіатських етносів з перспективою формування нової багаточисельної єдиної української нації на зразок націй т. зв. переселенських країн, або збереження сучасного ментального середовища при стабільному зменшенні чисельності його носіїв. Причому другий варіант не вирішує існуючої проблеми, а «передає» її майбутнім поколінням у набагато гострішій формі. Отже, Україна стоїть перед дилемою: або залучення в країну іммігрантів на основі зваженої міграційної політики, або неконтрольований їхній приплив після досягнення критично низької чисельності населення країни.

В Україні лише в нинішньому столітті розпочалися наукові дослідження, присвячені проблемам т. зв. «нетрадиційних» іммігрантів (вихідців з афро-азіатських країн). Найвідоміші з них — два опитування, проведені з інтервалом у сім років Київським офісом Інституту Кеннана [1 — 2]. В цих та інших дослідженнях основна увага приділялася становищу «нетрадиційних» іммігрантів. Метою даної статті є оцінка можливостей інтеграції вихідців з країн Азії та Африки в Україні на основі низки обстежень, проведених відділом міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у 2005 — 2011 рр.

В квітні 2010 р. фахівцями зазначеного відділу було проведено опитування студентів-іноземців, які навчаються у ВНЗ м. Києва щодо міжнаціональних відносин в Україні і зокрема у студентському середовищі. Безпосереднє анкетування здійснювали студенти Київського університету ім. Т. Г. Шевченка — громадяни Китайської Народної Республіки.

Вибіркова сукупність формувалася методом снігового кому, загалом було опитано 100 осіб. Майже всі опитані (94 особи) є китайськими громадянами, що вочевидь пов'язано зі специфікою кола спілкування інтерв'юерів. Крім того до вибіркової сукупності потрапили по двоє громадян Іраку та Туреччини, один громадянин Республіки Корея, ще один респондент не вказав громадянство. Серед опитаних переважають чоловіки (понад 60 %), що в цілому відповідає співвідношенню статей серед іноземних студентів. Переважна більшість опитаних мають вік від 19 до 25 років. У вибірковій сукупності є представники усіх п'яти курсів, а також підготовчого факультету, найбільше представлені третій (27 % від кількості респондентів, які вказали курс) та четвертий (21 %) курси і підготовчий факультет (26 %).

Майже половина респондентів (44 %) зазначили, що серед їх найближчих приятелів по університету переважають громадяни їхньої країни, тоді як майже чверть (24 %) повідомила про перевагу громадян України серед їх приятелів. 14 % респондентів переважно товаришує зі студентами-іноземцями з інших країн, решта відмітили відсутність переваги жодної з цих груп серед їхнього кола приятелів. Тобто, іноземні студенти не формують власного замкнутого кола, протиставлення громадян України і іноземців у студентському середовищі немає. Хоча певні елементи земляцтва присутні (що цілком зрозуміло), частота приятелювання з українцями є більшою, ніж з громадянами інших іноземних країн. Причому спостерігається стійка тенденція зменшення схильності до моноетнічного кола друзів із тривалістю навчання в Україні: частка осіб, найближчими приятелями яких є переважно їхні співгромадяни, особливо висока серед тих, хто вчиться на підготовчому факультеті (84 %), вже серед студентів першого курсу вона вже є майже удвічі меншою (44 %) і потім поступово знижується з кожним наступним курсом (до 27 % серед студентів п'ятого курсу). Хоча 63 % опитаних визнали, що їм важко порозумітися з українськими студентами, понад половина (55 %) відзначає свята разом з українцями, майже половина (47 %) відмітили, що їм подобається перебувати у товаристві українців.

Понад чверть (28 %) студентів-іноземців звертається до українських студентів коли їм потрібна допомога у навчанні. Як потенційні порадики українські студенти за популярністю майже не поступаються студентам-співгромадянам (32 %) і удвічі випереджають інших студентів-іноземців, хоча й удвічі програють викладачам (57 %). Однак, звертає на себе увагу той факт, що переважне звертання до викладачів та до співгромадян притаманне студентам підготовчого факультету, тоді як із збільшенням тривалості навчання в Україні пріоритети щодо джерел допомоги у навчанні значно згладжуються.

Хоча майже половина респондентів вказала на наявність конфліктів на національному підґрунті у студентському середовищі (21 % відзначили, що вони відбуваються часто, 26 % – що бувають інколи), майже 4/5 респондентів загалом характеризує міжнаціональні взаємовідносини у їхньому ВНЗ як дружні (50 %) або врівноважені (29 %), лише 20 % вважає їх напруженими. Щодо ставлення місцевих мешканців до іноземців, то більшість опитаних вважає його дружнім (30 %) або доброзичливим (33 %), серед «негативних» варіантів відповіді на це питання першу сходинку посідає варіант «байдуже».

Бажання залишитися в Україні по завершенні навчання висловлюють 38 % усіх респондентів або майже половина (47 %) від тих, хто визначився щодо своїх подальших планів. Причому серед мотивів такого рішення pull-фактори («мені тут сподобалось», «бачу для себе кращі умови працевлаштування») дещо випереджають push-фактори (нестабільна соціально-політична або незадовільна економічна ситуація на батьківщині). Відповідне бажання частіше спостерігається серед представників старших курсів, а також серед осіб, які приятелюють переважно з українцями (в складі даного контингенту частка осіб, які бажають залишитися в Україні, досягає 52 %), серед тих, то відзначає

свята разом з українськими студентами (54 %), кому подобається перебувати у товаристві українців (60 %). Особи, які бажають залишитися в Україні, частіше звертаються по допомогу в навчанні до українських студентів, більшою мірою оцінюють ставлення місцевих мешканців до себе як дружнє або доброзичливе (85 % проти 51 % серед тих, хто не бажає залишатися в Україні).

Згідно даним опитування студентів (громадян України), тричі проведеному відділом міграційних досліджень ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ (2005 і 2009 рр. — у Києві, 2011 р. — у шести містах України), рівень толерантності й поваги до вихідців із країн, що розвиваються, серед студентської молоді є прямо пропорційним частоті спілкування з іноземцями. На ключове питання анкети «Чи згодні Ви з тим, що Україні варто залучати мігрантів із країн, що розвиваються, для поліпшення демографічної ситуації?» в 2009 р. 31,6 % респондентів-киян відзначили, що вони згодні з тим, що потрібно залучати мігрантів для пом'якшення найбільш гострих проявів демографічної кризи (в 2005 р. таких було 24,6 %, у 2009 р. — 30,8 %) (рис. 1). В цілому по шести містах України, представники яких були опитані у 2011 р., цей показник є ще вищим — 34,7 %.

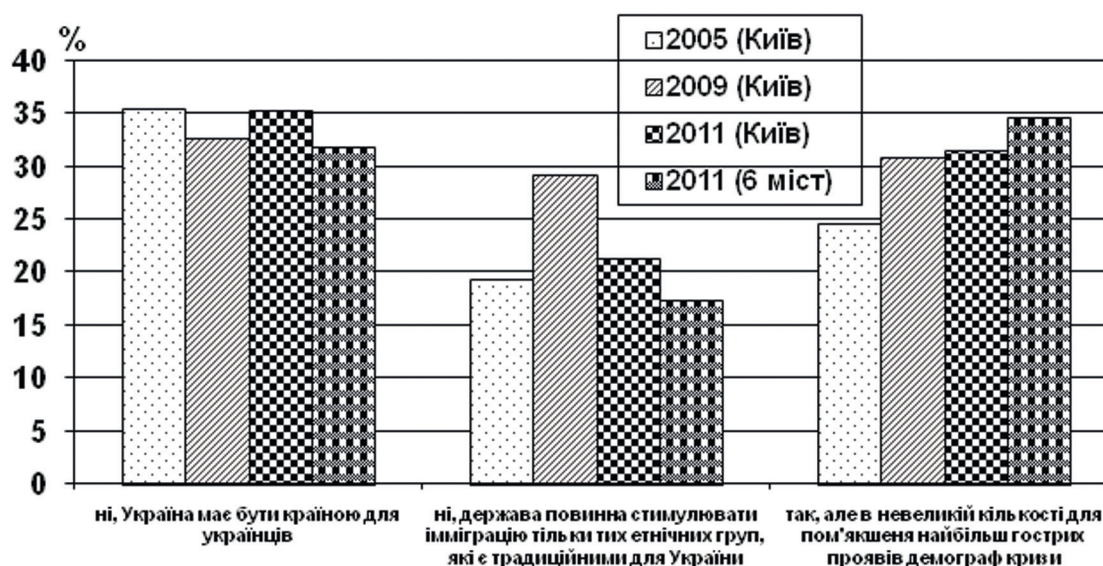

Рис. 1. Розподіл респондентів за відповіддю на запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україні варто залучати мігрантів із країн, що розвиваються, для поліпшення демографічної ситуації?»

Джерело: опитування студентів ВНЗ України, ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ (2005, 2009, 2011 рр.)

Частка респондентів, які погоджуються з ідеєю залучення до України невеликих груп мігрантів із країн, що розвиваються, для пом'якшення найбільш гострих проявів демографічної кризи, є вищою в великих містах сходу і півдня України (рис. 2) і нижчою, ніж у Києві, — в обласних центрах і невеликих містах заходу і центру. В останніх кількість осіб афро-азіатського походження є набагато меншою, ніж у великих поліфункціональних містах, і з'являються «нетрадиційні» іммігранти там почали відносно недавно. Найбільшу підтримку ідеї залучення іммігрантів серед опитаних студентів продемонстрували майбутні фахівці з міжнародних економічних відносин. Загалом серед етнічних груп «нетрадиційних» іммігрантів найкраще українські студенти ставляться до латиноамериканців, найгірше — до вихідців з країн з сильними ісламськими традиціями.

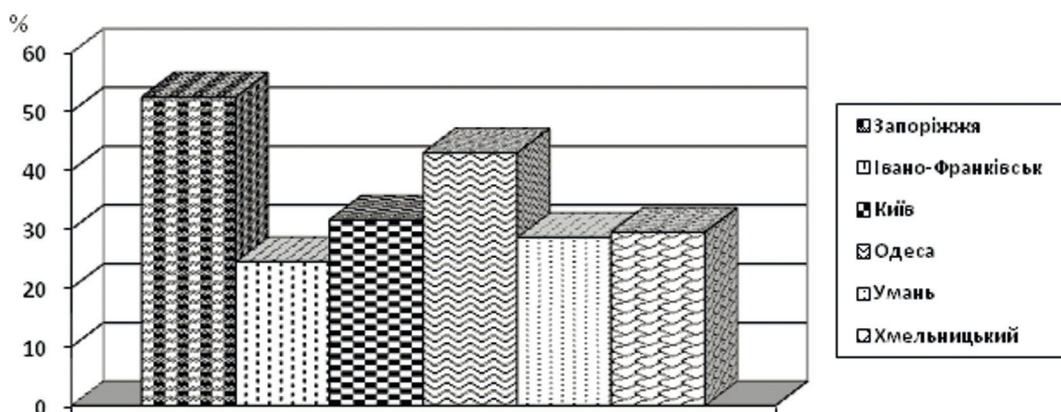

Рис. 2. Частка респондентів, які погоджуються з ідеєю залучення до України невеликих груп мігрантів із країн, що розвиваються, для пом'якшення найбільш гострих проявів демографічної кризи, в містах України
Джерело: опитування студентів ВНЗ України, ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ (2011 р.)

У цілому частка студентів, що проявляють повне неприйняття до т. зв. «нетрадиційних мігрантів», становить не більше 10%. Однак саме ці 10% молоді й формують міжетнічну напруженість, конфлікти на національному ґрунті. Одним із завдань сучасної середньої і вищої освіти повинно стати саме зведення цього контингенту до мінімуму й усунення їхнього впливу на студентське середовище.

Світовий досвід імміграційної політики свідчить, що основними факторами, які сприяють інтеграції іммігрантів, є:

- натуралізація, надання громадянства іммігрантам;
- темпи прибуття іммігрантів у приймаючу країну;
- знання мови приймаючої країни;
- терпимість у суспільстві, гармонія між різними групами населення;
- залучення іммігрантів в економічне життя суспільства.

Невеликі групи іммігрантів, як правило, швидко інтегруються в суспільство країни-реципієнта, у той час як численний контингент осіб спільного етнічного походження (особливо якщо вони прибули в приймаючу країну протягом невеликого проміжку часу) може сформувати стійку діаспору, що живе за своїми законами, по суті, поза правовим полем країни-реципієнта.

На сьогодні в Україні кількість вихідців з країн, що розвиваються, невелика, що створює умови для успішної (при впровадженні відповідної політики) їх інтеграції. Як показують опитування студентів ВНЗ України, рівень толерантності серед більшості української студентської молоді по відношенню до «нетрадиційних» іммігрантів є доволі високим. Все це визначає актуальність проведення заходів, спрямованих, по-перше, на переконання суспільної думки в необхідності здійснення активної імміграційної політики, обґрунтування для широкої громадськості необхідності впровадження непопулярних заходів міграційної політики, по-друге, на підтримку злагоди між різними групами населення, рішучу протидію ксенофобії, сприяння підвищенню рівня толерантності в нашому суспільстві, по-третє, на інтеграцію окремих груп в український соціум. Серед першочергових заходів державної імміграційної політики України рекомендується спростити процедуру надання громадянства іммігрантам, які вже перебувають в Україні (перш за все — випускникам українських ВНЗ), з метою формування невеликих інтегрованих груп іммігрантів різного етнічного походження.

Бібліографія

1. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська (керівник проєкту). — К. : Стилос, 2003. — 447 с.
2. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві : сім років по тому / За заг. ред. Пилинського Я. М. — К. : Стилос, 2009. — 280 с.

Позняк А. В.

Проблемы интеграции «нетрадиционных» иммигрантов в Украине

Статья посвящена оценке возможностей интеграции «нетрадиционных» иммигрантов в Украине. Необходимость либерализации иммиграционной политики показана. Данные опросов украинских и иностранных студентов, подтверждающие возможность успеха иммиграционной политики в Украине, представлены. Основные факторы, способствующие интеграции иммигрантов, определены.

Poznyak O. V.

The Problems of "Non-Traditional" Immigrants' Integration in Ukraine

The article is devoted to the estimation of possibilities of "non-traditional" immigrants' integration in Ukraine. The necessity of liberalization of the immigration policy is proved. Data from surveys of Ukrainian and foreign students confirming the possibility of success of the immigration policy in Ukraine are presented. The main factors promoting immigrants integration are defined.

Белов О. Ф., Шаповалов Г. І.

**ДО СЕМАНТИКИ МАЛОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ ІХ – ХІ ст.:
ІСТОРИЧНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

1. Постановка проблеми. У роботі «Український тризуб. Історія дослідження та історичний реконструкт» [1] автори обґрунтували ідею про те, що духовний сенс тризуба доцільно пов'язувати з найдавнішою християнською символікою, а саме хрестом-якорем та особою священномученика Климента Римського. Ця ідея знайшла подальший розвиток у науково-методичному посібнику «Історія Державного герба України» до одноіменної Всеукраїнської виставки, присвяченої 20-й річниці незалежності України [2], та інших публікаціях [3]. Водночас відгуки на зазначені роботи та виставку, яка 2011 р. експонувалась у Києві в Національному музеї історії України та інших містах нашої держави, засвідчили, що ця ідея потребує більш докладного опрацювання, тому що питання семантики тризуба, Малого Державного герба України, досі залишається дискусійним серед науковців, політиків і громадськості.

Таку дискусію у науковому товаристві слід вітати, саме дискусія дозволяє більш повно зрозуміти історію виникнення та еволюцію цього символу, його значення у

державотворенні, формуванні духовності та світогляду народу України. Важко не погодитися з тезою академіка НАН України В. Литвина про те, що «... важливого значення набуває реальна змістовність знань про визначальні, засадничі речі. Національні символи — у тому числі» [4]. Така потреба, зокрема, виглядає актуальною з огляду на характер майже двадцятирічної полеміки, що розпочалася на пленарному засіданні українського парламенту 19 лютого 1992 р., коли було затверджено тризуб як малий герб України [5] і триває до сьогодні, збурюючи суспільство [6].

Ця публікація є спробою поповнити реальною змістовністю наші знання щодо семантики Малого Державного герба України через аналіз історичних, релігійних та правових аспектів в контексті утворення Київської держави з часів Володимира Великого, окремих канонічно-правових засад її християнізації, формування основ державного та церковного права тощо. Акцентуватиметься на особі священномученика Климента Римського: його агіографії, внеску у віровчення та розвитку норм канонічного права тощо.

2. Методика дослідження ґрунтується на наступних положеннях, які, на нашу думку, відображають особливості культу св. Климента у Київській державі в IX — XI ст.

— Культ св. Климента Римського нерозривно пов'язаний з християнізацією Київської держави за часів Володимира Великого та його наступників.

— Утвердження цього культу було детерміноване низкою обставин, серед яких важливе значення мали норми канонічного права, що склалися на той час у християнській церкві, до її поділу у 1054 році;

— Культ св. Климента став складовою династійної політики перших правителів Київської держави, про що переконливо свідчать пам'ятки нумізматики IX — XI ст.

Така постановка питання виглядає коректною: «цілком очевидно, що для вирішення поставленого завдання ми, передусім, повинні дослідити саму методіку дослідження. В іншому випадку це завдання давно було б вирішене, тому що кількість фактів така багаточисельна, що мова йде не про їхнє поповнення, а про відбір тих, які мають відношення до справи» [7, с. 15].

3. Історіографія та джерела. Перші згадки вітчизняної літератури про св. Климента та поширення його культу у Київській державі відносяться до XI ст., де це згадується у «Початковому зводі» Іларіона у статті 6523 року [8], а потім — і у «Повісті временних літ» [9] «Слово на оновлення Десятинної церкви» [10]. Його шанування як священномученика серед православних християн (день пам'яті) 25 листопада засвідчено у місяцеслові кириличної частини Реймського Євангелія, створеного, як вважають дослідники, у Києві не пізніше першої половини XI ст. [11, с. 21]. У передмові до видання тексту Євангелія, з посиланням на французькі дослідження 1974 року, зазначається, що посольство, відряджене до Києва за майбутньою королевою Франції, привезло до собору у Реймсі частину мощів св. Климента та учня його Феба, які зберігалися у київській Десятинній церкві [12, с. 31]. Значна увага його особі приділялася істориками, як світськими, так і церковними, у XIX — на початку XX ст. Однією із ознак цього періоду стало введення у науковий обіг нових джерел, таких, наприклад, як «Священномученика Ефрема, єпископа Херсонесского (сказание) о совершившемся над отроком чуде священномученика и апостола Климента» [13] та інших.

Уваги заслуговує окрема робота І. Франка, присвячена св. Клименту: «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди», вперше видана у НТШ у 1906 р. Ключовими для її концепції є міркування автора про те, що «повна правда так як і всяка «річ у собі», закрита для нас і ніколи не відхилить свої заслони», але важливо заохотити такі дослідження задля того, щоб «задокументувати свою національну і духовну рівноправність з іншими народами...» [14, с. 8]. До позитивних якостей роботи слід віднести велику кількість джерел, які використав дослідник. Сьогодні вони, через низку причин, є

малодоступними сучасним історикам. З точки зору філософії історії надзвичайно проникливим є висловлена Франком (гл. X) теза про те, що «легенда, мов дух Гамлетового батька, в білий день виступає на сцену історичної дійсності, робиться фактом, а навіть важливим чинником історичної події ...» [14, с. 205]. Попри усі сумніви, автор доходить висновку: «Згадка про принесення мощей Климента до Рима назавсідги і нерозривно зв'язана з першим виступом слов'янського писаного слова на всесвітню сцену, з першим затвердженням його рівнорядності ... з культурними мовами Європи» [14, с. 266].

За висловом І. Франка, «не з Візантії, а з Корсуня йде нова парість Климентового культу, що якійсь час досягає значної інтенсивності та ширини, але швидко також гасне і забувається на довгі віки — говорю про культ сього святого на Русі. Звісток про цей культ, що починаючи моментом офіційного хрещення Русі, зустрічається на протязі XI і XII в., лишилося нам небагато, та все таки, зібрані разом, вони виглядають як розкидана частина якоїсь більшої цілості і велять догадуватися, що культ сього святого в початках християнського життя наших предків був досить оживлений» [14, с. 201].

Дуже цікавою є цитата, наведена Франком з Італійської легенди Життя св. Кирила (гл. IX) щодо цілющих властивостей мощів св. Климента. Вона знаходить свої паралелі у традиціях легітимації династичних монархій, що формувалися у Західній Європі у IX ст. [15]. Як ми вважаємо, ця обставина не могла лишитися поза увагою Володимира Великого. Франко також звертає увагу на те, що у ранньому середньовіччі мощі «... і в західній і у східній церкві ... робляться предметом гарячих збігів, протекцій, торгів та спекуляції, а часто і політичних транзакцій» [14, с. 240].

Радянська історіографія Київської Русі унеможливлювала об'єктивне висвітлення особистості св. Климента Римського. Він не згадується у такому енциклопедичному виданні, як «Радянська енциклопедія історії України», ні окремо у т. 2 [16], ні у статтях, присвячених Володимиру Великому у т. 1 [16] або ж християнізації Русі у т. 4 [16]. У т. 2 згадується лише папа Климент VIII, за часів якого поширилася експансія католицизму на словянські землі [16]. У той же час, в «Енциклопедії українознавства» св. Клименту Римському присвячено окрему статтю [17, с. 1044]. В цілому в українській історичній науці увага до культу св. Климента знижується.

Певне поживлення інтересу до цієї проблеми спостерігається у 80-х рр. XX ст. у роботах, присвячених таким знаменним історичним подіям, як 1000-ліття хрещення Русі, зокрема у відомій праці М. Ю. Брайчевського [18]. Заслуговує на увагу повторне введення у науковий обіг (перше відбулося у 1873 р.) у 1983 році так званих «Київських кирилических листків» (КЛ), здійснене В. В. Німчуком [19]. Бібліографія дослідження цієї найдавнішої пам'ятки слов'янської писемності на момент виходу праці В. В. Німчука налічувала 149 позицій, і автором наведений її докладний аналіз. Для нашої роботи має важливе значення те, що КЛ починаються з місалу на честь св. Климента, «мощі якого Кирило віднайшов по дорозі в Хазарію. Кирило і Мефодій взяли їх із собою, а згодом віднесли до Рима. Таким чином, св. Климент був наче патроном місії слов'янських першовчителів» [19].

Більш предметно у контексті християнізації Київської держави аналізували постать св. Климента українські діаспорні історики, зокрема, М. Лабунька у праці «Релігійні центри та їхні місії до Києва і Київської Русі: від Ольги до Володимира», в основу якої покладено його доповідь у Равенні у 1988 році з нагоди 1000 ліття хрещення Русі. [20].

Починаючи з 1991 року спостерігається поживлення інтересу українських і російських вчених до культу св. Климента та його ролі у процесі християнізації Київської держави та загальних процесах державотворення того часу. Зокрема, цікаві спостереження містяться у роботі П. П. Толочка «Херсонес в истории русского православия» [21, сс. 113 — 118].

Окреме (за нашими спостереженнями поки що перше і єдине в незалежній Україні) дисертаційне дослідження на тему «Перші загальнодержавні культи святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам'ятках історії і культури Київської Русі» у 1999 р. здійснив Н. В. Верещагіною [22]. Їй же належить і інші публікації про св. Климента [23].

Питання взаємозв'язку культури св. Климента та особливостями християнізації Київської держави, яка в цілому склала окремий феномен, розглянув Є. А. Харьковченко у своїй монографії [24]. Більш доступними дослідникам стали деякі джерела, видані В. С. Крисаченком в 2000 р. у праці «Християнство на теренах України I – XI століття: Свідчення очевидців» [25], із виданням В. С. Александровичем Реймського Євангелія Анни Ярославівни [26] та іншими.

Але загальний стан дослідження проблеми не можна вважати задовільним. Наприклад, у такій узагальнюючій фундаментальній роботі як «Давня історія України» у відповідному розділі (частина друга «Київська Русь», розділ II «Русь у період раннього феодалізму») про св. Климента не згадується. Містяться лише посилання на так звані «Іспити віри», внаслідок яких Володимир Великий обрав християнство та те, що «константинопольське православ'я знайшло підтримку на Русі» [27, с. 279]. Втім, багато дослідників [20; 24] схиляються до думки про те, що київське християнство, започатковане Володимиром Великим, мало певні відмінності як стосовно окремих канонічних положень, так і щодо принципів державно-церковних відносин порівняно як із Константинополем, так і з Римом. Це пояснюється позицією Володимира Великого, який у такий спосіб намагався забезпечити новоутворену державу від безпосереднього впливу зазначених могутніх метрополій. Такої думки, дотримується і відомий російський дослідник М. А. Буданов [28]. Відмінності між формою християнства, прийнятою у Київській державі в X ст. та її пізнішою версією, орієнтованою на Константинополь, відзначила і О. В. Гладкова, аналізуючи тексти таких пам'яток, як «Слово на оновлення Десятинної церкви» та «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, і зазначивши відсутність згадок про св. Климента у творі Іларіона порівняно із першим текстом [29, сс. 37 – 39].

Набуває поширення точка зору про те, що хрещення Володимира Великого відбулося у кафедральному соборі Херсонеса, який носив ім'я св. Климента. Так, А. В. Латишева у своїй роботі «Меморіальний і мартир'яльний культ у ранньовізантійському Херсонесі», аналізуючи результати більш як 200-річних археологічних досліджень, наводить приклади виявлених культових споруд: мартир'яльних (побудованих на місці упокоєння святого або мученика) та меморіальних (побудованих на згадку про значущу релігійну подію). До мартир'єв вона відносить мартир'я св. Климента на острові у Казачій бухті. Пізніше, після віднайдення у 861 р. його мощів, вони могли бути покладені у т. зв. «Уварівській базиліці» у саркофазі, який пізніше був використаний для поховання Ярослава Мудрого у Софії Київській. З ім'ям св. Василя дослідниця пов'язує три меморія (у комплексі Західної базиліки, склеп з фресковим розписом на землі М. І. Тура, а також на центральній площі Херсонеса, де святий мученицьки загинув від рук язичників). До мартир'їв, пов'язаних з іменами святих єпископів Херсонеських, до числа яких входить і св. Василій, Латишева схильна віднести склепи №№ 1409, 1410, 1411 та 1416 на території монастиря Богоматері Влахернської, а також чотирьохаспідний храм (№ 47), пов'язаний з ім'ям св. єпископа Капітона. На території згаданого монастиря було також поховано папу Мартина I після його смерті 16 вересня 655 року [30]. На думку авторитетного дослідника середньовічного Херсонеса, як С. О. Беляєв, центральним храмовим комплексом цього міста були такі сакральні будови, як так звана «Уваровська базиліка» та храмові споруди на прилеглий до неї території, серед яких був і собор св. Петра. Храм св. Климента з баптистерієм С. О. Беляєв ототожнює з «Уваровською базилікою» і вважає кафедральним собором Херсонеса, у якому відбувалося хрещення Володимира Великого у 988 р. [31].

4. Щодо вибору Володимира Великого: християнство, хрещення Русі, побудова кафедрального собору у Києві та держави з огляду на норми династійного та канонічного права раннього середньовіччя.

4.1. Неможливо відмовити Володимиру Великому у стратегічному мисленні та здатності втілити задуми у життя. Мова йшла про те, щоб укріпити Київську державу, позиціонувати її серед провідних на той час європейських держав, водночас зберігаючи певну самостійність, забезпечити спадковість влади. При вирішенні таких завдань слід зважати на наступне:

— Володимир усвідомлював, що його походження (бастард) вимагатиме ретельного дотримання загальноприйнятих на той час процедур і правових норм, як духовних, так і світських;

— його обізнаність щодо останніх є питанням іншого дослідження, але не можна виключати, що вони дісталися йому або від Ольги, або від християнського кліру, що на той час був у Києві, або з книг, які повинні були обов'язково бути у християнських храмах міста (церкви св. Іллі на Подолі та св. Миколая, де було поховано Аскольда тощо);

4.2. Особа св. Климента Римського, на наш погляд, якомога повно відповідає умовам зазначених завдань: він є священномучеником, мужем апостольським, сподвижником святих Петра і Павла. Святий вважається автором 70-и Апостольських правил, які регулюють питання церковного життя, рівно шанується Римською та Константинопольською християнською церквами;

4.3. Питання отримання його мощів не є другорядним. З самого початку християнства постала проблема канонічного статусу мощів святих, яка поступово формувала відповідні норми церковного права. Зокрема, ще у III ст. у Східній церкві (Григорій Неокесарійський) було встановлено дні свят у пам'ять мучеників, а їхні мощі розміщено по різних місцях єпархії, куди християни збиралися для літургії у дні їх пам'яті. У цей же час у Західній церкві (папа Фелікс, 269 р.) було регламентовано порядок, відповідно до якого літургія мала відправлятися не інакше, як на мощах мучеників. Це правило було остаточно ухвалено VII Вселенським (II Нікейським) собором у 787 р. У цьому правилі зазначалося: «... якщо деякі храми посвячені без святих мощів мученицьких, то визначаємо: най буде звершене у них положення мощів із звичайною молитвою. Якщо будь-який єпископ посвятить храм без святих мощів: нехай буде відлучений як такий, хто порушив церковні заповіді» [32, сс. 93 – 94].

Підкреслимо, що цей собор був останнім, рішення якого визнані православною та католицькою церквами. Вони не тільки оприлюднювалися вищим зібранням ієрархів християнської церкви (III Вселенський собор, правило I), але і вводилися у дію імператорськими указами, якими соборним правилам надавалося статусу державних законів [32, с. 389].

Зазначене підтверджується у доповіді «Про канонізацію святих у Російській Православній церкві» митрополита Крутицького і Коломенського Ювеналія, виголошена на Помісному Соборі РПЦ, присвяченому 1000-літтю хрещення Русі, який відбувся у Троїцько-Сергієвій Лаврі 6 – 9 липня 1988 р. Доповідач також зазначив, що найдавнішими джерелами для канонізації християнських святих є так звані «проконсульські акти» — римські судові протоколи щодо християн, які, за розпорядженням імператора Костянтина, зберігалися в усіх великих містах імперії. Св. Климент Римський мав безпосереднє відношення до фіксації таких судових рішень, призначивши сім дияконів для спостережень за цими судовими процесами в певних районах Риму. Пізніше ці записи (*passio*) були поєднані з мінологами та розміщені за днями римського календаря, що склало основу майбутніх канонізованих місяцесловів [33]

Відповідно до цієї практики, канонізація св. Климента Римського могла відбутися не пізніше кінця IV ст. н. е., як одного з тридцяти перших Римських пап. Зауважимо, що Володимир Великий – хреститель Русі, був канонізований лише у 1250 році.

4.4 Беручи до уваги наведені вище точки зору А. В. Латишевої та С. О. Беляєва, спробуємо проаналізувати статус сакральних пам'яток середньовічного Херсонесу з огляду на норми канонічного права станом на 988 р. – рік оволодіння Володимиром Великим Корсунем та хрещення князя. За критерії візьмемо наявність мощів та канонізацію зазначених святих та священномучеників. Сукупності цих критеріїв відповідатиме лише св. Климент: частина його мощів (після перенесення частини Костянтином Філософом до Константинополя та Риму у 860 – 862 році) скоріше за все ще знаходяться в «Уваровській базиліці» Херсонеса і він є канонічним священномучеником. На користь останнього свідчить зміст Київських кирилических листків, які датуються IX – X ст. [16]. Його ім'я згадується також у місяцеслові Реймського Євангелія [11]. Ця пам'ятка датується першою половиною XI ст., але в ній відсутні імена священномучеників – єпископів Херсонеских (день пам'яті 7 березня). Вони з'являються лише у місяцеслові РПЦ не пізніше XIII ст. [34, гл. II]. Мощі св. Мартина, папи Римського, похованого у Херсонесі у 655 році, було перенесено до Риму, скоріше за все, після засудження єресі монофелітів, яке відбулося на VI Вселенському соборі у 680 р. [35].

4.5. З точки зору канонічного права, а саме рішень Вселенських соборів щодо побудови храмів виключно на мощах святих, можливості вибору Володимиром Великим місця для кафедрального собору у Києві були досить обмежені. Відомо, що у 944 році у Києві існувала церква св. Іллі (Свято-Іллінська церква на Подолі), в якій Ігор уклав відому угоду з Візантією. Але християнська традиція не знає мощів св. Іллі Пророка, який був живим взятий на небо, залишивши своєму учневі Єлісею лише реліквію у вигляді верхнього одягу [32, с. 925]. Нічого не відомо і про будь-які мощі у церкві св. Миколая, спорудженої у Києві на могилі Аскольда наприкінці IX ст. Це ж стосується і ірландських місій, які у той час перебували у Києві.

4.6. Символікою Київської держави за часів Володимира Великого було обрано символи мучеництва св. Климента Римського: хрест-якір (тризуб), що дозволяло позиціонувати її у складному і суперечливому для Європи IX ст. і наступних часів. Це наочно засвідчено у пам'ятках нумізматики: карбування власної монети Володимиром, Ярославом та їх нащадками було скоріше політико – династійним, ніж економічним актом.

4.7. Приклади використання символів священномучеників в європейській геральдичній традиції досить поширені (хрести св. Андрія Первозванного та свцм. Георгія Побідоносця у Великій Британії і Грузії, меч – символ священномучеництва св. Катерини – у Німеччині і Франції тощо). Зауваження щодо скепсису І. Франка: на нашу думку, деякі суперечливі його праці викликані тим, що до свого дослідження І. Франко підійшов лише як «історик літератури і фольклорист» [14, с. 8]. Це суттєво позначилося на її змістові: описувані у стародавніх джерелах події життя св. Климента автор багато у чому пояснював відгуками «Климентової легенди в усній словесності європейських народів» [14, с. 161]. Не будемо аналізувати увесь твір І. Франка, але зазначимо ці суперечності предметно. Легендою І. Франко вважає утоплення св. Климента за допомогою залізного якоря, вказуючи на те, що «якір – символ, мальований коло св. Климента, – був первісним явищем, а історія його втоплення з якорем на шії була докомпонована пізніше». При цьому він посилається на приклади свцм. Філомени, св. Плаціда та інших [14, с. 162]. Але ці міркування не є коректними, тому що свцм. Філомена була страчена у 302 р. (канонізована у 1837 р.), св. Плацід – у 530 році, а св. Климент – у 97 (101) р.

Висновки: 1. Культ св. Климента Римського нерозривно пов'язаний з християнізацією Київської держави за часів Володимира Великого та його наступників. Святий великомученик Климент був одним із перших проповідників християнства у землях, що сьогодні входять до складу України, а саме у Херсонесі. Саме він за свої погляди був страчений за наказом імператора Траяна — прив'язаний до якоря та втоплений у морі.

Слід підкреслити, що св. Климент був одним із перших християнських архієпископів у першому столітті нашої ери, коли ще християнська церква не зазнала поділу на Західну і Східну. Єдине відоме пастирське послання св. Климента, авторство якого не заперечується церквою та істориками християнства, є його I-ше послання до коринф'ян, центральна ідея якого полягає у єдності та подоланні розбрату.

2. На нашу думку, саме ці обставини мотивували поведінку Володимира Великого, який після хрещення у Херсонесі (Корсуні), доправив до Києва корсунські святині, передусім — мощі св. Климента, що стали головною реліквією Десятинної церкви. Це також впливало із існуючих на той час норм канонічного права, на які Володимир Великий не міг не важити, будуючи нову державу в Європі.

3. Цілковитою логікою виглядає і обрання Володимиром Великим символу священномучеництва св. Климента, хреста-якоря, або ж тризуба, у якості геральдичного символу династії київських князів, династії, яка створювала нову державу у Європі.

Цим актом князь Володимир Великий:

— дав зрозуміти Заходу і Сходу, що він поділяє загальні цінності християнства та готовий до всебічної співпраці зі світською та духовною владою відповідних держав;

— заклав світоглядні та духовні основи національного державотворення, використовуючи погляди св. Климента для об'єднання людності українських земель навколо ідеї триєдності світобудови та змісту, який ранніми християнами вкладався у зображення хреста-якоря.

— Загалом ці дії поклали початок такому феномену, як софійність київського християнства, за визначенням відомого дослідника професора Є. Харьковщеника [24, с. 28].

4. Така політика невдовзі почала давати свої плоди. Загальновідомо, що онука Володимира Великого дочка Ярослава Мудрого Анна у 1049 р. стала королевою Франції і при коронуванні присягала на Євангелії, привезеному із Києва. Пізніше майже всі наступні королі Франції династії Капетингів присягалися на тому ж Євангелії.

Можливо, це відбувалося через наявність у цій книзі загальних цінностей та ідей, висловлених св. Климентом, а не лише через особливості особи Анни. На жаль, ті 16 сторінок «київської редакції» із Реймського Євангелія («Євангелія Анни Ярославівни»), що збереглися, не дають надійних підстав для такого висновку.

Але деякі французькі джерела свідчать про те, що посольство, відряджене до Києва за майбутньою королевою, привезло до собору в Реймсі частку мощів св. Климента з тих, що зберігалися у Десятинній церкві [26, с. 28].

5. Викладене вище переконливо доводить, що святоклиментівський «хрест-якір» з'явився в історії нашої держави не випадково і є результатом прозорливої діяльності будівничого Київської Русі Володимира Великого. Стаття 20 Конституції України проголошує: «Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України) [35, с. 8].

Українським історикам та представникам інших суспільно-політичних наук варто звернути увагу на проблему сприйняття сучасного малого Державного Герба України широким загалом нашої молоді країни та сприяти більш глибокому усвідомленню ним історичної та духовної величі головного національного символу.

Бібліографія

1. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб : історія дослідження та історичний реконструкт / О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов. — К. — Запоріжжя : Дике Поле, 2008. — 264 с.
2. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Історія Державного герба України. До 20-ї річниці незалежності України : Науково-методичний посібник / О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов. — К. — Запоріжжя : АА Тандем, 2011. — 92 с.
3. Белов О., Шаповалов Г. Герб України — символ віри і надії / О. Белов, Г. Шаповалов // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 61 (3474). — 5 квітня. — С. 14; Белов О., Шаповалов Г. Таємниця українського тризуба розкрита / О. Белов, Г. Шаповалов // Запорізька правда. — 2007. — № 195 — 157 (22247). — 25 грудня. — С. 4.; Белов О., Шаповалов Г. Чому князь Володимир карбував на монетах «хрест-якір»? / О. Белов, Г. Шаповалов // Музейний вісник. — Запоріжжя. — 2007. — № 7. — С. 62 — 63; Белов О., Шаповалов Г. Український герб — хрест на тризубі (до 90-річчя затвердження герба УНР) / О. Белов, Г. Шаповалов // Музейний вісник. — Запоріжжя : Дике Поле, 2008. — № 8. — С. 93 — 96; Белов О., Шаповалов Г. Символ хрест-якір (тризуб) у геральдиці доби козацтва / О. Белов, Г. Шаповалов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : Тематичний випуск «Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності». — Запоріжжя : Просвіта, 2009. — Вип. XXVI. — С. 70 — 72; Белов О., Шаповалов Г. Праця О. Пастернака «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого» як приклад спроби відгадування значення тризуба / О. Белов, Г. Шаповалов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 451 — 454.
4. Литвин В. Слово до читача / В. Литвин // Український тризуб : історія дослідження та історичний реконструкт. — К. — Запоріжжя : Дике Поле, 2008. — С. 4.
5. Бюлетені засідань Верховної Ради України / Бюлетень N 21 (засідання 19 лютого 1992 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/190292_21.htm
6. Чем не устраивает Государственный герб Украины коммунистов? // Novoteka — 20.02.2007 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.novoteka.ru/event/5826766>; Коммунисты собрались сменить трезубец и сине-желтый флаг : Истинной символикой Украины должны быть малиновое знамя и крест. — 20 июня 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sevastopol.su/world.php?id=29278>; Коммунисты нацелились заменить трезубец и желто-голубой флаг // Украинская правда. — 20 июня 2011.
7. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев [ред. В. С. Жекулина ; вступ. ст. Р. Ф. Итса]. — 3-е изд. — Л. : Гидрометеиздат, 1990. — 526 с.
8. Повесть временных лет [подг. текста, перевод, статьи и комм. Д. С. Лихачёва; под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. — 3-е изд., испр. и доп. — 668 с.; Літопис руський [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич]. — К. : Дніпро, 1989. — 591 с.
9. Слово на обновление Десятинной церкви // Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности. Памятники христианского Херсонеса. — М., 1911. — Вып 2. — С. 174 — 176.
10. Ипатьевская летопись // Полное Собрание Русских Летописей [предисл. Б. М. Клосса]. — М., ЯРК, 1998. — Т. 2. — 648 с.
11. Жуковская Л. П. Реймское евангелие: история его изучения и текст : Предварительные публикации / Л. П. Жуковская. — М. : МГПИИЯ, 1978. — Т. 114. — С. 1 — 58; Жуковская Л. П. Евангелие Анны Ярославны — королевы Франции в текстологическом отношении / Л. П. Жуковская // Тез. докл. и сообщ. Конф. по итогам науч.-исслед. работы за 1990 г. (23 апр. 1991 г.). — М., 1991. — С. 84 — 87.

12. Александрович В. С. «Реймське Євангеліє Анни Ярославівни» / В. С. Александрович. — Львів : «МС», 2010. — 200 с.
13. «Священномученика Ефрема, епископа Херсонесского (сказание) о совершившемся над отроком чуде священномученика и апостола Климента» // Записки Одесского общества истории и древностей, Одесса, 1875. — № 9
14. Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди / І. Франко. — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 34. — С 7 — 323.
15. Блок М. Короли-чудотворцы : Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии / М. Блок [пер. с фр. В. А. Мильчиной. Предисл. Ж. Ле Гоффа. Науч. ред. и послесл. А. Я. Гуревича]. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. — 712 с.
16. Радянська енциклопедія історії України. — К. : Головна редакція УРЕ, 1969. — Т. 1. — 552 с.; 1970. — Т. 2. — 584 с.; 1971. — Т. 3. — 576 с.; 1972. — Т. 4. — 576 с.
17. Енциклопедія українознавства. — К. : Інститут Української археографії АН України, 1995. — Т.3. — С. 801 — 1230.
18. Браичевський М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Браичевський. — К. : Наукова думка, 1989. — 296 с.
19. Німчук В. В. Київські глаголичні листки / В. В. Німчук. — К. : Наукова думка, 1983. — 140 с.
20. Лабунька М. Релігійні центри та їхні місії до Києва і Київської Русі : від Ольги до Володимира / М. Лабунька // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів : ЛКФ «Атлас», 1993. — Т. 235 (Т. ССХХV). — С. 104 — 132.
21. Толочко П. П. Херсонес в истории русского православия / П. П. Толочко // Київ і Русь: вибрані твори 1998 — 2008 рр. — К. : Академперіодика, 2008. — 348 с.
22. Верещагіна Н. В. Перші загальнодержавні культури святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам'ятках історії і культури Київської Русі / Н. В. Верещагіна : Автореф. дис. канд. іст. наук : 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К., 1999. — 18 с
23. Верещагіна Н. Святий Климент — покровитель Києва / Н. Верещагіна // Людина і світ. — 1975. — № 5/6. — С. 32 — 35; Верещагіна Н. Климент Римський — святий опікувач Русі-України / Н. Верещагіна // Історія України (тижневик). — 1999. — № 19 (травень). — С. 9 — 11; Верещагіна Н. Святой Климент в древнекиевской духовной традиции / Н. Верещагіна // Херсонес — город святого Климента. Тезисы докладов и сообщений VI Международной конференции по Церковной археологии. — Севастополь : ПП «Рекламне Агенство «Телескоп», 2011. — С. 11 — 12.
24. Харьковченко Є. А. Софійність Київського християнства / Є. А. Харьковченко. — К. : Наукова думка, 2003. — 224 с.
25. Крисаченко В. С. Християнство на теренах України I — XI століття : Свідчення очевидців / В. С. Крисаченко. — К. : Наукова думка, 2000. — 486 с.
26. Александрович В. С. Реймське Євангеліє Анни Ярославівни / В. С. Александрович. — Львів : Видавництво «МС», 2010. — 200 с.
27. Давня історія України : Слов'яно-Руська доба. — К. : Ін-т археології НАН України, 2000. — Т. 3. — 696 с.
28. Буданов М. А. К вопросу о влиянии еретических воззрений на христианство Древней Руси / М. А. Буданов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://apokrif/fullweb/ru/study/budanov/html>, — 22 серпня 2011 р.
29. Гладкова О. В. Св. Климент Римский — креститель Руси? / О. В. Гладкова // Сб. Древняя Русь и Запад. Научная конференция. Книга резюме. — М. : Наследие, 1996. — 264 с.

30. Латышева А. В. Мемориальный и мартыриальный культ в ранневизантийском Херсоне / А. В. Латышева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / «Історія»: Археологія, стародавня та середньовічна історія. — Вісник. — 2008. — № 816. — С. 30 — 37 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Istor/816/Latysheva_A_V.pdf.

31. Беляев С. А. О названии церкви, в которой был крещен князь Владимир / С. А. Беляев // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — М. — 2001. — № 2 (4). — С. 50 — 68.

32. Энциклопедический словарь [ред. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.]. — СПб, Типо-Литография И.А. Ефрон, 1897. — Т. XX (Мощи). — С. 93 — 94; 1892. — Т. VII (Вселенские соборы). — С. 389; Т. XII. — 1894. — С. 925; Вселенский Собор : Правила и постановления. Правила Святого Вселенского Седьмого Собора, Никейского [Електронний ресурс]. — Режим доступу : (<http://www.heretics.com/library/docs/sobor7.html>).

33. О канонизации святых в Русской Православной церкви. Доклад митрополита Крутицкого и Коломенского Ювеналия на Освященном Поместном Соборе РПЦ, посвященном 1000-летию крещения Руси. Троице-Сергиева Лавра 6 — 9 июня 1988 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://orthodox.spbu.ru/kanoniza.html>.

34. Макарий (Булгаков), Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. М. : Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994 — 1996. — 3053 с.

35. Струков Д. М. Жизнеописание Св. Мартина, Епископа Римського // Жития святых Таврических (Крымских) чудотворцев [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.vidania.ru/saints/zitie_martina_ispovednika.

36. Конституція України. — К. : «Вид-во А.С.К.», 2003. — С. 8

Белов А. Ф., Шаповалов Г. И.

К семантике Малого Государственного герба Украины в контексте государствообразующих процессов IX – XI ст.: исторические, религиозные и правовые аспекты.

Настоящая работа продолжает исследования авторов о семантике Малого Государственного герба Украины (Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. — Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2008; Історія Державного герба України. — Київ-Запоріжжя: АА Тандем, 2011). Вопросы семантики этого символа рассматриваются в контексте государствообразующих процессов в Украине в IX — XI вв. через исторические, религиозные и правовые особенности становления Украинской державы во времена Владимира Великого, его предшественников и последователей. Внимание сосредотачивается на проблемах династическо-политических и государственно-церковных отношений в их международном и национальном смыслах, в которых важную роль играли не только выбор государственного вероисповедания, но и определенных канонических личностей, в частности, св. Климента Римського.

Bielov A. F., Shapovalov H. I.

Semantics of the Small State Coat of Arms in the Context of the State Building Process of 9th – 11th Centuries: Historical, Religious, and Legal Aspects.

The authors continue their research of origins and meaning of the Small State Coat of Arms of Ukraine initiated in previous works (Ukrainian Tryzub: History of Study and Historical Reconstruction. —

Zaporizhzhya: Publishing House "Dyke Pole", 2008; History of the State Coat of Arms of Ukraine. — Kyiv-Zaporizhzhya: Publishing House "AA Tandem", 2011). The published work presents study of semantics of this symbol in the context of the state building process in Ukraine in 9th-11th centuries through historical, religious and legal special features of consolidation of Kyivan State in the times of Volodymyr the Great. Attention is brought to the issues of dynastic and political, as well as state and church relations in their international and national sense, where an important part was played not only by the choice of religion made by Volodymyr the Great, but also by involvement in this process of names of certain canonized clergymen, including St. Clement of Rome.

Відомості про авторів

Авдєєва Олена Сергіївна – (м. Бердянськ) – старший викладач Бердянського державного педагогічного університету.

Белов Олександр Федорович – (м. Київ) – Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, радник Голови Служби безпеки України.

Бондарчук Катерина Сергіївна – (м. Запоріжжя) – старший викладач кафедри загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Бондарчук Ольга Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – асистент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Васильчук Тетяна Василівна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Висоцька Наталя Іванівна – (м. Запоріжжя) – начальник патентно-інформаційного відділу Запорізького національного технічного університету.

Волос Ольга Василівна – (м. Миколаїв) – старший викладач кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Грачевська Таміла Олександрівна – (м. Дніпропетровськ) – к. і. н., доцент кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Двуреченська Олександра Сергіївна – (м. Дніпропетровськ) – к. і. н., доцент кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Дерман Ірина Петрівна – (м. Бердянськ) – аспірант кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Дєтков Микола Васильович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент, зав. кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Драгунова Тетяна Анатоліївна – (м. Київ) – к. е. н, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

Євсєєва Галина Петрівна – (м. Дніпропетровськ) – к. ф. н., доцент Придніпровської державної академії бугівництва та архітектури.

Жижиян Петро Миколайович – (м. Запоріжжя) – асистент кафедри МЕВ Запорізького національного технічного університету.

Зеркаль Микола Миколайович – (м. Миколаїв) – к. і. н., доцент кафедри джерелознавства, історіографії історії та спеціальних історичних дисциплін навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О Сухомлинського.

Іванова Ірина Анатоліївна – (м. Одеса) – аспірантка кафедри історії Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Калашнікова Вікторія Євгенівна (м. Донецьк) – завідувач лабораторії кафедри історії України, кандидат історичних наук Донецького національного університету.

Касьянова Марина Миколаївна – (м. Донецьк) – к. і. н., старший викладач Донецького національного університету.

Касьянова Наталія Миколаївна – (м. Донецьк) – к. і. н., старший викладач Донецького національного університету.

Катрич Віктор Петрович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Константинова Вікторія Миколаївна – (м. Бердянськ) – професор кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Королевська Юлія Юріївна – (м. Бердянськ) – асистент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Котляр Юрій Вадимович – (м. Миколаїв) – д. і. н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коянс Анріс Арвідович – (м. Запоріжжя) – асистент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Кривошесва Лідія Миколаївна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету.

Кузьменко Валентина Володимирівна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Левченко Валерій Валерійович – (м. Одеса) – к. і. н., старший викладач кафедри українознавства Одеського національного морського університету.

Лиман Ігор Ігорович – (м. Бердянськ) – д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Макушенко Яна Сергіївна – (м. Миколаїв) – здобувач кафедри історії України, навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Мільчев Володимир Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор, в. о. завідувача кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Микольченко Віра Сергіївна – (м. Кривий Ріг) – викладач кафедри філософії Криворізького технічного університету.

Мозуленко Дмитро Іванович – (м. Запоріжжя) – асистент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Назарова Євгенія Пулатівна – (м. Запоріжжя) – аспірант Запорізького національного університету.

Николаев Ігор Євгенович – (м. Миколаїв) – к. і. н., доцент кафедри історії України науково-дослідного інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Николаєць Юрій Олексійович – (м. Київ) – д. і. н., старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Овчаренко Олена Вадимівна – (м. Дніпропетровськ) – заступник директора з навчально-методичної роботи вищого навчального закладу Жіночого педагогічного коледжу «Бет-Хана».

Пачев Сергій Іванович – (м. Мелітополь) – к. і. н., доцент, керівник Центру болгаристики Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького.

Петренко Ірина Миколаївна – (м. Полтава) – докторант, к. і. н., доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Позняк Олексій Володимирович – (м. Київ) – к. е. н., зав. відділу міграційних досліджень, старший науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

Прохоров Дмитро Анатолійович – (м. Сімферополь) – к. і. н., старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Сарнацький Олександр Петрович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету.

Сигида Галина Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший викладач кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Спудка Ірина Миколаївна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Тарасов Андрій Валерійович – (м. Кривий Ріг) – к. і. н., доцент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Тургенєв Костянтин Олександрович – (м. Бердянськ) – аспірант Бердянського державного педагогічного університету.

Турчина Людмила Валеріївна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Чоп Володимир Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету, директор Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Щербина Тетяна Петрівна – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Наукове видання

Музейний вісник

№ 11/2

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний
краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Науковий редактор: М. В. Дєдков

Технічні редактори: С. І. Козиряцька, І. М. Спудка,
С. П. Яценко

Комп'ютерний набір: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка

Дизайн та верстка: В. А. Лініков, М. М. Мордовської

Обкладинка: М. М. Мордовської

Переклад англійською мовою: Г. М. Костенко

На обкладинці:

листівка з зображенням Олександрівського механіко-технічного училища
з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 28.10.2011 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк ризографічний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.musey.zp.ua

Надруковано в ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26